CRISIA

XLVI
2016

Editura Muzeului Ţării Crişurilor

Oradea

CRISIA
2016

Redactor responsabil al publicațiilor Muzeului Țării Crișurilor: Dr. Aurel Chiriac

Colegiul de redacție: Dr. Gabriel Moisa – secretar de redacție

Bord editorial (membri): Dr. Florina Ciure, Drd. Gruia Fazecaș

Consiliul științific:
Prof. univ. dr. Cesare Alzati – *Università Cattolica Del Sacro Cuore, Milano*
Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu – *Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca*
Academician Nicolae Edroiu – *Institutul de Istorie „George Barițˮ, Cluj-Napoca*
Dr. György Feiszt – *Vas County Archives of Szombathely*
Prof. univ. dr. Gianfranco Giraudo – *Universitatea Ca' Foscari din Veneția*
Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta – *Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca*
Prof. univ. dr. László Gróf – *Oxford Military College*
Prof. univ. dr. Francesco Leoncini – *Universitatea Ca'Foscari din Veneția*
Dr. Gizella Nemeth – *Sodalitas Adriatico-Danubiana, Duino Aurisina*
Prof. univ. dr. Adriano Papo – *Universitatea din Udine*
Academician Ioan-Aurel Pop – Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Prof. univ. dr. Doru Radosav – *Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca*
Dr. Matteo Taufer – *Universitatea din Leipzig*

Orice corespondență se va adresa/ Toute correspondance sera envoyée à l'adresse/ Please send any mail to the following address/ Richten sie bitte jedwelche korrespondenz an die adresse

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR
410464 ORADEA
Bld. Dacia nr. 1-3
ROMÂNIA
Tel/Fax: 0259479918
E-mail: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitrașcu (1971)
© Copyright by Muzeul Țării Crișurilor

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA
XLVI

ORADEA 2016

SUMAR
(SOMMAIRE – SUMMARY – INHALT)

CĂLIN GHEMIȘ
O descoperire medieval-timpurie din peștera Unguru Mare - com. Șuncuiuș, jud. Bihor,
Early Medieval Discovery at Unguru Mare Cave in Șuncuiuș. Bihor County 9

IOAN CRIȘAN
Considerații cu privire la colonizarea cumanilor în Bihorul medieval. Arheologie, onomastică, toponimie,
Considerations about the Colonization of the Cumans in the Medieval Bihor. Archaeology, Onomatology, Toponymy 13

RĂZVAN MIHAI NEAGU
Episcopii italieni de Oradea (secolele XIV-XV),
Italian Bishops of Oradea (the XIV-X Centuries) 25

GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO
Le ambascerie a Venezia del principe di Transilvania Gabriele Bethlen e la guerra dei Trent'Anni,
The Diplomatic Missions to Venice of the Prince of Transylvania Gabriel Bethlen and the Thirty Years' War 33

SZABÓ JÓZSEF
Viață cotidiană în târgul Diosig și împrejurimi între 1658/1660–1703. Studiu monografic,
Daily Life in Diosig and Neighbourhoods between 1658/1660-1703. Monograpghical Study 43

M. MARCELLA FERRACCIOLI, GIANFRANCO GIRAUDO
Missioni di Cappuccini in Georgia,
Capuchin missions in Georgia 95

FLORINA CIURE
Cucerirea Aradului de către Habsburgi (1686) într-un izvor venețian contemporan,
The Conquest of Arad by the Habsburgs (1686) in a Contemporary Venetian Source 111

TIBERIU ALEXANDRU CIORBA
Procesul canonic al primului episcop greco-catolic de Oradea Moise Dragoși (1777-1787),
The Canonical Trial of the First Greek-Catholic Bishop of Oradea Moise Dragoși (1777-1787) 117

AUGUSTIN MUREȘAN
Tiparul sigilar al breslei dulgherilor, lăcătușilor, argintarilor, zidarilor, sticlarilor, armurierilor, morarilor, tâmplarilor, tinichigiilor și năsturarilor din Jimbolia (1824),
The 1824 Seal Pattern of the United Guild of Joiners, Locksmith, Goldsmith, Builders, Glaziers, Armourers, Millers, Carpenters, Whitesmiths And Buttons Artisans in Jimbolia (1824) 123

RONALD HOCHHAUSER, NAGY ISTVÁN
110 ani de transport public cu tramvaiul electric în Oradea,
The First Tram in Oradea Started off 110 Years Ago 127

MIRELA POPA ANDREI
Rifugiati nel proprio paese. Il confino dei vescovi romeni della Transilvania dopo l'entrata della Romania in guerra (1916),
Refugees in Their Own Homeland. The Relocation of the Romanian Higher Clergy in Transylvania after Romania's Entry into War (1916) 143

CORNELIA ROMÂNAȘU
Câteva aspecte privind istoria chesturii de poliție Oradea. Structuri organizatorice și de personal (1929-1940),
A few Aspects Regarding the History of Police Quaestorship in Oradea. Organizational and Staff Structures (1929-1940) 151

MIRELA MOCAN
Proiecte de dezvoltare economică a Țării Moților în perioada interbelică,
Țara Moților economic development projects in the interwar period 157

CRISTIAN CULICIU
Structura organizatorică a comitetului județean PCR Bihor. Statistici 1968-1988,
The organizational structure of Bihor county committee PCR. Statistics 1968-1988 167

MIRCEA POPA
Scrisori Ionel Pop către Alexandru Șerban,
Letters from Ionel Pop to Alexandru Șerban 177

GABRIEL MOISA
A scrie și a contra-face istorie în România anilor '80 ai secolului trecut. Câteva considerații,
Writing and Inventing History in Romania of the 1980's. A few remarks 191

PUNCTE DE VEDERE

MIKLÓS (NICOLAE) ONUCSAN
Note despre istoria recentă a Uniunii Artiștilor Plastici din Oradea: ultimul deceniu comunist și primul deceniu de „tranziție" din mărturia unui participant direct,
Notes about Recent History Artists Union of Oradea: the Last Decade of the Communist and Dirst decade "Transition" Testimony from a Direct Participant 201

RECENZII

PETRU ARDELEAN
Bogdan Georgescu, *Biserica Ortodoxă Română și puterea comunistă (1945-1964)*, București, Editura Eikon, 2015, 284 p. 211

COSMIN CHIRIAC
Liviu Bucur, *Studiu geografic al Zonei Metropolitane Oradea prin GIS,* Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2012, 110 p. 213

NECROLOG

GRUIA FAZECAȘ
Dr. Doina Florica Ignat (1937-2016) 215

MIHAI GEORGIȚĂ, RADU MILIAN
Dr. Bujor Dulgău (1951-2016) 216

Volum în onoarea muzeologului și arheologului **Ioan Crișan**, în semn de prețuire pentru pasiunea cu care și-a exercitat profesia și dragostea arătată investigării pământului Bihorului și României deopotrivă.

O DESCOPERIRE MEDIEVAL-TIMPURIE DIN PEȘTERA UNGURU MARE - COM. ȘUNCUIUȘ, JUD. BIHOR

Călin GHEMIȘ*

EARLY MEDIEVAL DISCOVERY AT UNGURU MARE CAVE IN ȘUNCUIUȘ. BIHOR COUNTY

Abstract

On the occasion of a field trip in Unguru Mare Cave (com. Șuncuiuș Bihor county), on the left side of the impresive entrance 32x22 meters, in the cave, was discovered an early mediaeval arrow head.

Based on the discoveries from Șimleu Silvaniei and Cuceu both in Silvanian Basin, the cronological position of this discovery can be placed arond the first half of Xth century, in these sense being one of the earliest medieval deiscovery from this area.

Keywords: early medieval, arrow head, weaponry, cave archaeology.

Cunoscută în literatura arheologică de mai bine de o jumătate de secol, peștera Unguru Mare de la Șuncuiuș a furnizat în timp o serie de descoperiri arheologice de o importanță aparte[1] în primul rând pentru cunoașterea preistoriei acestei importante artere de comunicație care făcea legătura între Câmpia de Vest și Transilvania.

Situată în „Marele meandru al Crișului Repede" această cavitate impresionează prin portalul sub forma unei imense arcade cu dimensiunile de:32x22 metri, și care putea adăposti cu ușurință una dintre comunitățile preistorice care s - au perindat prin această zonă în epoca neolitică sau în epoca bronzului.

Obiectul rândurilor de față îl constituie însă o piesă medieval timpurie descoperită aici întâmplător, cu ocazia verificării stării de conservare a sitului în primavara anului 2006, în zona peretelui stâng al portalului (*Pl.I. 2*), în fapt singura zonă care păstrează stratigrafia inițială a sitului din portalul peșterii.

* Muzeul Țării Crișurilor, ereshu@yahoo.com.

[1] Din literatura referitoare la această peșteră amintesc: Chidioșan, N., – Emodi, J.,- *Grupul cultural Igrița de la sfârșitul epocii Bronzului*, în, *Crisia*, Xll, 1982, p. 61 – 86., Dumitrașcu, S., Crișan, I.,- *Depozitul de bronzuri de la Șuncuiuș*, Oradea, 1989., Dumitrașcu, S.,- *Depozitul de bronzuri nr. 2, de la Șuncuiuș, jud. Bihor*, în, *Analele Univ. Oradea*, seria Istorie – Arheologie – Filosofie, t. lll, 1992, p. 3 – 12., Emodi, J., - *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în peștera Ungurului*, în, *Acta, M. N.* 34, 1, 1997, p. 485 sqq., Kacso, K., - *Der Hortfund von Arpășel, kr. Bihor*, în *P. A. S.* 10, p.81-130., Ghemiș, C.,- Cercetări arheologice în endocarstul Munților Pădurea Craiului, în, Racoviță, G., Moldovan, O., Onac, B. P., - Monografia carstului din Munții Pădurea Craiului, Cluj-Napoca, 2002, p. 214 – 227., Ghemiș, C.,- *Piese inedite din primul depozit de la Șuncuiuș. Peștera Unguru Mare. Unpublished pieces from the first bronze Age deposit from Șuncuiuș – Unguru mare cave,* în, *In memoriam Nicolae Chidioșan* (ed. L. Cornea, A.Chiriac, C.Ghemiș, G. Moisa), Oradea, 2003,101 – 113., Ghemiș, C., - *Amber discoveries from Transylvania*, în, *Amber in Archaeology. Proceedings of the fifth international conference on Amber in Archaeology*, Belgrad, 2006, p.124 – 131.

Descrierea piesei.

Vârf de săgeată cu peduncul și tub de înmânușare din fier, piesa este îngrijit lucrată păstrând aripioarele laterale, care sunt dispuse oblic față de axul piesei (*Pl. I.1*)

Dimensiuni: Lungime: 10,1 cm., Diametru tub: 1,00 cm.

Din peștera Unguru Mare sunt amintite materiale medieval timpurii contemporane cu piesa descoperită în 2006[2], acestea provin conform autorilor cercetărilor din jurul unei vetre și au fost datate în intervalul cuprins între sec.IX- sec. X, p. Chr.

Descoperiri medievale în zona Șuncuiuș mai sunt cunoscute din peșterile: Moanei și Mișid[3] acestea sunt încadrate însă în intervalul cuprins între secolele XI – XIII p.Chr., nefiind precizat caracterul complexelor arheologice din care provin.

Dintre descoperirile din peșteri o atenție deosebită o merită cele două piese descoperite cu ocazia cercetărilor din Peștera Mare, de la Cerișor, din munții Poiana Ruscă.

Autorii cercetărilor de aici deosebesc trei etape de frecventare a peșterii pe parcursul evului mediu: a) sec. VIII-IX p.Chr., b) XI-XIII p.Chr., c) XV-XVI p.Chr., încadrând piesele într- o perioadă „anterioară sec.XIV"[4], datând cele două piese în al doilea orizont medieval timpuriu[5].

I. Stanciu și A.V.Matei publicând cercetările din așezarea de la Popeni – „Cuceu" afirmă că tipul de piesă apare în Europa Centrală și Vestică datorită influențelor venite din mediul slav, cu analogii cunoscute din descoperirile de la Lechința de Mureș și Band[6].

Aceeași încadrare cronologică este acceptată și de C. Cosma, cu mențiunea că acesta din urmă propune o datare pentru acest tip de piese până în prima jumătate a secolului X p. Chr[7].

O ultimă trecere în revistă a acestui tip de materiale arheologice i se datorează lui D. Băcueț- Crișan care discută mai ales descoperirile circumscrise depresiunii Silvaniei[8].

Potrivit propunerii tipologice a acestuia piesa descoperită la Șuncuiuș – *Peștera Unguru Mare*, se încadrează în tipul B.1.a, piese cu peduncul simplu, netorsadat, cunoscute în descoperirile de la, Șimleu Silvaniei – „Observator" și Cuceu[9].

Tipul de săgeată cunoaște o evoluție cronologică ce acoperă, în accepțiunea autorului, amintit intervalul cuprins între a doua jumătate a sec. VIII p. Chr., prima jumătate a sec. IX p. Chr., limita superioară a cronologiei acestora nedepășind prima jumătate a sec. X p.Chr[10].

Cu toate că este prematur să avansez afirmații tranșante legate de materialele medievale timpurii descoperite în peșterile din Munții Pădurea Craiului, însă, luând în considerare cronologia propusă de D. Băcueț-Crișan, implicațiile istorice ale acestor materiale nu sunt de neglijat în arheologia endocarstului din această zonă.

Deși deocamdată lipsesc alte descoperiri mai noi atât din Peștera Unguru Mare cât și din arealul discutat, care să poată fi coroborate cronologic cu această piesă, plasarea ei într-o perioadă contemporană pieselor de la Șimleu Silvaniei sau în prima perioadă a descoperirilor medievale de la Cerișor, este, cred, cea mai plauzibilă.

Dealtfel folosirea peșterilor ca adăposturi temporare sau permanente nu este un fenomen singular iar existența unor instalații de foc în această peșteră sugerează frecventarea/folosirea zonei portalului pe o perioadă de timp mai îndelungată.

---

[2] Dumitrașcu, S., Crișan, I.,- *Depozitul de bronzuri de la Șuncuiuș*, Oradea, Biblioteca crisia, XIX, 1989, p. 50.
[3] Crișan, I.,- *Așezări rurale medievale din Crișana. Secolele X-XIII*, Oradea 2006, p. 208.
[4] Roman, C., Diaconescu, D., Luca, S.A.,- *Cercetări arheologice în peștera nr. 1 (Peștera Mare) de la Cerișor, (com. Lelese jud. Hunedoara)*, în, *Corviniana*, VI, 2000, p. 7-59.
[5] *Ibidem*, p.18.
[6] Stanciu, I., Matei, A.V.,- *Sondaje din așezarea medievală de la Popeni- Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în, *Acta. M., P.*, XVIII, 1994, p. 135-162.
[7] Cosma, C.,- *Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII – X D.H.*, Cluj – Napoca, 2002, p. 216.
[8] Băcueț-Crișan, D.,- *Early mediaeval arrows discovered in Sylvanian Basin (Romania)*, în, C. Cosma (ed.) *Warriors, weapons and harness from the 5th-10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 2015, p. 307-322.
[9] *Ibidem*, Pl. IV, nr. 1-3.
[10] *Ibidem*, p. 315.

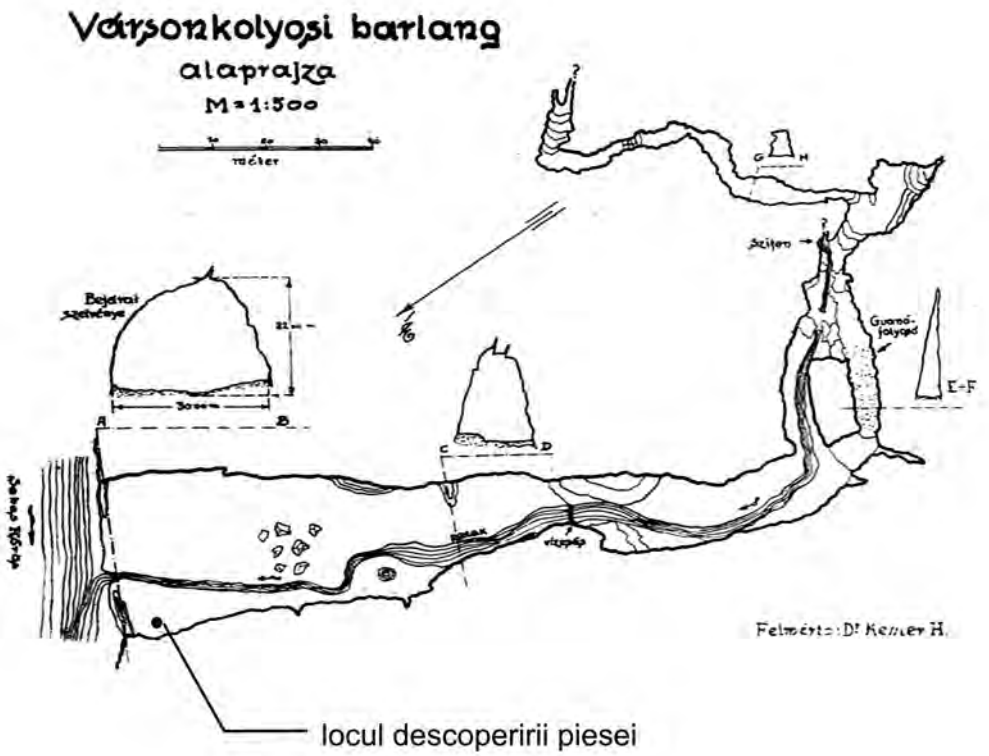

Pl.I. 1- vârf de săgeată din fier., 2- planul peșterii Unguru Mare cu locul descoperirii piesei.

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA COLONIZAREA CUMANILOR ÎN BIHORUL MEDIEVAL. ARHEOLOGIE, ONOMASTICĂ, TOPONIMIE.

Ioan CRIȘAN*

CONSIDERATIONS ABOUT THE COLONIZATION OF THE CUMANS IN THE MEDIEVAL BIHOR. ARCHAEOLOGY, ONOMATOLOGY, TOPONYMY.

Abstract

The colonization of the Cumans in the medieval Bihor enrolls in the large context of the lands repopulation left following the great Tatar invasion in the year 1241. For this purpose, but also in order to Christianize and transition to the sedentary life, the diet of Tétény in 1279 decided the dispersion of the Cumans in several dioceses in the Kingdom of Hungary, among them also that of Oradea.

The archaeological excavations of Rădvani medieval village cemetery - documented settlement beginning in 1214, but founded in the early 11th century on the place of an early medieval settlement in the 8th - 10th centuries, located in the sector A of Cefa-La Pădure site, they removed the Cuman origin materials. A Cuman presence is also signaled by the toponymy of this areal.

Among the tombs belonging to the second phase of the funerals, a group of four tombs (three children and an adult) was focused on the attention and a child's skull derived from a tomb destroyed. From the inventory of the M.380 tomb, of a child, was part also a buckle with Runic inscription in the Cuman idiom. By analogy with a piece of the same class, discovered in the M.170 tomb in the cemetery from Karcag- Orgondaszentmiklós (Hungary, - commit. Jász-Nagykun-Szolnok) we ascribe the buckle from Cefa-La Pădure to the Cuman cultural environment and chronologically we place it the 14th and 15th centuries. Thus, we believe that the tomb M.380 and the group that was part of that attest the colonization in the Rădvani settlement of some Cumans from the Olas ancestry on the left bank of the Tisza River.

Together with the toponym Gepiu and with the hydronim Corhana, the tombs in the cemetery of the Rădvani village contour a Cuman colonization area in the plain between Oradea and Salonta.

Keywords: Cumans, Cefa-La Pădure, Rădvani, buckle, Runic inscription, Cuman idiom, Gepiu, Corhana.

Marea invazie tătară din 1241 a avut drept consecință depopulări masive, în regiunile de șes în primul rând și în așezările urbane. Ca urmare a urgiei ce s-a abătut asupra lor și a nemulțumirilor față de comportamentul stăpânilor feudali, în deceniile următoare țăranii aserviți părăseau în masă domeniile fără nici o învoire. În vederea repopulării pământurilor părăsite au fost aduși coloniști, mai ales în regiunile bântuite în mai mare măsură de iureșul hoardelor tătare. Oaspeți „latini", teutoni, ruteni, boemi au fost așezați în părțile nord-vestice (Sătmar, Bihor, Maramureș) pe baza unor privilegii. Sub numele de oaspeți de multe

* Muzeul Țării Crișurilor, crisanioancris@gmail.com.

ori se înțeleg și localnici așezați în alte părți, dar în acest caz este vorba de o mișcare a oamenilor dintr-un loc în altul. Pe noile domenii în formare, celor care veneau li se ofereau condiții atrăgătoare promițându-li-se libertate și sarcini relativ ușoare. În acest larg context se înscrie și colonizarea cumanilor în Bihorul medieval.

În anii 1244-1246, la solicitarea regelui Bela al IV-lea, cumanii, care în ajunul marii invazii tătare părăsiseră regatul, au revenit în Ungaria[1]. Reprimirea cumanilor viza repopularea a unor teritorii și totodată întărirea capacității militare în perspectiva unei repetări a invaziei tătare. Cumanii reîntorși în regatul ungar au fost colonizați în centrul Câmpiei Pannonice între Dunăre și Tisa, iar la est de acest râu pe valea Crișului și pe interfluviile dintre Criș și Mureș și dintre Mureș și Timiș[2]. Odată reveniți, turanicii au continuat vechile practici comițând abuzuri și respingând convertirea. Atenționați în mai multe rânduri de înalte instanțe ecleziastice, regii arpadieni s-au angajat să întreprindă măsuri intransigente pentru a pune capăt acestei situații ce putea degenera în pierderea autorității bisericii catolice în regat și devierea evoluției statale pe o direcție imprevizibilă. La presiunile legatului papal Filip de Fermo, în 1279 dieta de la Tétény (azi district al Budapestei) i-a obligat pe cumani să urmeze credința catolică și a dispus botezarea tuturor acelora dintre ei care mai erau păgâni. S-a decis totodată dispersarea lor și impunerea unui mod de viață sedentar, întemeiat pe ocupații agricole[3]. Sarcina îndeplinirii acestor hotărîri îi revenea regelui Ladislau al IV-lea, care urma să-i disloce pe cumani și să-i transfere în mai multe dieceze din regat, între care și cea de Oradea[4]. A fost o sarcină extrem de dificilă la care regele nu numai că nu s-a angajat cu entuziasm, ci s-a arătat mai degrabă înclinat spre modul de viață al nomazilor, astfel încât sedentarizarea și creștinarea acestora a rămas un deziderat ce s-a îndeplinit în următoarele două secole.

Amintitul document din 1279 nu indică arealele care urmau să le fie destinate cumanilor în dieceza de Oradea. Din surse documentare nu cunoaștem nici dacă și nici cum s-a aplicat această hotărîre. Aflăm în schimb că la 1328/1329 judele cumanilor, Demetrius, din neamul Olas, era castelan al cetății Cheresig[5] și că în anii următori a deținut înalte demnități în regatul maghiar[6]. Colonizarea cumanilor în Bihor este percepută ca fiind posibilă pe temeiul unor antroponime ca Balaban, Boru[7], Bârz, Bibarț, Borcea, Ciurea, Șușman[8].

În secolul al XIV-lea în zona de câmpie joasă din Bihorul medieval dintre Valea Gepiului (în evul mediu Nyárér, Iandi) și Culișer s-au produs mișcări de populație în urma cărora s-au întemeiat noi așezări. Așa au apărut satele Csegöd, Écs, Oly, Rădvanu Mic ș.a.[9]. Nu avem date scrise referitoare la direcțiile din care veneau noii sosiți, dar descoperirile din cimitirul satului medieval Rădvani oferă unele indicii în acest sens.

Izvoarele documentare consemnează existența satului Rădvani începând cu anul 1214. Cercetările arheologice probează însă întemeierea sa la începutul secolului al XI-lea pe amplasamentul unei așezări din secolele VIII-X. Odată cu apariția satului Rădvanu Mic[10], atestat documentar începând cu anul 1496, satul vechi a fost numit Rădvanu Mare (Noghradwan, Nagy Radvány)[11].

Cimitirul satului Rădvani este situat în sectorul „A" al sitului Cefa-La Pădure. În cele zece secțiuni practicate au fost identificate 448 de morminte conținând scheletele a 454 de

---

[1] V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII,* Iași, 1999, p. 290; P.Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526,* Cluj-Napoca, 2006, p.125, 131; Selmeczi L.,*Őseink nyomában. A magyarországi kunok Olas nemzetsége és Kolbaz-széke 1243/46-1686*, Kisújszállás, 2013, p. 16.
[2] V. Spinei, *op.cit.*, p. 302, fig. 56.
[3] *DIR*, C, II, 1952, p. 220.
[4] *Ibidem.*
[5] Selmeczi L., *op.cit.*, p. 9.
[6] Györffy Gy., *A kunok feudalizálódása.* In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Szerk. Székely Gy. Budapest, 1959, p.249, apud Selmeczi L., *op.cit.*, p. 9.
[7] Vl. Drimba, *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*, Bucarest, 2000, p. 107, 108.
[8] N. Djuvara, *Thocomerius-Negru Vodă. Un voivod de origine cumană la începuturile Țării Românești*, 2007, p. 64 -69.
[9] Jakó Zs., *Biharmegye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940, p. 100, 104.
[10] Această nouă așezare putea apare și în urma unei roiri.
[11] Jakó Zs., *op.cit.*, p.327; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1967, p. 394.

indivizi. În evoluția cimitirului se pot decela trei faze, un sigur mormânt ridicând problema existenței unei a patra faze de înmormântări.

Prima fază de înmormântări a debutat la începutul secolului al XI-lea și s-a derulat pe coordonatele orizontului funerar de tip Bjelo-Brdo până la începutul secolului următor. Înmormântările s-au desfășurat după ritualul creștin, fiind însă un cimitir fără biserică, specific perioadei de propagare a creștinismului (proto creștin).

În faza a II-a avem de-a face cu un cimitir din categoria cimitirelor din jurul bisericilor, caracteristic perioadei de generalizare a creștinismului. Înmormântările au fost practicate în jurul bisericii -construite în decursul secolului al XII-lea, sau cel târziu la începutul secolului următor-, peste mormintele aparținând fazei anterioare. Faza a doua de înmormântări a durat până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea când debutează o nouă fază, cu sensibile schimbări de ritual, probabil ca urmare a adoptării Reformei.

În funcție de situația stratigrafică și de inventarul mormintelor, în cadrul acestor faze se pot distinge diferite orizonturi cronologice și, cu un anumit grad de probabilitate, face aprecieri privind apartenența etno-culturală a defuncților. Astfel, în secțiunea S IX A deschisă în anul 2010 s-a impus atenției un grup de cinci morminte a căror descriere o prezentăm mai jos.

M.371. Copil. Adâncimea: 1,20 m. Bulversat de intervenții ulterioare, se prezenta ca o grămadă de oase ale bazinului și trunchiului. Craniul strivit de presiunea solului era întors spre stânga, oasele bazinului și ale picioarelor fiind cu totul înlăturate.

M.372. Adult. Adâncimea: 1,10 m. De la genunuchi în jos intra în peretele de ENE al secțiunii. Puternic afectat de intervenții ulterioare, în urma cărora majoritatea osemintelor, inclusiv craniul, au fost înlăturate, doar câteva rămânând în conexiune anatomică. Orientarea: VSV-ENE; brațul stâng întins pe lângă corp. Craniul strivit, aparent în legătură cu osemintele**,** provenea dintr-un mormânt de copil, distrus de asemenea de intervenții ulterioare.

M.375. Adult. Adâncimea: 1,14 m. Oasele bazinului și ale picioarelor intrau în profilul de ENE al secțiunii. Orientarea: VSV-ENE; brațul drept întins pe lângă corp, brațul stâng îndoit din cot, palma pe abdomen. În pământul de sub oase a fost găsit un cui de fier.

M.376. În S IX A. Copil. Adâncimea: 0,85 m. Craniul întors spre stânga, strivit de presiunea solului. Lipsesc întreg brațul stâng și parțial brațul drept; femurele ambelor picioare au fost ferestruite de mormântul M.375. Orientarea: VSV-ENE. Osul temporal din partea dreaptă a craniului prezenta o pată de culoare verde. Deasupra claviculei stângi a fost găsit un nasture din argint de formă globulară, alcătuit din două calote sudate de care a fost lipită o tijă având la capăt o ureche de formă ovală. Printre oseminte au fost identificate mici bucăți de sârmă din bronz în stare extrem de friabilă care după extragere s-au pulverizat.

M.380. În S IX A. Copil. Adâncimea:1,10 m. Deranjat de către M.375 care i-a împins spre stânga oasele bazinului și ale picioarelor. Craniul strivit datorită presiunii solului. Orientarea: V-E; antebrațele ușor îndoite de la umeri oblic spre interior, cubitusul și radiusul ambelor brațe fiind ulterior înlăturate. În partea dreaptă, sub coaste, spre umărul drept, se afla o cataramă circulară cu semne runice. Sub coaste și sub oasele bazinului erau răspândite 77 de perle din sticlă de diferite mărimi având culorile verde, alb-gălbui și brun.

Pe criterii statigrafice, mormintele M.371, M.372, M.376 și craniul de lângă acesta și M.380 aparțin aceluiași orizont cronologic, în timp ce mormântul M.375 aparține unui orizont mai târziu.

Așa după cum se poate constata, două morminte aveau inventar. Nasturii globulari din argint din mormântul M.376 sunt accesorii vestimentare medievale frecvent întâlnite pe areale întinse în medii etno-culturale diferite. Găsim, astfel, analogii elocvente pentru nasturele din M.376 în complexe funerare din mediul sătesc, dintre care le amintim pe cele de la Retevoiești (jud. Argeș[12]), Portărești (jud. Dolj[13]) și Mănești (jud. Ilfov)[14]. Îi întâlnim și în mormântul nr.2 din grupul de morminte voievodale de la Curtea de Argeș[15]. Tipologic

[12] L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, Bukarest, 2001, p. 134, pl. 48 /13-15.
[13] *Ibidem*, p. 133, pl. 94/26-29.
[14] *Ibidem*, p. 130-131, pl. 37/37, 38.
[15] *Ibidem*, p. 119, pl. 28/2-5.

și stilistic, descoperirile din Muntenia aparțin grupei Argeș, caracteristică celui de-al doilea și al treilea sfert al secolului al XIV-lea, în care se poate surprinde o puternică componentă occidentală, ecou al tendințelor expansioniste ale regatului maghiar[16]. De pe teritoriul Ungariei amintim descoperirile din cimitirul de la Perkáta-Köhalmi-dűlő (comit Fejér), databile în secolul al XIV-lea[17].

O descoperire extrem de rară, este catarama circulară din mormântul M.380. Piesa, din bronz turnat, având diametrul de 3,4 cm, are o inscripție cu semne runice, imprimate prin adâncire cu un instrument ascuțit. Este o scriere pe care o cunoșteau diferite populații turcice. În traducerea profesorului Hakan Yezmir de la Universitatea Medeniyet din Istanbul, inscripția este: „Spre lauda lui Sedes, spre lauda lui, lauda"[18].

Cataramele circulare cu inscripție reprezintă un articol clasic al vestimentației vest europene din secolele XIII-XV, care s-a răspândit și în spațiul central european. Forma indică o soluție de prindere, prin înțeparea acului în materiale textile mai puțin rezistente, iar mărturiile iconografice sugerează folosirea lor nu neapărat pentru a prinde tivuri suprapuse ori alăturate ci pur și simplu cu rost decorativ chiar pe suprafețe netede. Inscripțiile, realizate în relief cu caractere gotice, erau texte prescurtate cu conținut religios în limbile latină, engleză, franceză și germană. Aceste piese de vestimentație (elemente de decor sau accesorii) au aparținut ținutei din toate straturile sociale, atât celor de jos cât și elitei, fapt probat de materialele din care erau prelucrate: cupru și bronz, metale nobile, metale cu inserții de pietre prețioase.

În ceea ce privește răspândirea acestor catarame în spațiul european, se poate constata o concentrare a descoperirilor în centrul Ungariei, la est de Szolnok și în regiunea nisipoasă dintre Dunăre și Tisa. Într-un repertoriu al acestei categorii de artefacte se consemnează că descoperirile provin din cimitirele unor așezări ale cumanilor și iașilor[19]. Piesele au fost găsite cu precădere în mormintele de femei și, de regulă, erau situate în zona pelviană a scheletelor, apărând astfel ca elemente componente ale unor centuri. Inscripțiile de pe cataramele din Ungaria sunt redate cu caractere gotice, exceptând două piese dintre care una cu rune, iar alta cu tamgale. În mormântul nr.170, de adult, din cimitirul din jurul bisericii de la Karcag-Orgondaszentmiklós (comit. Jász-Nagykun-Szolnok) au fost găsite un inel digital, perle provenite de la un sabretaș, două bucăți de monedă și, în dreptul bazinului, o catarămă rotundă cu rune având diametrul de 5 cm[20]. Textul inscripției este identic cu cel de la Rădvani, fiind tradus și interpretat de același lingvist turc[21].

Utilizarea acestui tip de catarame în vestimentația maghiară a fost mai scurtă, începând de la mijlocul secolului al XIV-lea până în secolul al XV-lea[22]. Apariția lor frecventă în ținuturile ocupate de cumani și de iași s-ar datora ultimului mare val de evanghelizare întreprins de misionarii franciscani în mediul acelor grupuri de populații începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea[23]. În rândul membrilor comunităților în curs de creștinare au fost difuzate catarame cu texte religioase, iar în așezări au fost ridicate biserici[24]. Cataramele circulare cu texte religioase au fost receptate deoarece piese de un tip asemănător erau utilizate din vechime în vestimentația feminină tradițională cumană cu rol de amulete și obiecte cu rol apotropaic[25]. Acțiunile de creștinare au continuat cu intensitate sporită în secolul următor, evanghelizarea cumanilor fiind finalizată la sfârșitul secolului al XV-lea.

---

[16] *Ibidem*, p. 152-153.
[17] Gyulai katalógusok *2. Zúduló sasok. Új honfoglalók-besenyők, kunok, jászok- középkori Alföldön és Mezőalföldön (în continuare Zúduló sasok)*, Gyula,1996, p. 91-92, kat. 10, 13, 14,16.
[18] Aducem mulțumiri și pe această cale profesorului Hakan Yezmir pentru interesul arătat aceastei descoperiri și pentru promptitudinea cu care a răspuns solicitării noastre.
[19] Fogas O., *A gótikus feliratos csatok európai elterjedése, în „Kun-kép". A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. Születésnapja tiszteletére*, Kiskunfélegyháza, 2009 p. 149-155.
[20] *Zúduló sasok,* p. 106, kat.129;Fogas O., *op.cit.*, p. 168; Selmeczi, *op.cit.*, p. 18, 52, fig. 8.
[21] H. Aydemir, *Kun kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban*, în *Magyarnyelv*, XCVIII, 2, 2002, p. 207-208.
[22] Fogas O., *op.cit.*, p. 156.
[23] *Ibidem.*, p. 168.
[24] *Ibidem*, p. 163.
[25] *Ibidem*, p. 161, 172, fig. 4/3-5.

Pe teritoriul României descoperirile de catarame circulare cu inscripție sunt puține. O astfel de piesă a fost găsită într-un mormânt de copil din cimitirul bazilicii de la Drăușeni (județul Brașov). Inscripția cu majuscule gotice este + STUNGZ + AN + MIER. După formă și după caracterul literelor, catarama poate fi datată în secolul al XIV-lea[26]. Trei catarame de acest tip (una întreagă și două în stare fragmentară), cu inscripții constând din litere sau grupuri de câte două litere, au fost descoperite într-o locuință din orașul medieval Baia și încadrate cronologic în secolele XIV-XV[27]. Apariția lor este considerată ca având o legătură cu prezența cumanilor și iașilor în aceste ținuturi românești în evul mediu[28]. Se alătură acestor descoperiri catarama din mormântul M.380 de la Rădvani. Cea mai apropiată analogie pentru această piesă, și singura de acest fel, este amintita cataramă descoperită în mormântul nr.170 din cimitirul din jurul bisericii de la Karcag-Orgondaszentmiklós. Astfel, catarama din mormântul M 380 (probabil fetiță), de la Rădvani plasează mormântul în secolele XIV-XV și face trimitere spre ținutul cumanilor de pe malul stâng al Tisei, unde se stabilise neamul Olas (Ulas)[29]. Ea ne permite totodată să identificăm unul din locurile din Bihor unde au fost colonizați cumani în urma aplicării deciziilor luate în anul 1279. Situate în cimitirul din jurul bisericii, mormântul M.380 de la Rădvani și grupul din care făcea parte aparțineau unor creștini, dar catarama cu rune este o mărturie a originii lor cumane și a seminției din care s-au desprins.

Descoperirilor arheologice de la Rădvani li se alătură doi termeni din hidronimia și toponimia zonei.

Corhana este una din denumirile Văii Gepiului, pârâu care curgea prin apropierea satului Rădvani.Termenul *korhány* din limba maghiară face parte din fondul lexical de origine turanică, în idiomul cuman *kurgan* însemnând movilă[30]. Amintitul pârâu izvorăște din zona colinară a Bihorului și străbate câmpia joasă a Salontei de la est spre vest. Pe malul drept al Corhanei, pe raza localității Ateaș și pe teritoriul Ungariei, există un câmp de tumuli datând dintr-o epocă neprecizată[31]. Că termenul korhány desemnează o movilă o dovedesc câteva toponime de pe teritoriul Ungariei. Avem în vedere movilele Kisskorhány și Nagykorhány de la Konyár (comit Hajdú-Bihar). Și mai elocvent în acest sens este numele Korhányhalom al movilei de la Beretyóújfalu (comit. Hajdú-Bihar)[32] în care atât termenul turanic (korhány) cât și cel maghiar (halom) sunt folosiți pentru a defini același detaliu de relief de origine antropogenă.

Gepiu este numele unei localități situate pe cursul aceluiași pârâu, în amonte, fiind atestat în documentele medievale sub forma Gapyu la 1332[33], apoi Gyapyu la 1418[34], Gyepü la 1692[35]. În limba maghiară cuvântul gyapju se traduce prin lână și se apreciază că face parte din același fond turanic în care termenii *yapag* sau *yapak* desemnează acest produs de origine animală[36]. Accepțiunea termenului gyepü în limba maghiară este și de fortificație cu valuri de pământ și șanțuri[37], dar pe raza localității Gepiu nu se cunoaște o astfel de amenajare defensivă.

---

[26] M.Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăușeni, județul Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973-1977*, în *Cercetări arheologice*, III, 1979, p.176, p.176, 187, fig. 9/4; Fogas O., *op.cit.*, p. 150, fig.1/4 .

[27] E.Neamțu, S.Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII.2. Cercetările archeologice din anii 1977-1980*, Iași 1984, p.116-117, fig. 8-10; Fogas O., op.cit., p. 151-152, fig. 1/10, 2/3,4.

[28] Fogas O., *op.cit.*, p. 159-160.

[29] Selmeczi L., *Balaszentmiklós és a kunok*, în *Tisicum*, XXII, 2013, p. 369-370.

[30] H. Aydemir, *op.cit.*, p. 200-202, 211.

[31] I. Crișan, D. Marta, C.Ghemiș, *Cercetări arheologice de teren pe raza localității Ateaș (jud.Bihor)*, în *Crisia*, XXVI-XXVII, 1996-1997, p. 21-35.

[32] Pálinkás P., *Berettyószentmárton földrajzi nevei*, în *A Bihari Muzeum Évkönyve*, VI-VII,1991, p. 251.

[33] *D I R*, XIV, C, III, 1954, p. 51.

[34] Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a hunyadiak korában*, vol. I, Budapest, 1890, p. 609.

[35] Mezösi K., *Biharvármegye a török uradalom megszünése idejében,* Budapest, 1943, p. 120.

[36] H. Aydemir, *op.cit.*, p. 202-205, 211.

[37] S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, 2002, p.226; L. Borcea, *Bihorul medieval*, Oradea, 2005, p. 48; Rácz A., *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*, Debrecen, 2007, p. 113.

Pe baza descoperirilor arheologice din cimitirul satului medieval Rădvani și a termenilor din nomenclatura geografică a zonei, prezența cumanilor în Bihor apare într-o lumină mai clară, iar în câmpia dintre Oradea și Salonta se conturează o zonă de colonizare a unui grup din neamul Olas, ca urmare a măsurilor privind sedentarizarea și creștinarea acestei populații.

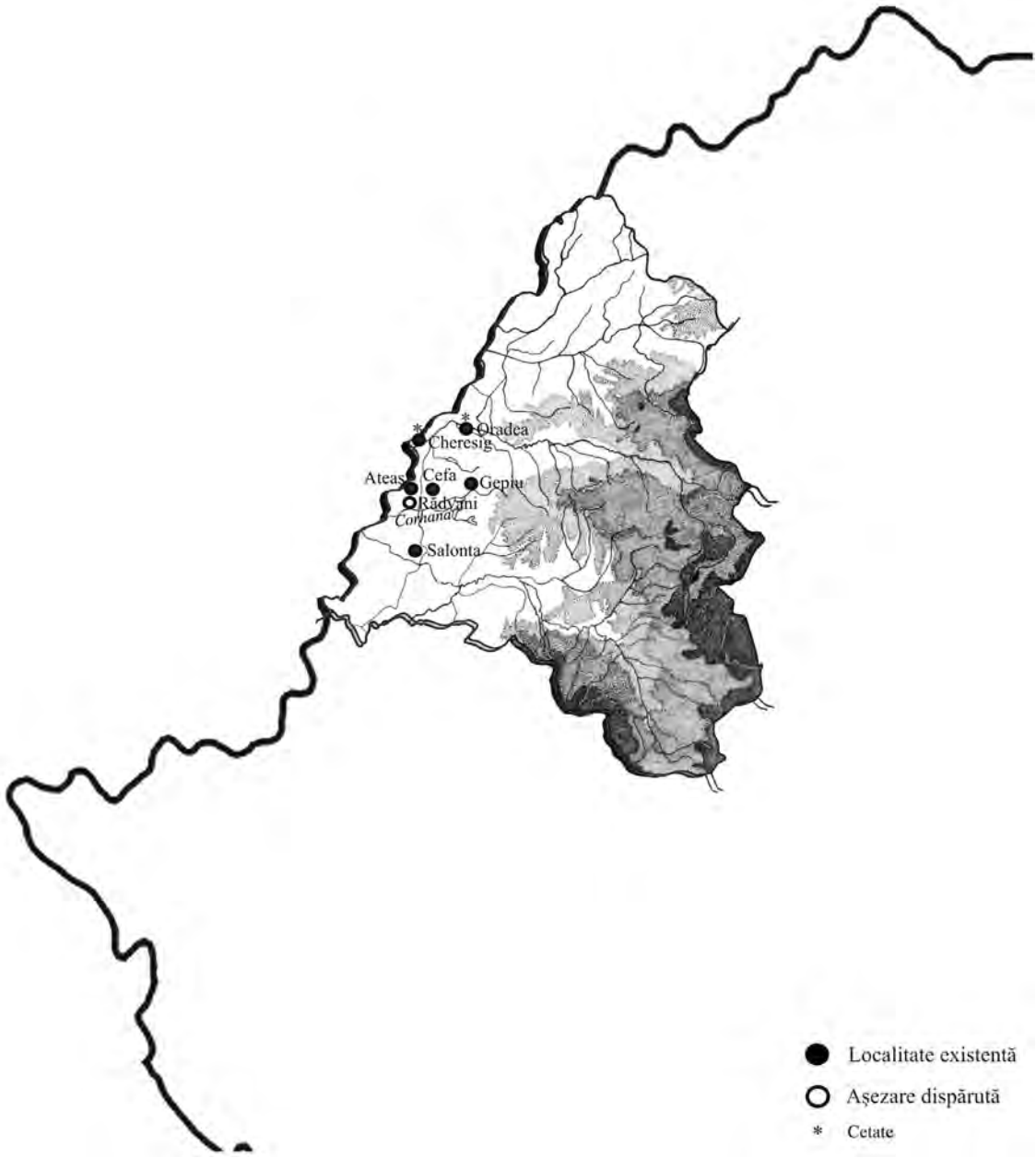

Fig.1. Așezări medievale bihorene.

Fig.2. Cefa-La Pădure. Grup de morminte din secțiunea S IX A/2010, faza a II-a de înmormântări (sec.XIV-XVI).

1

2

Fig.3. Cefa-La Pădure. Mormântul M.380.

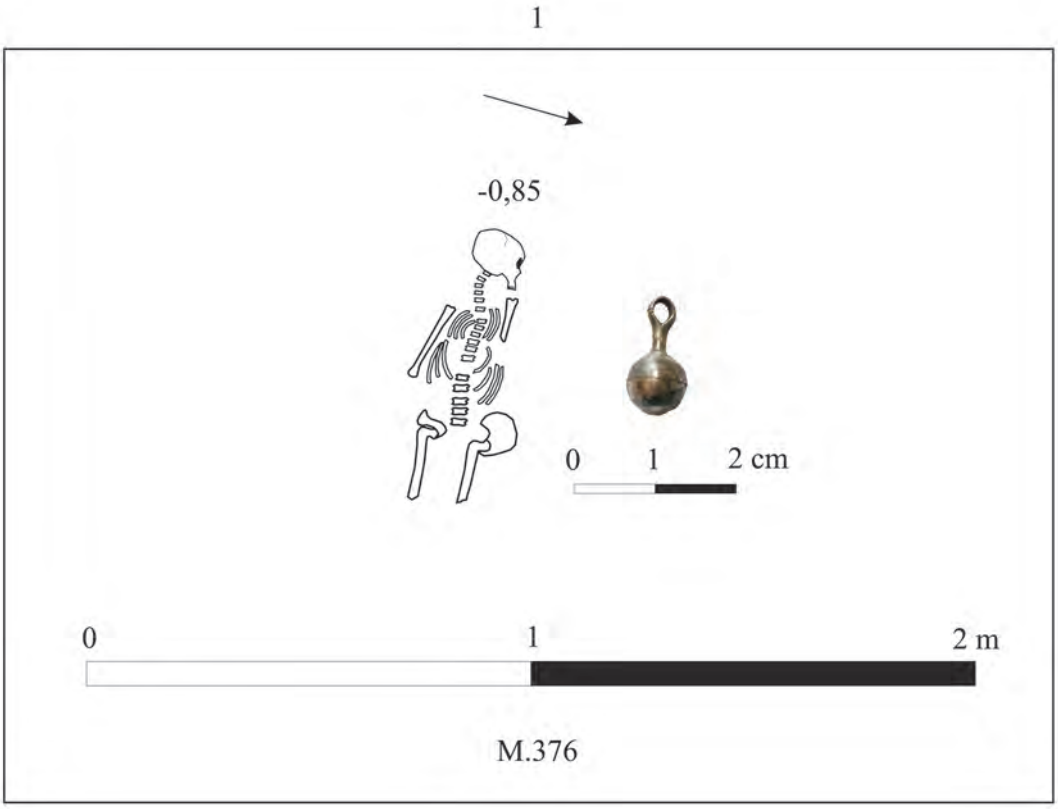

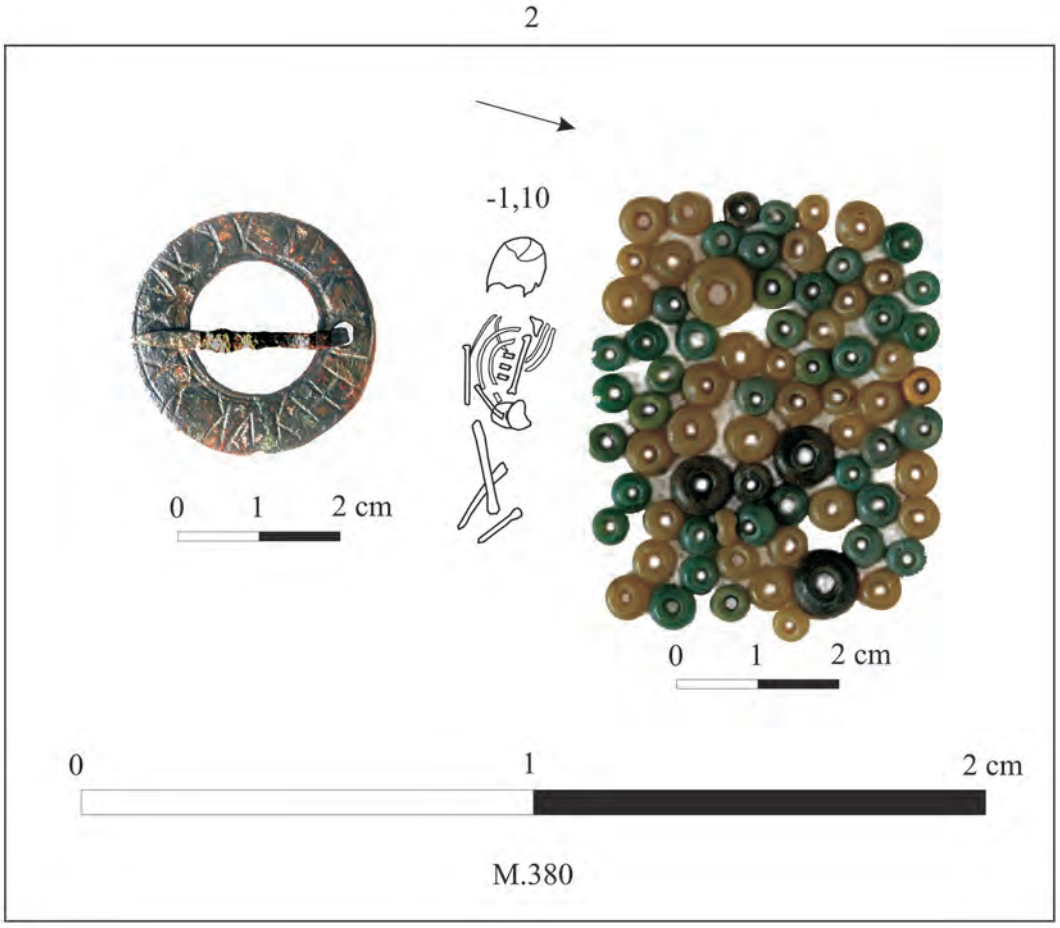

Pl.I. Cefa-La Pădure. Mormintele M.376 și M.380 cu inventarul funerar.

1

2

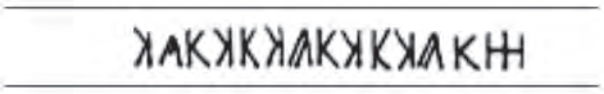

rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö s d s

Pl.II. Cefa-La Pădure. Catarama din momântul M.380.

1

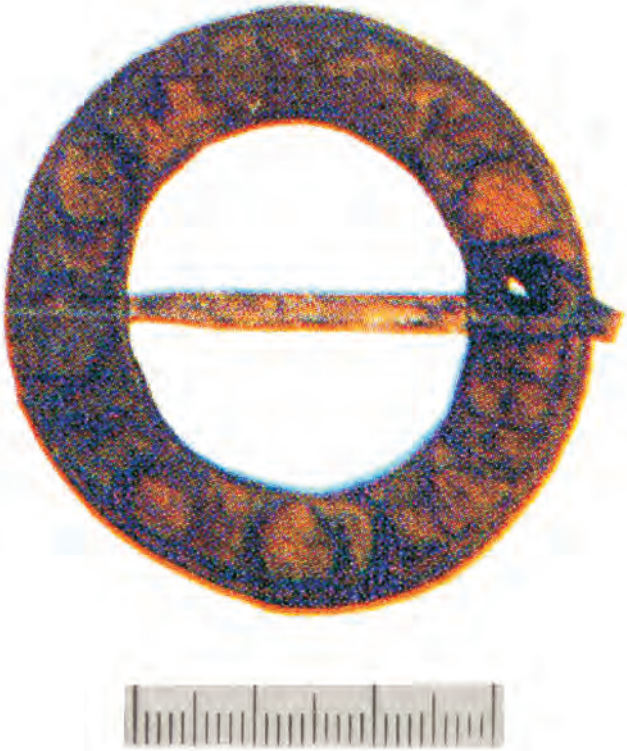

2

rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö sz d sz

Pl.III. Karcag-Orgondaszentmiklos. Catarama din momântul 170.

EPISCOPII ITALIENI DE ORADEA (SECOLELE XIV-XV)

Răzvan Mihai NEAGU*

ITALIAN BISHOPS OF ORADEA (THE XIV AND XV CENTURIES)

Abstract

Among the Italian hierarchs who shepherded in the Eastern of the Medieval Hungary, outstood the four bishops of Oradea who ruled towards the end of the XIV century and the middle of the XV century, having a positive impact on the evolution of this ecclesiastical institution. They brought in Oradea, and by extension, in the East of Hungary, new elements of a cultural paradigm, Humanism, which had been just manifested in the cultural space of the Italian expression. Besides the ecclesiastic side of their activity, the Italian bishops in Oradea were political personalities close to the Hungarian kings, of whose privileges they enjoyed, being part of the royal entourage. Among these, distinguishes Andrea Scolari, attendant to the Konstanz council, who created a true cultural development plan of his diocese and introduced the first Renaissance elements in this area. Another personality, Giovanni de Dominis, proved loyalty to the Hungarian kingdom by paying with his own life in the Varna crusade (1444). The presence of some Italian bishops in Oradea is proof to the relationship between the Medieval Hungary and the Italian space, and also of the existence of a real cultural channel between the Italian Peninsula and the Eastern Hungarian Kingdom.

Keywords: bishop, Oradea, Scolari, Italian Peninsula, Hungary.

Preliminarii. De-a lungul timpului, din ierarhia ecleziastică superioară a Ungariei au făcut parte o serie de arhiepiscopi și episcopi de altă origine etnică decât cea maghiară. Astfel, în scaunele episcopale au fost plasați alogeni, cu largul concurs fie al Sfântului Scaun (în epoca hierocrației papale) fie al regalității arpadiene sau angevine. Din acest punct de vedere considerăm că se poate vorbi de un adevărat obicei al păstoririi unor alogeni asupra credincioșilor, supuși ai regelui Ungariei. Opinăm că aceste numiri de ierarhi străini au la bază două motive principale: *primo*, insuficienta maturizare a creștinismului local în regatul ungar; *secundo*, cei numiți serveau interesele fie ale Sfântului Scaun, fie ale diverșilor regi, care doreau să aibă astfel colaboratori de încredere. Acest fenomen este deja sesizabil în secolul al XI-lea și continuă până la momentul 1526.

Raporturile dintre Peninsula Italică și Ungaria au fost posibile datorită mai multor factori dintre care menționăm: relativa lor apropiere; faptului că Peninsula Italică era considerată centrul catolicismului, locul Sfântului Scaun (Roma); influenței mediului cultural-educațional italian asupra Ungariei, universitățile din peninsulă fiind frecventate de supusii regelui ungar; venirii pe tronul Ungariei a unei dinastii, care a domnit și în

* Colegiul Tehnic Turda (doctor în istorie), neagurazvan10@yahoo.com.

regatul napoletan (familia Anjou); disputei constante pentru zona dalmată dintre Ungaria și Republica Maritimă a Veneției; pătrunderii ideilor Renașterii și Umanismului în Ungaria pe filieră italiană cu sprijinul regalității (Matia Corvinul a întreținut la curtea sa o adevărată colonie italiană)[1].

Revenind la problematica ecleziastică, precizăm că prezența ierarhiilor de origine italiană în Regatul Medieval al Ungariei a fost un fapt relativ comun, fiind sesizabilă nu numai în dieceza de Oradea. Deosebit de relevant din acest punct de vedere este cazul arhidiecezei de Kalocsa, care a fost păstorită în prima jumătate a secolului al XV-lea de ierarhi italieni: Andrea Benzi de Gualdo (1416-1419), Carnianus Scolari (administrator 1420, arhiepiscop 1421-1422), Giovanni Buondelmonte (1425-1435; 1438-1447)[2].

Episcopii de origine italiană și dieceza de Oradea. Între sfârșitul secolului al XIV-lea și jumătatea secolului al XV-lea la Oradea au păstorit, printre alții, patru episcopi de origine italiană. Ei au fost persoane cu o pregătire deosebită, care prin actvitatea lor au înlesnit schimburile culturale dintre Ungaria și spațiul italian, în care apăreau germenii Renașterii și ai Umanismului. Pe de altă parte acești episcopi au fost apropiați ai cercurilor puterii din Ungaria, făcând parte din anturajul regal.

Primul episcop de Oradea cu origini italiene a fost **Ladislau I Deméndi** (1377-1382), iar păstorirea sa a coincis cu pontificatul ultimului papă legitim de la Avignon, Grigore al XI-lea, dar și cu debutul Marii Schisme a Occidentului. Conform lui Eubel el a fost numit la 2 octombrie 1377[3], fiind transferat la Oradea din postul de episcop de Veszprém. Primul document în care i se precizează nouă calitate de episcop de Oradea este din 25 ianuarie 1378[4]. Ladislau a fost un apropiat al curții regale ungare, având o carieră elceziastică deosebită: episcop de Nitra (1367-1372) și episcop de Veszprém (1372-1377)[5]. Provenea dintr-o familie de origine italiană venită în Ungaria în vremea regelui Carol Robert de Anjou din regatul napoletan[6]. Informații clare despre familia sa, precum și despre începuturile carierei sale, nu s-au păstrat. Cu toate acestea se știe că a avut trei frați (Nicolae, Laurențiu și Benedict)[7]. Cert este că Ladislau a intrat în anturajul curții regale fiind medicul (*phisicus*) personal al regelui Ludovic I de Anjou. Deși nu există date care să ateste acest fapt, este aproape o certitudine că regele a avut un cuvânt de spus în numirea lui Ladislau la Oradea. În acea epocă era un fapt obișnuit ca regele să-și recompenseze apropiații cu posturi ecleziastice importante. A existat și un precedent în Ungaria; tatăl lui Ludovic I cel Mare, Carol Robert de Anjou și-a numit medicul personal, tot un italian, Giacomo da Piacenza, în postul de episcop de Cenad. Revenind la episcopul de Oradea, cel mai probabil, el și-a însușit meseria de medic în urma unei pregătiri universitare, dar date sigure despre aceasta nu s-au conservat. Cu toate acestea considerăm că era puțin probabil ca o persoană cu o pregătire precară în domeniu să fie numită medic regal. Se cunoște faptul că familia lui Ladislau a primit donații funciare în comitatul Hont (azi în Slovacia), în zona localității Demjéni, de la care și-a împrumutat numele[8]. Ladislau este menționat ca medic personal al regelui inclusiv după numirea ca episcop de Oradea: la 14 iulie 1378 pomenit de rege într-un privilegiu ca *Ladizlao Waradiensi, physico nostro*[9].

---

[1] Răzvan Mihai Neagu, *Episcopi și Episcopii în Estul Ungariei Medievale. Tipologii Episcopale* în *Diecezele de Transilvania, Oradea și Cenad în Evul Mediu*, Ed. Școala Ardeleană & Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2016, pp. 55-56.

[2] Engel Pál, *Magyarország Világi Archontológiája* 1301-1457 [CD-ROM], Arcanum, Budapest, 2001.

[3] Konrad Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Sumorum Pontificum , S.R.E. Cardinalium Ecclesiarum Antistitum Series Ab Anno 1198 Usque Ad Annum 1431 Perducta E Documentis Tabularii Praesertim Vaticani Collecta, Digesta, Edita Per Conradum Eubel, Monasterii Sumptibus et Typis Librariae Regensbergianae*, 1913, p. 515.

[4] *Ladislaus, premissa gratia, episcopus ecclesie Waradiensis* cf. *Documenta Romanaie Historica, seria C Transilvania*, vol. XV (1376-1380), Ed. Academiei Române, București, 2006, p. 366 (în continuare DRH C, XV).

[5] Diós István, *Magyar katolikus lexicon*, 2 köt., Szent István Kiadó, Budapest, 1993, pp. 569-570; Jakubinyi György, *Romániai Katolikus, Erdélyi Protestáns és Izraelita Vallási Archontológia*, Verbum, Kolozsvár, 2010, p. 91.

[6] Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig, Nagyvárad, 1883, p. 204 (în continuare *A váradi püspökség története* I).

[7] *Documenta Romaniae Historica, seria C Transilvania*, vol. XVI (1381-1385), Ed. Academiei Române, București, 2014, p. 98 (în continuare DRH C, XVI).

[8] *A váradi püspökség története* I, p. 204.

[9] DRH C XV, p. 457.

Menţiuni similare apar şi în anul 1379[10]. Faptul că Ladislau a fost un apropiat al curţii regale, care se bucura de încrederea membrilor săi este demonstrat de un act din 6 aprilie 1380, emis la Buda prin care regina Elisabeta, mama regelui Ludovic I de Anjou, l-a desemnat printre executorii testamentari ai săi[11].

Cel mai probabil Ladislau nu a avut timp să se îngrijească prea mult de sufletele credincioşilor din dieceza sa, având importanta misiune de a se îngriji de sănătatea trupească a regelui. În acest sens, la 6 august 1381 este atestat un vicar la Oradea, Petru, canonic şi lector al capitlului catedral (*lectoris canonici ac vicarii in dicta ecclesie Varadiensis*)[12]. Ladislau Demendi i-a fost credincios regelui Ludovic I cel Mare, care l-a răsplătit pentru fidelitatea sa. La 26 iulie 1381 monarhul le acorda episcopului de Oradea şi fraţilor săi moşia Wyfalu, care ţine de cetatea Leva din comitatul Bars[13]. De asemenea la 1 noiembrie 1381, regele dăruia episcopului şi fraţilor săi părţi din moşia Romanfalva[14]. Respectivele părţi au revenit regelui ca urmare a morţii lui Nicolae de Thoma fără urmaşi. Această danie îi va aduce episcopului un proces, după cum raportează capitlul de Nitra în faţa căruia s-au înfăţişat fiica şi văduva fostului posesor, contestând dania regală[15]. Apropierea de regele Ungariei nu l-a scutit de neplăceri pe episcopul de Oradea; la 11 septembrie 1381, palatinul Nicolae de Gara, conducând adunările generale ale comitatelor Szabolcs şi Bereg, a amânat pentru 13 ianuarie 1382 pricina pornită de Nicolae, fiul lui Nicolae de Buthka contra episcopului Ladislau de Oradea cu privire la ocuparea unor moşii[16]. Data la care a murit Ladislau Demendi nu se cunoaşte. Ultima sa menţiune în viaţă datează din 10 februarie 1382, când este pomenit în lista demnitarilor într-un privilegiu[17], însă la 23 martie 1382 scaunul episcopal de Oradea era vacant, informaţie consemnată într-o confirmare a unui privilegiu acordat de regele Ludovic I cel Mare pentru arhiepiscopia de Esztergom[18]. Aşadar, episcopul Ladislau a încetat din viaţă la o dată necunoscută, în intervalul 10 februarie-23 martie 1382. Ladislau Demendi a deschis şirul episcopilor italieni de Oradea, care se va continua în secolul al XV-lea.

O prezenţă italiană mai substanţială şi constantă la nivelul diecezei de Oradea se consemnează în secolul al XV-lea. În acest veac au păstorit la Oradea trei episcopi italieni, care şi-au adus o contribuţie importantă la evoluţia acestei unităţi ecleziastice. Prin intermediul acestor episcopi, Oradea a devenit un focar de cultură umanistă, dar şi un loc de unde ideile Renaşterii s-au răspândit în întreaga Ungarie.

Andrea Scolari a fost cel mai important episcop italian de Oradea, păstorind între 1409-1426[19]. El a fost primul ierarh de origine florentină din Ungaria medievală, fiind transferat la Oradea din demnitatea de episcop de Zagreb. Familia Scolari, din care făcea parte episcopul, era originară din Florenţa, vestita cetate italiană, unde au apărut germenii Renaşterii. Din păcate s-au păstrat puţine date despre începuturile vieţii şi activităţii lui Andrea Scolari. Cert este că el era fiul lui Filippo di Renzo Scolari. Nu cunoaştem date despre pregătirea sa intelectuală[20].

Prezenţa florentinilor în Ungaria a început să fie vizibilă la sfârşitul secolului al XIV-lea, la începutul domniei regelui-împărat Sigismund de Luxemburg (1387-1437), fiind legată mai ales de afacerile comerciale încheiate de diverşi negustori cu maghiarii. Pe de altă parte, politica acestui monarh faţă de Biserica din Ungaria şi veniturile acesteia

[10] *Ibidem*, pp. 598, 630, 645.
[11] *Ibidem*, p. 724.
[12] DRH C, XVI, p. 100.
[13] *Ibidem*, p. 98.
[14] *Ibidem*, p. 129.
[15] *Ibidem*, p. 133.
[16] *Ibidem*, pp. 107-108.
[17] *Ibidem*, p. 162.
[18] *Ibidem*, p. 178.
[19] Konrad Eubel, *op. cit.*, p. 515; George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Ţările Române şi Italia până la 1600*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1972, p. 173; Jakubinyi György, *op. cit.*, p. 91.
[20] Prajda Katalin, *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök és Firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben* în *Táguló Horizont. Tanulmányiok fiatal művészettörténészek Marosvásárhelyi Konferenciájának Előadásaiból*, Marosvásárhely, Kolozsvár, 2013, p. 22 (în continuare *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök*).

a fost mult influențată de continua sa nevoie de bani. Sigismund avea obiceiul să lase vacante diversele episcopii pentru o perioada îndelungată, numind guvernatori laici pentru administrarea veniturilor bisericești, din rândul cărora se distingeau experții financiari din Florența[21]. În jurul anului 1380 ajunge în Ungaria un personaj de origine italiană, care va avea un *cursus honorum* deosebit, Filippo Buondelmonti degli Scolari, cunoscut ca Pipo de Ozora sau Pipo Spano (1369-1426)[22]. Nu vom insista asupra sa, însă vom menționa că acest italian a fost unul dintre apropiații regelui Sigismund de Luxemburg, având o considerabiliă influență asupra sa. Italianul s-a remarcat în numeroase campanii militare în Peninsula Italică împotriva Veneției, în Peninsula Balcanică contra turcilor otomani și în Boemia contra husiților. Este foarte important de precizat faptul că Filippo Buondelmonti degli Scolari și-a început ascensiunea pe scara ierarhiei sociale ungare a vremii din postura de persoană însărcinată cu evidența veniturilor arhiepiscopiei de Esztergom (cea mai importantă din Ungaria) în vremea păstoririi lui Ioan de Kanizsa (1387-1418), care provenea dintr-o influentă familie nobiliară ungară și care a fost între 1387-1403 cancelar al regatului, fiind fratele lui Nicolae de Kanizsa, tezaurarul regatului (1388-1398) [23]. Din această postură condotierul italian a avut posibilitatea să-și ajute rudele în vederea ascensiunii profesionale și sociale[24]. După ce Filippo Buondelmonti degli Scolari s-a impus definitiv la curtea regală asistăm la un adevărat aflux de florentini în Ungaria[25]. Unii despre aceștia precum, Carnino (Carnianus) di Rinieri Scolari, Andrea di Filippo Scolari sau Giovanni di messer Buondelmonti au primit importante slube bisericești, mai ales în partea de est a Regatului Medieval al Ungariei, în aria jurisdicțională a arhiepiscopiei de Kalocsa. Astfel, Carnino di Rinieri Scolari (administrator și ulterior arhiepiscop 1420/1421-1422) și Giovanni di messer Buondelmonti (1424/1425-1435; 1438-1447) au fost arhiepiscopi de Kalocsa, iar Andrea di Filippo Scolari a fost episcop de Zagreb și respectiv de Oradea.

Andrea Scolari era văr cu Filippo Scolari și își datorează ascensiunea clericală acestuia. Într-o primă fază, Andrea Scolari a fost pentru un scurt timp episcop de Zagreb (1406-1409), iar ulterior a fost transferat la Oradea (1409-1426)[26]. Remarcăm faptul că transferul lui Andrea de la Zagreb la Oradea s-a produs în aceiași perioadă în care Filippo a fost numit comite de Timiș, cel mai probabil, condotierul italian își dorea să-l aibă în preajmă pe vărul său[27].

Andrea Scolari a fost cel mai important episcop al acestei dieceze de la începutul secolului al XV-lea. În calitate de titular al diecezei a avut o relație bună cu ordinul de călugărițe a Sf. Clara (clarise) și cu Ordinul Paulin, care aveau convente la Oradea[28]. La începutul secolului al XV-lea episcopul de Oradea deținea orașul Beiuș, iar Andrea Scolari a emis două acte în legătură cu acest aspect: în 1413 a statuat că preotul din această comunitate ține de jurisdicția exclusivă a episcopului de Oradea, iar în 1422 a emis un act prin care a acordat privilegii celor care se ocupau cu creșterea albinelor și a porcinelor[29]. Sub aspect politic, episcopul Andrei Scolari a fost un apropiat al regelui Sigismund de Luxemburg, făcând parte din anturajul restrâns al acestuia. În anul 1414 antipapa Ioan al XXIII-lea a convocat

---

[21] Arany Krisztina, *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century*, Budapest, 2014, p. 58.

[22] Filippo Scolari a fost comite al cămării de sare (1401-1408), comite de Timiș, Arad, Cuvin și Cenad (1404-1426), castelan de Vârșeț (1406-1408), vistier (1407-1408), comite de Csongrád (1407-1426) și Fejér (1408-1413), castelan de Bobovac (1407) și Dubovac (1414), ban al Severinului (1408-1409), comite de Zarand (1409-1426), jude al cumanilor (1424-1426), castelan de Mehadia (1413) și Ozora cf. Zoltan Iusztin, *Comitele de Timiș. Un baron al regatului medieval maghiar* în ,,Analele Banatului'', S.N. Arheologie-Istorie, XIX, 2011, p. 261.

[23] Ioan Hațegan, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*, Ed. Mirton, Timișoara, 1997, p. 25.

[24] *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök*, p. 23.

[25] Katalin Prajda, *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria a livello di diplomazia, migrazione umana, reti mercantili e mediazone culturale nell'età del regime oligarchico (1382-1434), che corrisponde al regno di Sigismondo di Lussemburgo (1387-1437)*, Florence, 2011, p. 6 (în continuare *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria*).

[26] Konrad Eubel, *op. cit.*, pp. 515, 538; Fügedi Erik, *A XV. századi magyar püspökök* în ,,Történelmi Szemle'', 1965, VIII, évfolyam 4. szám, p. 490; Jakubinyi György, *op. cit.*, p. 91.

[27] Ioan Hațegan, *op. cit.*, pp. 121-122.

[28] *A váradi püspökség története* I, p. 234.

[29] *Ibidem*, p. 235.

Conciliul de la Konstanz (1414-1418), pentru a rezolva o serie de probleme urgente ale Bisericii Romane, precum rezolvarea Marii Schisme a Occidentului, care din 1378 măcina organizarea eclesiastică și dezbaterea doctrinei husite elaborată de profesorul de teologie ceh, Jan Hus. Nu vom insista asupra acestor teme, ele nu fac obiectul investigației noastre, ne vom mărgini la a arăta faptul că episcopul Andrea Scolari a participat la lucrările conciliului, alături de regele-împărat, până la finalizarea acestora (1414-1418)[30], fiind probabil și martor ocular la arderea de rug a teologului ceh mai sus pomenit.

În perioada păstoririi episcopului italian, Oradea a devenit un adevărat centru politico-diplomatic al Ungariei, în sensul în care în orașul de pe Crișul Repede, regele Sigismund a petrecut 15 zile în anul 1413, alături de regele Poloniei, Vladislav al II-lea Jagiełło venit în pelerinaj la mormântul Sf. Ladislau cu ocazia Paștelui[31]. Episcopul Andrea Scolari a jucat un rol și în legătură cu afacerile matrimoniale ale regelui-împărat, în sensul în care în 1419, proaspăt revenit de la conciliul de la Konstanz, el a fost însărcinat cu supravegherea reginei, Barbara de Cilli, care a fost trimisă pentru scurtă vreme la Oradea[32]. Nu se cunosc date despre ultimii ani ai episcopului Andrea Scolari. El a murit în 13 ianuarie 1426[33].

Cea mai importantă realizare a acestui episcop, care i-a asigurat un loc privilegiat în istoria culturală a Ungariei și a Oradiei în mod special, a fost opera sa culturală remarcabilă. Andrea Scolari a fost cel care a contribuit decisiv la introducerea la Oradea și în estul Regatului Medieval al Ungariei a primelor elemente ale Renașterii și Umanismului. În epoca păstoririi sale la Oradea, episcopul italian a patronat o adevărată curte protorenascentistă în care se regăseau persoane de origine italiană: Giacomo da Sanminato (doctor în medicină), Simone di messer Andrea Buondelmonte, Simone di Piero Melanesi, Alessandro di messer Antonio (doctor în medicină), Giovanni și Pietro di Andrea Lamberteschi sau Baldinaccio di Catellino Infangati[34]. Ultimul era un renumit negustor de produse textile și bijuterii, fiind foarte probabil că la Oradea să fi ajuns asemenea mărfuri importate din spatiul italian.

Andrea Scolari a fost un iubitor al cărtilor și a reorganizat biblioteca episcopală de la Oradea și, se pare, că a renovat catedrala, ocazie cu care a mutat cărțile în capela Sf. Ecaterina, cu scopul de a le feri de posibilele incendii, fapt care demonstrează grija acestuia pentru patrimoniul cultural al episcopiei orădene[35]. Scolari a numit un cleric, care avea printre sarcini (custode al sigiliului episcopal) și pe cea de bibliotecar. Astfel, la 19 august 1419, episcopul cerea papei Martin al V-lea un canonicat la Oradea pentru Antonius de Valea lui Mihai, menționând că acesta are deja un beneficiu de 25 de florini pe an de pe urma capelei Sf. Ecaterina și conducerea bibliotecii: *Supplicatio Andree episcopi Varadiensis in persona Antonii Nicolai de Nagmihal, presbyteri Varadiensis diocesis, familiaris et sigilliferi sui de provisione de canonicatu sub expectatione prebendatus et beneficii cum vel sine cura in ecclesia Varadiensi, non obstante officio prebendatus seu rectorie armarii librorum seu capelle beate Catherine virginis in prefata ecclesia /25 fl*[36]. Se cunoștea că episcopul italian a fost posesorul unei Biblii de mici dimensiuni, lucrată într-un mod îngrijit, care la moartea sa valora 36 de florini[37]. Andrea Scolari a dorit să aibă inclusiv în capitlul catedral persoane de încredere, de origine italiană. Astfel, unul dintre cei mai importanți colaboratori ai săi a fost Conradus de Cardinis, originar din Florența, care a fost într-o primă fază canonic-lector în capitul catedral orădean (1418), iar apoi a îndeplinit importantul oficiu de prepozit capitular de Oradea între 1424-1440[38].

---

[30] Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 76; Fábián Edit, *Várad reneszánsz püspökei és reneszánsz emlékeik* în ,,Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve'', XXX, 2004-2005, p. 6.
[31] *A váradi püspökség története* I, p. 238.
[32] *Ibidem*.
[33] *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria*, p. 50.
[34] Prajda Katalin, *The Florentine Scolari Family at the Court of Sigismund of Luxemburg in Buda* în ,,Journal of Early Modern History'' 14 (2010), p. 524, nota 42; *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök*, p. 23.
[35] Jakó Zsigmond, *Philobiblon Transilvan*, Ed. Kriterion, București, 1977, pp. 40-41.
[36] *Ibidem*, p. 42, p. 409 nota 85.
[37] Jakó Zsigmond, *op. cit.*, p. 41; *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök*, p. 28.
[38] Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. II Második kötet. Káptalanok, Monostorok. A püspökség alapitásától 1566. évig, Nagyvárad, 1883, pp. 48-49; Fábián Edit, *op. cit.*, p. 5; *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök*, p. 24.

Episcopul italian de Oradea a fost un adevărat Mecena, fapt dovedit de testamentul său redactat la 14 ianuarie 1426, cu puțin timp înainte de a muri. Astfel, moștenitor principal a fost desemnat Filippo Scolari (Pippo Spano), care trebuia să ridice o abație pentru Ordinul Camaldolez[39]. Prin această dispoziție, episcopul de Oradea poate fi considerat ca unul dintre ctitorii Oratoriului Scolari (*Oratorio degli Scolari agli Angeli*) sau Rotonda lui Brunelleschi, ridicat ulterior după planurile marelui arhitect renascentist, pentru glorificarea familiei florentine în cadrul complexului monastic camaldolez Santa Maria degli Angeli (Florența)[40]. Andrea Scolari a fost un binefăcător al Ordinului Paulin pentru care a construit o capelă lângă Oradea, iar în 1422 le-a dăruit o vie, iar după moartea sa au moștenit o tapiserie în care este înfățișată legenda Sf. Apollonia. De asemenea, episcopul a donat banii necesari pentru construirea unui nou altar în catedrala orădeană, lângă care dorește să fie înmormântat. Episcopul de Oradea donează prin testament 400 de florini pentru restaurarea bisericii parohiale Sf. Mihail din Oradea[41]. Sume mai mici sunt lăsate celorlalte ordine: minoriți, augustinieni, clariselor, precum și spitalelor[42]. De generozitatea sa au mai beneficiat spitalul din Oradea, care a primit 50 de florini, spitalul de pe lângă biserica Santa Maria Novella din Florența. Andrea Scolari a mai lăsat prin testament 109 florini pentru edificarea unei mănăstiri la Oradea dedicată Sf. Ecaterina[43]. Din colecția de artă a lui Andrea Scolari a mai rămas o carafă de argint, aflată în prezent în tezaurul catedralei de la Zagreb, unde a ajuns probabil pe vremea când Andrea era episcop de Zagreb. Carafa este mai voluminoasă în partea superioară, la bază fiind decorată cu rozete gotice. Ciocul carafei reprezintă un cap de zmeu. Cel mai probabil această piesă a fost făurită de către un artizan italian[44].

Este posibil ca și palatul episcopal de la Oradea să fi fost modificat sau cel puțin restaurat prin contribuția și la inițiativa lui Andrea Scolari[45]. Aceste inițiative ale episcopului nu erau un fapt singular la nivelul familiei din care se trăgea. Astfel, se cunoaște activitatea în acest domeniu a lui Filippo Scolari, care a construit o capelă mortuară la Székesfehérvár, un palat la Ozora și un spital din Lipova, edificii proiectate de meșteri italieni precum Masolino și Manetto Ammannatini. Din păcate nu se cunosc artiștii care au efectuat lucrări pentru episcopul de Oradea. Familia Scolari a avut o contribuție majoră la dezvoltarea vieții culturale orădene, menținând o legătură permanentă cu spațiul italian, mai ales florentin prin intermediul legăturilor de rudenie, concentrând în jurul unor personalități precum Filippo Scolari sau Andrea Scolari oameni ai bisericii, militari, bancheri, comercianți sau artiști.

Episcopul de Oradea nu și-a uitat meleagurile natale. El a fost proprietarul castelului de la Vicchiomaggio, construit înainte de 1422, când a cumpărat de la prepozitul Conradus de Cardinis o serie de terenuri adiacente, unde a ridicat o biserică[46]. De asemenea, el a dorit să fondeze pe proprietatea sa o mănăstire pentru Ordinul Camaldolez, dar și o biserică dedicată Fecioarei Maria[47]. Cu toate acestea se poate afirmă fără a greși că Andrea Scolari s-a atașat de locurile unde a devenit episcop, manifestând o devoțiune deosebită pentru regele Ladislau cel Sfânt, care figurează inclusiv pe sigiliul său[48].

În legătură cu Andrea Scolari, importantă personalitate ecleziastică s-a conservat piatra sa tombală de la Oradea, care-l înfățișează pe episcopul de origine italiană întins, cu capul pe o pernă și mâinile împreunate pe piept, având într-o parte cârja episcopală, iar în cealaltă scutul heraldic. Din păcate fața episcopului este distrusă[49]. Inscripția de pe

---

[39] Ordin de călugări apărut în centrul Italiei, care urma regula Sf. Benedict, fondat în secolul al XI-lea de Sf. Romuald (n. a.).

[40] Balogh Jolán, *Andrea Scolari váradi püspök mecenási tevékenysége* în ,,Archaeologiai Értesitő'', XL kötet, 1923-1926, p. 175; Fábián Edit, *op. cit.*, p. 6; *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök*, p. 27.

[41] Fábián Edit, *op. cit.*, p. 6.

[42] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 176.

[43] *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria*, p. 130.

[44] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 179-180.

[45] *Ibidem*, p. 181.

[46] *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria*, p. 161.

[47] *Ibidem*, p. 130.

[48] *Ibidem*, p. 171.

[49] Gheorghe Arion, *Sculptura gotică în Transilvania*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1974, p. 48; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2001, p. 314.

lespedea funerară este următoarea: *Hic iacet reverendus in Christo pater dominus Andreas Florentinus hujus ecclesie Varadiensis pontifex venerandus deo ac gentibus hungarie dilectus qui obiit XVIII. die mensis januarii VII. hora noctis anno domini MCCCCXXVI. hic honorifice sepultus*[50].

Andrea Scolari a fost urmat la conducerea diecezei orădene de un conațional, **Giovanni di Piero Melanesi da Prato**, membru al anturajului său, originar dintr-un orășel din propierea Florenței. Episcopul făcea parte dintr-o renumită familie negustorească și cel mai probabil a venit în Ungaria împreună cu frații săi Simone, Piero și Tommaso, care în anii 1420 aveau o companie comercială la Buda, specializată în exportul metalelor, mai ales cupru și importul de țesături fine. Membrii familiei Melanesi erau apropiați de reprezentanții familiei Scolari cu care aveau relații de afaceri[51]. Noul episcop a fost un apropiat al lui Andrea Scolari, dar mai ales al lui Filippo Scolari, care a intervenit pentru el spre a fi numit episcop de Oradea. Condotierul italian a dorit ca în fruntea diecezei orădene să fie pus tot un italian și l-a trimis la Roma pe fratele noului episcop, Tommaso pentru a obține aprobarea papală[52]. Istoricul Ioan Hațegan avansează ipoteza conform căreia Giovanni Melanesi era confesorul lui Filippo Scolari, alături de care a participat în anul 1426 la o serie de tratative diplomatice cu reprezentanții orașului Florența, precum și cu cei ai despotului sârb[53]. Despre episcopul Giovanni știm că a păstorit episcopia de Oradea o perioadă foarte scurtă de timp (câteva luni) în anul 1426[54]. A fost o persoană cultă, care avea pregătire universitară, fiind doctor în drept al Universității din Padova, una dintre cele mai renumite din Peninsula Italică[55]. Pregătirea sa academică în domeniul dreptului este atestată și cu ocazia participării sale la Conciliul de la Konstanz (1414-1418), unde este menționat printre reprezentanții diverselor universități, fiind pomenit ca *învățat în dreptul canonic*. Cel mai probabil acesta și-a reprezentat universitatea la importanta adunare clericală. Din păcate datele despre acest episcop de Oradea sunt foarte puține. Nu a păstorit niciun an deoarece a fost demis (*depositus*)[56]. Nu se cunosc motivele care au dus la îndepărtarea sa, dar putem intui că ele au fost și de natură politică. Ne bazăm această afirmație pe faptul că spre 1430 o serie de membrii ai coloniei florentine din Ungaria au căzut în dizgrația regelui Sigismund de Luxemburg. Episcopul Giovanni di Piero Melanesi da Prato a murit în 1427.

Ultimul episcop italian, care a păstorit la Oradea în secolul al XV-lea a fost **Giovanni de Dominis**. El a condus episcopia de Oradea între 1441-1444, într-o perioadă tulbure, din punct de vedere extern, marcată de desele confruntări cu Imperiul Otoman, aflat în plină expansiune balcanică și de personalitatea lui Iancu de Hunedoara. Bunyitay Vincze afirmă că Giovanni de Dominis s-a născut în Dalmația, fără a preciza localitatea. Inițial, a fost episcop de Segno (Senj, Zeng, azi Croația) între 1432-1440, poziție din care a fost transferat la Oradea. Într-o primă fază, Giovanni de Dominis s-a remarcat ca un abil diplomat, îndeplinind misiuni de o mare importantă. În 1439 a fost membru al unei solii trimisă de regele Unagriei, Albert de Habsburg în Polonia, la Lublin, în legătură cu pretențiile monarhului de la Cracovia asupra coroanei ungare[57]. După moartea regelui Albert, episcopul de Segno s-a poziționat de partea partidei politice condusă de Iancu de Hunedoara, iar în 1440 a fost trimis din nou în Polonia, la Cracovia, pentru a negocia înscăunarea regelui polon ca rege al Ungariei[58]. În contextul politico-diplomatic marcat de preluarea tronului ungar de regele Poloniei și numirea lui Iancu de Hunedoara ca

[50] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 177.
[51] Prajda Katalin, *op. cit.*, pp. 522-523.
[52] *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria*, p. 50.
[53] Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 123.
[54] Fügedi Erik, *op. cit.*, p. 489; George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 173; Jakubinyi György, *op. cit.*, p. 92.
[55] *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno* d'Ungheria, p. 53.
[56] *A váradi püspökség története* I, p. 245.
[57] *Ibidem*, p. 263.
[58] Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, Ed. Științifică, București, 1968, pp. 61-62; Vasile Mărculeț, Ioan Mărculeț, *Umaniști și cercuri umaniste din Transilvania în secolele XV-XVI*, în „Patrimonium Apulense", X-XI, 2011, p. 63.

voievod al Transilvaniei, episcopul Giovanni de Dominis a fost transferat de la Segno la Oradea, decizie girată și confirmată de papa Eugeniu al IV-lea la 25 mai 1441[59]. În același orizont temporal o altă figură ilustră a clerului ungar, umanistul Ioan Vitez de Zredna ajunge prepozit de Oradea. Giovanni de Dominis a cumulat pentru un timp demnitatea de episcop de Oradea cu cea de legat papal în Transilvania, fiind amintit într-un act emis la Lórév (suburbie a Pestei), la 21 octombrie 1441, de regele Ungariei, Vladislav I (1440-1444) ca: *fidelis nostri reverendi in Christo patris domini Johannis episcopi ecclesiae Waradiensis apostolicaeque sedis legati universis abbatibus, praepositis, archidiaconis, canonicis ecclesiarum parochialium ac altarium quorumvis rectoribus ac toti clero partium nostrarum Transsiluanarum*[60]. Informațiile despre activitatea și păstorirea lui Giovanni de Dominis la Oradea sunt foarte sărace. Pe baza datelor avute la dispoziție putem totuși să afirmăm că a fost un cleric devotat vocației sale, dar și statului ungar. Astfel, la 7 aprilie 1443 îl găsim la Oradea, unde a celebrat ceremonia liturgică din duminica a cincea a Postului mare (Duminica Mariei Egipteanca), ocazie cu care în catedrala orădeană au fost expuse spre venerare moaștele Sf. Ladislau, însă în după amiaza acelei zile turnul bisericii sub care se afla vistieria, dar și racla cu moaștele regelui, s-a prăbușit. În mod miraculos relicvele sfinte au rămas intacte[61].

Fidel regatului ungar, în cadrul căruia la acea dată, Iancu de Hunedoara deținea un rol cheie, episcopul Giovanni de Dominis s-a alăturat efortului antiotoman, participând la cruciada de la Varna (10 noiembrie 1444). Potrivit regulamentelor militare în vigoare episcopul de Oradea trebuia să furnizeze armatei regale propriul *banderium*. Conform regulamentului militar regal din 1498 emis de Vladislav al II-lea, un *banderium* trebuia să conțină 400 de luptători, jumătate cavalerie grea, iar cealaltă jumătate cavalerie ușoară. Aceste cifre au fost rar respectate, în Ungaria medievală un *banderium* era alcătuit din 50-200 luptători, fapt datorat costurilor ridicate presupuse de echipare și dotare[62]. Împreună cu Iancu de Hunedoara și regele Vladislav I Jagiełło, episcopul de Oradea a luat parte efectiv la luptele cu turcii otomani, *banderium*-ul său fiind poziționat în spatele unităților episcopilor de Eger și Bosnia, pentru a asigura rezerva. Nu vom insista asupra descrierii bătăliei, ne vom mărgini la a spune că bătălia de la Varna a fost un dezastru total pentru armata ungară, care a fost învinsă categoric de sultanul Murad al II-lea, regele Vladislav I pierzându-și viața pe câmpul de lupă, alături de episcopul de Oradea, italianul Giovanni de Dominis și de episcopii de Eger și Pécs[63].

Considerații finale. Până la prăbușirea regatului Ungariei medievale (1526) dieceza de Oradea a fost păstorită și de patru episcopi de origine italiană. Aceștia au avut o contribuție importantă în evoluția acestei unități ecleziastice, în interiorul căreia au adus germenii Renașterii și ai Umanismului. Pe de altă parte, acești ierarhi italieni au fost membrii de vază ai anturajului regal.

---

[59] *A váradi püspökség története* I, p. 264.

[60] Gustav Gündisch, *Urkundenbuch zür Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. V 1438-1457, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975, p. 92.

[61] *A váradi püspökség története* I, p. 265.

[62] Cliford Rogers, (editor in chief), *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, vol. 1, Oxford University Press, New York, 2010, p. 118.

[63] Joannis de Thwrocz, *Chronica Hunagrorum* în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Jonannis Georgii Schwandtneri, Vindobonae, 1766, p. 323; *A váradi püspökség története* I, pp. 267-268; Mihail Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*, Ed. Militară, București, 1974, p. 120; Vasile Mărculeț, Ioan Mărculeț, *op. cit.*, p. 63.

LE AMBASCERIE A VENEZIA DEL PRINCIPE DI TRANSILVANIA GABRIELE BETHLEN E LA GUERRA DEI TRENT'ANNI

Gizella Nemeth*,
Adriano Papo*

THE DIPLOMATIC MISSIONS TO VENICE OF THE PRINCE OF TRANSYLVANIA GABRIEL BETHLEN AND THE THIRTY YEARS' WAR

Abstract

This paper examines the military campaigns carried out by the prince of Transylvania Gabriel Bethlen against the countries of the Catholic League involved in the Thirty Years' War. Notices, dispatches and documents of the Venetian Senate have been utilized.

Not being able to face war with his own forces, already in 1621, without success Bethlen proposed a military alliance with Venice. Venice accepted only the commercial part of the treaty of alliance. Nevertheless, the Transylvanian prince mobilized his army three times against the Habsburgs. The defeat suffered at Drégelypalánk in front of the army of Albrecht von Wallenstein, together with those of his allies, the king of Denmark and the count of Mansfeld, did turn the Transylvanian prince towards a new peace with the Empire. Meanwhile, Count Mansfeld, himself defeated by Wallenstein, tried to reach the Republic of Venice, where he intended to spend his last days. However, he died in the vicinity of Sarajevo and his body was buried in Split. After retiring from war, it seems Bethlen had spread rumors according to which Venice had broken its promise of aid: without the Venetian support he was compelled to withdraw not having sufficient forces to resist the imperial armies.

Keywords: Transylvania, Gabriel Bethlen, Thirty Year's War, Count Ernst von Mansfeld, Republic of Venice.

In questo lavoro vengono seguiti, attraverso gli avvisi e i documenti del Senato veneziano raccolti da János Mircse e pubblicati a cura di Lipót Óváry, i preparativi e le campagne militari condotte dal principe di Transilvania e re eletto di Ungheria, Croazia e Slavonia, nonché conte dei Secleri Gabriele Bethlen dal 1619 al 1626 contro i paesi della Lega cattolica impegnati nella guerra dei Trent'Anni[1].

* Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Italia), apgn@libero.it.

[1] J. Mircse, *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomácziai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban* [Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica], a cura di L. Óváry, Budapest 1886. Su Gabriele Bethlen cfr. tra gli altri: A. Gindely, I. Acsády, *Bethlen Gábor és udvara* [Gabriele Bethlen e la sua corte], Budapest 1890; D. Angyal, *Bethlen Gábor életrajza* [Biografia di Gabriele Bethlen], Budapest, 1899; E. Makkai, *Bethlen Gábor országalkotó politikája* [La politica di Gabriele Bethlen fondatrice dello stato], Budapest 1929; L. Nagy, *Bethlen Gábor a független Magyarországért* [Gabriele Bethlen per l'Ungheria indipendente], Budapest 1969; J. Barcza, *Bethlen Gábor, a református fejedelem* [Gabriele Bethlen, il principe riformato], Budapest 1980; L. Makkai, *Bethlen Gábor emlékezete* [Ricordo di Gabriele Bethlen], Budapest 1980; Gy. Szekfű, *Bethlen Gábor. Történelmi Tanulmány* [Gabriele Bethlen. Saggio storico], Budapest 1983. Un quadro esaustivo della vita, dell'attività politica, della corte di Gabriele Bethlen e della sua epoca è tracciato nel corposo volume *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene* [La Transilvania di Bethlen, il Bethlen della Transilvania],

Gabriele Bethlen (1613–29) prese parte alla guerra dei Trent'Anni a fianco dei protestanti cechi, ch'erano insorti contro gli Asburgo dopo l'episodio della seconda defenestrazione di Praga del 23 maggio 1618[2].

Bethlen scese in campo il 26 agosto 1619, marciando alla volta di Praga con un esercito di 20–25.000 uomini; in poco tempo tutta l'Ungheria Superiore, grossomodo l'attuale Slovacchia, e gran parte del Transdanubio, allora facente parte del Regno d'Ungheria sotto la dominazione di Casa d'Austria, caddero nelle sue mani senza colpo ferire. Il 27 novembre 1619, l'esercito transilvano raggiunse le porte di Vienna, la cui difesa era stata affidata ai generali Karel (Charles) Bonaventura conte di Buquoy e Henri Duval Dampierre. Tre giorni dopo, Bethlen fu però costretto a rinunciare alla conquista della capitale austriaca, a causa dell'invasione dell'Ungheria Superiore da parte delle truppe di György Homonnai Drugeth, che tuttavia sconfiggerà il 4 dicembre a Kisszeben.

I successi militari conseguiti in questa prima fase della guerra procurarono a Bethlen il titolo di 'principe d'Ungheria' (Dieta di Pozsony/Bratislava, 8 gennaio 1620) e, in seguito, quello più prestigioso di 're eletto' d'Ungheria (Dieta di Besztercebánya[3], 25 agosto 1620). Bethlen non sarà però mai incoronato re anche per l'opposizione dello stesso sultano, contrario alla riunificazione del Regno d'Ungheria con la Transilvania, che considerava una sua proprietà: il sultano gli impose la rinuncia al titolo di principe di Transilvania qualora avesse accettato quello di re d'Ungheria; Bethlen non aveva però alcuna intenzione di lasciare un trono certo, la Transilvania, per uno incerto, quello d'Ungheria.

Torniamo alle vicende della guerra. Il 16 gennaio 1620, nonostante i successi militari conseguiti in questa prima fase della guerra, Bethlen dovette concordare una tregua d'armi con l'arciduca d'Austria, imperatore eletto ma non incoronato, nonché re dei Romani, di Boemia e d'Ungheria, Ferdinando II d'Asburgo (1619–37), non potendo più contare né sull'aiuto dei cechi, che tra l'altro gli avevano promesso la corona regia, poi passata a Federico V del Palatinato, né su quello del sultano Osmân II (1618–22), contrario – come detto – alla riunificazione del Regno d'Ungheria con la Transilvania. Nel frattempo, l'insurrezione ceca si stava rivelando un mero insuccesso; inoltre, cedendo l'Austria Superiore in pegno al duca di Baviera Massimiliano in cambio dell'aiuto militare ricevuto, Ferdinando II poteva ora far affidamento su un esercito di forze superiori a quello di Bethlen. Massimiliano ottenne pure la dignità di principe elettore del Sacro Romano Impero.

Dopo l'elezione a re d'Ungheria, Bethlen ruppe la tregua e riprese le ostilità con l'Austria. Nel frattempo le truppe della Lega Cattolica guidate da Johann von Tilly avevano sconfitto l'esercito degli Ordini austriaci protestanti e, congiuntesi con l'esercito imperiale di Buquoy, erano avanzate alla volta di Praga, che Bethlen invece non poté soccorrere in quanto sconfitto il 29 settembre 1620 da Dampierre a Lakompak, nell'attuale Burgenland. Fu

---

uscito nel 2014 a Cluj-Napoca a cura di V. Dáné, I. Horn, M. Makó Lupescu, T. Oborni, E. Rüsz-Fogarasi e G. Sipos; il libro raccoglie gli atti del convegno internazionale di studi omonimo tenutosi a Cluj-Napoca il 24-25 ottobre 2013 in occasione dei 400 anni dall'ascesa al trono del principe transilvano. Delle relazioni politiche ed economiche intercorse tra Bethlen e Venezia, in particolare, si è occupata Florina Ciure nei due saggi: *Din relațiile economice ale Veneției cu Transilvania în timpul lui Gabriel Bethlen (1613–1629),* in «Analele Universității din Oradea», 2003, pp. 11-25 e *Relațiile politico-diplomatice ale lui Gabriel Bethlen cu Republica Venețiană*, in «Crisia», XXXV, 2005, pp. 67-78. Sulla partecipazione del principe Gabriele Bethlen alla guerra dei Trent'Anni cfr. C. Feneșan, *Transilvania și Războiul de treizeci de ani*, in «Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca», XVI, 1983-1984, pp. 119-139; C. Luca, *Quelques notes et documents concernant la partecipation de la Transylvanie à la guerre de trente ans pendant la principauté de Gabriel Bethlen (1613-1629)*, in «Revue Roumaine d'Histoire», XLVI, 2007, n. 1-4, pp. 161-173. Si vedano anche i saggi degli Autori: *La seconda ambasceria a Venezia del principe di Transilvania e re eletto d'Ungheria Gabriele Bethlen. Ottobre–dicembre 1621*, in *Tradiții istorice românești și perspective europene. In honorem Academician Ioan-Aurel Pop*, a cura di S. șipoș, D. Octavian Cepraga, I. Gumenâi, Oradea-Chisinau, Oradea 2015, pp. 206-222; *Il principe di Transilvania Gabriele Bethlen*, Venezia e la guerra dei Trent'Anni, in «Studi Veneziani», in corso di pubblciazione; *Le ambascerie a Venezia del principe di Transilvania Gabriele Bethlen e le nuove avvisaglie di guerra in base agli avvisi di informatori veneziani. 1622–1625*, in «Mediterrán Tanulmányok», in corso di pubblicazione.

2 Sulla guerra dei Trent'Anni la letteratura è notoriamente molto vasta: ci limitiamo a indicare il libro collettaneo di G. Parker, *La guerra dei trent'anni*, Milano, 1994 (ed. or. *The Thirty Years' War* (1618–48), London, 1984).

[3] Banská Bystrica, oggi in Slovacchia.

così che l'8 novembre 1620 i cechi videro concludersi ingloriosamente la loro insurrezione nella famosa battaglia della Montagna Bianca, una dolce collina nei pressi di Praga.

La sconfitta della Montagna Bianca rappresentò un colpo mortale non solo per gli Ordini cechi e la Cechia, che perse completamente la propria indipendenza e identità, ma anche per gli Ordini ungheresi protestanti, che si videro abbandonati dai loro alleati boemi, moravi e austriaci. Continuare la guerra da solo avrebbe richiesto al principe transilvano un gran dispendio di denaro per soddisfare le esigenze finanziarie dell'esercito. Il solo pagamento del soldo a circa 20–25.000 mercenari si calcola costasse a Bethlen tra 850 e 950.000 fiorini l'anno: una cifra enorme per le finanze del piccolo stato transilvano[4]. Ciò spinse Bethlen a rivolgersi ad altri potentati, da cui ricevere aiuti materiali o finanziari. I potentati più ricchi in Europa che potevano sostenere le sue spese erano i Paesi Bassi e Venezia. Bethlen scelse Venezia.

Alla luce di quanto sopra, già nel corso del 1621 il principe transilvano invierà alla Signoria ben due ambascerie.

La prima ambasceria a Venezia ebbe luogo nella primavera–estate del 1621.

Il 27 (?) maggio 1621 tre ambasciatori del Regno d'Ungheria – Gáspár Szunyogh, il barone Éliás Vajnay e il vercellese Lorenzo Agazza – giunsero via mare a Spalato, diretti a Venezia. Il 28 giugno ebbe luogo l'udienza in Collegio[5].

I tre ambasciatori ungheresi esposero i punti basilari della proposta del loro re, il quale:

1) era pronto a trattare un'alleanza con la Serenissima anche a nome degli Ordini ungheresi e s'impegnava a comprendere nell'alleanza stessa pure la Transilvania, la Valacchia, la Moldavia e gli Ordini protestanti di Boemia, Austria, Moravia, delle due Slesie e di Lusazia;

2) s'impegnava a fornire alla Serenissima squadroni di cavalleria leggera e pesante, ma anche un certo numero di fanti provenienti dalle vicine province di Moravia e Slesia, qualora la stessa Repubblica avesse condotto guerra aperta, sia offensiva che difensiva, contro qualsivoglia nemico;

3) si obbligava altresì a rifornire la Repubblica di cera, rame e mercurio, prodotti in Ungheria e in Transilvania, ma anche di bovini, ovini, pelli e altri prodotti che abbondavano nel suo regno e che avrebbe "comodamente" fatto pervenire a Venezia.

L'altro tema discusso dagli ambasciatori era la questione della Valtellina. Si trattava d'un nuovo focolaio di guerra in Italia cui erano legati grossi interessi veneziani. La Valtellina, allora sotto la sovranità della Lega protestante del cantone svizzero dei Grigioni, rappresentava un importante corridoio di transito tra il Tirolo austriaco e la Lombardia spagnola, e, in senso più ampio, tra i Paesi Bassi, la Svizzera, i domini di Casa d'Austria e i territori veneziani. La guerra di religione scoppiata nel 1620 in Valtellina aveva offerto alle grandi potenze il pretesto per intervenire: la Spagna, appoggiata dall'Austria aveva cercato (e alla fine ci sarebbe riuscita) di toglierla agli svizzeri, dietro i quali c'era Venezia, decisa più che mai a impedire che la valle passasse in mano agli spagnoli. Bethlen s'impegnava a tal riguardo a dislocare sue truppe in quella regione anche per distogliere le forze militari di Casa d'Austria da eventuali attacchi veneziani e a fornire un esercito alla stessa Repubblica, la quale lo avrebbe dovuto mantenere a proprie spese fino alla fine della guerra. Col sostegno finanziario della Repubblica, Bethlen avrebbe potuto occupare anche la Stiria e la Carinzia e, qualora non fosse stato possibile evitare l'occupazione asburgica della Valtellina, avrebbe aiutato Venezia a riconquistare i territori perduti in Friuli.

La risposta della Signoria fu a dir il vero molto vaga e generica: pur contenendo soltanto parole di mera circostanza, essa faceva chiaramente intendere il rifiuto da parte della Signoria delle proposte del principe Bethlen. Fu soltanto accettata quella di collaborazione economica tra Venezia e il Principato. Prima di partire, i due ambasciatori ungheresi nominarono Marc'Antonio Velutello, priore del lazzaretto di Spalato, mediatore per gli scambi commerciali tra Venezia e il principe Bethlen.

---

[4] Cfr. al riguardo il saggio di L. Nagy, *Le relazioni politiche tra la Transilvania e Venezia in rapporto con i turchi e con gli Asburgo, in Venezia e Ungheria nel Rinascimento,* a cura di V. Branca, Firenze 1973, pp. 199-214.

[5] Si fa qui riferimento al resoconto dell'ambasceria, datato 28 giu. 1621, in Mircse, *Oklevéltár* cit., pp. 34-39.

Tre mesi dopo l'insuccesso della prima ambasceria a Venezia, Gabriele Bethlen ci riprovò mandando nella città marciana l'ambasciatore d'origine italiana Alessandro Lucio[6]. Alessandro Lucio si presentò in Collegio il 28 ottobre 1621, accompagnato da due servitori.

Alessandro Lucio puntò anzitutto il dito sulla riluttanza manifestata dal doge d'usare per il suo signore il titolo legittimo di re eletto d'Ungheria. Il principe ne aveva ricercato la causa in qualche errore commesso dai suoi precedenti ambasciatori, forse nell'imprudenza di quello forestiero (Lorenzo Agazza) che aveva resa pubblica la missione veneziana. Per questo motivo Bethlen aveva deciso di tenere la nuova ambasceria "secretissima".

Il nuovo trattato d'alleanza si articolava in cinque punti. Primo punto: messa a disposizione della Repubblica di Venezia da parte e praticamente a spese del principe di Transilvania e re eletto d'Ungheria Gabriele Bethlen di 3.000 cavalieri da dislocare in Dalmazia. Secondo punto: Bethlen, liberata l'Ungheria, avrebbe portato, col concorso della Serenissima, la guerra in Stiria, direttamente cioè nei possessi di Casa d'Austria. Terzo punto: durante la campagna in Stiria, si sarebbe impedito ai tedeschi d'invadere i territori italiani costringendo nel contempo il re di Spagna a evacuare la Valtellina perché avrebbe dovuto impiegare tutte le sue forze in difesa dell'Austria, similmente a quanto avvenuto in altre precedenti occasioni. Quarto punto: a causa del conseguente indebolimento della Spagna, gli stati italiani si sarebbero visti aperta la strada per emanciparsi dalla "periculosa vicinanza di chi con ogni industria aspira a farsi in loro Signore", ossia dalla sudditanza della vicina Casa d'Austria. Quinto punto: la Signoria avrebbe potuto rinsaldare i propri legami d'amicizia col Gran Signore. In conclusione, l'imperatore sarebbe stato accerchiato dalle forze di due potentissimi eserciti: quello ungherese e quello del pascià di Kanizsa, e si sarebbe impedito sia all'imperatore che al re di Spagna di mettere piede in Italia. Pertanto, quella sarebbe stata un'occasione unica e irripetibile per abbattere la Casa d'Austria, che mai era stata così in auge come in quel periodo.

Il memoriale del principe transilvano illustrava anche le ragioni per cui Venezia avrebbe dovuto accettare l'alleanza. Prima ragione: avrebbe risparmiato un'enorme somma di denaro (70–80.000 scudi) per assoldare una soldatesca nel caso in cui le forze imperiali o spagnole avessero messo piede nella Terraferma veneta, evitando con ciò anche il rischio della perdita della Valtellina. Seconda ragione: se Venezia non avesse accettato l'alleanza, l'Austria, eventualmente conclusa la pace con l'Ungheria, avrebbe potuto indirizzare il proprio esercito contro l'Italia e gli stati veneziani. La Signoria avrebbe pertanto dovuto approntare un duplice esercito: uno da dirigere verso Milano contro la Spagna, l'altro verso la Germania contro l'imperatore. Terza ragione: anche gli 'amici' della Serenissima, constatando il rafforzamento dell'Austria, avrebbero potuto impiegare le loro armi contro Venezia anziché usarle al suo servizio. Quarta ragione: la mancata accettazione del trattato sarebbe stata causa di rovina per tutta la Cristianità.

Pure questo trattato d'alleanza prevedeva un'appendice mercantile.

Anche questa volta la risposta della Signoria fu negativa.

Non era una novità per Venezia – annota Gyula Szekfű – che la Signoria dovesse ricevere ambasciatori stranieri forieri di fantastiche promesse e pretese. Queste promesse, alquanto esagerate, furono accolte con indifferenza e freddezza. Venezia era consapevole che la realtà era ben diversa da quella illustrata dal principe Bethlen: era notoriamente falso che egli possedesse un esercito considerevole e che potesse contare sull'aiuto di soldati moravi e turchi. Per quanto riguarda la questione della Valtellina – osserva Szekfű – Venezia sperava di risolverla senza l'intervento dell'imperatore, casomai avrebbe trovato alleati più vicini e più forti come a esempio i Savoia o la Francia, coi quali teneva aperte continue trattative (difatti nel 1623 stringerà un accordo diretto con loro)[7].

Intanto gli spagnoli avevano sollecitato l'imperatore Ferdinando II a concludere almeno una tregua con Gabriele Bethlen vista la loro indisponibilità a essere impegnati su altri fronti di guerra oltre a quelli di Fiandra e d'Italia. Invero, l'imperatore incaricò il

[6] Cfr. il resoconto del segretario del Collegio, 28 ott. 1621, ivi, pp. 52-53.

[7] Cfr. Gy. Szekfű, *Bethlen Gábor. Történelmi Tanulmány* [Gabriele Bethlen. Saggio storico], Budapest 1983, pp. 132-134.

palatino ungherese Miklós Esterházy di intavolare negoziati di pace col rivale principe di Transilvania e re eletto d'Ungheria[8].

Nonostante avesse battuto l'esercito imperiale di Buquoy, Gabriele Bethlen, provato dalla guerra e soprattutto diffidente dei turchi, fu dunque costretto a trattare con gli Asburgo nuovi negoziati di pace, che si conclusero a Nikolsburg (Mikulov, oggi in Moravia) il 6 gennaio 1622: il principe conservò a titolo personale sette contee dell'Ungheria Superiore, i possessi slesiani di Oppeln e Ratibor (rispettivamente Opole e Racibórz, oggi in Polonia), i territori di Tokaj, Ecsed e Munkács (Mukačevo, oggi in Ucraina), ma rinunciò al titolo di re d'Ungheria e dovette restituire la Sacra Corona. Dal canto suo Ferdinando II promise di rispettare i privilegi degli Ordini magiari e le disposizioni della pace di Vienna conclusa nel 1606 tra l'arciduca Mattia e il principe di Transilvania Stefano Bocskai, che sanciva l'indipendenza della Transilvania, la libertà di culto per tutti i sudditi sia d'Ungheria che di Transilvania, il ripristino della figura di palatino e delle funzioni legislative della Dieta ungherese[9].

Nella primavera del 1623 Gabriele Bethlen mobilitò nuovamente l'esercito, e questa volta ottenne il supporto di 10–12.000 soldati tatari. La Signoria voleva però vederci chiaro sulla collaborazione in atto tra il principe e la Porta in quanto che, da notizie diffuse da un ambasciatore ungherese presso la corte cesarea, aveva saputo che il principe Bethlen era stato dichiarato "Generale delle armi et fortezze del Signor Turco alle frontiere in Ungaria". S'era inoltre saputo, tramite l'ambasciatore veneziano presso il re di Francia, che il conte Ernst von Mansfeld, controversa figura di mercenario della guerra dei Trent'Anni, aveva ribadito la volontà del principe transilvano di aderire alla loro Lega (la Lega protestante), la quale avrebbe dovuto includere anche Venezia dal momento che tale alleanza era ritenuta giovevole pure ai suoi interessi[10]. Marc'Antonio Velutello fu ufficialmente incaricato d'indagare sullo stato delle armi del principe transilvano e sui suoi rapporti col Turco[11]. Il priore del Lazzaretto di Spalato si servì per questo scopo anche di informatori turchi.

Il Velutello venne in effetti a conoscenza della mobilitazione di Bethlen e dei governatori ottomani di Bosnia e di Buda. Il pascià di Bosnia aveva infatti già spedito l'ordine di mobilitazione ai quindici sangiacchi del territorio sotto la sua giurisdizione: dovevano trovarsi tutti pronti in armi a Banja Luka entro la fine del mese di maggio. Il pascià di Buda, dal canto suo, avrebbe unito le forze dei suoi otto sangiacchi con quelle dei quattro sangiacchi del pascià di Kanizsa. La prima mossa del pascià di Bosnia doveva essere la presa di Szigetvár. Erano pronti a confluire nell'esercito ottomano anche 19.000 temutissimi tatari[12].

Ma giunsero pure notizie che davano per certa la pace tra il principe Bethlen e l'imperatore e la promessa di quest'ultimo di corrispondere un tributo alla Porta se avesse arrestato l'avanzata dell'esercito del pascià di Bosnia.

Il 10 luglio 1623 il pascià di Bosnia partì da Sarajevo per Banja Luka, dopo aver ricevuto l'ordine del sultano di mettersi al servizio del principe Bethlen, che avrebbe dovuto incontrare a Szigetvár. Il pascià era partito con soli 1.000 soldati, tra fanti e cavalieri: il grosso dell'esercito lo avrebbe radunato a Banja Luka, dove si sarebbe trattenuto fino alla fine di luglio[13]. Intanto, in Croazia cresceva di giorno in giorno la preoccupazione per la vicinanza dei turchi, che infestavano i confini di quelle terre, mentre la nobiltà croata non sapeva da che parte schierarsi: se dalla parte del principe transilvano o da quella degl'imperiali. A ogni modo, il comandante militare di Croazia si preparò per la difesa

8 Il Senato veneto all'ambasciatore a Roma, 10 dic. 1621, in Mircse, *Oklevéltár* cit., pp. 81–82.
9 Sulla pace di Nikolsburg cfr. R. Gooss, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen, 1526-1690*, Wien 1911, pp. 515-562. Della pace di Vienna si parla diffusamente in K. Benda, *Bocskai István*, Budapest 1993, pp. 139-182.
10 La Sigoria al conte di Spalato, 21 feb. 1623, in Mircse, *Oklevéltár* cit., p. 105. Ead. al bailo a Costantinopoli, 13 mar. 1623, ivi, pp. 105-106.
11 Il Senato al conte di Spalato, 13 mar. 1623, ivi, p. 106; risposta del conte di Spalato alla Signoria, Spalato, 11 apr. 1623, ivi, p. 108.
12 Cfr. vari avvisi del 10 e 23 aprile, 4 e 11 maggio 1623, ivi, pp. 112-114.
13 Avviso di Marc'Antonio Velutello da Lesina, 19 luglio 1623, ivi, pp. 121-122.

del paese[14]. Nel frattempo, il pascià di Bosnia stava soggiornando a Banja Luka distratto dal lusso e dalle comodità. Anzi aveva deciso di estorcere alla popolazione locale una grossa quantità d'oro; era questa una delle ragioni per cui il principe Bethlen, venutone a conoscenza, stava progettando di accordarsi nuovamente con l'imperatore[15]. Due giorni dopo questo avviso giunse a Spalato la notizia secondo cui il pascia era stato sollecitato dalla stessa Porta ad affrettare la partenza per Szigetvár, anche se al momento era affetto da un'infezione alle gambe[16]. Gabriele Bethlen rimproverò il pascià di Bosnia per il ritardo con cui s'era mosso nella campagna d'Ungheria. Il pascià fece allora impiccare due capi del suo esercito, uno di Bosnia e l'altro di Clissa, i quali avevano risposto tardivamente alla sua chiamata[17].

Finalmente il 20 agosto il governatore di Bosnia lasciò la dimora di Banja Luka, anche in seguito alle proteste e ai rimproveri del principe transilvano, deciso a far intervenire la stessa Porta per smuovere il pusillanime pascià[18].

Il 15 settembre 1623 comparve in Collegio István Hatvani, "Internuntio" del principe di Transilvania[19]. Gabriele Bethlen, ora presentatosi soltanto come principe di Transilvania e del Sacro Romano Impero, aveva deciso di riprendere le ostilità contro l'imperatore poiché le clausole della pace di Nikolsburg a suo avviso non erano state rispettate. Pertanto, propose alla Repubblica tramite il suo emissario un accordo in base al quale non avrebbe firmato una pace definitiva con l'Impero prima che la Serenissima non avesse recuperato i suoi territori di confine. In secondo luogo, se la Repubblica avesse deciso di prendere le armi insieme coi suoi alleati, il re di Francia e il duca di Savoia, per togliere la Valtellina agli spagnoli, Bethlen si sarebbe impegnato a non stipulare alcuna pace con l'imperatore prima che i veneziani si fossero ritirati dalla guerra. Il Collegio ringraziò il principe con le solite parole di circostanza riservandosi di rispondere alla sua lettera, a ogni modo accolta con la dovuta considerazione.

Le notizie provenienti dall'Ungheria davano per certa la partecipazione del pascià di Bosnia alla campagna di Gabriele Bethlen nell'Ungheria Superiore. Erano state conquistate sei città, ma Bethlen ne aveva proibito il saccheggio. Si diceva che le città conquistate fossero state cedute ai turchi: la notizia giustamente preoccupava le popolazioni coinvolte nella guerra. Inverosimili sono le cifre diffuse sulla consistenza degli eserciti alleati: 60.000 uomini al servizio del pascià e del principe transilvano, 100.000 tatari, 40.000 combattenti al seguito dei sangiacchi turchi, i quali s'erano aggregati al governatore di Bosnia in seguito a un ordine perentorio del giovane sultano Murad IV (1623–40), che all'età di undici anni aveva sostituito sul trono lo zio Mustafa I (1622–23). Anche il pascià di Buda aveva mandato un migliaio di soldati al seguito dell'esercito ottomano[20]. Più vicino alla realtà è il numero di 70.000 uomini (30.000 cavalieri, 20.000 fanti e 20.000 tatari) con cui Bethlen prese la città di Fülek (Filakovo, oggi in Slovacchia) dopo due giorni d'assedio[21]. Da Fülek il principe transilvano puntò verso la Stiria e la Carinzia, da dove si sarebbe diretto verso Vienna lasciando la direzione della campagna in Croazia al pascià di Bosnia. Ormai però si stava approssimando l'inverno, gli eserciti si stavano preparando per svernare, pertanto diminuivano gli scontri bellici. Parte dell'esercito di Bethlen si diresse a svernare a Kanizsa. La campagna del pascià di Bosnia e del principe Bethlen fu dunque arrestata dai rigori dell'inverno: le loro truppe s'erano fermate a un paio di giorni di cammino da Vienna[22]. Il sopraggiungere dell'inverno, ma anche la scarsità di mezzi e di soldi avevano smorzato un'altra volta l'entusiasmo del principe Bethlen costringendolo ad addivenire a una tregua di nove mesi con l'imperatore Ferdinando II, che fu firmata a Hodonín (Göding), in Moravia,

[14] Avviso dello stesso da Spalato, 3 agosto 1623, ivi, p. 122.
[15] Idem, 6 agosto 1623, ivi, p. 123.
[16] Idem, 8 agosto, ivi, p. 123.
[17] Informazione d'un confidente turco, 30 settembre 1623, ivi, pp. 135-136.
[18] Avviso da Zara, 26 agosto 1623, ivi, p. 125.
[19] Cfr. la relazione di István Hatvani al Collegio, 15 settembre 1623, ivi, pp. 129-132.
[20] Avviso da Zara, 11 novembre 1623, ivi, pp. 138-139.
[21] Avvisi da Zara, 13 e 18 ottobre 1623, ivi, pp. 136 e 136-137, rispettivamente.
[22] Avvisi da Zara del 17 e 18 novembre 1623, ivi, pp. 139-140 e 141, rispettivamente.

il 20 novembre 1623 e, successivamente, a concludere con quest'ultimo la seconda pace di Vienna dell'8 maggio 1624[23].

Il pascià di Bosnia rientrò a Banja Luka, dopo aver catturato un gran numero di schiavi, che si diceva addirittura superiore a quello dei suoi soldati; era stata conquistata una ventina di città, ma gl'informatori veneziani non erano in grado di fornirne i nomi[24].

Dopo i successi della Lega cattolica nella prima fase della guerra dei Trent'Anni, anche la Danimarca del re Cristiano IV era intervenuta in difesa dei protestanti europei; con l'avvio della fase danese (1625–29) pure Inghilterra e Francia erano sul punto d'entrare nel conflitto contro gli Asburgo. La Francia, in particolare, sotto la guida del cardinale Richelieu, era più che mai decisa a contrastare la politica espansionistica di Casa d'Austria, che rispose alle provocazioni francesi arruolando nuove truppe sotto il comando di Albrecht von Wallenstein. Pertanto, in questa guerra globalizzata, il principe Bethlen non voleva e non poteva rimanere escluso dalla partita; sarebbe però entrato nella Lega protestante purché avesse ricevuto un sostegno militare (4.000 fanti tedeschi) e uno finanziario (100.000 scudi in contanti), nonché l'assicurazione da parte della Lega stessa d'esser coinvolto in prima persona nelle trattative di pace che ne sarebbero seguite[25]. Il re di Francia s'era però mostrato fino ad allora poco incline al negoziato con Bethlen nonostante la sincerità e la buona volontà di quest'ultimo di contribuire al successo dell'alleanza[26]. D'altro canto gli ambasciatori di Bethlen a Vienna stavano trattando di 'matrimoni' anche con l'imperatore, dal quale il principe era stato peraltro investito del titolo di 'Serenissimo'. La corte imperiale era però perplessa e non conosceva le mene del principe transilvano[27].

Nel mese di settembre 1625 Gabriele Bethlen, incoraggiato da Venezia, mobilitò un'altra volta l'esercito: partì dalla Transilvania alla volta dell'Ungheria Superiore con 10.000 uomini e alcuni pezzi d'artiglieria. Entrò in guerra alleato di Francia, Inghilterra, Province Unite, Brandeburgo, Danimarca e Svezia. Il suo piano era quello di assediare Vienna, ricevere in protettorato la Slesia e la Moravia, molto preoccupate per il malgoverno imperiale, mentre il conte Ferenc Batthyány, che aveva le sue proprietà nel Transdanubio, con gli aiuti dei pascià di Buda e di Bosnia avrebbe invaso la Stiria e la Carinzia.

Intanto, il re di Danimarca stava di giorno in giorno incrementando le proprie forze, mentre l'Inghilterra aveva messo in mare la flotta[28]. Nel corso del 1625, Bethlen non ottenne praticamente alcun risultato concreto data ancora l'inconsistenza dell'alleanza con gli altri principi cristiani e il fatto che non era stato fino a quel momento definitivamente accolto tra i confederati. La Francia intendeva collocare un numeroso esercito ai confini della Germania e premeva perché il principe transilvano uscisse col suo dai propri confini; era però d'accordo che venisse accolto nell'alleanza e che non venisse stipulato alcun patto senza di lui. Il re di Danimarca, invece, pretendeva che Bethlen invadesse i domini ereditari asburgici senza che gli fosse lasciato tutto il peso di tale azione e che permettesse l'arruolamento di 6.000 suoi soldati per l'esercito danese, pronti a radunarsi in Germania nel mese di gennaio del nuovo anno. Il principe transilvano si dichiarò sempre disposto a continuare la guerra contro l'Austria e a unirsi ai confederati anche se tale alleanza non s'era potuta realizzare in tempi brevi a causa delle grandi distanze intercorrenti tra i paesi in essa coinvolti e dell'eccessivo prolungarsi delle trattative in merito. In linea di massima non rifiutava la proposta danese d'arruolare suoi soldati ma temeva che essi avrebbero avuto difficoltà nel transitare per i passi di montagna a causa del clima invernale. Intanto Bethlen aveva concluso il contratto di matrimonio con la sorella del principe elettore di Brandeburgo, Caterina[29].

---

[23] Sulla tregua di Hodonín cfr. *A magyar nemzet története*, a cura di S. Szilágyi, vol. XI, Budapest 1998, pp. 211-214. Sulla pace di Vienna: ivi, p. 216.
[24] Avviso d'un informatore turco, 3 gennaio 1624, in Mircse, *Oklevéltár* cit., p. 141.
[25] La Signoria al suo ambasciatore in Inghilterra, 19 settembre 1625, ivi, pp. 151-152.
[26] La Signoria al suo ambasciatore in Francia, 20 settembre 1625, ivi, p. 152.
[27] La Signoria al bailo di Costantinopoli, 20 settembre 1625, ivi, p. 153.
[28] Lettere di Federico del Palatinato al conte della Torre, L'Aia, 4-24 settembre 1625, ivi, pp. 169-170.
[29] Estratto di alcune lettere provenienti dall'Ungheria, Kassa (oggi Košice, in Slovacchia), 18 novembre 1625,

Bethlen poteva contare sull'apporto dei pascià di Buda, Eger e Temesvár, ma non avrebbe mai unito le proprie forze con quelle ottomane. A ogni modo, si proponeva di allestire un esercito di 40.000 aiducchi e 3.000 ussari. Bethlen era stato però frenato nella sua azione bellica anche dalla malattia (una bronchite) che lo aveva seriamente colpito e nella quale molti ne intravedevano una fine prematura (anzi, i suoi nemici avevano già sparso in Germania voci sulla sua morte)[30].

Nel frattempo il principe transilvano aveva continuato a intrattenere rapporti commerciali con la Serenissima, mandando nella città lagunare negli ultimi mesi del 1625 due suoi nuovi agenti: Márton Szeller[31] e Tamás Iklódy[32].

Dopo esser convolato a seconde nozze con Caterina di Brandeburgo (2 marzo 1626), Bethlen, rafforzata con l'importante matrimonio la sua posizione in Europa, tornò con maggior lena alla guerra contro l'Austria. Questa volta alla base della ripresa delle ostilità contro gli Asburgo c'erano pure dei rancori personali: per ben due volte nel passato Bethlen s'era visto rifiutare da Ferdinando II la mano della figlia tredicenne Cecilia Renata. Il 25 agosto 1626 l'irriducibile principe transilvano partì allora da Alba Iulia per la sua terza campagna militare contro la Casa d'Austria: avrebbe dovuto incontrare in Slesia il conte di Mansfeld, comandante dell'esercito di Federico del Palatinato. Ma le truppe di Mansfeld, sconfitte da Wallenstein nella battaglia del Ponte di Dessau (25 aprile 1626), oltreché decimate dalla peste, s'erano messe in marcia verso l'Ungheria, inseguite dall'armata della Lega cattolica.

Dal canto suo il generale Tilly, grazie a consistenti rinforzi forniti dallo stesso Wallenstein, riportò una vittoria decisiva sui danesi nella battaglia di Lutter, in Bassa Sassonia, il 17 agosto 1626: la sconfitta rappresentò di fatto la fine del tentativo danese di supportare i protestanti e intervenire nelle vicende dell'Impero. I danesi furono costretti a ritirarsi nello Jutland, che dovette però essere ceduto all'Impero. Cristiano II si ritirerà ufficialmente dal conflitto appena nel 1629 dopo aver sottoscritto con l'Impero la pace di Lubecca.

Il 30 settembre 1626 Gabriele Bethlen si trovò a Drégelypalánk proprio di fronte alle truppe di Wallenstein, delle quali facevano parte anche dei contingenti ungheresi guidati dal palatino Miklós Esterházy, suo irriducibile avversario, e soldati croati comandati da György Zrínyi. Il principe, resosi conto di non poter competere con l'esercito imperiale forte di 30.000 uomini (non era quindi riuscito ad allestire l'esercito di 40.000 effettivi che s'era prefissato), ritenne più opportuna la fuga. Ma Wallenstein rinunciò a inseguirlo con gran rammarico dei comandanti ungheresi sotto il suo comando, secondo i quali il generale boemo aveva perduto la grande occasione per annientare l'esercito transilvano ed eliminare per sempre Bethlen dalla scena della storia. Bethlen dovette per la terza volta allacciare trattative di pace, pace che sarà conclusa a Pozsony il 20 dicembre 1626: al principe sarà estorta la promessa che non avrebbe mai più impugnato le armi contro l'imperatore, né sollecitato i turchi a rompere la pace con gli Asburgo. Bethlen stava però già pensando a una nuova tregua con l'imperatore ben prima della sconfitta subita a opera di Wallenstein[33].

Sconfitto da Wallenstein e non potendo più contare sul supporto delle truppe del conte di Mansfeld, messo in rotta pure lui dal generale boemo, Bethlen s'era pertanto arreso un'altra volta agl'imperiali: il principe si sarebbe dovuto ritirare in Transilvania, disarmare e mediare i negoziati coi turchi; non avrebbe inoltre dovuto trattenere al suo servizio la soldatesca di Mansfeld; i 'ribelli ungheresi' non sarebbero stati compresi nella pace[34].

Facciamo ora un passo indietro: seguiamo i preparativi e la campagna dell'autunno 1626 del principe transilvano sempre attraverso gli avvisi, i dispacci e i documenti del Senato della Repubblica di Venezia.

---

ivi, pp. 171-172.

[30] Idem, Kassa, 18 nov. 1625, ivi, pp. 172-175.

[31] Cfr. la lettera di Márton Szeller per il doge presentata in Collegio il 9 ottobre 1625, ivi, p. 159. Cfr. anche la distinta delle merci consegnate, ivi, pp. 167-168.

[32] Cfr. la distinta delle merci ordinate per il principe di Transilvania sottoscritta da Tamás Iklódy, ivi, pp. 177-178.

[33] La Signoria al suo ambasciatore in Austria, 4 settembre 1626, ivi, p. 185.

[34] Il Senato ai suoi ambasciatori in Inghilterra e nelle Province Unite, 17 dicembre 1626, ivi, pp. 222-223.

Il 9 settembre 1626 s'era presentato nel Lazzaretto di Spalato un nuovo ambasciatore di Gabriele Bethlen: portava lettere del principe per il conte Matteo della Torre (Mathei Thurn). Le lettere furono recapitate al conte, al quale però fu sconsigliato per inopportunità politica d'incontrarsi a Venezia col doge in persona per discutere del contenuto dei dispacci ricevuti dal principe Bethlen. Le lettere erano datate Alba Iulia 28 luglio 1626 ed erano state indirizzate al conte della Torre dal capitano Pál Strassburg per conto del principe Bethlen; il loro contenuto, un dettagliato piano di guerra che avrebbe interessato tutta l'Europa centrorientale, è qui di seguito riassunto[35].

1) Il pascià di Buda aveva intenzione di collocare 20–22.000 uomini tra Győr e Vienna onde costringere gli ungheresi a prestar obbedienza al principe transilvano e impedirne il soccorso all'imperatore.

2) Nello stesso mese di agosto, il pascià di Bosnia avrebbe invaso con 18.000 uomini la Croazia, la Carniola e la Carinzia.

3) Nel contempo un esercito misto turco–ungherese avrebbe molestato la fazione filoimperiale del castello di Ungvár (oggi Užhorod, in Ucraina), mentre era prevista un'offensiva contro il Transdanubio, la Stiria e l'Austria Inferiore.

4) Bethlen in persona si sarebbe invece diretto con truppe sceltissime ungheresi, liberi aiducchi, secleri e cavalieri verso la Slesia attraversando luoghi impervi e inaccessibili, difesi da rocche fortificate: avrebbe ridotto quel ducato all'obbedienza del re Federico una volta congiuntosi con le forze del re di Svezia, le cui truppe sarebbero state sbarcate in Pomerania o sulle coste del Brandeburg).

5) Il re di Svezia dal canto suo avrebbe dovuto tenere a bada i polacchi, che stavano rialzando la cresta per rivendicare la Livonia e la Curlandia a loro volta occupate dagli svedesi. Nel contempo, il sovrano svedese avrebbe sollecitato il principe di Moscovia a recuperare con 30.000 uomini la città e il Principato di Smolensk. Il piano di guerra prevedeva anche consistenti spedizioni militari contro la Moldavia da parte degli ungheresi e, da agosto a fine settembre, contro la Podolia da parte di 80.000 tatari, i quali avevano pianificato di accamparsi in territorio ottomano nelle vicinanze del fiume Dnester.

Il principe rivolse pertanto alla Repubblica tre istanze: 1) che gli comunicasse quali azioni diversive intendesse preparare contro i comuni nemici; 2) sotto quali condizioni fosse disposta a promuovere una spedizione militare oltremodo necessaria per il successo contro la Casa d'Austria; 3) che in virtù della sua conclamata amicizia provvedesse, tramite i suoi agenti di cambio, a trasferire ad Alba Iulia la somma di 40.000 talleri imperiali accreditati mensilmente al principe dai suoi alleati.

Nel frattempo, il conte di Mansfeld, ormai in procinto di ritirarsi dal conflitto, aveva deciso di trasferirsi a Venezia. Il conte partì il 12 novembre dal suo campo alla volta di Zara, seguito da 70 accompagnatori, tutti personaggi molto importanti. Il conte avrebbe goduto anche della scorta di Alı, *ağa* di Aurana, per il transito attraverso i territori turchi dei Balcani, com'era stato deciso dallo stesso pascià di Buda, che aveva giurisdizione anche sul pascialato di Bosnia[36].

La visita del conte di Mansfeld in Dalmazia non avrebbe però avuto luogo a causa della sua morte avvenuta nel villaggio di Rakowitza a mezza giornata di viaggio da Sarajevo. Gli uomini del conte raggiunsero lo stesso Zara portando al loro seguito il cadavere.

Il 29 dicembre gli uomini di Mansfeld furono licenziati dal lazzaretto zaratino e imbarcati su una galea; il corpo del conte fu invece lasciato a terra a scontare un prolungamento di contumacia, anche se nel testamento il conte aveva dato precise disposizioni affinché il suo corpo fosse trasportato nella Repubblica di Venezia[37].

Il 12 gennaio 1627, gli ambasciatori del conte defunto si presentarono in Collegio, dove raccontarono le vicende del viaggio del loro comandante e della sua morte

[35] Facciamo qui riferimento *all'Extractus litterarum ad Illustrissimum et Eximium Dominum Dominum Comitem a Turri exaratarum Nobilis Domini Capitanei Strasburgi. Alba Julia 28. Julii*, ivi, pp. 190-192. Cfr. anche la Instanzia a nome del Principe di Transilvania del capitano Pál Strassburg per il conte della Torre, ivi, pp. 213-214 (luglio 1626).

[36] Avviso del governatore di Zara, 23 novembre 1626, ivi, pp. 215-216.

[37] Avviso da Sebenico, 29 dicembre 1626, ivi, pp. 223-224.

improvvisa avvenuta in Bosnia. Il conte, mentre si trovava nel Brandeburgo, pur avendo subito qualche sconfitta militare, aveva deciso di continuare la sua campagna col sostegno del re di Danimarca e aveva progettato di portar la guerra nei territori dello stesso nemico. Attraversando la Slesia e parte della Moravia era giunto in Ungheria dove s'era congiunto con l'esercito di Bethlen (sappiamo però che era stato costretto a fuggire in Ungheria, incalzato dall'armata di Wallenstein). A questo punto il conte aveva deciso di mettersi da solo in viaggio verso Venezia per curare la sua "inveterata" malattia (era gravemente ammalato di tisi): invero pensava di trasferirsi a Padova, sennonché – come detto – la morte lo colse a una giornata di cammino da Sarajevo. Tre giorni prima del decesso aveva redatto testamento: il primo desiderio era quello d'essere sepolto in territorio della Repubblica. Gli ambasciatori chiesero pertanto alla Signoria che fossero rispettate le sue ultime volontà e che la validità della pensione che il conte percepiva da parte di Venezia fosse prolungata fino al 17 gennaio affinché si potessero pagare gli stipendi dei loro servitori[38].

Il testamento redatto e letto dal conte pochi giorni prima di morire, oltre al pagamento di due mesi di stipendio arretrato a tutti gli uomini del seguito e ai suoi servitori, contemplava anche la missione del commissario generale Plebis presso il re di Francia e il conte di Savoia perché i due potentati potessero essere informati degli accordi conclusi col principe Bethlen; analoga missione avrebbe dovuto compiere il capitano Dulbier in Inghilterra. Infine, i soldati del conte rimasti in Ungheria si sarebbero dovuti mettere a disposizione dei loro 'padroni' di Francia e Inghilterra, alle cui dipendenze il conte aveva operato.

Nella risposta data ai rappresentanti del conte di Mansfeld la Signoria, pur colpita dal grave dolore per la sua morte "per l'amore che gli portava et per la stima che era di lui tenuta", mise l'accento sul fatto che la situazione politica e militare era mutata anche in conseguenza dei nuovi negoziati di pace intavolati dal principe Bethlen con l'imperatore: "Onde viene a cader la occasione di ogni risposta", fu la secca conclusione con cui furono congedati gli ufficiali del seguito del conte defunto[39].

Alla fine, anche i buoni rapporti tra Bethlen e Venezia s'incrinarono, specialmente dopo che il principe transilvano ebbe giustificato il suo ritiro dal conflitto per non aver ricevuto gli aiuti promessi dalla Signoria. La Signoria incaricò il provveditore di Terraferma di smentire al conte della Torre questa e qualsiasi altra notizia concernente la promessa di aiuti fatta al principe Bethlen. E, tagliando la testa al toro, il provveditore avrebbe dovuto ribadire che "la morte seguita del Conte di Mansfelt leva ogni occasione de maggior discorso". La Repubblica mise in guardia anche tutte le corti europee sulla falsità delle notizie circolanti circa gli aiuti da essa concessi al principe Bethlen e agli altri 'nemici' dell'Impero. Precisò d'aver sempre rigettato le richieste di denaro avanzate dai vari ambasciatori che il principe transilvano aveva accreditato alla sua corte motivandole con la necessità di dover far fronte a grosse spese che richiedevano ingenti quantità d'oro per mantenere i suoi eserciti in Valtellina, in mare e altrove; era plausibile che il principe si fosse servito di tali argomentazioni per opportunità politica in vista della firma della pace con l'imperatore[40].

Nonostante tutto, Venezia non interruppe i rapporti commerciali con Gabriele Bethlen nel rispetto delle convenzioni stabilite in occasione della prima ambasceria a Venezia del principe transilvano risalente all'estate del 1621.

[38] Discorso degli ambasciatori del conte di Mansfeld e di Gabriele Bethlen in Collegio, 12 gennaio 1627, ivi, pp. 224-226.
[39] Risposta del Senato agli uomini del conte di Mansfeld, 16 gennaio 1627, ivi, pp. 229-230.
[40] Il Senato ai suoi ambasciatori in Inghilterra e nelle Province Unite, 5 febbraio 1627, ivi, p. 232; Id. al suo ambasciatore in Spagna e alle altre corti, 19 febbraio 1627, ivi, pp. 232-233; Id. al suo segretario in Germania, 19 febbraio 1627, ivi, pp. 233-234.

VIAȚĂ COTIDIANĂ ÎN TÂRGUL DIOSIG ȘI ÎMPREJURIMI ÎNTRE 1658/1660–1703. STUDIU MONOGRAFIC

SZABÓ József*

DAILY LIFE IN DIOSIG AND NEIGHBOURHOODS BETWEEN 1658/1660-1703. MONOGRAPGHICAL STUDY

Abstract

History of Ierul Valley (rom.: *Valea Ierului*, hung.: *Érmellék*) between 1658-1703 was the most troubled period in the past of this region. The period was marked formerly by the decline of the controversial rule of Rákóczy György the IInd in Transylvania following his desastruous campaing for the polish throne in 1657. History of Oradea and Debrecen(Hu) cities in that periode was largelly studied, but Diosig's history (although it was the second biggest locality in Bihor county after Debrecen in 1692) with its neighbourhoods was no of search interest. This paper try to draw the importance of Diosig in the very complex military and political happenings from Ierul Valley in that era. We have consistent data regarding ottoman influence in Ierul Valley (especially in Diosig) beginning from the middle of XVIth century: in that period Diosig initially was part of a timar (payment propriety with a value of <20.000 akches), but at the beginnig of XVIIth century it was part of a ziamet (payment propriety with a value between 20-100.000 akches). Ottoman turkish occupation in Bihor county took place between 1660-1692 (the two siege of Oradea by ottomans and habsburgs), but in the Ierul Valley only until 1686 (the siege of Sâniob by habsburgs). Diosig became the part of Pashaluk Oradea (ottoman turkish: *Varat Eyaleti*) and Nahie of Bihar in september 1660. In 1660 it was written by turks and added by the sultan to the Köprülü Family Grand Vizier's haas (payment propriety with a value >100.000 akches) who transformed it as an endowment (*waqf/vakif/awkaf*) in the interest of ottoman church. When a propriety became a waqf even the sultan couldn't touch it. After a military reform (in 1670) a significant part of hungarian soldiers serving under austriac flag were sent from habsburgic fortresses off. They called themselves *kurucz* and became the basis of a very powerfull antihabsburgical military movement. There chief between 1678-1685 was Thököly Imre, chief of Upper Hungary Principality between 1683-1686, too. With the agreement of Grand Vizier, the kurucz soldiers and Thököly Imre had a continuous refuge in Diosig in this periode with all the negative detailed consequences upon Diosig. Based on narrative sources, Diosig was a camp field (how is detailed in this paper) for different armies in 1663, 1680-1692, too. We drew the economical history of Diosig town under habsburgic rule, too. Finally, there are cited a few data regarding to religious life of Diosig in the study periode. In this paper there is drawn daily life in Diosig in the given conditions of second half of XVIIth century (ie. ottoman and transylvanian taxation). Thanking to the special statute as a waqf, and other privileges accorded by transylvanian principles and pashas of Oradea together with the good effects of viticulture on Diosig demography, Diosig survived this periode with a very good demography and economy potential which assured a good start point for the town (hung. *mezőváros*, rom. *târg*) of Diosig to develop in the more relaxed conditions of the XVIIIth century.

Keywords: Diosig, ottoman occupation, habsburg administration, ottoman taxation, transylvanian taxation, kurucz movements, Appafy Mihály, Thököly Imre, Rákóczy György the IInd, Oradea, Săcueni, Ierul Valley.

* Spitalul Municipal dr. Pop Mircea - Marghita, szabo_jozsef1974@yahoo.com.

Introducere[1]

Pentru istoria Văii Ierului (ung. *Érmellék*), perioada cuprinsă între 1658–1711 a fost una foarte grea. Ea a fost marcată de începutul decăderii lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, după campania catastrofală din 1657 pentru tronul Poloniei. Bihorul și domeniile sale familiale de aici au reprezentat baza de pornire a campaniei cu toate consecințele devastatoare materiale și umane[2]. A urmat, apoi, dominația turcilor[3] în Bihor (1660-1692)[4]

[1] Corectarea și revizuirea materialului s-a efectuat de Mihai Georgiță și Ioan Goman. Vreau să le exprim și pe această cale mulțumirile mele profunde pentru ajutorul acordat.

[2] Kelemen Brigitta, *II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata a források alapján (1657)* pe site-ul *http://www.egritortenesz.hu/content/ii-rakoczi-gyorgy-lengyelorszagi-hadjarata-forrasok-alapjan-1657* accesat in 22.07.2012; Nagy Rezső, *A krími tatár rabok történetéről,* Losonc, 1918; Szilágyi Sándor, *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése ,* Budapest, 1875; Enyedi István, *II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi útjának és háborújának alkalmatossága,* in *Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről,* vol V, *Apa és fiú (1630-1661),* Budapest, 1994; *Kemény János II. Rákóczi Györgyhöz és Erdély rendjeihez. A moldvai tatár táborban, 1657. augusztus 6.* in, *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* Budapest, 1980; Kemény János, *Ruina exercitus Transsylvanici,* in *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* Budapest, 1980; Seres István, *Újabb források az 1657. évi lengyelországi hadjárat veszteséglistájához,* Hadtörténelmi Közlemények, anul 124, 2010, nr 4, p. 799-817. Mai vezi și pe B. Szabó János, *II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja*, Hadtörténelmi Közlemények, anul 114, 2001, nr 2-3, p. 231-278; dr. Márki Sándor, *Várparancs 1658-ból*, Hadtörténelmi Közlemények, vol 26, 1925, p. 171-172 – regulamentul soldaților cetății Oradea din 1658; Gyalokay Jenő, *A szászfenesi ütközet*, Hadtörténelmi Közlemények, vol 15, 1914, p. 34 –; Jármy József, *II. Rákóczy György szász-fenesi csatája*, Erdélyi Múzeum, anul 19, 1902, nr 4, p. 169-182; *ibidem*, Erdélyi Múzeum, anul 19, 1902, nr 5, p. 221-235.

Szilágyi Sándor, *II. Rákóczi György levelei Rhédey Ferenczhez*, Történelmi Tár, anul 15, 1892, p. 96-126. Fekete Lajos, *A hódoltsági törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei*, Hadtörténelmi Közlemények, vol 31, 1930, p. 1-17, 134-154. Vezi *Nagyváradi Inczédi Pál a maga életében Erdély országában történt közönséges dolgoknak feljegyzései 1660-1697* la *Biblioteca Academiei Cluj-Napoca, Manuscrise*, mss KS 3, *Chartophilarium Transilvanicum*, Tom XXXVIII/2, p. 69-80.

[3] Despre dominația turcilor în Ungaria epocii vezi lucrări de referință selectate in extenso pe: ***, *A hódoltság kora, szakkönyv- és tanulmánygyüjtemény a törökkor történelméről,* CD-ROM, Arcanum Adatbázis kft, Budapesta, aprilie 2005 (ISBN 963 7374 05 1).

[4] Pe lângă bibliografia maghiară referitoare, pe care o vom prezenta pe rând și în subnotele următoare, preocupările istoriografiei bihorene în legătură cu dominația otomană în Bihor sunt reprezentate de următoarele lucrări: Borcea Liviu, *Satele din Bihor ale lui Gavrilaș Movilă și Constantin Șerban*, în *Crisia*, vol VII, 1977, Oradea, 1977, p. 97 și următoarele; idem, *Contribuții la cunoașterea mișcărilor țărănimii bihorene în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Crisia*, vol VII, 1977, Oradea, 1977, p 439 și următoarele; idem, *Contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpânirii otomane (1660-1692)*, în *Crisia*, vol XI, 1981, Oradea, 1981, p. 197 și următoarele; idem, *Unele aspecte ale stăpânirii Otomane în Bihor și Nord-vestul României în sec XVII–XVIII*, în *Crisia*, vol IV, 1974, Oradea, 1974, p. 191 și următoarele; Virgil Maxim, *Contribuții la geografia istorică a comitatului Bihor în a doua jumătate a secolului al XVI.lea,* Crisia, vol V, 1975, Oradea, 1975, p. 87-102.

Lucrări cu privire generală despre ocupația otomană în Ungaria medievală fără pretenția exhaustivității: Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon,* (seria *História Könyvtár*) Budapest, 1995; Ágoston Gábor, *A hódolt Magyarország,* Budapest, 1992; Ágoston Gábor, Fodor Pál, *A janicsárok törvényei* (seria *Török-magyar hadtörténelmi emlékek*, vol. I.), MTA Orientalisztikai Munkaközösség, Budapest, 1989; Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás,* Budapest, 1991; ***, *Török hódoltság-korabeli okmánytár a Magyar Királyi Hadilevéltárban*, Budapest, 1936; Vanyó Tihamér, *A hazai hódoltság vatikáni források tükrében,* Vigilia, 1973, nr. 2, passim; Miskei Antal, *Török kori magyar városok: a budai szandzsák hászvárosainak gazdasági és társadalmi viszonyai a 16. század második felében,* Debrecen, 1998; Zoltai Lajos, *Debrecen a török uralom végén,* Budapest, 1905; Pércsy András, *A nemesség borfogyasztása a török hódoltság idején,* Rubicon, vol 14, 2003, nr 1-2: p. 22-31; Hegyi Klára, *Kegyes alapítvány a török hódoltságban,* História, vol 16, 1994, nr 4, p. 11-13; Borsa Iván, Tóth István György, *Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól, 1651-1658,* Levéltári közlemények, vol 60, 1989, nr 1, p. 83-142.

Despre administrația maghiară pe teritoriile subordonate turcilor vezi: Szakály Ferenc, *A magyar nemesség a török hódoltságban*, Századok, 1992, nr 5-6, p 562-633; Szakály Ferenc, *Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság*, Történelmi Szemle, 1991, nr 3-4, p. 137-184; Szakály Ferenc, *Parasztvármegyék a XVII.-XVIII. században,* Akadémiai Kiadó–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1969; Szakály Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban,* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997; Schwáb Mária, *Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban,* ? , 1939; Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Akadémia, Budapest, 1981; Miskei Antal, *op. cit.*; Szakály Ferenc, *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában,* Akadémia, Bp, 1994

Despre partea sudică a Bihorului și Banatului vezi: Káldy-Nagy Gyula, *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása,* Békéscsaba, 1982; Dávid Géza, *A magyarországi archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek),* Történelmi Szemle, 1994, nr 1-2, p. 111-127; Sz. Andreev, *Török iratok Temesvár*

și lupta curuților pentru eliberare, declanșată deja în 1674 împotriva austriecilor. Ea a fost condusă între 1678-1686 de către Emeric Thököly, într-o perioadă nepotrivită, deoarece Europa era cuprinsă din ce în ce mai tare de febra luptei antiotomane, iar Ungaria a devenit în ochii Europei, din apărătorul creștinătății, dușmanul acesteia, din cauza alianței strânse dintre Emeric Thököly și Poarta Otomană. Pe baza detaliilor încartiruirilor și campaniilor duse de Thököly împotriva austriecilor[5], putem afirma că Thököly a fost un oaspete constant cu oștirile sale în nordul Bihorului, mulțumită unei aprobări din partea marelui vizir, care permitea șederea acestuia pe proprietățile sale, împotriva voinței pașalelor din Oradea și a locuitorilor. După 1686 (asediul Sâniobului) și 1692 (asediul cetății Oradea)[6] a

XVII-XVIII századi történetéről a szófiai Nemzeti Könyvtárban, Levéltári Közlemények, 1978, pp. 195-213; Engel Pál, *A temesvári és moldvai szandzsák törökkori települései 1554-1579,* Szeged, 1996; Dávid Géza; *Pasák és bégek uralma alatt: demográfiai és közigazgatási tanulmányok,* Akadémia, Budapest, 2005.

Despre numărul soldaților otomani din pașalâcul Oradea în 1660-1662 vezi: Hegyi Klára, *A váradi vilájet várai és várkatonasága 1660–1661-ben*, în *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára,* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2004, p. 156-164; Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága,* vol. I-III, MTA, Budapest, 2007. Despre numărul soldaților otomani din Oradea în 1692 vezi Ványi Ferenc, *Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben,* Hadtörténelmi Közlemények, vol 18, 1917, nr 1-4, p. 80-82. Despre statutele pașalâcurilor (*canun*) din Ungaria vezi: Ömer Lüftü Barkan, *XV ve XVIinci asirlarda Osmanli Imperatorluğunda Ziraî ekonominin hukukî ve malî esaslari,* vol. I., *Kanunlar*, Istambul, 1945; A. Akgündüz*, Osmanli kanunnâmeleri ve hukukî tahvilleri*, V/1, Istambul, 1992, p. 265-381, *ibidem,* VII/1, 1994, p. 99-140, *ibidem,* VII/2, 1994, p. 443-498. Probabil o parte din canunul Pașalâcului Oradea fără titlu în Történelmi Tár, vol 18, 1890, p. 586-587 și în Ványi Ferenc, *Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben,* Hadtörténelmi Közlemények, vol 18, 1917, nr 1-4, p. 82-85.

[5] O bibliografie sumară despre mișcările curuților: Deák Farkas, *A bujdosók levéltára,* Budapest, 1883, p. 70, 107, 122-123, 127-134, 279-280; Koncz József, *Adatok a bujdosó magyarok küzdelmeihez,* Hadtörténelmi Közlemények, vol 6, 1893, p. 456-483 – este un fel de completare a lucrării precedente; Deák Farkas, *Gróf Thököly Imre levelei, A gróf Teleki család maros-vásárhelyi levéltárból,* Magyar Tudományos Akadémia Kiadó Hivatala, Budapest, 1882, pagină/document 15-16/XVIII, 23-24/XXIV, 25/XXV, 26/XXVI, 41/XLI, 47/?, 49-50, 53/ XLVI, 53/XLVII, 55/XLVIII, 56/XLIX, 71/LV, 72/LVI, 76/LVII, 108-110/LXXVI, 110-111/LXXVII, 113/LXXVIII, 114/LXXIX, 115/LXXXI, 119/LXXXIV, 120/LXXXV, 128/XCII, 130/XCIII, 132-133/XCVI, 162/CXXV, 164/CXXVI, 165/CXXVII, 167/CXXIX, 180/CXLVIII, 199/XI, 209-210/?, 216-617/XXVIII, 224/XXXV, 229/I, 232/V, 243/XIII, 249/XVIII, 256/XXIII, 280/XLV, 282/XLVIII; Décsényi Gyula, *Thököly Imre és Wesselényi Pál, mint vetélytársak,* Századok, 1885, p. 520-532, 614-620; Torma Károly, *Késmárky Thököly Imre naplója 1676-1678. évekből*, (seria *Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XVIII.*), Pest, 1866, p. 88, 92, 101-106, 109-111, 166, 177-179, 181, 184. Dintre cele 23 de volume de jurnale și registre cu copiile scrisorilor lui Thököly conduse cu grijă, abia s-a păstrat ceva. Restul celor publicate (jurnale din 1692-1694) nu conțin date referitoare la regiunea Săcueni-Diosig (de aceea nici nu le-am citat). O nouă sinteză despre jurnalele lui vezi la Seres István, *Thököly Imre naplói és leveleskönyvei,* Hadtörténelmi Közlemények, anul 117, 2004, nr 2, p. 637-664. Alte surse despre mișcările lui Thököly Imre: Seres István*, Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején (1698-1699),* Hadtörténelmi Közlemények, anul 118, 2005, nr 3, p**.** 424-500; ***, *Az 1686-iki Theököly-féle mozgalmak történetéhez,* Történelmi Tár, anul 21, 1898, p. 77-104; ***, *Adatok a Thököly-féle mozgalmak történetéhez,* Történelmi Tár, anul 22, 1899, p. 433-457.

[6] Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előt. Budapest, 1940.* (seria *Település- és népiségtörténeti értekezések,* 5.), Reprint, Nagyvárad, 2008. Despre cetatea Oradei vezi: Balás Margit, *A váradi kapitányság története,* Lány József Könyvnyomdája, Nagyvárad, 1917; Gyalókay Jenő, *A váradi vár*, Hadtörténelmi Közlemények, vol 43, 1942 , p. 64-95; Lukinich Imre, *Az erdélyi hódoltság végvárai, Különlenyomat a Hadtörténelmi Közlemények 1912. évi 2., 3. és 4.,* füzetéből, Budapest, 1913; Balogh Jolán*, Varadinum. Várad vára,* vol. 1-2, (seria *Művészettörténeti Füzetek* 13/1-2.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982; Evlia Cselebi, *Várad ostroma,* Korunk, vol 3./5.,1994, nr. 4, p. 109-116; Molnár Antal, *A váradi püspökség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében,* Levéltári Szemle, vol 52, 2002, nr 1, p. 23-40; Nyakas Miklós, *A szabolcsi hajdúvárosok hírszerző és riasztási lánca Várad eleste után*, Hadtörténelmi közlemények, vol 117, 2004, nr 4, p. 1242-1258; idem, *A szabolcsi hajdúvárosok helyzete Várad eleste után a kassai főkapitányhoz írt levelek tükrében, 1668,* in *A Hajdúsági Múzeum évkönyve*, vol. 6., 1987, p. 23-56; idem, *Querela Comitatus Bihariensis – Adatok a bihari hódoltság történetéhez a Várad eleste utáni időkből,* in *A Bihari Múzeum évkönyve,* vol 4-5., 1986, p. 181-; idem, *A kállói végváriak és a török hódoltság az 1660-as években, Egy vallatási jegyzőkönyv tanulsága,* in *A debreceni Déri Múzeum kiadványai* (*A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*), vol 64, 1985, Debrecen, 1985, p. 63-75; Szalárdy János, *Siralmas magyar krónika.* Kiadta Szakály Ferenc, Bp., 1984; Izsépy Edith, *Székelyhid épitéstörténete a XVII. sz.-ban,* Művelődéstörténeti Értekezések, 1981 (vol 30), nr 4, p. 266-230; idem, *Rablevelek a váradi török börtönből,* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, vol. V, ELTE Könyvtár, Budapest, 1970, p. 315-329; idem, *Török panaszok a magyar végváriak ellen 1668-1669,* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, vol III., ELTE Könyvtár, Budapest, 1966, p. 253-. Despre dezvoltarea comerțului cu prizonierii în zona limitrofă a Ungariei otomane vezi și Pálffy Géza, *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI-XVII. századi török-magyar határ mentén (az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez),* Fons: forráskutatás és történeti segédtudományok, anul 4, 1997, nr 1, p. 5-78.

urmat instaurarea administrației habsburge, împotriva căreia nemulțumirile s-au manifestat deja devreme, culminând cu războiul de eliberare condus de Francisc Rákóczi al II–lea[7]. În 1692, pe baza conscripției camerale, Diosigul este a doua localitate după numărul locuitorilor în Comitatul Bihor, fiind precedat doar de Debrecen[8]. Istoria orașelor Debrecen și Oradea din această perioadă este larg studiată și cunoscută, însă cea a Diosigului foarte puțin cunoscută și studiată[9]. Scopul acestei lucrări este prezentarea detaliată a vieții târgului Diosig din această perioadă pe baza documentelor de epocă, în contextul relațiilor economice și militare complicate ale vremii, surprinse de către demersurilor istoriografice deja amintite în subsol, sintetizând rezultatele literaturii maghiare și române de specialitate, completată cu cercetări proprii.

Diosigul în contact cu otomanii (sec. XVI.-XVII.)

Sistemul de impozitare otomană, mult diferit față de cel regal maghiar, s-a făcut simțit în Ungaria medievală de la mijlocul secolului XVI. Orice regiune ocupată de turci era conscrisă de către administrația otomană într-un registru (*tefter*) și i s-a dat o colecție de prevederi privind impozitarea, numită *canun*. Tefterele erau gestionate de *tefterdar*i în locațiile numite *tefterhane*. Cu ocazia conscrierii sangeacurilor, s-a întocmit *tahrir-tefter*ul, registru în care s-au conscris toate veniturile posibile (deci nu cele realizate) ale fiecărei localități. Locuitorii din fiecare sat erau conscriși inițial nominal (cu numele complet în cazul capilor de familie sau neînsuraților cu gospodărie separată, doar cu numele la ceilalți și la văduve), ulterior se va menționa doar numărul lor. Monezile de bază erau *osmani* (din aur) și *akce* (din argint)[10]. Inițial *djizie*-ul/*haraci*ul (taxa creștinilor pentru scutirea de

---

Despre perioada recuceririi cetății Oradea vezi: R. Horváth Jenő, *Várad visszafoglalása*, 1692, Hadtörténelmi Közlemények, 1892, passim; idem, *Nagyvárad kapitulációja,* Hadtörténelmi Közlemények, 1896, passim; Kropf Lajos, *Nagyvárad capitulatiója, 1692,* Hadtörténelmi Közlemények, 1895, passim; Ványi Ferenc, *Nagyvárad visszafoglalása a töröktől,* Hadtörténelmi Közlemények, vol 18, 1917, p. 71-99, 292-327 (conține și date referitoare la numărul soldaților otomani din cetatea Oradea în momentul asediul asutriac din 1692); Bunyitay Vincze, *Nagyvárad a török-foglalás korában 1660-1692. Visszavívása kétszázados emlékünnepére*, Budapest, 1892 ; Fraknói Vilmos, *Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Incze pápa*, Róma, 1892; Vági István, *Van-e hazánkban ezeréves puszta, vagy azt a török hódoltság okozta. - Megváltozott-e a Nagy-Alföld éghajlata a török hódoltság miatt aszályosabb irányban, továbbá a talajok is alig javíthatóan megromlottak-e a valóságban : Kritikai hozzászólás Szekfű Gyulának a „Magyar Történet" V-ik kötetének első fejezetéhez,* Erdészeti Lapok, vol 73, 1934, nr 8-9, p. 670-; *ibidem,* Erdészeti Lapok, vol 73, 1934, nr 10, p. 787-; *ibidem,* Erdészeti Lapok, vol 73, 1934, nr 12, p. 1040-; *ibidem,* Erdészeti Lapok, vol 74, 1935, nr 2, p. 142-; Orosz István, *Adatok Nagyvárad szőlőtermeléséhez a 17. században és a 18. század első felében*, in *Történeti tanulmányok, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa,* vol. 10, 2002, Debrecen, 2002, p. 137-144. Despre arhitectura otomană a Oradei: Péter I. Zoltán, *A török világ építészete Nagyváradon*, Várad, anul 2, 2003, nr. 2, p. 17-.

[7] În istoriografia română s-a încetățenit termenul de răscoală pentru acest eveniment istoric, însă istoriografia maghiară îl interpretează ca și război de eliberare, împreună cu luptele conduse de Ștefan Bocskay, Emeric Thököly, și luptele din 1848-1849 (ultima intitulându-se revoluție și război de eliberare „forradalom és szabadságharc").

[8] Vezi datele detaliate din Mezösi Károly, *Bihar vármegye a török hódoltság megszünése idejében (1692),* Budapest, 1901, p. 21-31.

[9] O scurtă sinteză în lb. maghiară pentru prima dată la: Szabó József, *Bihardiószeg fejlődéstörténete, kismonográfia*, Pro Juventus Diosigensis Egyesület, Bihardiószeg, 2003, p. 22–25, apoi în lb. română la Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 5-36.

[10] Osmanistica maghiară nu s-a ocupat de istoria numismaticii otomane, fiindcă în Ungaria otomană nu erau ateliere monetare otomane. Monografie despre numismatică otomană poate fi recomandată: Anton C. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik. Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922*, (seria: *Handbücher der mittelasiatischen Numismatik*, Band III), Braunschweig, 1973. Opere numismatice otomane de referință: Șevket Painuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, (seria: *Cambridge Studies in Islamic Civilization*), Cambridge, 2000; Nuri Pere, *Osmanlilarda Madenî Paralar. Yapi ve Kredi Bankasinin Osmanh Madenî Paralan Koleksiyonu*, Ístanbul, 1968; Ibrahim Artuk, *Cevriye Artuk, Istanbul Arkeoloji Müzeleri Teșhirdeki Islâmî Sikkeler Kalalogu*, I–II, Ístanbul, 1970–1974. Despre ducatul venețian, care probabil stătea la baza monedei de aur otoman, osmani, vezi: Peter Spufford, *Money and its use in medieval Europe,* ed. a doua, Cambridge, 1989, p. 178, 268–269, 407; Buza János, *A magyar és a török dukát árfolyama a XVI. század közepén,* Századok, anul 135, 2001, p. 900-. Despre akce (argintul otoman) vezi Slobodan Srećković, *Akches,* vol I–III., Beograd, 1999–2003. Cea mai recentă lucrare în domeniu Slobodan Srećković, *Ottoman Mints and Coins,* Beograd, 2002 prezintă atelierele otomane și monedele otomane emise, recenzat în lb. maghiară de Gyöngyössy Márton, *Új*

sub serviciul militar obligatoriu) în valoare de 50 akce era plătit doar de cei cu avere peste 300 akce, din 1566 s-a crescut la 61 akce, iar în a doua parte a secolului nu se mai ținea cont de mărimea averii, respectiv erau totalizate la nivelul localității (colectarea lor era trecută în tefterul djizie). Haraciul în sec. XVII. în pașalâcul Oradei era 65, apoi 75 akce. Conscriptorii – cu excepția haraciului, impozitului pe biserică (1 forint) –, au evaluat/adunat valoarea daturilor și tuturor taxelor (penalități, taxă de mariaj etc.) pe media a trei ani, calculate de *emin* (conscriptor, dicator trezorier) pe baza prețurilor de referință impuse de Poartă. Valoarea haraciului (revenea porții otomane), daturilor (revenea porții otomane sau proprietarului) și impozitului pe porți (*ispendje*, revenea proprietarului) se pretindeau locuitorilor indiferent de evoluția demografică și economică ulterioară, putând fi corectată doar la conscrierea următoare (de obicei la intervale de 10 ani în secolul XVI). Tahrir-tefterul era trimis la Istambul, unde s-au ales proprietățile cele mai profitabile pentru *haas*-ul sultanului, iar restul au fost împărțite pe baza dispozițiilor ca proprietăți salariale pentru funcționari și soldați (spahii), trecute in *tefterul timarioților. Moșiile otomane erau proprietăți salariale și nu proprietăți nobiliare pe vecie. Proprietățile timariote aveau un venit total sub 20000 akce, cele tip zaim/ziamet între 20-100000 akce, cele tip haas (ale sultanului, marelui vizir, pașalelor și beilor) peste 100000 akce.* Pe baza legislației otomane, proprietățile haas, ziamet, timariote ale funcționarilor din tefterhan (oficiul tefterdarului) erau libere: însăși oamenii legii puteau să intre în ele doar cu acordul proprietarului, veniturile din amenzi reveneau proprietarului[11]. Sangeacul din Szolnok (Hu), aparținător pașalâcului din Buda (otomană: *Budin Eyaleti*) înființat din 1553, a cuprins și localitățile limitrofe din Bihor, fiind împărțit inițial în trei *nahie*-uri, apoi – pe baza extinderii zonei de influență otomane – în șase nahie-uri: Szolnok, Szentmiklós, Csongrád, Túr, Debrecen, Nagykálló[12]. Localitățile Văii Ierului făceau parte din nahie-ul Debrecen și Nagykálló. Pentru alte detalii referitoare la impozitarea din Sangeacul de Szolnok, vezi lucrarea lui Györffy Lajos[13].

Trebuie să menționăm, că tendințele de asuprire din partea turcilor[14] în Bihor și Valea Ierului au debutat cu aproape un secol înainte de ocuparea Cetății Oradea de către otomani[15]. Unele localități din jurul Diosigului și Săcuieniului figurează deja în extrasul german despre prima conscripție otomană din Ungaria (tefterul beiului Halil din 1545), iar toate aceste localități figurează și în tefterul djizie din 1572-73 al sangeacului de Szolnok[16].

---

oszmán pénztörténet felé, Klió: történettudományi szemléző folyóirat, anul 13, 2004, nr 3, p. 104.

[11] Káldy-Nagy Gyula, *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, p. 76, 83-85, 194-196; idem, *Magyarországi török adóösszeirások,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 12, 14, 16-17. Alte surse bibliografice, vezi: idem, *The administration of the sanjaq registrations in Hungary,* Acta Orientalistica, , tom 21, 1968, fasc 2, p. 181-223; Hegyi Klára, *The terminology of the Ottoman-Turkish Judicial Documents on the basis of the sources from Hungary,* Acta Orientalistica, tom 18, 1965, fasc 1-2, p. 191-203; Szilády Áron, *A defterekről,* Pest, 1872, passim; Fekete Lajos, *Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon, Székfoglaló értekezés,* (seria*: Értekezések a történeti tudományok köréből*, XXV/9), Magyar Tudományos Akadémia, Budapesta, 1940, p. 1-21.

[12] Nahie era unitatea administrativ-teritorială otomană echivalentă a unei plăși din administrația creștină, localitatea centrală fiind fără cetate. Sangeacul aparținea unei cetăți mai mici, conținea mai multe nahie-uri, iar pașalâcurile erau formate din mai multe sangeacuri.

[13] Ágoston Gábor, *A szolnoki szandzsák 1591-1592. évi összeírása,* in (Botka János edit), *Zounuk – A Szolnok megyei Levéltár Évkönyve*, vol. III, 1988, Szolnok, 1988, p. 221-235 prelucrează și canunul sangeacului, respectiv clarifică câteva noțiuni despre impozitarea otomană, cu această ocazie (sursa: http://www.archivportal.arcanum.hu/mltk/opt/a100322.htm?v=pdf&a=start_mltk accesat 17.07.2012);

[14] În literatura de specialitate maghiară, sintagma *„török hódoltság"* sau termenul *„hódoltság"* descriu în mod direct atât teritoriile deținute de către turci cât și perioada de dominație otomană în Ungaria medievală, iar actele de asuprire/închinare (prin scrisori sau prădări) se descriu cu termenul *„hódoltatás"*. Nagy Miklós Mihály, *A török hódoltság mint földrajzi régió,* Közép-Európai Közlemények, vol 1, 2008, nr. 1, p. 80-85; Szabó József, *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben,* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék., Szeged, 2008 (coincidență de nume cu autorul acestui articol).

[15] O privire în ansamblu despre acest fenomen ne oferă și în privința Bihorului Lukinich Imre, *Erdély területi változásai a török hóditása korában (1541-1711),* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1918, p. 134-135, 176-180, 340-344.

[16] Szalay László, *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században,* Pest, 1859, pp. 200-205; Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeirások,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, p. 12; Györffy Lajos, *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása),* Szolnok, 1956, passim.

Situația Diosigului este mai specială. Nu figurează în tefterul din 1545, dar figurează în tefterul djizie din 1572-73. Nu figurează nici în lista localităților conscrise în plus în 1570 de către aga Hussain față de tefterul lui Halil și retrocedate în 1572 de sultanul Selim II[17], însă athnamele lui Gabriel Bathory (1607), Gabriel Bethlen (1613) și Ecaterina de Brandenburg (1629) menționează separat impozitul plătit de Diosig[18]. O scrisoare din 20 noiembrie 1583 al lui Ștefan Bathory ne lămurește despre aceste contradicții. Scrisoarea amintită precizează că turcii au prădat Diosigul și Săcuieniul pe timpul voievodului Ioan Sigismund. Faptul prădării Diosigului este oglindit și prin diferența dintre conscripția dicală din 1564 (147 capi de familie) și conscripția djizie din 1572-1573 (49 capi de familie). Asemenea supuneri erau la ordinea zilei în comitat atât din partea turcilor[19] cât și din partea căpitanilor din cetățile de margine ale Ungariei regale.

Din cauza acestor asupriri repetate, a prădării tătare din 1594 în jurul Debrecenului, respectiv din cauza izbucnirii războiului austro-turc (denumit și războiul de cincisprezece ani sau războiul cel lung), comitatul s-a depopulat, încât dieta transilvăneană din 1595 a trebuit să reducă impozitele la jumătate. După datele conscripțiilor sangeacului din Szolnok din anii 1570-71 și 1591-92, precum și din tefterul timarioților dintre 1574-1595, realizat tot acolo, rezultă că Diosigul și localitățile din jur au fost supuse turcilor până în 1595 și făceau parte din sangeacul de Szolnok. Diosigul, în 1583-84, cu un venit anual total de 3500 akce, era parte a proprietății feudale tip ziamet/zaim (feudum salarial cu un venit total mai mare de 20000 akce) a turcului Mustafa, iar după dispariției acestuia, a fiului său Zulfikar și a ciausului Mahomed. Lângă haraciul plătit sultanului, diosiganii mai plăteau proprietarului turc și impozit după pășunile și pajiștile localității[20].

Turcii inițial au acceptat (vezi athnameul lui Ștefan Bocskay) pierderea unor teritorii supuse până atunci după războiul austro-turc de cincisprezece ani (de ex. aproape întregul Bihor), dar de la Gabriel Bethlen au solicitat ferm retrocedarea teritoriilor respective, iar în 1613 turcii au conscris Pașalâcul de Buda (care practic s-a epuizat în copierea conscripțiilor

---

[17] Decizia de retrocedare al lui Selim al II-lea este recunoscută inițial și de sultanul Murad al II-lea în cele două athnameuri date lui Ștefan Bathory, însă în 1576, din cauza incursiunilor soldaților orădeni pe teritoriile aflate în mâinile turcilor, s-a răzgândit.

[18] Mikó Imre, *Erdélyi történelmi adatok*, vol. II, Kolozsvár, an ?, p. 335, 340, 346; Szalay László*, Erdély és a Porta (1567-1578),* Pest, 1862, p. 40, 50, 59, 85, 107, 122, 201, 255, 289, 293, 298, 307, 315, 317, 323, 331; ***, *A Budai pasák magyar nyelvű levelezése,* vol I. *(1553-1589)*, Budapest, 1915, p. 51, 119, 182, 418, 478, 488;

[19] Beiul din Szolnok în 1573 a prădat 3 sate pe valea Eriului, în 1583 alte șapte, iar în 1584 soldații cetăților otomane plănuiau un alt atac în zona cetății Oradea și a Barcăului cu acordul marelui vizir. Supunerea din partea turcilor, interzicerea din partea căpitanilor habsburgi și supunerea paralelă tot a acelor localități de către ultimii se autoîntreținеau reciproc și se întâmplau și în direcție opusă.

[20] Velics Antal, Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*, vol I. *(1543-1635),* Budapest, 1885, p. 562, 565, 567 (sursa internet: *http://kt.lib.pte.hu,* accesat 20.08.2012); Lukinich Imre, *Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541-1711)*, Budapest, 1918, p. 134-135, 176-179, 340-343; Veress Endre, *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581-1585*), Budapest, 1948, doc. nr. 52, 60, 65, 66, 71; Magyar Történelmi Tár, anul IV, 1857, p. 55 (sursa internet: *http://kt.lib.pte.hu*, accesat 20.08.2012); Káldy-Nagy Gyula, *Harács-szedők és ráják – Török világ a XVI századi Magyarországon,* Budapest, 1970, p. 76, 83-85, 194-196.

Surse arhivistice otomane din arhive austriece sunt publicate de Flügel G., *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserliche-königlichen Hofbibliothek zu Wien,* vol I, Wien, 1865, doc nr. 1374 (tefterul timarioților sangeacului de Szolnok în 1590-1591), doc nr 1334 (tefterul djizie/haraciului sangeacului Szolnok din 1569), doc nr 1335 (tefterul djizie din 1671), doc nr 1336 (tefterul djizie din 1583), doc nr 1337 (tefterul djizie din 1593). Ultimele patru teftere în original la *Wien, Bibl. Nat. Türk. Hss. Mxt.* Nr 545, 546, 605, 544 – ordinea menționării. Ágoston Gábor, *A szolnoki szandzsák 1591-1592. évi összeírása*, in (Botka János editor), *Zounuk – A Szolnok megyei Levéltár Évkönyve*, III și IV, Szolnok, 1988 și 1989, passim – lângă publicarea tahrir-tefterului din 1591-1592, menționează sursele citate mai înainte. Györffy Lajos, *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása),* Szolnok, 1956, passim – publică tefetrul djizie din 1571. Tefterul timariot al sangeacului Szolnok dintre 1574-1595: *Arhivele Naționale ale Ungariei*, Colecția de microfilme 10501. Alte conscripții otomane se pot găsi pe site-ul *Arhivei Naționale a Turciei* (www.devletarsivleri.gov.tr) la fondul *Tahrir Defterlerindeki Zerlesim Merkeyleri ve Bulurduklars Defterlerin Fihristi,* Szolnok (nr. 634, 658, 782, 791, 1041), Sâniob (23m, 327, 456), Oradea (792, 795) – cea de Szolnok nr 634 este tahrir-tefeterul din 1591-1592 publicat de Ágoston Gábor (citat mai înainte). Surse arhivistice otomane referitoare la Ungaria colectate din arhive balcanice sunt la *Arhivele Naționale ale Ungariei, Colecția de microfilme*, fondurile X9936, X 931, X936, X4416, X4529, X4530, X4418, X9233.

din 1592), de care încă aparținea și Sangeacul de Szolnok. Timp de două decenii, Bethlen a găsit tot fel de motive pentru a nu satisface pretențiile turcilor. Alte supuneri nu s-au mai efectuat nici în Bihor, iar în 1615 chiar și căpitanul din Nagykálló a interzis supunerea satelor. Însă locuitorii satelor, adineauri supuse cetăților otomane din Gyula și Szolnok, au cerut în 1628 din nou delimitarea hotarelor lor după obiceiurile vechi, la insistarea pașei de Buda. Turcii supuneau începând din 1629 și localități din Bihor așa de intens, încât voievodul Gheorghe Rákóczy a I-a în 1632 a trimis o scrisoare revoltată la Poartă[21].

Pe baza tefterului timarioților Sangeacului din Szolnok dintre 1613-1633, Diosigul făcea parte din proprietatea timariotă al lui Mustafa în valoare de 34600 akce. Din proprietate făceau parte Darvas(Hu) (aparține de nahie Nagykálló) cu 8000 akce, Diosig (aparține de nahie Nagykálló) cu 4500 akce, Csorba(Hu) (aparține de nahie Szolnok) cu 9600 akce, Tiszatenyő(Hu) (aparține de nahie Nagykálló) cu 9600 akce, Angyalegyház (Hu, astăzi pustă) lângă Nádudvar (aparține de nahie Debrecen) cu 2850 akce și taxa nomazilor din localitățile menționate (în afara taxei djizie) 50 akce. Din cei 34600 akce o sumă totală de 13600 akce erau date altora în felul următor: 6000 akce în folosul lui Ibrahim pe baza unei donații din 24 aprilie 1629, 4000 akce în folosul lui Mehmed bin Behlul pe baza unui act din 08 decembrie 1632, 3600 akce în folosul lui Ahmed bin Hamza pe baza unui act din 28 noiembrie1632[22].

Nu știm dacă pe timpul lui Gheorghe Rákóczy I localitățile domeniului plăteau tribut turcilor sau nu. În teza de doctorat a lui Adrian Apan avem date prețioase referitoare la economia domeniului Diosig-Săcueni pe timpul lui Gheorghe Rákóczi I[23].

Diosigul și luptele austro-ardeleano-otomane dintre 1658-1665

După campania dezastruoasă din Polonia a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, Poarta Otomană a trecut la pedepsirea lui în 1658: marele vizir a ocupat cetatea Ineului, iar hanul tătarilor a prădat inițial Ardealul, ulterior a încercat și ocuparea Cetății Oradea. Flancul drept al armatei tătare, condus de hanul Seadet/Mahomed Ghirai, și îndreptat spre Oradea, în toamna anului 1658, trecând neoprit de trupele ezitantului Szuhai Mátyás prin Munții Meseșului, a ocupat cetatea Almașului, a atacat și pustiit zona Eriului. Nefiind nici o opoziție militară împotriva lor, tătarii prădau și în grupuri de câte 5-6 soldați localitățile părăsite și sărăcimea în fugă[24]. Dintr-o scrisoare a principelui știm că și posesiunile sale aparținând cetății Săcueni au fost prădate. După retragerea tătarilor, principele s-a întors din Carei și a intrat în Oradea să-și restabilească autoritatea în cele trei comitate din Partium și în cetățile Oradiei și Chioarului/Berchezoaiei, dar la insistența comitatelor și statelor ardelene, la sfârșitul iernii 1659, a renunțat la ele. În prima parte a anului 1659 principele stătea în cetățile sale din Săcueni, Ecsed și Sătmar, iar oștirile erau încartiruite pe domeniile sale și în jurul orașului Debrecen. Colac peste pupăză, voievodul fugar Constantin Șerban, cu autorizarea împăratului austriac, aduna oaste în Ungaria Superioară, care la urmă ajungea tot sub steagurile lui Rákóczi. La sfârșitul lunii august 1659 Rákóczi a pornit din Ecsed, prima dată a supus Oradea (în ianuarie 1660 și a aplecat capul iar și Bihorul), apoi a intrat în Ardeal (această mișcare era vehement contestată de nobilimea bihoreană). Armata de 25.000 de oameni a pașei de Buda, Ahmed Sidi, care mărșăluia împotriva lui Rákóczi la porunca sultanului, (sfârșitul lui aprilie 1660) a pustiit zona haidonicală (în urma tentativei de apărare a liniei Crișului Repede de către haiduci) dar și Nordul Bihorului

[21] Történelmi Tár, anul XXX, 1883, p. 435 (*http://kt.lib.pte.hu,* accesat 20.08.2012); Horváth Márton, *Kismartoni regeszták*, Magyar Történelmi Tár, anul X, 1863, p. 29, 34; Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, p. 12, 14, 16-17.

[22] Fekete Lajos, *Die Siyäqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung (beitag zur türkischen palaeographie mit 104 Tafeln),* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955, band 1, p. 540-572 și *idem*, band 2, tafeln LIX-LXIV, prelucrează tefterul timarioților Sangeacului din Szolnok din 1613-1633 de la *Biblj. Narodowa, Warschaw, Türk. Hss. Wschodni,* Nr. 536.

[23] Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 5-18.

[24] B. Szabó János, *II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja*, Hadtörténelmi Közlemények, 2001, anul 114, nr 2-3, p. 231-278 – descrie detaliat și atacul tătarilor din 1658.

(Ștefan Vitnyédy scria lui Petru Zrínyi și Keczer András că prădarea a fost suportabilă)[25]. Între 8–10 mai 1660, pașa Ahmed Sidi, contrar planurilor sale de la început (voia doar să treacă pe lângă Pocsaly și Săcueni către Adorian/Sălard)[26], a asediat cu succes cetatea din pământ și castelul din Pocsaly[27], dar nu a reușit să ocupe mult mai puternica cetate a Săcueniului în 10-11 mai (condusă de Keresztes András), în schimb, a luat ca pradă de pe insulele de lângă Săcueni 4000 de persoane[28]. Evenimentele reprezentau răzbunarea atacurilor apărătorilor din cele două cetăți asupra trenurilor???? otomane.

În cunoștința întâmplărilor, putem considera posibil petrecută una dintre cele mai frumoase legende locale, cea a Insulei Femeilor (ung. *Asszony-sziget*). Conform legendei, nu mai rămăseseră în Diosig decât copiii, femeile și bătrânii. Populația necombatantă s-a retras acolo în perioada atacurilor turcilor, organizând apoi, noaptea, un fel de falsă ambuscadă[29], fapt ce i-a speriat pe turcii care s-au împrăștiat. Această legendă a fost cunoscută în literatura de specialitate grație publicărilor lui Solymossy Sándor și Lengyel Dénes, iar literar a fost prelucrată de Beke György, care a scris o nuvelă pentru copii pe această temă[30]. Conform unei alte legende, judele satului Egyed a fost legat de coada unui cal și chinuit așa. Într-adevăr, după pustiirea turcilor, localitățile Egyed și Sárfő au fost depopulate, mulți dintre locuitori mutându-se la Diosig până în 1665. Amintirea atacurilor întreprinse de armatele otomane (turcii și tătarii) s-a păstrat în memoria populară prin diferite nume de locuri sau legate de diverse legende precum: *Tatár-járás dűlő, Nyúzó völgy, Asszonysziget* sau altele. În memoria populară haidonicală evenimentele se păstrează sub denumirea Năvala lui Sidi (ung. *Szejdi-járás*).

---

[25] Nobilimea bihoreană contesta ultima tentativă de intrare cu forța în Ardeal al lui Rákóczi. P. Szathmáry Károly, *A Kemény-család fejedelmi ágának okmánytára, Közügyek 1538-1722,* Magyar Történelmi Tár, vol XVII (serie nouă vol. VI), Pest, 1871, p. 138-140. Vicecăpitanul orădean Gyulai Ferenc a încercat să organizeze apărarea zonei adunând sub conducerea lui soldații din Oradea, haiducii de pe valea Crișului și iobagii de pe văile Barcăului și Ierului cu haiducii bihoreni, dar la urmă s-au retras (în cetățile Pocsaly, Săcueni, Ecsed, Oradea, Kálló, Ibrány și Debrecen) și au încercat salvarea bunurilor. Szilágyi Sándor, *A két Rákóczy György családi levelezése (1632-1660),* (seria: *Monumenta Historica Hungariae* series I. *Diplomataria* XXIV) Budapesta, 1875, p. 551-552, 555, 557, 562; Szakály Ferenc, *Szalárdy János siralmas magyar krónikája,* Budapest, 1980, p. 531-536, 538-541, 543-549; Fabó András, *Vitnyédy Istvány levelei,* Magyar Történeti Tár, anul XV, 1870, p/doc 146/122, 152/128, 154/129.

[26] Înainte de 8 mai, șpanul Bihorului, Martin Boldvay l-a convins pe Ahmed Sidi că cetățile Pocsaly și Săcueni sunt proprietăți ale fugarului Nicolae Zolyomy, persoană aflată sub înaltul patronaj al Porții Otomane, în consecință pașa Sidi a vrut doar să treacă pe lângă cetăți. Însă, din cauza ambițiilor de vitejie, apărătorii celor două cetăți au atacat tunurile turcilor, cauzând consecințele prezentate. Tot în aceeași perioadă, întârziindu-se delegația de supunere din partea nobilimii comitatului (în loc de 7 mai s-au prezentat pe 8 mai) somați în 6 mai, pașa Sidi a trimis niște trupe pentru prădarea satelor din jurul Oradiei pe 8 mai, pentru a exercita presiuni asupra conducerii cetății și comitatului (au năvălit asupra zonei Crișului Mic, Nagykereki, Biharea, Cetariu). Pașa Ahmed Sidi a emis o scrisoare protecțională pentru cetatea Oradiei. Aceste hoarde s-au întors de sub Biharea prin Sălard/Adorian și Sâniob pentru a se uni cu armata principală la Săcueni. Ori aceste hoarde, ori flancurile armatei puteau prăda și Diosigul. Szakály Ferenc, *Szalárdy János siralmas magyar krónikája,* Budapest, 1980, p. 538-541, 543-549.

[27] Fiica căpitanului Pósa György (pe numele Pörzse), a reușit să treacă liniile turcilor și a ajuns la Săcueni, pentru a aduce ajutor de acolo, însă pe drumul de întoarcere a fost prinsă și decapitată, ca și tatăl său mai târziu. Nánási Zoltán, *Székelyhíd történeti monográfiája,* kiadja a Székelyhíd Egyesület, Székelyhíd, 2003, p. 94. Tot același leitmotiv se regăsește și într-o altă legendă de la Kismarja (Hu), legat de asedierea nereușită a cetății Nagykereki (proprietatea lui Bocskay Ștefan) de vice-căpitanul orădean, austriacul Cipriano Concini, în octombrie 1604.

[28] Vis-a-vis de Gara CFR Săcueni, lângă sediul IAS Săcueni, s-au descoperit 10-12 schelete în anii 1970, cu mâinile legate la spate și trupurile căzute în față, probabil victimele acestui masacru. În 1938 pe piața veche de animale din Săcueni s-au găsit 6 kg de fise din argint din secolele XVI-XVII îngropate probabil cu ocazia atacului turcilor. Nánási Zoltán, *idem*, p. 94, 96.

[29] Turcii au aflat de locul lor de refugiu și voiau să-l atace. Acestea s-au urcat pe catalige, s-au îmbrăcat în văluri albe și au tăiat găuri în recipientele făcute din tigvă uscată și afumată (lopótök, Lagenaria siceraria convar. gourda), introducând și niște lumânare. Turcii superstițioși s-ar fi speriat de aceasta. Despre utilizarea tigvei, vezi: Péntek János, Szabó Attila, *Ember és növényvilág, Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete,* Kriterion, București, 1985, p. 133-136 și materialele expuse la Muzeul vânatului și pescuitului din Săcueni (colectate de profesorul-biolog Wilhelm Sandor).

[30] Solymossy Sándor, *A magyarság néprajza,* vol. III, Budapest, 1941, passim; Lengyel Dénes, *Magyar mondák a török világból és a kuruc korból,* Budapesta, 2001, p. 112; Beke György, *Gólyaláb,* Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1966.

La bătălia din Gilău au participat, de asemenea, soldați din Oradea și Săcueni (ceea ce a enervat pe pașa Ahmed Sidi). Transportarea cadavrului lui Rákóczi la Ecsed a generat un vacuum în conducerea zonei pe care Acațiu Barcsai l-a folosit în interesul lui[31]. Barcsai a reușit anihilarea pornirilor pașei Sidi împotriva cetății Oradea, a obținut chiar încă o scrisoare de protecție de la serdarul Cenghizade Ali și a convins pașa Sidi să se întoarcă la Buda pe ruta Nyirbátor-Szolnok. Spre ghinionul lui Barcsai însă, o solie de la Cenghizade Ali l-a atenționat pe pașa Sidi că drumul spre Timișoara este practicabil și totodată l-a rugat să studieze în secret cetatea Oradea. La vestea că oștile austriece se aflau aliniate lângă Tisa, pe când pașa Sidi se întorcea la Timișoara, a atins Diosigul, trecând pe lângă cetatea Oradea. Pașa Sidi s-a întors mai târziu unit cu armata lui pașa Ali[32] pentru asedierea cetății Oradea. Sultanul a organizat festivități după cucerirea Oradei, a dat veste în toate colțurile imperiului[33] și a premiat cu caftane 25 de beguri care au participat la asediu, dar a trecut și la repararea rapidă a cetății prin folosirea muncii silite a supușilor din pașalâcurile Timișoarei și Ineului. În 1661, probabil, ca și pregătire pentru asedierea Săcueniului, se transportă câte 500 de încărcături de cai de praf de pușcă la Ineu și Oradea. După moartea lui Sinan pașa, oamenii din anturajul lui nu au primit solda (6-15 oct. 1661), se poruncește noului pașă, cadiului și tefterdarului să le achite cu condiția ca aceștia să rămână în slujba cetății Oradea[34].

Cei 300 de apărători creștini ai Oradiei în 1660, împreună cu Biblia reformată, pe jumate tipărită la Oradea, și cu tipografia, în drumul lor spre Debrecen, au trecut Barcăul secat pe lângă fosta moară din Kerekegyháza, iar apoi Ierul secat, pe lângă fosta moară al familiei Zolyomy, și au înnoptat în locul numit *Aranyszeg* (aparține hotarului Diosigului). Erau însoțiți de 5-6000 de călăreți turci (acești turci au învins printr-un atac de surprindere cei 1500 de călăreți ale lui Barkóczy Ferenc, ascunși în pădurea Egyed)[35].

După căderea cetății Oradiei, Săcueniul i-a preluat locul. Deși aga Zipra Hassan din Oradea, pe 5 decembrie 1660, într-o scrisoare de amenințare adresată căpitanului sătmărean Károlyi Ádám, pretindea a fi domnul Săcueniului, turcii n-au reușit să ocupe Săcueniul niciodată, cu toate că au încercat prin orice mijloc supunerea cetății. Administrația otomană din Oradea, în iarna anilor 1660-1661, a profitat de răscularea țărănimii din Nordul Bihorului și Zărandului împotriva foștilor moșieri. Populația răsculată, în cele din urmă, le-a promis că va considera dușman orice soldat maghiar și austriac și că, profitând

---

[31] Keresztes András, căpitanul cetății Săcueni, a însoțit pe Rákóczi (rănit mortal) inițial la Oradea, a înștiințat pe soția lui în secret și a transportat apoi trupul neînsuflețit al principelui la Ecsed cu Gyulay Ferenc, căpitanul Oradei, însoțiți si de majoritatea soldaților din cele două cetăți. Pe timpul absenței lor, Oradea era condus de vice-căpitanul Balogh Máté, iar Săcueni a rămas fără apărători, cu excepția câtorva dărăbani (ung. *hetes darabontok*). Nobilimea săcuiană, sub conducerea primpretorului Edelényi Mihály, a preluat controlul cetății, eliberând din închisoare pe Sebesi Ferenc, pus căpitan interimar. Însă, Acațiu Barcsay a trimis în Oradea pe Szatmári András, iar în Săcueni pe Borbély Albert, cu soldați ardeleni. Borbély a făcut tot posibilul pentru întărirea și apărarea cetății. Nánási Zoltán, *Székelyhíd történeti monográfiája,* kiadja a Székelyhíd Egyesület, Székelyhíd, 2003, p. 95; Szakály Ferenc, *Szalárdy János siralmas magyar krónikája,* Budapest, 1980, p. 554-558, 561-562.

[32] Ahmed Sidi din 1656 era serdarul (comandantul suprem) ale armatelor din Bosnia, între 1659-1660 pașă în Buda, apoi Kanizsa, iar în 1661 în urma intrigilor pașei Cenghizade Ali a fost mazilit de vizir și ucis. Cenghizade Ali era pașa Ineului și Timișoarei, între 1660-1661 serdarul armatelor trimise în Transilvania (el a detronat pe Kemeny Janos și l-a întronat pe Mihai Apaffy), iar în 1664 a fost ucis și el. În 1660 trupele lui Ahmed Sidi reprezentau prima linie de atac împotriva lui Rákóczi al II-lea Gheorghe, iar trupele lui Cenghizade Ali rezerva în caz de nereușită a lui Ahmed Sidi. Toate aceste ciocniri armate otomano-ardelene interfereau cu războaiele otomano-venețiene care vizau biruirea Cretei. Domagoj Madunić, *Csengizáde Ali pasa és az Oszmán Birodalom határmenti elitje a krétai háború alatt, 1645-1669,* Korall: társadalomtörténeti folyóirat, anul 13, 2012, nr 48, p. 90-120; Sudár Balázs, *A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657-1665),* Hadtörténelmi Közlemények, anul 124, 2011, nr 3, p. 888-910.

[33] După ce în 1657 vizirul Köprülü Mahomed poruncește hanului tătarilor, Mahomed Ghirai, distrugerea lui Rákóczi al II-lea Gheorghe și prădarea zonei haidonicale, în 1660 atât marele vizir, cât și sultanul îl înștiințează despre cucerirea cetății Oradea. Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik Jenő, Szekfű Gyula, *Török-magyar oklevéltár 1533 – 1789*, Budapest, 1914, p. 227, 235-237.

[34] Fekete Lajos, *A berlini és drezdai gyüjtemények török levéltári anyaga, első közlemény*, Levéltári Közlemények, anul 6, 1928, nr 1-4, p. 269-272 , 275, 276 (doc. 5, 7-12, 14, 23-26, 29).

[35] Szakály Ferenc, *Szalárdi János siralms magyar krónikája*, (seria: *Bibliotheca Historica*), Magyar Helikon, Budapest, 1980, p. 623-626.

de înghețarea apelor, vor ajuta turcii cu alimente la asedierea Săcueniului, după cum a raportat căpitanul săcuian Borbély/Bodeli Albert lui Károlyi Ádám pe 22 ianuarie 1661. Țăranii răsculați i-au scris lui Károlyi Ádám că, imediat ce se va instala pacea, vor da iarăși toate obligațiile feudale cuvenite moșierilor, dar până când va dura starea de război se vor ține de cuvântul dat turcilor[36].

Pe 1 februarie pașa Sinan scrie și localităților din jurul Săcueniului. Însă în a treia săptămână din februarie cei 8000 de supuși ai lui Rákóczi, răsculați la instigarea turcilor, au renunțat la asediul Săcueniului. Atacul asupra Săcueniului a fost, deci, respins de apărătorii fideli lui Kemény János, iar turcii s-au retras apoi către Sâniob, unindu-se cu asediatorii de acolo și ocupând în 21 februarie cetatea Sâniobului[37]. Pașa Sinan pe 23 februarie 1661 a amenințat Săcueniul că dacă nu se supune în 24 de ore și plătește impozitul pe doi ani în aur și decima, îl va nimici, dar soldații de acolo nu s-au speriat. Turcii însă nu au renunțat ușor la ideea ocupării Săcueniului. Au căutat și au găsit aliați și spioni în rândul iobagilor din jurul Săcueniului. Capul trădătorilor era iobagul Puszke György, tovarășii lui erau juzii Véber János și Suszter Péter, respectiv nobilul Pfeiffer István și Véber Mátyás. Întregul complot a fost demascat de soldații din Nagykálló, care au prins un mesager al pașei din Oradea pe 2 aprilie 1661. Puszke György și Véber Mátyás au fugit la Sâniob cu turcii în retragere. Pașa din Buda ordonă din tot Bihorul câte trei oameni per sat sub steagul sultanului în luna martie, iar turcii din Oradea au trimis și 13 tunuri în ajutorul lor. Din cauza inundațiilor abundente și rivalizării dintre pașa Sidi și pașa Ali, Săcueniul a scăpat de asediul plănuit în primăvara din 1661. Kemény János află despre revoltele de pe valea Ierului cu ocazia dietei de încoronare din Reghin prin intermediul generalului Heister, în 1 ianuarie 1661. Heister întreabă dieta ardeleană, dacă revoltele au aprobarea acesteia, fiindcă altfel va fi nevoie de intervenție militară. Atacul lui Kemény János din martie 1661 a determinat înăbușirea răscoalei cu un bilanț de 400 de iobagi masacrați. Prin solia lui Banffy Denes, dieta a cerut și ajutorul împăratului, care a acceptat să intervină, destul de târziu, și atunci cu condiția predării Săcueniului, Chioarului/Berchezoaiei și Iliei. Pe baza înțelegerii între împăratul Leopold I. și principele Kemény János, ultimul a evacuat oștile sale din Săcueni, iar apărarea cetății a fost preluată de 600 soldați habsburgi, sub conducerea lui Johannes Baptista Tieffenthal (Dippendal în surse) în iunie 1661 (a reușit să intre numai prin răspândirea zvonului că a trecut de partea lui Kemény), care în toamnă au fost completați și cu un efectiv de 100-200 soldați ardeleni. Mai există informații despre

[36] Történelmi Tár, évnegyedes folyóirat, Budapest, 1880, p. 744-746.

[37] Despre ocuparea Sâniobului putem afla următoarele detalii din scrisorile lui Rhédey László, căpitan orădean desemnat de Acațiu Barcsay, dar care n-a mai reușit să intre în cetatea deja înconjurată de turci. Rhédey László, fiul lui Rhédey Ferenc, primește în 1654 un post de conducător la Săcuieni de la Gheorghe Rákóczy al II-lea. În 1658 moștenește proprietățile din Sântimreu și Sâniob de la tatăl său. Între timp, trece de partea lui Acațiu Barcsay și ocupă Oradea și Bihorul în numele lui, fapt de care s-a bucurat și Pașa Ali. Între 29 iunie–8 iulie 1660 Rhédey a stat în cetatea Sâniob. La vestea ocupării cetății Oradea, părăsește Sâniobul, și pe 5 august 1660 roagă apărătorii cetății să nu se opună turcilor. La începutul lui septembrie, prin trimisul lui, Fejér Péter, a organizat evacuarea și transportarea bunurilor și aparținătorilor iobagilor cetății (várjobbágyok), cu condiția ca apărătorii (iobagii) să rămână pe loc. Încât ultimii s-au revoltat împotriva deciziei, a permis și mutarea a 25 de iobagi împreună cu familiile lor. Între timp, Rhédey încerca convingerea austriecilor și ardelenilor asupra reluării Oradiei. La mijlocul lunii septembrie locuitorii din Sălaj, din jurul cetăților Săcuieni și Sâniob s-au supus turcilor, iar în noiembrie pașa Sinan a trimis scrisori de amenințare căpitanului sâniobean, Ujváry Ferenc, ca să lase în pace iobagii. La instigarea pașei din Oradea, iobagii nu au mai recunoscut autoritatea moșierilor maghiari, iar sub conducerea iobagilor pe numele Borsa, Takács Mátyás și Köbölkuti, iobagii din jurul cetății au trecut la agresarea fizică a apărătorilor Sâniobului până spre sfârșitul lui decembrie 1660. Pe 21 februarie 1661, Rhédey încă așa scria lui Kemény János din cetatea Târnăveni, dacă turcii nu se alătură iobagilor, nu vor putea ocupa Sâniobul, chiar dacă acesta este slab apărat și dacă el ar fi acasă, cu 1000 de soldați maramureșeni și cu ajutorul lui Heister și Károlyi ar putea înăbuși răscoala. La vestea pierderii Sâniobului, Rhédey voia să-și viziteze proprietatea din Pișcolt și a cerut niște soldați din cetatea Sătmarului, la care turcii au crezut că se pregătește împotriva lor (l-au spionat proprii lui iobagi trimiși de turcii din Sâniob până în Maramureș). De aceea am detaliat aceste aspecte legate de familia Rhédey, fiindcă, după cum vom vedea în următoarele capitole, au deținut câteva sesii și în Diosig. Vass József, *Rhédey László naplója*, Magyar Történelmi Tár, anul I, 1854, Pest, p. 222, 223; Nagy Iván, *Rhédei László: Történeti maradványai 1658-1663*, Magyar Történeti Tár, anul XVII (seria doi, anul V), 1871, Pest, pp. 62, 64-65, 68-69, 80-81, 84, 85, 94-95, 109, 110, 116, 129, 132, 136, 138, 139-144, 146, 147, 148, 150-151.

un atac otoman asupra Săcueniului cu ocazia incursiunii pașei Ismail până la Baia Mare (pașele Hasan și Cuciuc/Kücük Mehmed au atacat-o din tabăra lor de lângă Bagamér)[38].

În septembrie 1661 soldații din Săcueni se afirmă că ar fi atacat prin surprindere Sâniobul, când au ars localitatea, au furat boi și au prins șase iobagi colaboranți cu turcii, fugiți de la Săcueni (de ex.: Puszke György și Véber Mátyás). Mai târziu aceștia au atacat și niște turci, care umblau în localitățile învecinate, enervându-l pe pașa Ali. Tieffenthal a trecut și la impozitarea localităților (Săcueniul colecta atât impozitul pentru austrieci, cât și pentru ardeleni): numai Debrecenul trebuia să plătească 1800 forinți și 1500 câble de făină[39].

În martie 1663 Murad al IV-lea îi ordonă hanului tătar Mahomed Ghirai mobilizarea împotriva împăratului austriac, iar în aprilie 1663 marele vizir ordonă lui Apaffy mobilizarea pentru eliberarea cetății Nyitra(Sk). Pe baza registrului de procese verbale ale ședințelor magistraturii din Debrecen, pe timpul secerișului, pașa Chenan din Oradea atenționează Debrecenul că numeroși tătari sunt deja în Ardeal și itinerariul lor va atinge zona. Niște flancuri au și atins Diosigul (locuitorii fugiți la Debrecen și Sâniob), dar centrul trecea spre Vámospércs[40]. Pe baza ordinelor către alaibeiul din Timișoara (19-28 mai 1663) și pașa din Nicopole (29 mai-6 iunie 1663) aceștia trebuia să se grăbească la întărirea Oradiei cu toți zaimii și timarioții în locul celor din sangeacurile din Smirnov și Semendire/Smederevo ordonate de sub Oradea în alte direcții. Totodată, se dispune și urgentarea construirii unui pod pe drumul Ineu-Oradea[41].

La sfârșitul lui 1663, cei cca. 500 soldați din regimentele Souches, Strozzi și Cobb, apărând cetatea Săcueni, se revoltă din cauza soldei neplătite pe ultimii 14 luni și predau cetatea lui Apaffy, care le plătește cu 1800 taleri din veniturile impozitului pe sare. Se bucura și sultanul și marele vizir de revenirea Săcueniului și Clujului în mâna Voievodatului Ardelean. În lunile premergătoare păcii de la Vasvár, generalul austriac Cobb a cerut retrocedarea Săcueniului împăratului, ceea ce Apaffy a și acceptat, dar prin Teleky Mihály l-a rugat pe plenipotențiarul imperial Johannes Rhottal să efectueze un atac împotriva Săcueniului, până când el trimite în secret o scrisoare de eliberare apărătorilor de sub jurământul de fidelitate. Aceste demersuri însă au eșuat din cauza opunerii apărătorilor. Totuși, Săcueniul s-a demolat, într-un final, la începutul anului 1665, pe baza punctelor păcii de la Vasvár[42].

---

[38] Buzási János, *Mainzi főkancellári levéltár*, (seria *Levéltári leltárak*, nr 76/2), Budapest, 1979, p. 43 – citează din fasciculul 210 documentele cu nr 44 (scrisoarea lui Ciffra/Zipra Hassan către Károlyi Ádám, 1661), nr 98 (Bodeli Albert către necunoscut, 25.01.1661), nr 99 (Heister către statele ardelene, 05.01.1661 și Kemény János către Heister, 06.01.1661), nr 103 (Mándi András în numele răsculaților către Károlyi Ádám, 1661), nr 105, 106, 108 (Heister către Leopold I., 15.01.1661, 18.01.1661, 20.01.1661), nr 107 (pașa Sinan către localitățile din jurul cetății Săcueni și Varga János, jude din Dengeleg către pașa Sinan, 01.02.1661); Borcea Liviu, *Contribuții la cunoașterea mișcărilor țărănimii bihorene în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Crisia*, vol VII, 1977, Oradea, 1977, p. 439 și următoarele; Óváry Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának oklevélmásolatai.* Vol. III., *A XVII századból származó oklevelek kivonatai,* Budapest, 1901, p. 165-169, 172; Nánási Zoltán, *Székelyhid történeti monográfiája,* kiadja a Pro Székelyhid Egyesület, Székelyhid, 2009, p. 96-100 – citează pe Csuthy Zsigmond, *Székelyhid vára (1660-1665),* A magyar ember Könyvtára, Pest, 1863, p. 274-301. Contribuții la activitatea lui Kemény János vezi la: ***, *Adatok Kemény János életéhez, 1634-1660,* Történelmi Tár, anul 28, 1905, p. 469-497.

[39] Nánási Zoltán, *idem,* p. 100-101.

[40] Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik Jenő, Szekfű Gyula, *Török-magyar oklevéltár 1533 – 1789*, Budapest, 1914, p. 241; Szűcs István, *Szabad Debrecen város történelme*, második kötet, Nyomatott a város könyvnyomdájában, 1871, p. 423. Despre activitățile de spionaj ale acestui contingent de tătari vezi Mária Ivanics, *Krimtatarische Spionage Im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet Während Des Feldzuges Im Jahre 1663,* Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungariae, vol 61, martie 2008, nr 1-2, p. 119-133. Vezi și Muhammed Fatih Calisir, *A long march: the ottoman campaign in Hungary, 1663,* submitted to Central European University History Department, in parial fulfillment of the requirements for the degree of Masters of Arts, supervisor Pal Fodor, second reader Laszlo Kontler, Budapest, 2009 accesibil la *http://www.etd.ceu.hu/2009/calisir_muhammed.pdf* (accesat 22.09.2012).

[41] Fekete Lajos, *A berlini és drezdai gyüjtemények török levéltári anyaga, első közlemény*, Levéltári Közlemények, anul 6, 1928, nr 1-4, p. 287, 290 (doc. 68-69, 80).

[42] Koncz József, *Katonalázadás Székelyhidon*, Hadtörténelmi Közlemények, vol III, 1890, p. 566-568; Kulcsár Árpád, *Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején,* Századok, 1991, nr 5-6, p. 419; Bethlen János, *Erdély története (1629-1673),* Balassi Kiadó, Budapest, 1993, p. 199, 206, 237-238,

În primăvara lui 1664 marele vizir a urgentat în repetate rânduri ieșirea lui Apaffy și unirea sa cu oștirile pașalelor din Oradea și Eger(Hu) și cu cele ale voievozilor români în scopul unui atac colateral în Ungaria Superioară. Însă Apaffy a tot amânat ieșirea lui, ba din cauza stării proaste ale fânaţelor, ba din cauza raidului condus de Rákóczi László asupra cetății Oradea. În ultima instanță, pe baza unui pact secret între el și generalul Cobb, căpitanul din Carei, Kökényesdi György, a prădat – printre altele – bovinele sărăcimii din Tulogd (lângă Săcueni), Ciocaia și Coliu în mai 1664. Până la urmă Apaffy nu a părăsit Ardealul. Tot în această lună soldații din Ungaria Superioră au atacat în Diosig niște călărești din Săcueni, dintre care pe doi i-au omorât (unul, pe nume Molnár István, a murit în Săcueni). În luna martie și aga Husain l-a surprins în casa lui din Pácza pe căpitanul austriac Barkóczi Sándor. Barkóczi István ???? a vrut să-i întinde o cursă lui Hussain la podul din Pocsaly, însă el a picat în plasă, fiindcă pașa din Oradea l-a surprins cu soldații lui odihniți și a omorât 10 din ei, iar 30 au căzut prizonieri[43]. Turcii au asigurat și apărarea cetății Oradea pe timp ce pașa era plecat la război[44]. Cronica Debreținului în versete ne arată, pentru acest an, repetatele pretenții ale părților implicate în evenimentele militare. Prin analogie putem să ne dăm seama la ce era supus și Diosigul[45].

Diosigul se afla la confluența zonelor de ocupație transilvăneano–austriaco–turcă, fapt care a determinat atacarea și jefuirea zonei de militarii diferitelor armate. De aceea, Diosigul a fost supus unor atacuri repetate din diferitele direcții. Doar exemple pe scurt. În 1667 prădarea căpitanului din Carei, Károlyi László, l-a supărat rău pe principele Apaffy. În 1673 turcii din Oradea au prădat Diosigul, fapt recunoscut și de către pașa din Oradea. În 1675 lobonții lui Barkóczy Ștefan au prădat așa de tare Diosigul, încât locuitorii acestuia nu puteau plăti arenda pășunilor din Egyed pe următorii șapte ani unui nobil curuț (fapt pentru care, acesta a confiscat cireada localității). În 1692 apărătorii turci ai cetății Oradea au jefuit în retragere Diosigul, apoi în 1693 tătarii. La reclamațiile locuitorilor atât pașa de Oradea (1673), cât și căpitanii cetăților Ungariei Superioare și Transilvaniei au luat măsuri cu eficiență variabilă pentru ținerea în frâu a războinicilor[46].

240; Óváry Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*, vol. III, *A XVII századból származó oklevelek kivonatai,* Budapesta, 1901, p/doc 202-3/1262, 206/1283, 207/1285, 211/1315, 216/1340, 219/1363.

[43] Bethlen János, *idem*, p. 210, 217, 222-223; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. IV, Pest, 1870, pag/doc 106/LXXI, 111/LXXII, 120/LXXVI.

[44] Pașa Mehmed din Oradea pe baza unui anunț prealabil (să stea la dispoziția lui Apaffy Mihaly cu oștirile), în urma ordinului din 17-26 aprilie 1664, trebuia să plece la Buda, unde unindu-se cu oștirile pașelor din Ineu, Eger și Székesfehérvár, respectiv tătarii conduși de Ahmed Iali-aga trebuia să întărească apărarea cetății Érsekújvár. Tot în cadrul pregătirilor de război s-a poruncit în 17-25 mai 1664, ca partea încă netransportată a celor 10.000 kile (1 kile = 18-22 okka = 23-28 kg) de mei să fie transportată de supușii pașalâcului de Timișoara până la Ineu, iar de acolo de cei din pașalâcurile Ineului și Oradei până la Oradea. Pe 5-14 iunie 1664, sultanul interzice pașei din Oradea organizarea de târguri în Oradea ca să previne atacurile surpriză asupra cetății (ca și atacul surpriză al lui Rákóczi László din mai 1664), iar vama târgului revine vistieriei imperiale. Aceasta probabil vine în prevenirea unor evenimente nedorite pe timp ce pașa Kücsük/Cuciuc Mehmed din Oradea împreună cu pașa Halil din Eger sunt ordonați a doua oară sub steagul pașei Husein din Buda pentru apărarea cetăților Érsekújvár și Léva. Locul pașei din Oradea este preluat de pașa Hasîm Mehmed din Ineu. În aceeași perioadă, pe baza plângerii zaimilor și timarioților sangeacului Szolnok, subordonați cetății Oradea și care își efectuau serviciul militar în cetate de la ocuparea ei, se lasă înapoi la păzirea podului de pe Tisa, conform obiceiului vechi. În 24 iunie-4 iulie 1665, pentru înlocuirea lor s-au ordonat zaimii și timarioții pașalâcului timișorean până la ziua lui Kasîm. Fekete Lajos, *A berlini és drezdai gyüjtemények török levéltári anyaga, második közlemény*, Levéltári Közlemények, anul 7, 1929, nr 1-2, p. 76, 82, 84-85, 95, 97 (doc. 204-206, 225, 232, 235-237, 271, 278-279).

[45] Széll Farkas, *Debrecen város 1664. évi történetének egykorú verses leirása*, Történelmi Tár, anul 17, 1894, p. 535-543.

[46] Despre evenimentele prezentate și în paragrafele precedente: Szűcs István, *Szabad Debrecen város történelme*, vol. II, Debrecen, 1871, p. 386-387, 423; Óváry Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*, vol. III, *A XVII századból származó oklevelek kivonatai,* Budapesta, 1901, p. 240, 243, 244; Molnár János, *A Bihar-Diószegi ev. ref. egyház multja és jelene, Egyháztörténeti monográfia*, Laszky Ármin Könyvnyomdája, Nagyvárad, 1885, p. 28-29. Despre impozitarea transilvăneană și rolul cetății Săcueni în colectarea impozitelor în 1664-1665 vezi: Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Budapest, 1981, pp. 385-395, 406. Despre comportamentul soldaților habsburgi vezi: Takáts Sándor, *Magyar küzdelmek*, I., Budapest, 1930, p. 204. Despre plângerile turcilor împotriva soldaților din cetățile de margine: Izsépy Edith, *Végvári levelek*, in *Az egyetemi könyvtár évkönyvei*, I., Budapest, 1962, pp. 8, 11, 15, 51, 54,

Diosigul și mișcările curuților (1672-1685)

După ocuparea din 1660 a cetății Oradea de otomani, generalul austriac Raimondo Montecuccoli[47] a invadat Ungaria Superioară în vara anului 1661 pentru a asigura aceste teritorii în fața extinderii otomane[48]. În urma lui au apărut și misionarii, care la porunca curții din Viena au început o recatolizare forțată fără vreo legătură cu scopurile acțiunii

70, 71, 76; idem, *Török panaszok a magyar végváriak ellen (Kiegészítés a Végvári levelekhez)*, in *A budapesti Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, III., Budapest, 1966, 253-268. Despre impozitarea turcilor vezi: Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*, (seria: *História Könyvtár Monográfiák,* 7.), Budapest, 1995. Despre măsurile căpitanilor habsburgi luate împotriva soldaților prădători vezi: Pálffy Géza, *Katonai igazságszolgáltatás Magyarországon a XVI-XVII században*, Fons, anul I, 1994, nr 1, p. 79-90. Alte surse arhivistice despre evenimentele epocii sunt următoarele: *Arhivele Naționale ale Ungariei (Magyar Orszagos Leveltar, MOL)*, P 507, *Arhiva din Nádasdladány a familiei Nádasdy, Missiles*, Series A, partea V., pachetele 10-19., numerele 389-690 (arhiva personală a lui Ioannes Rhottal cu documente de administrație publică din anii 1654-1676); *MOL*, P 21, *Arhiva familiei Barkoczy*, pachetul 77, nr 4 (index alfabetic și topografic) în vederea unor scrisori adresate lui Barkoczy Francisc; *MOL*, P 71, *Arhiva familiei Csáky*, fasciculus 259 pachetele 107-110, fasc. 264 pach. 117-118, fasc. 265 pach. 119-122 (scrisorile lui Csáky Ferenc între 1665-1670, iar la pach. 119 Querela Comitatus Bihariensis din 1668).

[47] Raimondo Montecuccoli (21 februarie 1609, castelul Montecuccoli, Modena – 16 octombrie 1680, Linz), conte, decorat cu titlul de principe imperial și prinț de Melfi din 1678, feldmareșal în armata habsburgică din 1658, teoretic militar. A intrat în serviciul Austriei în 1625 și a luat parte la luptele războiului de treizeci de ani. În 1663-1664 conducea o armată franco-austriacă-maghiară împotriva turcilor în vestul Ungariei. *http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Raimondo+Montecuccoli* accesat în 22.07.2012.
Vezi și *Besondere und geheime kriegs-nachrichten des fürsten Raymvndi Montecuculi, róm. kays. maj. generalissimi, worinnen die anfangsgründe der kriegs-kunst sehr deutlich beschrieben sind, Von dem eigenhåndigen manuscript des autoris aus der Kayserlichen bibliothee in das teutsche übersetzet Prince Raimondo Montecuccoli*, Leipzig, 1736 pe http://*bookprep.com* (accesat 15.09.2012); B. Szabó János, *Montecuccoli 1661.évi hadjáratának katonai okairól,* Hadtörténelmi Közlemények, anul 124, 2011, nr 3, p. 929-934; Nagy Levente, Hausner Gábor, *Raimondo Montecuccoli és a magyarok,* Hadtörténelmi Közlemények, anul 124, 2011, nr 3, p. 679-740.

[48] După șocul internațional cauzat de pierderea cetății Oradea, principii electori imperiali au exercitat o presiune mare asupra Curții Vieneze privind declanșarea unui război antiotoman, această dorință a coincis și cu dorința statelor din Ungaria Superioară înaintată sub forma unui memorandum în toamna anului 1660. Sub presiunile crescânde prim-ministrul Porcia a acceptat ideea războiului antiotoman (i-a fost frică că va pierde ajutoarele militare și pecuniare promise de electori). Statele maghiare au oferit inițial un sprijin substanțial la dieta din Bratislava (iunie-sept 1661), ulterior aceasta nu s-a realizat. Statele au vrut pe altcineva conducător decât pe Souches, care a asistat cu mâinile în brâu pierderea Ordiei din tabăra lui de lângă Tokaj (probabil la sugestia lui Porcia, care reprezenta interesele lobbiului spaniol în Curtea Vieneză). Ponderea atacurilor austriece prevedea trei direcții inițial: Komárom, Kálló-Sătmar și Oradea. Statele ardelene au reușit să convingă pe Kemény János să accepte șefia mișcării ardelene antiotomane (Acațiu Barcsai voievod ardelean impus de pașa Kücsük/Cuciuc Mehmed, a pierdut sprijinul ardelenilor din cauza pierderii Oradiei), care greu și-a schimbat convingerile sale pro-otomane la însăși rugămintea palatinului. Dieta din Bistrița îl declară voievod pe Kemény János și ieșirea de sub tutela otomană a principatului, dar abia se pronunță decretul că marele vizirul Köprülü Mehmed trimite tătarii asupra secuimii, iar armata pașei Ali din Timișoara asupra sașilor. Vizirul însă nu a vrut război deschis cu austriecii, dar vroia liniște în Ardeal (era preocupat de invazia insulei Creta). Solia porții otomane oferă austriecilor o pace secretă generoasă, dar cu prevederi stricte: Leopold renunță la Oradea, retrage sprijinul acordat lui Kemény János etc, iar sultanul retrage armata din Ardeal și este de acord cu alegerea unui nou voievod. Dispozițiile lui Montecuccoli s-au modificat: să intre în Ardeal, dar să evite ciocnirea cu turcii. Din Tokaj înaintează lent, se unește la Guruslău cu oastea lui Kemény János, au mărșăluit împreună, intră împreună în Cluj, dar după aceea Montecuccoli s-a retras în septembrie 1661 către Tokaj-Sătmar pentru anihilarea incursiunilor otomane, fiindcă s-a retras și pașa Ali din Ardeal la Oradea cu 10.000 turci în august 1661. Între timp, la porunca lui Pașa Ali, statele ardelene aleg ca nou voievod pe Apaffy Mihaly. Se retrage și Kemény János la Sătmar, dar la vestea ridicării secuilor din Ciuc împotriva turcilor intră iar în Ardeal, dar secuii suferă înfrângere rapidă. Își modifică planurile: vrea să ocupe Sighișoara, însă armata lui Kuciuk Mehmed vine în ajutorul lui Apaffy și se unesc. Inițial nu acceptă înțelegerea cu Apaffy, ulterior el a cautat ocazia, dar era prea târziu. Pe 23 ianuarie 1662, lângă (Kemény)Nagyszőllős (Seleușul Mare, Großalisch, Grusoëleș) suferă înfringere din partea oștilor unite ale lui Apaffy și Kuciuk Mehmed. Makkai László, Szász Zoltán, *Erdély története, második kötet, 1606-tól 1830-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, p. 784-805; Tóth Sándor László, *Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez,* Aetas, vol 14, 1999, nr 4, p. 9- ; Óváry Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának oklevél-másolatai,* III. kötet, *A XVII. századból származó oklevelek kivonatai,* Budapest, 1901, p. 168-169, 173-176, 189-194, 196 (doc. 1075, 1079, 1080, 1083, 1099, 1101, 1103, 1107, 1114, 1188-1202, 1205, 1206, 1208, 1220, 1222); Erdélyi Lajos, *Barcsai Ákos erdélyi fejedelemsége,* Századok, vol. 40, 1906, p. 412-450, 489-547; Karácson Imre, *A török átvonulása Erdélyben 1661-ben,* Századok, anul 36, 1902, nr 10, p. 919-932.

militare condusă de Montecuccoli[49]. Împăratul a emis în 1662 un ordin despre apărarea cetăților[50].

Turcii au pornit o campanie militară în 1663 împotriva Vienei, iar austriecii, ca răspuns, au vrut să contra-atace în trei direcții: zona lacului Balaton, pe cursul Dunării și împotriva cetății Oradea. În aceste ciocniri a luat parte și pașa din Oradea, iar profitând de absența sa, o oaste de călăreți a atacat prin surprindere Oradea în mai 1664 sub conducerea lui Rákóczy László, care a murit pe timpul atacului, iar trupele învinse de otomani s-au retras către Pocsaly(Hu)[51]. Aripa estică a atacului austriecilor și-a pierdut astfel unul dintre posibilii conducători. Între timp războiul s-a finalizat cu pacea rușinoasă de la Vasvár (Hu) din 1665, explicabil prin interesele vest-europene mai importante ale Habsburgilor, motiv pentru care Habsburgii au desconsiderat și prezența statelor din Ungaria Superioară și Principatul Ardelean la masa tratativelor. Au urmat diverse mișcări antihabsburgice[52]. Represaliile lui Leopold I. au fost dure[53]. Oștenii exilați din cetățile regale (ung. *végvári vitézek/hadak*) și alți soldați sărăciți au devenit primii curuți, baza militară ale mișcărilor anti-habsburgice ulterioare. Ei trăiau în exil pe teritoriile pașalâcurilor din Eger și Oradea, respectiv zonele vestice ale Principatului Ardelean (lat. și ung. *Partium*, adică părțile alipite din fostul Regat Maghiar). O ofensivă a acestora în 1672 împotriva habsburgilor s-a soldat cu eșec din cauza absenței repetate a sprijinului turcilor și trădarea haiducilor. Ineficiența mișcării nu era contrabalansată nici de preluarea conducerii de către Wesselényi Pál între 1674-1678. Poarta Otomană a susținut mișcarea și în anii următori doar în limitele intereselor proprii[54]. Schițarea mișcării curuților în

[49] Statele maghiare protestante au boicotat dieta din Bratislava și au organizat o dietă alternativă la Casovia, cu decizie împotriva oștilor germane. La tratativele cu Habsburgii din 1662, statele ungariei Superioare au impus niște condiții pentru acceptarea unei păci cu turcii pe care Habsburgii nu și-au putut asuma, de aceea interesele nobilimi maghiare nu au fost luate în considerare nici în pacea secretă din 1662, nici în 1664 la Vasvar. Óváry Lipót, *idem,* p189-194, 196, 258, 260-1 (doc. 1188-1202, 1205, 1206, 1208, 1220, 1222, 1612, 1628-9, 1638);

[50] Történelmi Tár, évnegyedes folyóirat, 1871, p. 239.

[51] Gyalokay Jenő, *Rákóczi László (1636-1664),* Hadtörténelmi Közlemények, vol 14, 1913, p. 435-. O revizuire ale surselor și o reevaluare a întâmplărilor vezi la Horn Ildikó, *Rákóczi László pályája (1636-1664),* Hadtörténelmi Közlemények, anul 103, 1990, nr 2, p. 61-89.

[52] Situația a generat o profundă nemulțumire în rândul statelor Ungariei Superioare, care în 1666 au inițiat tratative antihabsburgice cu Poarta Otamană sub conducerea palatinului Wesselényi Ferenc și cu sprijinul arhiepiscopului Lippay György. Din cauza decesului conducătorilor și mașinațiunilor diplomatice austriece, mișcarea s-a descompus în scurt timp. Locul lor a fost preluat de alții, care au continuat conspirațiile, dar din prostie și conflicte interpersonale s-au deconspirat în 1668, însă alimentat de iertarea habsburgilor, s-au reiterat în 1669. Conform planurilor în 1670 au izbucnit două răscoale armate: una în Ungaria Inferioară sub conducerea lui Zrínyi Péter și Frangepán Ferenc, alta în Ungaria Superioară sub conducerea lui Rákóczy Ferenc a I-a, Thököly István și Nádasdy Ferenc judecător suprem (ung. *országbiró*). În absența unei bune coordonări între cele două grupări, în absența ajutorului turcilor și reacția promptă a austriecilor s-au înfrânt repede. W. Salgó Ágnes, *A Wesselényi-összeesküvés: beszámoló a perről és a kivégzesekről,* Helikon, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2005; Pauler Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, vol 1–2, Budapest, 1876; Barta János, *Miért halt meg Zrínyi Péter? – a Wesselényi-összeesküvés története,* Móra, Budapest, 1986; Deák Farkas, *Wesselényi Ferenc,* Századok, vol. 16, 1882, p. 353-365.

[53] A decapitat trei conducători, a suspendat acordul cu statele nobiliare din 1608 referitoare la împărțirea competențelor de conducere, a introdus un sistem de accize mult mai dur, a denumit un guvernator la cârma țării, a dat afară majoritatea militarilor maghiari din cetățile limitrofe (ung. végvárak) cu teritoriile otomane, a inițiat procese de înaltă trădare împotriva nobililor, apoi și împotriva preoților protestanți. Sugár István, *Adatok a kuruc szó XVIII. századi használatához,* Magyar Nyelv, vol. 71, 1975, nr 2, p. 246-247. Stereotipul răspândit în istoriografia maghiară cum că reducerea soldaților din cetățile limitrofe ale Ungariei Superioare din 1670-1671 era o măsură de represiune habsburgică direcționată împotriva ungurilor – emisă de Takáts Sándor, este nuanțat în contextul demersurilor de reformă militară habsburgice din a doua jumate al secolului XVII de Czigány István. Takáts Sándor, *Kisérletek a magyar haderő feloszlatására (1671–1702),* Századok, vol. 38, 1904, p. 1-24, 114-135, 219-239, 322-343; Czigány István, *Hadügyi reformkisérletek a királyi Magyarországon, 1665-1682,* Hadtörténeti Közlemények, anul 114, 2001, nr 2-3, p. 279-302.

[54] Benczédi László, *Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere,* Századok, vol.109, 1974, p. 509-548; Takáts Sándor, *Kisérletek a magyar haderő feloszlatására (1671–1702),* Századok, vol. 38, 1904, p. 1-24, 114-135, 219-239, 322-343; Pauler Gyula, *A bujdosók támadása 1672-ben,* Századok, vol. 3, 1869, p. 1-16, 85-97, 166-178; Koroknay Gyula, *Kálló véghely két ostroma (1670, 1672),* Hadtörténelmi Közlemények, anul 103, 1990, nr 3, p. 70-84; Fodor Ferencz, *Szatmárvár (Egy török és kuruckori végvár életrajza),* Hadtörténelmi Közlemények, anul 3, 1956, nr 3-4, p. 63-116; Nagy László, *A török világ végnapjai Magyarországon,* Zrínyi

Bihor este îngreunată de multitudinea și disparsitatea surselor narative, dar vom încerca dezvăluirea relației lor chiar cu Diosigul.

În timpul contra-ofensivei victorioase împotriva curuților răsculați (iarna 1672-1673), generalul austriac Cobb, ocolind Szolnok-ul otoman, a ajuns și sub cetatea Oradea, unde s-a întâlnit și cu pașa din Oradea[55]. Primul contact cert datat între curuții exilați și Diosigul se datează din 15 august 1673, când, înainte de această dată, trimisul lui Apaffy Mihai, Lóczi János, a traversat râul Tisa pentru a aduce curuții la Diosig (misiunea lui fiind temporar oprită de prinderea lui în Debrecen de aga Hassan din Oradea, din cauza unei neînțelegeri)[56].

De multeori, din cauza atacurilor lobonților asupra curuților au suferit și localitățile unde ultimii erau încartiruiți, ca și Diosigul la începutul lunii mai 1675[57]. În acele zile, curuții conduși de Torma Mihály de Csicsókeresztúr, care au prădat niște bovine de la lobonți (probabil din zona Mikepércs), au fost atacați de Barkóczi István, iar lobonții (nemți și unguri) lui Barkóczi au prădat foarte tare și Diosigul, fapt regretat ulterior chiar și de către Barkóczi (de pildă, a și pedepsit câțiva soldați vinovați)[58]. Probabil acest fapt era cauza îndatoririi diosiganilor cu taxa de pajiște pe șapte ani din prediul Egyed unui co-proprietar al prediului Egyed, Horváth Ferenc, care locuia la Putnok (Hu). Fiul lui, care lupta în armata lui Thököly Emeric, a furat 900 de boi ai locuitorilor din Diosig drept recompensă, până la achitarea integrală a sumei în 1682. Tot atunci, turcii din Sâniob pretindeau de la localitățile aparținătoare sangeacului țapi pentru pălancă, scânduri pentru pod și de la fiecare zece gospodării câte un căruțaș pentru o săptămână[59]. Bovinele furate în 1682 din Diosig probabil nu s-au recuperat în totalitate, degeaba a intervenit și căpitanul din Șimleu.

S-au înregistrat și alte plângeri împotriva soldaților din cetățile limitrofe imperiale: Ibrány, Nagykálló, Carei, Sătmar. Prima dată, se pare că, totuși, principele Apaffy a eliberat

---

Katonai Kiadó, Budapest, 1986, p. 80–84; Nagy László, *„Kuruc életünket megállván csináljuk…" Társadalom és hadsereg a XVII századi kuruc küzdelmekben,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983 p. 95–281; Szalay László, *Válogatott történeti tanulmányok,* Osiris Kiadó, Budapest, 2000, p. 78–91; Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, p53–66; Zombori István (edit), *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve,* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1996, p. 159–164. Relația reciprocă dintre nobilimea și masele de rând răsculați împotriva habsburgilor și Poarta Otomană este analizată din punctul de vedere al fiecărei părți de Papp Sándor. Idem, *Magyar rendi mozgalmak és az Oszmán Birodalom a 17-18. század fordulóján,* Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica, volumul 116, 2002, p. 59-70; idem, *Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején,* Hadtörténelmi Közlemények, anul 116, 2003, nr 3-4, p. 633-669.

[55] Óváry Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának oklevélmásolatai.* Vol. III., *A XVII századból származó oklevelek kivonatai,* Budapest, 1901, p. 261, 331-334, 338-339 (doc. 1638, 2019, 2021-2026, 2028, 2034, 2036, 2055, 2059, 2062) – rapoartele agentului Chiarromanni din Parma.

[56] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. V, Pest, 1871, p. 177-178 (doc CXXII) – Lóczi János către Apaffy, Debrecen, 15 august 1673. În decembrie 1673 tot același aga Husain din Oradea cu niște turci de la Sâniob, a atacat și omorât la Săcueni și pe Zöldi István și escorta lui, acesta fiind în delegație la Debrecen în interesul principelui ardelean. *Ibidem,* p194-196, 200-201.

[57] Atitudinea lobonților față de localitățile din Bihor care asigurau adăpost curuților o putem exemplifica cu soarta orașului Debrecen. La sfârșitul anului 1674 cei din Debrecen deja anticipau amenințarea din partea austriecilor pentru încartiruirea curuților (cu ocazia învingerii oștilor turco-curuțe lângă Hajdúböszörmény în septembrie 1674). În această perioadă cca. 2500 de curuți erau cazați în Debrecen sub 4 căpetenii. Căpitanul clujean, Bánffy Dénes, ademenea pe cei din Debrecen că austriecii oricum nu vor permite un război cu turcii din Oradea doar ca să atace curuții de acolo. Mâinile pașei de Oradea erau legate de tratatul de pace în vigoare. Generalul Barkóczi István scria însă în noiembrie că obligarea turcilor la stoparea sprijinului acordat curuților se poate face doar prin prădarea localităților care asigură cazare curuților la recomandarea turcilor. În aceste condiții a prădat în decembrie 1674 generalul Strassoldo orașul Debrecen, care a fost cu efect. Însă toată lumea dădea practic din umeri la plângerile Debrecenului. Ölveti Gábor, *A bujdosók Debrecenben,* in *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyvei*, Debrecen, ?, p. 143-152 sursa internet: *http://hbml.archivportal.hu/data/files/144789439.pdf,* accesat 05.09.2012

[58] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. V, Pest, 1871, p. 321 (doc CCXIII) – Barkóczi István către statele superioare, Kálló, 28 februarie 1675.

[59] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *idem,* vol. VI, Pest, 1871, p. 232 (doc. CLXII) – Serédy Benedek către Apaffy Mihály, Șimleu, 5 mai 1682. De fapt, renovarea cetății Sâniob era o chestie mult mai veche neîmplinită cum aflăm dintr-o dispoziție din 16 aprilie 1677 a sultanului Mahomed IV, care prevedea renovarea cetății cu ajutorul locuitorilor în valoarea de 2080 guruși. Suma era separată din banii de încartiruire ale pașalâcului de Timișoara. Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik János, Szekfű Gyula, *Török-magyarkori oklevéltár 1533-1789,* Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest, 1914, p. 282.

spiritul din sticlă. Ulterior soldații respectivi au prins curaj, în ciuda tuturor reclamațiilor. În aprilie 1664 vizirul Mahomed Köprülü/Cuprili îl cheamă pe Apaffy la luptă, însă el nu a vrut aceasta nicidecum. Apaffy aproape că a mulțumit generalului Cobb pentru atacul lui Rákóczi László asupra Oradei, iar pe baza unei înțelegeri secrete între Cobb și Mihai Teleky, căpitanul Kökényesdi György a efectuat niște incursiuni spre zona Clujului, servind ca motiv de scuză lui Apaffy pentru nepărăsirea Ardealului. Problema a fost că oamenii lui Kökényesdi făceau incursiuni pe cont propriu și până-n 1666[60]. Károlyi László, șpan de Sătmar, l-a asigurat pe Apaffy pentru despăgubirea prădăciunilor lui Kökényesdi. Acestea însă au continuat și în 1667. Însăși Károlyi László atacă de data aceasta Diosigul și duce cu el mai multe familii[61]. Când Apaffy îl ia la răspundere, acesta afirmă că el are drept la târgul Diosig de mult timp[62].

La plângerea lui Apaffy din 1669 (că oamenii lui Kökényesdi au furat cca 20.000 boi în ultimii trei ani de pe teritorii dublu supuse), Leopold I. trimite o comisie, iar concluziile investigațiilor oglindite într-un pact prevăd și dreptul lui Apaffy la despăgubire în urma prădăciunilor comise de Károlyi László[63]. Plângeri au depus însă, cu sârguință, și turcii împotriva soldaților imperiali, dar cu efect variabil[64]. Aceste jafuri au continuat însă, în ciuda tuturor demersurilor turcilor din Oradea și ale principelui ardelean. În iulie 1679 Apaffy se plânge atât pașei din Buda cât și din celui din Oradea pentru prădăciunile comise de turcii orădeni, iar în septembrie pașa de Oradea se plângea marelui vizir că soldații trimiși pentru colectarea haraciului au fost atacați de soldați maghiari[65]. În iunie 1680 Apaffy raportează revoltat și împăratului neleguirile comise de lobonții din cetățile Hajdúböszörmény, Kálló, Sătmar, Tokaj, Fülek, Szendrő asupra târgurilor Debrecen, Léta, Diosig, Marghita (încartiruiri forțate, pretinderea porției, confiscarea animalelor și produselor agricole etc) și obligarea la transporturi, mesagerii gratuite pentru cetățile Sătmarului, Kálló și Hajdúböszörmény. Atacurile asupra căruțelor cu diverse mărfuri au continuat și mai târziu: în iulie 1683 niște căruțe din Boldogfalva în drum spre Marghita pentru sare au fost atacate de soldații din Sătmar lângă Nagyleta, peste două săptămâni Varga György era atacat tot acolo (degeaba avea salvus conductus de la căpitanul din Sătmar) pe drumul de întoarcere de la Thököly. Prezența pregnantă în zonă a lobonților din Sătmar se poate ușor explica prin existența taberei curuților în zona Diosig-Debrecen. De aexemplu, omul lui Thököly, Turuczkay Mihaly, numai cu trei căruțe de pușcași a avut curajul să circule spre Diosig în luna august. La sfârșitul lui septembrie au apărut și turcii din Sâniob și Oradea în jurul curuților, bineînțeles cu consecințele de rigoare și asupra călătorilor obișnuiți[66].

---

[60] *Ibidem*, p. 241; Bethlen János, *Erdély története (1629-1673)*, Balassi Kiadó, Budapest, 1993, p. 210, 217, 222-223.

[61] În 1667 la întrebarea lui Rottal, Károlyi i-a răspuns că prin moștenire familiară (a cărei dovadă am găsit o și noi) are interese în Diosig, iar într-o altă scrisoare a atașat și lista iobagilor fugiți din comitatul Săbolciului în Bihor. Károly János, *Oklevelek gróf Nádasdy Ferenc nádasdladányi levéltárából, A székesfejérvári 1879. évi országos kiállítás alkalmából,* Budapest, 1879, p. 47.

[62] Óváry Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának oklevélmásolatai.* Vol. III., *A XVII századból származó oklevelek kivonatai,* Budapest, 1901, p. 237, 238, 240, 243, 244 (doc. 1487, 1491, 1505, 1525, 1526)

[63] Bethlen János, *idem,* p. 338, 342, 345, 349, 351-354.

[64] În decembrie 1668 Socolu Ali, pașa de Oradea, repetă plângerile căpitanului suprem de Casovia, Csáky Ferenc, împotriva soldaților din Ibrány, Kálló, care au omorât un pașă, au luat câteva mii de bovine din Bihor și 40 de cai de sub Oradea. În octombrie 1669 pașa Iusuf din Oradea acuză pe cei din Nagykálló pentru furtul a 10 boi de la cei din Nagyléta. În 1669 spahiul Hussain din Sâniob poruncește celor din Pocsaly să-i trimite 100 taleri și o pălărie în 10 zile. Soldații din cetatea Nagykálló erau neplătiți în 1669 de patru ani, iar cei din Fülek de nouă ani. Csáky Ferenc între ciocan și nicovală (soldații maghiari neplătiți de ani de zile față de cei nemți, plângerile turcilor și poruncile imperiale, dar lipsa repetată a plății soldei) era obligat la investigații, dar pedepsele de obicei nu se executau. În 1669 turcii s-au săturat de corespondența ineficientă cu căpitanii imperiali și au scris direct împăratului: husarii din Carei au atacat tezaurarul beiului de Sâniob, care s-a deplasat la Săcueni pentru colectarea impozitului și l-au eliberat doar pentru 800 taleri; soldații din Ibrány au atacat niște comercianți din Debrecen lângă podurile din Pocsaly; soldații din Nagykálló au prădat oppidul Pocsaly și prediul Nagyléta. Izsépy Edith, *Végvári levelek,* în *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, vol 1., Budapest, 1962, p. 8, 51, 70-71, 76; Idem*, Török panaszok a magyar végváriak ellen 1668-1669 (Kiegészítés a Végvári levelekhez),* în *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, vol 3., Budapest, 1966, p. 253-268.

[65] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. VI, Pest, 1871, p. 60, 63, 70 (doc XXXIX, XLI, XLVIII).

[66] Deák Farkas, *A bujdosók levéltára,* Budapest, 1883, p. 279-280; Csűrös Ferenc, *Debreceni Diarium*, Történelmi Tár, 1911, p. 37, 40, 42, 55.

După paranteza din față, revenim asupra curuților. Mișcarea lor între 1674-1678 a cunoscut o perioadă foarte grea din punct de vedere militar (nu aveau bani nici pentru spionaj). Nu erau ai nimănui. În 1674 au scris nemulțumiți lui Apaffy de la Salonta, că de un an de zile sunt cazați în Bihor și iobagii, respectiv spahii deja s-au săturat de ei, dar nu au fost acceptați nici în Sălaj. În 1674 au cerut un conducător de la Apaffy, dar la urmă l-au ales pe Wesselényi Pál în 23 august 1674 la Cetariu. În 1675 i se impune căpitanului de Șimleu printre instrucțiunile sale să nu lase intrare liberă curuților în Ardeal decât cu acte (cine nu dispune de așa ceva să fie dus la Șimleu sau Cluj), respectiv să judece neînțelegerile dintre curuți și iobagii bihoreni. În mai 1676 turcii din Oradea și Eger au vrut să expulzeze curuții din localitățile asigurate de Poartă (probabil sub efectul prădăciunilor asupra localităților Diosig și Debrecen comise de lobonți) pentru încartiruirea lor și le-au dirijat spre cele cinci comitate ardelene (nemaifiind tolerați în Bihor). Apaffy, pentru a-și salveze comitatele, se plângea atât vizirului, cât și pașei din Buda să reglementeze soarta curuților. Intoleranța turcilor se manifestă și fizic. În 4 mai 1677 aflăm de la Francisco Bialis, căpitan de Șimleu, că la Cadea turcii din Oradea au atacat 17 curuți, din care pe unul l-au omorât, iar pe restul i-au luat prizonieri la Oradea. Și în primăvara lui 1677 curuții căutau disperat loc de ședere: se mutau din Sălaj în Solnocul Mijlociu, iar de acolo în interiorul Meseșului, fiindcă le era frică să intre în Bihor. În 1678 caimecamul din Buda, Mustafa, îl atenționează pe Wesselényi Pál să-și țină în frâu oamenii. În august 1679 turcii au și omorât un soldat lângă Hencida(Hu) care vroia să-și ducă familia lui la Diosig. Nu degeaba s-au plâns curuții capitiei de la Poarta Otomană în decembrie 1679 despre pribegia lor. În februarie 1682 Serédi Benedek, căpitan din Șimleu, raportează lui Apaffy că turcii din Oradea atacă regulat curuții, care comit nelegiuiri în mod regulat în zona Ierului (de ex. prădarea Diosigului de la începutul lunii mai 1682), motiv pentru care și el trimite soldați pentru îmblânzirea lor. Tentativele turcilor și ardelenilor privind controlarea curuților au avut totuși efect, dovadă fiind scrisoarea de amenințare a lui Thököly adresată localităților Otomani, Galoșpetreu, Adoni, Cheșereu, altfel va interveni în eliberarea haiducilor pedestrași ai lui András Deák întemnițați la Sâniob și Șimleu[67].

Însă această perioadă sumbră, încetul cu încetul, lua sfârșit. Averea fabuloasă a tânărului Thököly Emeric (fugit în 1670 din cetatea Likava în Ardeal) a trezit interesul curuților foarte devreme. L-au rugat principele Apaffy deja în 1674 (ședința lor din Harsány) să-l lase între ei, dar prima sa ieșire între curuți s-a întâmplat abia în toamna târzie din 1677[68]. A început perioada glorioasă a mișcării lor.

Pe 17 octombrie 1677 tânărul Thököly ia legătura, pentru prima dată, cu Szuhay, solul curuților fugari (1000 călăreți și 1000 pedestrași pribegiți din cetățile imperiale) în drum spre Diosig[69]. Curuții s-au mutat în direcția Hajdúböszörmény-Berettyóújfalu, cu toate că Szuhay

---

[67] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. V, Pest, 1871, p. 205-206, 255, 352, 372, 390, 402, 403, 407 (doc. CXLIII, CLXXVII, CCXXXII, CCL, CCLXII, CCLXX, CCLXXI, CCLXXVI); *Ibidem,* vol. VI, Pest, 1871, p. 30, 206, 231, 242 (doc. XVIII, CXXXIX, CLX, CLXVIII); Deák Farkas, *Gróf Thököly Imre levelei a Gróf Teleki család maros-vásárhelyi levéltárából,* MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1882, p. 41 (doc XLI) – Thököly către Teleki, Șimleu, 1 august 1679; Idem, *A bujdosók levéltára*, Budapest, 1883, p. 122 – 3 decembrie 1679.

[68] Activitatea sa în organizarea spionajului a dat roade între 1678-1685. Și-a menținut sistemul de spioni și după 1685 (când era în exilul turcilor), mai puțin eficient între 1690-1696, foarte bine pus la punct în 1697 și rezonabil încă și între 1698-1703 (contribuind la pregătirea răscoalei curuților dintre 1703-1711). În 1681 a trezit și interesul turcilor, însă în 1685 a fost prins și întemnițat de pașa din Oradea, gafă pe care turcii n-au reușit corecteze mai târziu. Din 1690 era apreciat și de sultan. Geniul său de conducător militar era recunoscut și de adversari. A încercat să țină ordine între soldați. Primul său regulament militar a fost emis deja în 1678 pentru soldații lui din tabăra de la Diosig. Nagy László, *„Nem jöttünk égi hadak útján ..." Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról,* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982, p. 168-198, 289. Despre luptele lui: Benczédi László, *A Tököli-felkelés és kora,* Budapest, 1983; Székely Jolán, *Thököly Imre udvartartása*, Budapest, 1912 – nu conține date referitoare la Diosig și zonă; Grünhut Tamás, *Debrecen és a Thököly-felkelés,* Debrecen, 1932.

[69] Thököly deja atunci dispunea de un patent de la Apaffy, dar aprobările finale din partea turcilor și principelui le primește abia pe 26-27 octombrie 1677. În 1677 a condus și Mihai Teleki o ofensivă militară. Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. VI, Pest, 1871, p. 280, 290, 291, 294, 299-302, 309, 333. Și turcii fortificau cetatea de la Pocsaly și au numit pe zaimul Murtuzan ca și agă. După ce Apaffy, francezii și curuții au căzut de acord asupra condițiilor de cooperare, Wesselényi a pornit pe 8 octombrie 1677 la primirea oștilor poloneze recrutate pe baza subsidiului francezilor. *Ibidem*, p. 413, 425, 4565-457 (doc. CCLXXIX, CCLXXXIV, CCCIX).

recomanda întâlnirea lor la Diosig cu Thököly. Întâlnirea s-a petrecut la urmă în 24 noiembrie la Berettyóújfalu cu haiducii lui Kardos Pál (300) și Pap Israel (500), apoi la moara din Derecske în zorii zilei 27 noiembrie cu vitejii pribegiți din cetățile Ónod (sub căpitanul Úri István) și Szendrő (sub căpitanul Tályai)[70]. De la civilii din Debrecen au aflat de trecerea Tisei de lobonții Cobb și Barkóczi, motiv pentru care l-au trimis Pap Israel cu toți haiducii în Diosig până la noi dispoziții, iar călărețiii s-au mutat la podurile din Pocsaly în 28 noiembrie, pe urmă în 29-30 pribegiții din Szendrő la Bagamér(Hu), iar cei din Ónod la Nagyléta (Hu). Au primit chemarea lui Wesselényi Pál pentru unire (el se muta de la Craidorolț la Curtuișeni), respectiv scrisoarea pașei din Oradea despre un posibil ajutor militar. Pe 1 decembrie s-au unit cu Wesselényi la Valea lui Mihai[71]. După aceea au asediat cetatea lobonților din Hajdúböszörmény și au plecat să ierneze. Retragerea lor era motivată probabil și de apariția lobonților în zonă sub conducerea lui Cobb[72]. După ce Wesselényi a reușit, cu greu, împărțirea oștilor franceze (alcătuită din tătarii și polonezii ???) încartiruiți, însă aceștia vroiau la marginea zonei Nirului de frica apropierii turcilor din Oradea. La urmă toată oștirea încartiruită sub Oradea s-a retras la Debrecen, unde trebuiau să rămână două-trei săptămâni la porunca lui Apaffy, chiar dacă Thököly intenționa dislocarea lor la Nagyléta, Bagamér, Diosig și localitățile vecine[73].

Acțiunile militare s-au reluat în primăvara lui 1678, după sosirea în 15 martie a lui Szőcs János din Diosig la Zsáka(Hu), unde se afla Thököly. La chemarea lui Thököly în 14 aprilie au sosit la podurile din Pocsaly printre ultimii și călărețiii din Ónod și Szendrő, alături de călărețiii lui Petneházi, Kállói Nagy András, Hatházi. În 15 aprilie, în Kismarja a decis împreună cu căpitani încartiruirea armatei în Diosig. După atenționarea verbală despre bunul comportament, Thököly a intrat cu toată armata în localitate. În aceeași zi i-a scris și lui Teleky să iasă la întâlnire și să nu-i cheme pe ei mai înăuntru. Nu putea să aștepte mult din cauza pășunilor încă slabe. În plus, intenționa să stea ziua următoare așteptând compania lui Pap Istvan de la Eperjes, pe care a pus-o de pază la porțile localității. A doua zi, a trebuit deja să închidă cârciumele din târg. Cu toate că și-a imaginat folosirea pășunilor și de la Sântimreu, Vaida, Roșiori Bihor (din cauza speranței pășunilor mai bune au venit în zonă și Nagy András și Hatházi), acestea erau ineficiente din cauza inundațiilor. În 17 aprilie, după sfânta liturghie din biserica reformată Diosig, a trimis în recunoaștere pe Halasi (vicele lui Hatházi) către Nagykálló și pe Kovács Péter către Sătmar despre situarea austriecilor. În 18 s-a întors Halasi cu 21 de cai furați, dar fără vreo veste, iar în 19 și Kovács, tot fără rezultat. În 18 aprilie îi răspunde și Teleki prin solia lui Szuhay să-l mai aștepte. În 20 aprilie, l-a trimis a doua oară la Nagykálló pe Halasi, de data aceasta cu mai mult noroc. Având în vedere epuizarea porțiilor de fân, Thököly decide mutarea călăreților (sub 11 steaguri din cetăți și sub 2 steaguri cei de câmpie) pe câmpiile de la Aranyszeg (aproape de podurile din Pocsaly) și lăsarea haiducilor în localitate. În 21 aprilie, s-a întors și Szuhay cu vestea că și Teleky este pe drum, însă Szőcs János, trimis la Marghita în așteptarea lui Teleky revine fără rezultat. Între 23 aprilie-4 mai, Thököly ședea în Kismarja. Se mai întoarce pentru o zi în Diosig pentru treburi personale[74].

---

[70] Itinerariul lui Thököly este următoarea: 8 noiembrie Marghita, 9 noi. Mișca, 10-11 noi. Sălard (trimite o scrisoarea pașei din Oradea și mutaveliul/inspectorul domeniilor marelui vizir/ cu porunca marelui vizir de a asigura mobilitatea curuților pe domeniile lui), 12 noi. Cetariu, 13-16 noi. Biharea (primește răspunsul favorabil de la pașă), 16 noi. Biharkeresztes, 17-18 noi. Berekböszörmény, 19-21 noi. Harsány, 22 noi. Sas (Hu), 23 noi. Váncsod, 24-26 noi. Berettyóújfalu.

[71] Torma Károly, *Késmárky Thököly Imre naplója 1676-1678. évekről,* (seria *Monumenta Historiae Hungariae* II. *Scriptores* XVIII.), Eggenberger Ferdináand Magyar Akadémiai Könyvárusnál, Pest, 1866, p. 88, 92, 101-106, 109-111. Itinerariile prezentate din 1677 sunt reconstituite pe baza publicației fără a mai detalia paginile.

[72] Itinerariul parcurs este următoarea. De la Valea lui Mihai în 2 decembrie au ajuns la Vámospércs(Hu), 3-4 dec. Téglás, Hajdúhadház, între 5-7 dec. Hajdúböszörmény, pe 8 dec. Debrecen, Mikepércs. Pe 15 dec. pedestrașii s-au retras pentru iernare la Berettyóújfalu, iar dintre călărești, pribegiții din cetăți, la Konyár, s-au retras către Ványa și Mezőtúr pentru iernare în aceeași zi. Călărețiii de câmpie (ung. *mezei lovasok*) în 16-17 dec. ședeau la Nagykereki, apoi din 18 dec. la Episcopia Bihor. Oștirile ajutătoare, franco-tătare, ședeau pe 16-17 dec. la Kismarja, apoi în 18-31 dec. la Biharea, iar după aceea iernau la Harsány. Baronul Cobb era la Eszlár între 6-12 dec., la Hajdúdorog pe 13 dec. și la Hajdúböszörmény pe 14 dec.

[73] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. VI, Pest, 1871, p. 488 (doc CCCXXXIII); Deák Farkas, *Gróf Thököly Imre levelei a Gróf Teleki család maros-vásárhelyi levéltárából,* MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1882, p. 15-16 (doc. XVIII).

[74] Torma Károly, *idem*, p. 166, 177-179, 181, 184; Deák Farkas, *idem*, p. 23-26 (doc. XXIV-XXVI).

A doua ieșire a lui Thököly din Ardeal s-a întâmplat în august 1679. Locul de întâlnire cu oștile sale era iarăși la Diosig. În 15-16 august, se adunau acolo sub conducerea lui Bakos Pál, Vas Márton, Szabó János, Szűk György pribegiții din cetățile limitrofe și cca. 400 de haiduci din cetăți (dintre care 250 sub conducerea lui Szalánczi veneau în întâmpinarea lui Thököly până la Nușfalău). Wesselényi Pál a plecat din Diosig în 7 august la Kismarja, apoi la Berettyóújfalu în tabără, fără a reuși atragerea oștilor dintre Diosig și Marghita sub steagurile lui. Thököly l-a trimis prima dată pe Szőcs János cu 60 de oameni la Diosig pentru adunarea soldaților, apoi a pornit și el în 13 august cu cca. 180 de călăreți. La vestea că sătmărenii vor să-l surprindă la Marghita, ocolește către Tăuteu în drumul spre Diosig. După ce a căzut de acord cu soldații săi fideli și a primit scrisorii de la oștile de câmpie, aflate sub conducerea lui Wesselényi, în 19 august Thököly merge la Nagykereki și Bocz pentru tratative cu oștile de câmpie, respectiv cu nobilii conduși de Wesselényi (situați în Zsáka, Hu). Înțelegerea n-a mai avut loc, iar concurența dintre cei doi șefi s-a transformat în conflict. Mult mai, vârstnicul Wesselényi nu a vrut să accepte faptul că tânărul Thököly e un conducător mult mai popular și talentat, de aceea a încercat să-l discrediteze la pașa din Oradea și la principele Apaffy. În schimb, Thököly i-a luat urma. Și, în această goană nebună, l-a pins pe Wesselényi la Kismarja și a vrut să-l trimită la Șimleu pe ruta Biharia-Tăuteu. La Tăuteu, Wesselényi scapă însă în urma unui atac prin surprindere și fuge spre Sălacea. La vestea prezenței lui în zona Ierului, Thököly se deplasează la Cadea, iar Wesselényi se stabilește la Sântimreu. Spre norocul lui însă, Wesselényi observă mai repede proximitatea lui Thököly și scapă încă odată. Această concurență acerbă a luat sfârșit abia după destituirea lui Wesselényi de către Apaffy, la începutul lui noiembrie 1679[75].

După ce în ianuarie 1680 Thököly și oștile sale nu sunt bine primite în Debrecen, trec râul Tisa și reapar în zona Văii Ierului abia în aprilie. Vine în Diosig cu oștile sale între 4-17 aprilie spre întâmpinarea lui Teleky Mihaly, care era în Șimleu, dar tot nu s-au întâlnit. Degeaba l-a invitat, în repetate rânduri, Thököly pe Teleky atât din Hajdúszoboszló, Fényszaru cât și din Diosig. Thököly a trebuit să se deplaseze destul de repede în zona Nirului din cauza epuizării pășunilor de lângă Diosig. În iunie se află în Epsicopia. După un itinerariu prin Komádi-Nádudvar-Hajdúszoboszló-Léta între 23-26 septembrie se stabilește iarăși în Diosig cu scop necunoscut deocamdată. Cei din Debrecen i-au trimis alimente la Diosig atât cu Erdődi Pál, cât și cu Sadu Szabó János la Bagamér. În 17 septembrie s-a anunțat un armistițiu între curuți și lobonți[76].

Din cauza inundațiilor de primăvară, Thököly abia la sfârșitul lunii mai 1681 trece râul Tisa, iar în 5 iunie apare cu oastea sa numeroasă în zona Léta, Bagamér, Debrecen. El s-a cazat în Diosig cu cei 8 căpitani ai săi. În această perioadă primește de două ori alimente de la cei din Debrecen, solia pașei din Eger și celor din Debrecen. A desfăcut unilateral armistițiul, care în luna iulie și așa s-ar fi terminat. În consiliul belic din 13 iunie din Diosig (în care este reconfirmat ca șef de subordonații săi) citește documentele pașelor din Oradea și Buda, din care reiese că sultanul îl recunoaște ca și principele Ungariei Superioare, îi trimite un athname prin Apaffy și îi subordonă armatele pașalelor din Oradea, Buda, Timișoara, Lipova, ale lui Apaffy și ale voievozilor români. Declarațiile rostite în acest consiliu sunt descrise de Szepesi Pál într-un poem de 103 de strofe. Căpitanii lui i-au cerut athname-ul de la Apaffy, care însă vroia să i-l dea personal. Din cauza pregătirilor austriecilor, Thököly n-a putut să onoreze personal această dorință și din cauza epuizării pășunilor și dezintegrării armatei lovită de plictiseala necombativității, astfel în 19 iunie a părăsit Diosigul, în 24 iunie aflându-se în Episcopia[77].

---

[75] Deák Farkas, *idem*, p. 47, 49, 50, 53, 55, 56, 71, 72, 76; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *idem*, p/doc 69/XLVII, 71-74/XLIX, 77/LIII.

[76] Csűrös Ferenc, *Debreceni Diarium*, Történelmi Tár, 1909, p. 532, 534-535, 540-543; Szilády Áron, Szilágyi Sándor, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. VI, Pest, 1871, p/doc 108-109/LXXV, 110/LXXVI, 111/LXXVII, 113/LXXVIII, 114/LXXIX, 115/LXXXI, 119/LXXXIV, 120/LXXXV, 128/XCII, 130/XCIII, 132-133/XCVI. În octombrie turcii au atacat oamenii lui Bakos Pál, cauzând profundă nemulțumire în rândul curuților.

[77] Deák Farkas, *A bujdosók levéltára*, Budapest, 1883, p. 127-134; Deák Farkas, *Gróf Thököly Imre levelei a Gróf Teleki család maros-vásárhelyi levéltárából,* MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1882, p. 157-158, 163-165; Csűrös Ferenc, *idem*, Történelmi Tár, 1910, p. 59-61. Despre poezia lui Szepesi Pál vezi: Varga Imre, *A*

Între 8-10 iulie 1681 iarăși îl găsim pe Thököly în Diosig cu 1200-1300 de soldați, de unde pleacă la porunca pașei din Oradea în avangardă la Mezőtúr. Lucrurile lui personale necesitau 25 de căruțe. În Diosig a primit 14 curuți de rang înalt, eliberați în schimb de prizonieri lobonți. Între timp, îl ruga insistent pe Teleky Mihály să iasă cu oștile sale la întâlnire către Tășnad și Santău, în zona Ierului. Îl încuraja și pe Wesselényi Pál la unirea cu el și la o negociere comună cu Apaffy, însă acesta a preferat adunarea oștilor de câmpie în Sălaj și unirea separată cu principele ardelean. După ce Petrőczy a ieșit din Ardeal între curuți, Wesselényi n-a mai fost acceptat în Bihor de pașa din Oradea. Între timp oștile voievozilor români apar în zona Batăr de unde se mută lângă Pocsaly. Pașa din Oradea a cerut celor din Debrecen repararea podului de la Pocsaly. De asemenea, i-a poruncit și lui Apaffy, în repetate rânduri, să iasă cu oștile ardelene la Diosig, însă acesta a venit cu întârziere. Marea unire s-a întâmplat la Aranyszeg (hotarul Diosigului aproape de Pocsaly) pe 4 septembrie, dar Wesselényi s-a alăturat oștilor lui Apaffy în 2 septembrie la Săcuieni, iar Thököly oștilor pașei din Oradea. Negocierile la Aranyszeg au durat 3 zile, până atunci armata de 25.000 de soldați a stat încartiruită în zona respectivă[78] În septembrie1681 itinerariul armatei lui Apaffy era următoarul: Marghita (1 sept.), Săcueni (2 sept.), Aranyszék/szeg (3-7 sept.), apoi pusta lângă Kondoros (8 sept.). Însă acestă acțiune nu s-a desfășurat în grabă. Apaffy, inițial, după o odihnă de o zi, a vizitat serdarul în tabăra otomană, ziua următoare a chemat muzicieni turci, apoi a fost vizitat de pașa din Oradea și de Thököly și abia apoi a plecat și mai departe cu oștile[79].

Campania din 1681, din cauza orgoliilor conducătorilor s-a sfârșit repede cu un eșec. Oștile nesăbuite ale lui Thököly apar iarăși în noiembrie în zona Pocsaly, Léta, Hajdúbagos, Kismarja cauzând mari pagube în vinurile puse pe roți ce către locuitorii Debrecenului, dar intenționa și cazarea oștilor sale pe promontoriile Diosigului și a zonei Hegyköz, ceea ce a produs mari dureri de cap proprietarilor de vii extranei din Debrecen. Austriecii au ocupat cetatea Nagykálló și intenționau să ierneze în Ardeal. S-a întors și pașa din Buda cu turcii sub 14 steaguri la Pocsaly. Thököly a cerut 4000 de soldați de la Apaffy la Diosig, ca sprijin împotriva austriecilor angajați în contraatac, dar aceștia s-au retras în cele din urmă să ierneze în zonele lor de pornire. După anunțarea noului armistițiu în decembrie, Thököly se retrage pentru iernare în comitatele Ung, Bereg, Ugocea, Săbolciu, iar Wesselényi la Șimleu. Austriecii continuă amenințarea zonei în decembrie prin scrisori de asuprire, contrar incursiunilor turcilor până la Marghita și la Șimleu[80].

În 13 august 1682 Apaffy și oștile sale ajung de la Ghida la Săcuieni, unde în timpul ședерii primește un cauș de la pașa din Buda, apoi pleacă mai departe spre Kondoros(Hu). Pe timpul ieșirii sale, armata lui a fost atacat de turcii din Sâniob (lângă Șimleu) și din Oradea (lângă Săcuieni și Debrecen). Pașa din Buda l-a mustrat pentru întârziere, la care el a răspuns vehement. Inițial pașa l-a chemat în câmpia Acsvár din Bihor, apoi de două ori lângă Tokaj, iar în Săcuieni i-a zis că trece Tisa pe unde vrea. Apaffy însă a vrut să evite atacurile turcilor din Szolnok. Pe drumul de întoarcere în 7 octombrie ajunge la Debrecen, de unde în 9 oct. ajunge la Săcuieni, apoi în 10 oct. la Ghida[81].

---

kuruc küzdelmek költészete, Budapest, 1977, p. 208-218; Nagy László, *„Kuruc életünket megállván csináljuk”,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 19873, p. 40.

[78] Csűrös Ferenc, *idem*, Történelmi Tár, 1910, p. 62-63, 68-69, 70-73; Deák Farkas, *Gróf Thököly Imre levelei a Gróf Teleki család maros-vásárhelyi levéltárából,* MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1882, p. 167, 180, 243, 249, 256; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *idem*, p/doc 156/C, 269/CXCIII.

[79] Tóth Ernő, *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632-1694. évekről, IV.,* Erdélyi Múzeum, anul XVII, 1900, Cluj, p. 270; Georg Jäckel, *Kurze Beschreibung derjenigen Händel, so sich bei dem Heereszug Jhrer Fürstlichen Gnaden Herren Michaelis Apafi, unseres Gnädigen Herrn bis in Ungarn, wohin ich Georg Jäckel, Senator Coronensis, von Kronstadt auch expediert wurde, zugetragen (8 aug – 21 oct 1681)*, in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Sechster Band. Chroniken und Tagebücher. Dritter Band (1549-1827),* In Kommission bei Heinrich Zeidler, Brassó, 1915, p. 271.

[80] Csűrös Ferenc, *Debreceni Diarium*, Történelmi Tár, 1910, p. 86-89; Deák Farkas, *Gróf Thököly Imre levelei a Gróf Teleki család maros-vásárhelyi levéltárából,* MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1882, p. 209-210, 216-217, 224; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. VI, Pest, 1871, p/doc 157/CI-CII, 158/CIII, 172-173/CXIV, 174-175/CXVI, 180/CXXIII, 186/CXXVII, 194/CXXIX.

[81] Tóth Ernő, *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632-1694. évekről, IV.,* Erdélyi Múzeum, anul XVII, 1900, Cluj, p. 272; Csűrös Ferenc, *idem*, Történelmi Tár, 1910, p. 358, 367-368; Szilády Áron, Szilágyi

În iarna anului 1683 Thököly și-a încartiruit armata în comitatele Ungariei Superioare, de la valea Ierului în sus. Anul acesta pregătirile militare au început deja din aprilie. Prima dată pașa din Oradea a cerut căruțe și alimente, după aceea vizirul a cerut 1000 de căruțe de la pașalâcul de Oradea cu câte doi oameni și patru boi pentru o diurnă de 50 akce la Biharia[82]. După aceea, au apărut efectiv și tătarii, veniți în ajutorul turcilor. În 5 iunie, ei trec Meseșul, avangarda de 1000 de oameni cutreierând și la 4 mile în față. Localitățile zonei deja în 5-7 iunie fugeau din calea lor. În 7 iunie ajung caușii tătarilor la Diosig, după care apare și grosul armatei. Vor pleca către Debrecen abia în 10 iunie[83]. În 15-16 iulie 1683 și armata lui Apaffy ajunge pe câmpiile de lângă Marghita, în 17-18 la Tulogd (lângă Săcueni), în 19 la Pocsaly, iar în 20 la Berettyóújfalu[84]. Există și evidența bunurilor oferite de către localități armatei lui Apaffy. Astfel, localitățile din jurul Diosigului (Léta, Bagamér, Roșiori) au trimis alimente în tabăra de la Marghita, împreună cu Biharia (ultima a trimis și la Szolnok)[85]. Diosigul a trimis alimente de două ori în tabăra de lângă Tulogd[86]. În 19 iulie numai Debrecenul a trimis alimente la Pocsaly. Privind valoarea și cantitatea produselor administrate, cel mai mult a donat Debrecen, apoi la egalitate Biharia, Diosig, Léta, Episcopia, pe când Săcuieniul nimic. Debrecenul și Diosigul au donat cantități mai mari odată, celelalte localități cantități mai mici și de mai multe ori. Probabil, aceste donații erau oferite spontan, fiindcă nu este nici un sistem în felul și cantitatea produselor administrate de localități[87]. În 1683 s-a format Sfânta Ligă antiotomană în urma asediului otoman al Vienei[88]. După retragerea trupelor otomane învinse sub Viena, oștile lui Thököly apar în zona noastră iarăși[89].

Cu ocazia pregătirilor împotriva cetăților lobonțe, în dec. 1683–ian. 1684, Thököly a chemat oștile otomane din Lipova, Oradea, Timișoara la Debrecen. Cei 7-10.000 de tătari sub conducerea sultanului Murad au iernat în zona Someșului-Tisei, dar după epuizarea nutrețului intenționau să se așeze în Bihor, Sălaj și în jurul Debrecenului. La chemarea lui Thököly, în cele din urmă, s-a concentrat o armată semnificativă în Debrecen, care a stat în jurul orașului 23 zile. În 10 februarie au sosit niște turci la Diosig, iar în 26 februarie niște soldați pribegi la Bagamér. Pașa din Oradea era cu 1000 de soldați la Sâniob, iar cel din Eger la Léta. Și Thököly s-a deplasat de la Carei la Diosig, unde a cerut provizii pentru nevoi personale Debrecenului. Șederea lungă a oștilor în Debrecen, respectiv impozitul alimentar insuportabil cerut de Thököly și de la Diosig, a provocat supărarea statelor ardelene. Debrecenul, de pildă, a cerut neplata impozitelor ardelene. Tătarii s-au retras spre Ujgorod, însă curuții din Nagykálló și Carei foloseau Bihorul și Solnocul în continuare pentru încartiruire, iar turcii devastau proprietățile vizirului și sultanului (Episcopia, Biharea), locuitorii fugind la Debrecen. Pașa din Oradea a cerut 43 poltre/sesie pentru nevoi militare. La scurt timp însă, pașa a fost mazilit și ucis din cauza nelegiuirilor comise. Caimecamul lui era în stare să plătească 2000 taleri orașului Debrecen numai să nu depune plângere din cauza căruțelor pretinse de fostul lui șef. În cursul primăverii, oștile au dispărut din zona noastră, trecând la atacul mult plănuit, care s-a soldat cu înfrângerea otomană de la Vác[90].

Ágoston, *idem*, p/doc 261/CLXXXVI, 266/CXCI.

[82] Majláth Béla, *A felső vármegyei rendek kassai gyűlésének aktái 1683-ból, első közlemény*, Történelmi Tár, anul VI, 1883, p. 372; Csűrös Ferenc, *idem*, Történelmi Tár, 1910, p. 577, 581; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *idem*, p/doc 309/CCXXIII, 313/CCXXV, 323-326/CCXXXIV-CCXXXVII.

[83] Csűrös Ferenc, *idem*, Történelmi Tár, 1910, p. 586-588.

[84] Tóth Ernő, *idem*, p. 274.

[85] Léta a trimis 1 sac de ovăz, 1 miel, 3 pepeni galbeni, 3 lebenițe, ceapă și pătrunjel. Bagamér a trimis 4 saci de ovăz, 2 miei, 12 găini, 16 pite. Preotul din Roșiori a dus 1 sac de ovăz, 1 oaie, 3 pui de tăiat, 3 pepeni galbeni, 1 lebeniță.

[86] Diosigul a trimis prima dată 1 butoi de vin, 10 saci de ovăz, 2 bovine de tăiat, 7 gâști, 20 de găini, 156 pite, 2 căruțe de fân, 1 sacoșă de raci, pești, pătrunjel, ceapă, agriș. A doua oară a trimis 234 de pite.

[87] Koncz József, *Adalékok Apaffy Mihály fejedelem 1683-ik évi hadjáratához*, Hadtörténelmi Közlemények, anul IX, 1896, p. 489-491.

[88] Kerekes Dóra, *Az oszmánellenes európai összefogás kialakítása 1683-ban*, Lymbus, 2007, p. 85-95.

[89] ***, *Az 1683-iki visszavonulás történetéhez*, Történelmi Tár, anul 18, 1885, p. 396-399; Szalay József, *Az 1683-iki hadviselés és irodalma, I.,* Századok, anul 18, 1884, nr 7, p. 561-579; *Ibidem, II.*, Századok, anul 18, 1884, nr 8, p. 643-661; *Ibidem, III.,* Századok, anul 18, 1884, nr 9, p. 750-765; *Ibidem, IV.,* Századok, anul 18, 1884, nr 10, p. 827-838.

[90] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyarkori államokmánytár,* vol. VI, Pest, 1871, p/doc 371/

În anul 1685, în timp ce Thököly dorea să se cazeze în Debrecen, a cerut și de la Diosig niște contribuții alimentare foarte costisitoare. Pentru stabilirea planurilor de anul acesta, Thököly și solia pașei din Eger s-au întâlnit cu pașa din Oradea, urmând ca armatele lui Thököly, ale pașelor din Oradea, Ineu, Eger și Timișoara să se adune la Debrecen. Orașul însă a plătit șpagă pașelor din Oradea și Eger ca să nu intre, iar lui Thököly nu i-au permis în repetate rânduri intrarea. Aceste oști fiind noi, nu cunoșteau zona și erau foarte crude cu localnicii, toată valea Barcăului a fugit din calea lor, fiindcă jefuiau până la Marghita. Thököly a cerut de la Diosig în februarie 1685: 10 bovine pentru tăiat, 45 de oi, 3 bucăți de slănină, 4 câble de făină albă, 6 câble făină comună, 1000 de pite, 60 de găini, 25 de gâște, 16 ițe de miere, 22 ițe de unt, câte 1 câblă de orez, mazăre, linte, 1 butoi de varză murată, pătrunjel și morcovi din belșug, 500 pui de tăiat, condimente, 60 câble de ovăz, 1 butoi de oțet, 500 de lumânare, 100 ciubăre de vin. La sfârșitul lunii iunie Thököly se mai întoarce odată în Partium pentru încartiruirea oștilor sale, menținându-și Careiul, Moftinul, Marghita, Diosigul iarăși pentru nevoi personale, însă peste 2-3 luni turcii din Oradea îl prind și îl întemnițează. Din această perioadă dispunem și de planul de cazare al curuților[91].

Diosigul și luptele de recucerire habsburgice în Bihor (1685-1692)[92]

Alvinczi Péter scria în octombrie 1685 capitiei de la Poartă: „... generalul Karafa a trecut râul la Tokaj, iar la Diosig la fel se află generalul Veterani, care, dacă se vor înțelege, ce planuri vor avea, ei știu; nouă și întregii țări ne adresează mari amenințări. Pe Szolnok și Szarvas l-au cucerit (austriecii) și au fost instalați acolo militari, la fel au cucerit și Diosigul

---

CCLXXVIII, 377/CCLXXXII, 381/CCLXXXV, 383/CCLXXXVI, 385/ CCLXXXVIII, 386/CCLXXXIX, 387-8/CCXC, 389-91/CCXCI, 397/CCXCVII, 401-2/CCCI, 430/CCCXXVI, 466/CCCLV; Csűrös Ferenc, *Debreceni Diarium*, Történelmi Tár, 1911, p. 171-172, 174

[91] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *idem*, p/doc 515/CCCXCII, 518/CCCXCV, 520/CCCXCVII, 522/CCCXCIX; *Ibidem,* vol. VII, Pest, 1871, p/doc 64-65/XLVI, 95/LXX, 96-97/LXXII, 103/LXXVI.

[92] Până în 1986 istoriografia maghiară nu s-a ocupat suficient de luptele antiotomane dintre 1683-1686, fiindcă nu se știa clar ponderea oștilor maghiare în aceste lupte de recucerire. Efectele interesului crescut cu ocazia tricentenariului reocupării Budei: ***, *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683-1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai*, vol I-II. *Buda visszavivásának 300. évfordulójára*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1986; ***, *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683-1718. A török kiűzésének hazai levéltári forrásai. Buda visszavivásának 300. évfordulójára*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1987; Nagy Lajos, Szita László, *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686-1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1987; Szita László (edit), *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből (1686-1688),* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1989; Szita László (edit), *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989)*, Kiadja a Baranya Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Pécs, 1993; Szita László (edit), *A TÖRÖKÖK kiűzése a Körös–Maros közéről, 1686–1695 - Gyula város és a vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára,* (seria *Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból*, 19.), Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1995 toate se pot găsi pe *http://www.archivportal.arcanum.hu/mltk/opt/a100322.htm?v=pdf&a=start_mltk* (Magyarországi Levéltárak Kiadványai), accesat 01.10.2012. Vezi Szakály Ferenc*, Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683-1718*, Budapest, 1986; Fallenbüchl Zoltán, *Magyarok és idegenek a török elleni felszabadító háború korszakában (1683-1699),* in *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1982/1983, Budapest, 1982, p. 423-463; Varga J. János, *A vármegyei nemesség és a végvári katonaság a felszabadító háború első szakaszában, 1683-1686,* Levéltári szemle, anul 36, 1986, nr 4, p. 30-39; Hőgye István, *A török elleni felszabadító háború dokumentumai Zemplén vármegye levéltárában, 1683-1699,* in *Borsod-Abaúj-Zemplén levéltári évkönyve*, vol. 6, 1990, p. 73-88; Tóth Péter, *A török elleni felszabadító háború dokumentumai Borsod vármegye és Miskolc város levéltárában, 1683-1699*, in *Borsod-Abaúj-Zemplén levéltári évkönyve*, vol. 6, 1990, p. 89-143; Varga J. János, *Árulók vagy túlélők? : A magyar főurak átállása 1683-ban Kara Musztafa pasa és Thököly Imre oldalára*, Rubicon, anul 11, 2000, nr 5, p. 22; Ölveti Gábor, *A „választott magyarországi király" és Debrecen kapcsolatai 1683-1685*, in *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, vol 28, Debrecen, 2001, p. 19-32; Kerekes Dóra, *Kémek Konstantinápolyban: a Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683-1699),* Századok, anul 141, 2007, nr 5, p. 1217-1257; Zakariás Kinga, *Habsburg-berendezkedés Erdélyben 1683-1691,* Jogtörténeti szemle: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének közleményei, anul 7, 2005, nr 1, p. 35-40; Czigány István, *Új katonai berendezkedés Magyarországon 1683-1703*, Hadtörténelmi Közlemények, anul 116, 2003, nr 3-4, p. 714-741; Szalai Lajos, Varga J. János*, Bajor levéltári források a török elleni felszabadító háború történetéhez, 1683-1699,* Levéltári közlemények, anul 57, 1986, nr 1, p. 137-154; Varga J. János, *A Tiszántúl felszabadítása a török uralom alól*, in *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, vol 11, Debrecen, 1984, p. 5-16.

și Sâniobul, iar la Sâniob au fost instalați aproximativ 3000 de militari (ultimul fapt nu s-a întâmplat încă, și cifra este exagerată – nota autorului)". Din cauza timpului ploios din ianuarie 1686, s-a amânat chiar și pornirea austriecilor din Nagykálló la atacul împotriva Sâniobului până după data de 20. Însă în 16 februarie 1686 aflăm că, după trei zile de asediu, turcii predaseră cetatea Sâniob în mâinile generalului Antonio Caraffa, în fruntea unei oștirii de 20.000 de oameni[93].

După preluarea Sâniobului, armatele austriece în frunte cu Caraffa s-au retras la Debrecen (schingiuind inimaginabil inclusiv și femeile orașului), în timp ce trupele maghiaro-croate îl așteptau pe Caprara la Diosig, Roșiori Bihor și Sântimreu, unde trebuiau să se întâlnească și cu cei din cetatea Szolnok pentru a ataca Oradea. La atâta armată a fost nevoie de multă hrană. Din cauza comportamentului neadecvat al militarilor austrieci, comitatul a făcut reclamație la Apafi, care, la rândul lui, în septembrie 1685, a trimis reclamația în două rânduri la împărat, de la care a primit răspuns abia în 23 noiembrie[94]. În anii de dinainte de 1685, satele proventului Săcuieni au plătit cât se putea de regulat impozitele către vistieria princiară ardeleană, dar la 18 octombrie al aceluiaș an, Olasz Ferencz, căpitan de Șimleu, scria, că a primit porunca domnului său (adică principele Transilvaniei) în legătură cu administrarea impozitelor din Săcuieni cu termenul la Crăciunul mic (adică Anul nou). Mulți dintre supuși erau întemnițați, chiar și de șase luni, la Șimleu din cauza restanțelor de anul trecut, dar nu se putea recupera nimic din restanțe pentru că regiunea era foarte sărăcită (în așa fel, încât nici nu dorea să-l deranjeze principele cu acest fapt)[95].

Prin intermediul corespondenței dintre Leopold a I-a și Apaffy, din aprilie 1686, aflăm că Csáky László a făcut o demonstrație de forță și a săvârșit nelegiuiri cu armata încartiruită la Diosig, dar destul de repede s-a retras în tabără la Páncélcseh, unde s-au concentrat cca. 26.000 de militari sub conducerea lui Friedrich Schaffenberg și Csáky László. Spre dezamăgirea sa, Apaffy a solicitat pașei de la Oradea ajutorul pentru a bloca căile de aprovizionare ale armatei austriece.

Între timp a început asediul Budei sub conducerea lui Carol de Lotharingia și a principelui elector de Boemia, Maximilian Emanuel[96]. După asediul victorios, Caraffa a

---

[93] La vestea că Thököly (eliberat și reabilitat între timp de turci) se afla în jurul Oradiei cu 15.000 de oameni, s-au retras și austriecii din Bihor la Satu Mare. Cu acea ocazie și-au mutat înapoi și turcii din Sâniob slugile și nevestele evacuate mai înainte la Oradea. La vestea căderii Sâniobului, serdarul a pornit cu 10.000 de tătari pentru întărirea Oradei. Sub căpetenia lui Barkóczi Ferenc au rămas la Sâniob 300 de pedestrași unguri, 300 de pedestrași austrieci și 100 de călăreți maghiari. Text preluat și modificat de la Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 23-26 cu permisiune.

[94] Degeaba au respins stările ardelene, în contextul prezenței otomane la Oradea, la 2 noiembrie 1685, încartiruirea soldaților austrieci în comitatul Bihor și degeaba se asigura Apafi (înțelegerea de la Ebesfalva, octombrie 1685), că în schimbul unei contribuții însemnate în produse naturale la întreținerea militarilor austrieci, cu excepția zonelor Chioarului, Maramureșului și Debrecenului, Transilvania să fie scutită de povara grea a iernării armatelor austriece, aceste armate tot au pustiit și zonele noastre. Între timp, Leopold I și Mihai Apaffi au semnat o înțelegere referitoare la teritoriile recucerite de austrieci, și anume: care s-au aflat în proprietatea Transilvaniei și pe timpul ocupației turcilor, să treacă înapoi unde au fost inițial. Astfel, Apaffi l-a rugat, la 22 ianuarie 1686, pe Macskási Boldizsár, care ducea impozitul la Poartă, să solicite sultanului ca întregul comitat Bihor, în frunte cu Oradea, să fie lăsat înapoi la Transilvania (astfel Bihorul, conform înțelegerii, n-ar fi căzut pe mâna austriecilor). Dar degeaba au promis foarte multe Leopold I și Schaffenberg, că ei, oricum, erau prea departe de zona de activitate a armatelor neplătite și cu pretenții serioase de întreținere. Între timp a apărut și o bruscă schimbare în politica imperială, în urma căreia în 13 august 1686 Apaffy i-a reproșat lui Schaffenberg că nu se respectă înțelegerea respectivă, și Bihorul, Sătmarul, Solnocul Interior și Chioarul sunt arondate administrativ la Sâniob, iar iobagii, cu problemele lor juridice, nu se mai puteau prezenta la Șimleu, ceea ce a provocat o lezare a autorității princiare.

[95] Localitățile care erau supuse pașalâcului de la Oradea, nu mai puteau să transporte nici măcar meiul cumpărat de pașă, pentru că armata austriacă le stătea mereu în cale (pașa nici în 1686 nu și-a primit meiul). Mai mult, în toamna lui 1688 Corbelli, sub pedeapsa tragerii în țeapă, a interzis ca cineva să mai plătească impozit pentru turcii de la Oradea.

[96] La această luptă și-au adus contribuția substanțială și corpurile de armată conduse de generalii Antonio Caraffa și Donald Heissler, de cca. 10.000 de oameni, care staționau în zona Tisei și Szolnokului și fuseseră alcătuite în majoritate din militari din Ungaria Superioară, respectiv din cetățile de margine. Ca rezervă militară pentru Carol de Lotharingia, i-a servit și corpul de armată transilvăneană al lui Friedrich Schaffenberg, care însuma cca. 10–12.000 de oameni. Trupele lui Caraffa și Heissler au sosit la începutul lui august, iar ale lui

revenit la baza militară de la Szolnok în noiembrie, de unde și-a încartiruit armata în comitate, dar și-a menținut Debrecenul pentru 3000 de călăreți și 2000 de pedestrași. Thököly, în 1687, a încercat din nou să redeclanșeze răscoala, dar toată lumea era deja preocupată de recucerirea cetății Oradea. Pentru acest fapt s-au pregătit și corpurile armatei austriece, încartiruite în Diosig, Roșiori și Sântimreu, pentru a căror întreținere s-a convocat la Sâniob (după o pauză foarte lungă) prima ședință comitatensă, în 30 august 1688, care trebuia să hotărască în acest sens. Aceeași armată în 1689 a pus sub blocadă cetatea Oradea, însă atacul apărătorilor a desființat această încercare[97].

După înfrângerea suferită de turci la Harsány (Hu), din septembrie 1685, puțini turci din Oradea s-au întors. În 4 noiembrie 1686, după ce a fost eliberat din prizonieratul turcilor, Thököly a ajuns la Belgrad pentru a ierna. După trei zile, pașa din Oradea i-a trimis un mesaj, prin care era înștiințat despre prezența lui Petneházi, Hatházi și Deák Ferenc la Diosig, în compania lobonțului Barkóczy, cu niște oști, iar pașa îl ruga să îi atenționeze ca să nu facă pagube pe teritoriile din jurul cetății Oradea, deoarece nici el nu le-a făcut încă nimic rău, chiar dacă s-au declarat lobonți. Thököly a precizat că cei trei căpitani, au devenit lobonți de nevoie, iar dacă el ar prelua din nou conducerea oștilor, aceștia, dar și alții, ar reveni asupra orientării lor. Thököly îi explică că aceștia au venit, probabil, la chemarea lui prin Palatics trimis către Deák Ferenc. Totodată, a explicat și modul cum pot fi atacate oștile lobonțe ale lui Barkóczi din Diosig. Nu s-a mai ajuns la nici o ciocnire la Diosig, întrucât, așa după cum Olasz Ferenc i-a mărturisit lui Apaffy, armata a stat numai patru zile la Diosig din cauza faptului că, acolo, totul era pustiu, nici case nu mai erau, urmând ca armata să fie transferată la Marghita, unde se afla și generalul Heissler cu patru regimente de călăreți și patru regimente de pedestrași în total. După ce caii s-ar fi întremat, era pregătită o incursiune sub zidurile Oradiei[98].

În toamna lui 1687, Eugen de Savoya, a trecut pe lângă Diosig împreună cu armata lui, în drumul spre iernare în Transilvania. În prima zi, pedestrașii s-au oprit lângă Pocsaly, iar cavaleria prin atingerea Diosigului ajunge la Săcueni. A doua zi s-au odihnit. A treia zi, cavaleria mergea mai departe spre Sălacea, iar pedestrașii se opreau la Săcueni[99].

Din jurnalele lui Károlyi Sándor știm că în 1691 sub conducerea sultanului Galga, o oaste de tătari a apărut în nord-estul Ungariei cu scopul eliberării Oradiei. Apărătorii Oradiei ar fi înaintat până la Diosig[100], de unde au trimis niște înalți demnitari turci și

---

Schaffenberg, la sfârșitul lunii august, la Buda (la momente decisive ale asediului). Acest fapt înseamnă că, pentru puțin timp, locuitorii din Partium au avut o perioadă de relativ calm, dar deja în luna septembrie cei din Sâniob și Satu Mare au derulat noi jafuri asupra Bihorului, așa cum se poate afla din corespondența lui Apaffi cu capitia de la Poartă.

[97] Relatările din paragrafele precedente sunt sinteza informațiilor din: Gergely Samu, Pettkó Béla, *Alvinczi Péter okmánytára*, vol. III, *(1685–1689)*, în *Monumenta Hungariae Historica, series I, Diplomataria*, XVII, Pest, p. 12 – 20, 43 – 44; Szilágyi Sándor, *Alvinczi Péter okmánytára,* vol. I*, (1685–1686)*, în *Monumenta Hungariae Historica*, series I, Diplomataria, XIV, Pest, 1870, p. 37-38, 66, 101, 105, 165, 242; Szádeczky Béla, *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása,* vol. I, *Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667–1690)*, Budapest, 1911, p. 51, 191–192, 466–469; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyar kori államokmánytár*, vol. VII, Pest, 1871, pagina/scrisoarea: 95/LXX, 96–97/LXXII, 101–102/LXXV, 103/LXXVI, 104/LXXVII, 116/LXXXIX, 123/XCVII, 125/XCIX, 126/CI, 140/CXII, 147/CXX, 149/CXXI, 200/CLXIII, 205/CLXIII, 205/CLXVI, 209/CLXIX, 225/CLXXIX, 277/CCXII, 297/CCXXXII, 299/CCXXXIV

[98] Turcii de la Oradea, care fuseseră trimiși acolo, ocupau poziție în prima linie de luptă, căzându-se mulți dintre ei. După alte înfrângeri suferite de turci și din cauza aroganței manifestate, Thököly a picat în dizgrația Porții Otomane. Pașa de Oradea (la ordinul marelui vizir), sub pretextul unei întrevederi amicale, l-a prins pe Thököly, în circumstanțe devenite anecdotice. Pașa l-a eliberat însă pe Petrőczy (unul dintre comandanții de încredere care îl însoțeau pe Thököly) ca să se ocupe de armata lui Thököly situată în nordul Bihorului (pentru a le menține de partea turcilor), dar marele vizir le-a interzis acestora șederea în continuare pe moșiile lui, printre care și în Diosig. Aceste întâmplări au determinat reorientarea curuților către habsburgi, mulți dintre foștii comandanți ai lui Thököly au devenit celebri și în lupta împotriva turcilor, în armata austriacă. ***, *Kiegészitések Thököly naplóihoz (késmárki Thököly Imre fejedelem maga kezével irott naplója 1685 nov. 6-kától 1686 jan. 4-kéig)*, (seria: *Monumenta Hungariae Historica, series II, Scriptores*, vol XXIV), Pest, p. 279, 281.

[99] Tiszai Lajos, *Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy, hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratáról*, in (Szita László edit.) *Budától-Belgrádig, Válogatott dokumentum-részletek az 1686-1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*, Pécs, 1987, p. 213.

[100] Din jurnalele lui Thököly știm, că în iunie 1691 l-a trimis pe căpitanul lui, Petrőczy, în zona Oradei pentru

tătari la cererea Careiului ca păzitori pentru prevenirea prădării tătare, soli care au fost însă prinși de oamenii lui Ludovic von Baden, fapt pentru care tătarii s-au supărat enorm. După aceasta, un alt asediu a fost organizat după 13 octombrie 1691, sub conducerea marcgrafului Ludovic von Baden (1655–1707), care tocmai aducea cu el în tabăra de la Biharea armata victorioasă în bătălia de la Szalánkemén, formată aproximativ din 13500 de soldați austrieci cu 104 tunuri. Atunci, după oraș, și cetatea ar fi putut fi ocupată, dar din cauza instalării iernii, și mai ales în urma ordinelor de la Viena, marcgraful a trebuit să-și retragă armata la Diosig și alte trei localități, iar blocada continuă a fost asigurată de generalul Auersperg, cu ajutorul a trei regimente imperiale. Marcgraful Ludovic Baden, datorită calităților deosebite, a fost transmutat din Ungaria. Locul lui a fost preluat de Donath Heissler, care, readucând alți 5000 de soldați, a dus la bun sfârșit asediul reluat în 11 mai 1692. După predarea cetății Oradea asediatorilor imperiali, apărătorii turci au pustiit totul la sud de Diosig, în ciuda rugăminții lui Thököly Emeric. Oradea a trecut sub comanda lui Donath Heissler von Heidersheim, dar locul lui (din cauza deselor deplasări) a fost preluat de vicecăpitanul Corbelli[101].

Impozitarea otomană (1660-1686)

În absența tefterelor otomane și a investigațiilor austriece/ardelene corespunzătoare mai amănunțite, încă nu dispunem de date la fel de exacte despre efectele economice/demografice ale ocupației otomane din Bihor dintre 1660-1692 ca și în cazul Săbolciului, dar lipsurile se recuperează treptat[102]. Localitățile văii Ierului au devenit în septembrie

---

adunarea soldaților fideli și a reocupa Marghita, Diosig, Hajdúszoboszló și Mezőtúr, ca și foste localități de încartiruire, pentru impozitare. Orașul Debrecen în august i-a fost acordat ca proprietate de marele vizir. În iulie Petrőczy repară podul de la Pocsaly, construiește șanțuri tot acolo, pe care după aceea le apără cu 700 de oameni până în septembrie, când Thököly îi ordonă deplasarea la Lipova. Un alt căpitan, Horváth Ferenc, execută o incursiune reușită cu mult în spatele cetăților habsburgice în iulie. Thaly Kálmán, *Thököly Imre fejedelem 1691-1692-iki leveles könyve*, (seria *Monumenta Hungariae Historica, series II, Scriptores,* XXXIV), Budapest, 1896, p/doc 30/42, 51/53, 69/82, 82/104.

[101] Problematica asedierii cetății Oradea vezi la: Borovszky Samu (editor), *Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1901, p. 517–523, 537; Bunyitai Vincze, *Nagyvárad a török-foglalás korában, 1660–1692, Viszavivása kétszázados emlékünnepére*, Budapest, 1892, p. 57, 85 (subnotă); Cziffra Piroska, *Várad visszafoglalása – 1692*, in Bihari Napló, 12 aprilie 1992; Rónai Horváth Jenő, *Nagyvárad visszavivásának kétszázados emlékünnepére,* Hadtörténeti Közlemények, 1896, nr 4, p. 469–492 – citează pe următoarea sursă germană: *Beiträge zur vaterländischen Geschichte. Die feldzüge 1691-1692. Die Einnahme von Grosswardein,* in *Mittheilungen des Kaiserliche und Königliche Kriegs-Archivs*, Angeli, 1877; Ványi Ferenc, *Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben*, Hadtörténelmi Közlemények, 1917, p. 292-321; Scholtz Béla, *Nagy–Várad várának története*, Nagyvárad, 1907, passim; Mihai Gheorghiță, *Comitatul Bihor la începutul administrației austriece (1686 -1692)*, în *Cele Trei Crișuri*, seria III, nr. 5-6, mai-iunie 2007, passim – se referă mai ales la aspectele economice ale asediului cetății Oradea, prezenței militare și începuturile administrației austriece în Bihor, aducând niște detalii necunoscute până acum pe baza unor documente austriece; Szita László, *A törökök kiűzése a Körös-Maros közéről 1686-1695*, *Gyula város és vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára*, (seria: *Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból,* 19.), Gyula, 1995, p. 9-44 și documentele originale aferente, publicate în anexă (colectate din diverse arhive austriece și germane) într-o lucrare, care se ocupă mai mult cu aspectele politico-militare multeori necunoscute ale luptei anti-otomane, aducând informații prețioase și pentru Bihor. Surse cartografice inedite sunt publicate în lucrarea: Kisari Balla György, *Karlsruhei térképek a török háborúk korából*, ediția autorului, Budapesta, 2000. Fondul din Karlsruhe a fost cercetat și de Dóka Klára, materialul selectat se găsește în fondul Microfilme la Arhivele Naționale ale Ungariei.

[102] Osmanologia maghiară încă este datoare cu prelucrarea datelor economice și financiare din Ungaria otomană a secolului XVII (datele se ascund în Arhivele din Turcia) privind cheltuielile întreținerii trupelor din cetăți, respectiv veniturile disponibile pentru acest scop, precum și diferitele registre de venituri (teftere). Datele din sec. XVI sunt mult mai numerosae și prelucrate, din cauză că s-au extras din arhivele mult mai accesibile austriece și germane (în care s-au păstrat predominent datele acestui secol). Ágoston Gábor, *A hóditás ára, A magyarországi török végvárak őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete,* Hadtörténelmi közlemények, anul 111, 1998, nr 2, p. 357, 378. O primă publicație privind numărul militarilor din cetățile Ungariei otomane este Claudia Römer, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murāds III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe,* (seria*: Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Komission, Philologische Abteilung* 35.), Wien 1995. p. 23-32. Ágoston Gábor abia în 1988 a început extragerea registrelor de solde referitoare la Ungaria (în paralel cu cercetările asemănătoare ale lui Mark Stein) în Arhivele Cancelariei, Istambul (Başbakanlik Osmanli Arşivi = BOA). La începutul anilor 1990 s-a apucat și Hegyi Klára, inițial publicând registrele referitoare la Pașalâcul Oradea, apoi o publicare de surse de genul celui editat de Velics Antal-Kammerer Ernő. Despre numărul

1660 vasali ai pașei de la Oradea (în primul an beneficiau de scutire de sub obligații, conform promisiunilor pașei, apoi plăteau 2 taleri și decimă)[103]. În 15 noiembrie 1660, Pașa Sinan interzice comitatelor Solnocului Exterior, Mijlocieu, Interior, Bihorului, Zărandului, Săbolciului, Sătmarului să dea soldați împuterniciților lui Barcsay, fiindcă comitatele respective erau date de către sultan cetății otomane Oradea. La fel le interzice să persecute iobagii padișahului din cauza nesupunerii autorității lor[104]. La începutul anului 1661 s-a realizat primul recensământ al pașalâcului de Oradea, al doilea a fost efectuat în 1662 de pașa Piri, iar al treilea în anii 1670-1671[105]. Cu toate că nu dispunem încă de canunul

soldaților otomani din pașalâcul Oradea în 1660-1662 vezi: Hegyi Klára, *A váradi vilájet várai és várkatonasága 1660–1661-ben*, în *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára,* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2004: p. 156-164; Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága,* vol. I-III, MTA, Budapest, 2007. Vezi și Dávid Géza, Fodor Pál, *Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében,* Hadtörténelmi Közlemények, anul 117, 2004, nr 2, p. 481-510. Încă nu știm despre o publicație monografică privind pașalâcul de Oradea. Chiar și cel mai tânăr și cel mai de scurtă durată pașalâc din Ungaria otomană (Érsekújvár) este mult mai bine prelucrată decât pașalâcul Oradei: Muhammed Fatic Çalisir, *War and peace in the frontier: ottoman rule in the Uyvar province, 1663-1685*, A Master's Thesis, Department of History, Bilkent University, Ankara, July 2009, sursa http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003780.pdf (accesat 22.09.2012) – vezi și bibliografia exhaustivă înșirată. O altă posibilă sursă otomană privind istoria teritoriilor ocupate András J. Riedlmayer, *Ottoman copybooks of correspondence and miscellanies as a source for political and cultural history*, Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae, vol 61, martie 2008, nr 1-2, p. 201-214.

Despre impozitarea din comitatul Săbolciu vezi Ulrich Attila, *Török hódoltság Szabolcsban a XVII. században*, în *A Nyiregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve*, vol 41, Nyiregyháza, 1999, p. 333-343.

[103] Történelmi Tár, évnegyedes folyóirat, Budapest, 1880, vol 8, p. 749. Pașalâcul de Oradea (*Varat Eyaleti*) era alcătuită din patru sangeacuri (*Sanjak*): *Salanta* (Salonta), *Debreçin* (Debrecen), *Halmaș* (Nagyhalász), *Șenköy* (Sâniob) cu teritorii alipite, precum și din pașalâcul Timișoarei *(Temeșvar Eyalet)* și de Buda (*Budin Eyalet*). Datele sunt extrase din opera lui Evlia Celebi. Sursa *http://en.wikipedia.org* (accesat în 17.09.2012). Pașalâcul de Oradea era un pașalâc cu o balanță financiară echilibrată. Nu avea nevoie de subvenții din veniturile altor pașalâcuri sau sangeacuri din interiorul Imperiului Otoman pentru acoperiarea cheltuielilor generate de întreținerea trupelor militare delegate în cetăți și plata salariilor funcționarilor otomani, în contrast cu pașalâcul din Érsekújvár (înființat în 1663) sau cel din Buda din aceeaș perioadă. Hegyi Klára, *Adóztatás a török hódoltságban*, Rubicon, anul XXIII, nr 232, 2012/6, p. 53; idem, *The financial position of the Vilayets in Hungary in the 16th–17th centuries*, Acta Orientalia Acadaemiae Scientierium Hungaricae, vol 61, martie 2008, nr 1-2, p. 77-85.

[104] Izsépy Edith, *Végvári levelek*, in *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, vol I., Budapest, 1962, p. 15. Cetății Oradea afirmativ îi aparțineau 160 sate în totalitate și 4 în părți inainte de 1660, iar – conform opiniei ardelenilor – și acordul cu pașa Ali din ziua predării Oradei a dat deja destul de multe proprietăți turcilor. Căpitanul suprem de Casovia reclama împotriva supunerii comitatelor Săbolciului și Sătmarului, iar principele ardelean împotriva supunerii comitatelor Solnocului Mijlociu, Crasnei, Zărandului. Lukinich Imre, *Erdély területi változásai a török hóditás korában 1541-1711,* Budapest, 1911, p. 412-417, 429, 439-441, 451-459.

[105] După părerea lui Liviu Borcea, pașalâcul de la Oradea a avut cinci sangeacuri: Biharia, Șinteu, Sâniob, Pomezău și Beiuș, vezi: Liviu Borcea, *Contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpânirii otomane (1660–1692)*, în *Crisia*, vol XI, 1981, Oradea, 1981, p. 107 – 125. Numărul sangeacurilor lipite Oradei probabil a crescut după 1685 (ocuparea cetăților otomane Szolnok și Eger de austrieci). Despre prima conscriere otomană vezi: Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*, vol. I., Budapest, 1915, p. 56. Despre a doua conscripție otomană aflăm detalii interesante de la Bethlen János, *Erdély története, 1629-1673,* Balassi Kiadó, Budapest, 1993, p. 137. În tratatul de predare al cetății Oradea, pașa timișoreană Ali (cuceritorul cetății) a promis că nu va supune nici o localitate în plus față de cele subordonate cetății Oradei până atunci. Cu totul, că divanul atenționează pe pașa Cuciuc Mehmed din Ineu, pe pașa din Oradea și conscriptorul Piri Mehmed asupra faptului ca granița cu Ardealul în zona Ineului să rămâne cea veche, iar în zona Oradiei să se conformeze de promisiunile pașei Ali. Fekete Lajos, *A berlini és drezdai gyüjtemények török levéltári anyaga, első közlemény*, Levéltári Közlemények, anul 6, 1928, nr 1-4, p. 279 (doc. 39-40). Pașa din Oradea în secret, cu funcționarul lui, pașa Piri, a conscris Bihorul, Crasna, Solnocul de Mijloc în totalitate, iar Clujul, Solnocul interior și Dăbâca în mare parte. L-a trimis pe Piri pașa direct la sultan spre aprobarea tefterului, ocolind intenționat Poarta (adică marele vizir), care îl obliga la respectarea condițiilor tratatului. Apaffy a aflat de această mișcare prin Haller Gavril, dar n-a reușit torpilarea sa la Poartă. Pașa Ali, susținut tare de mama sultanului, a prezentat conscrierea ca și o mișcare pe cont propriu din partea lui Hassan, pașa de Oradea, și pașa Piri. În continuare, în luptele diplomatice legate de impozitarea localităților, ardelenii totdeauna s-au bazat pe tratatul și promisiunea lui Ali, iar turcii au pornit totdeauna din tefterul lui Piri, provocând nenumărate divergențe și tensiuni între părți. Turcii au încercat supunerea comitatelor Solnocului Exterior, Mijlociu, Interior, Bihorului, Zărandului, Săbolciului, Sătmarului imediat după ocuparea Oradei prin pașa Sinan. Izsépy Edith, *Végvári levelek*, în *Az egyetemi könyvtár évkönyvei*, vol I., Budapest, 1962, p. 15. Cu ocazia primului recensământ, turcii au conscris 12000 case pentru acoperirea salariilor soldaților (Săbolciul și Sătmarul fiind alipite Ardealului), cu ocazia conscripției lui pașa Piri, Săbolciul și Sătmarul aparținea deja austriecilor, s-au conscris numai 9454 case. De aceea, atât

pașalâcului Oradea, totuși din date parțiale putem reconstitui obiceiurile de impozitare otomane. Conform unei publicații din 1890, dijma în pașalâcul Oradea însemna 1/10 din orice (proporția dijmei varia de la pașalâc la pașalâc). Aceeași publicație precizează obligațiile supușilor față de spahii proprietari. După 10 stupi de albine se dădea 1 stup în decimă, sau se plăteau 2 ospore/1 poltră/stup. În decima porcinelor peste 1 an se plăteau 4 ospore/2 poltre. Decima după fiecare turmă de oaie era de 1 oaie/cioban, dacă numărul oilor nu depășea mai mult dacât 40-50 bucăți, atunci se plăteau 3 ospore. Jelerii dădeau 50 ospore/an, iobagii trebuiau să administreze în loc de muncă 1 căruță de lemne (sau 8½ poltre) și 1 căruță de fân (sau 10 poltre). Era interzis solicitarea supușilor de către spahii pentru construcții, arat pe gratis și tăierea de lemne pentru construcții. Vama pe butoaie era de 30 ospore pentru cele mari și 15 pentru cele mici. Taxa în caz de mariaj pentru fecioare era de 45 ospore, pentru văduve 8½ poltre. Banii de fum, adică taxa pe gospodărie era de 1 florin. În afară de acestea spahii nu mai puteau pretinde nimic altceva de la supușii lor[106].

Pe baza unei hotărâri din 11-20 aprilie 1660, orașele Episcopia, Kismarja, Diosig, satele Komádi, Biharia, orașul Berettyóújfalu, satul Tileagd și cele 6 mori ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea de lângă poarta cetății Oradea, date în arendă pentru 500 de guruși, s-au trecut între proprietățile evkaf ale marelui vizir[107] și se ordonă să noteze situația în tefterul corespunzător. Un alt ordin, din 30 aprilie-9 mai 1661, adresat pașei din Oradea, îl anunță despre evenimentul menționat și îi ordonă delimitarea hotarelor acestor localități, respectiv conscrierea veniturilor și notarea lor în tefterele păstrate la Oradea și anunțarea autorităților centrale despre îndeplinire (în cazul primului document anul exact este 1661). Dintr-un alt document (10-19 mai 1661) adresat pașalelor din Ineu și Oradea aflăm că localitățile au fost arondate evkaf-ului marelui vizir înființat pentru susținerea bisericii întemeiate lângă podul de la Arad cu alte 6 localități (nume greu localizabile). Se ordonă conscrierea detaliată și ale acestora concomitent cu cele din Bihor sub supravegherea pașalelor. La fel se ordonă organizarea unor târguri de două ori pe an lângă podul menționat. Probabil câțiva iobagi s-au mutat în localitățile evkafului, care a nemulțumit câțiva spahii, fiindcă în 7-16 august 1661 li se interzice sabotarea iobagilor în cultivarea terenurilor deținute

---

impozitul plătit sultanului cât și taxele pentru proprietarii zaim s-au crescut la 2 taleri 10 ospore după fiecare casă în 1674. ***, *A hódoltság történetéhez, I., A török zsarolásról a hódoltságban 1674,* Történelmi Tár, vol 17, 1894, p. 681-702. Pașa orădeană Mahomed a cerut însă și dijma pentru spahii și sultan, pe care au și colectat spahii cu arma, dar la urmă s-au înțeles la Cluj. Despre aceasta vezi Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyar kori államokmánytár,* vol. V., Pest, 1871, p. 244, 247, 254, 259, 260, 278, 300, 316. Cu ocazia celei de-a treia conscrieri s-a crescut și impozitul Debrecenului. Fekete Lajos, *Debrecen város levéltárának török oklevelei,* Levéltári Közlemények, anul III, martie-decembrie 1925, nr 1-4, p. 64-65.

[106] Történelmi Tár, Budapest, vol 18, 1890, p. 586-587.

[107] În perioada studiată funcția marelui vizir era ocupată de membrii familiei Köprülü (în turcă *Köprülü ailesi*, însemnând „Cipriot") de origine albaneză, numele familiei derivând din numele orașului *Köprü*, astăzi *Vezirköprü*. Membrii familiei erau (numele, a trăit între, mare vizir între, sultanul deservit): Köprülü Mehmet Pasha, 1583–1661, 1656–1661, Mehmed IV; Köprülü Fazıl Ahmet Pasha, 1635–1676, 1661–1676, Mehmed IV; Kara Mustafa Pasha (fratele adoptiv al următorului), 1634–1683, 1676–1683, Mehmed IV; Köprülü Fazıl Mustafa Pasha, 1637–1691, 1689–1691, Suleiman II, Ahmed II; Köprülü Hüseyin Pasha, decedat în 1702, 1697–1702, Mustafa II; Köprülü Numan Pasha, decedat în 1719, 1710–1711, Ahmed III; Köprülü Abdullah Pasha, decedat în 1735, 1723–1735, Ahmed III, Mahmud. Surse despre familie și membrii lui *http://en.wikipedia.org* (accesat în 17.09.2012). Date despre primele două paşe vezi Hazirlayan Mahmut Duman, *Köprülü Mehmed paşa hayati, şahsiyeti ve faaliyetleri,* yüksek lisans tezi, danişman. Prof. Dr. M. Ali Kapar, T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Islâm Tarihî ve Sanatlari Anabilim Dali, Islâm Tarihî Bilim Dali, Konya, 2006 accesibil la *http://www.belgeler.com/blg/1a01/kprl-mehmed-paa-hayati-ahsiyeti-ve-faaliyetleri-koprulu-mehmed-pashas-life-his-personality-and-activities* (accesat în 22.09.2012); Özlem Ercan *Baba-Oğul sadrazamlarin şairlere farkli yaklaşimlari ve Fazil Ahmed paşa'ya yazilan manzumeler,* Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7, Spring 2012, nr 2, p. 461-480 la *http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1688229332_30_ercan%c3%b6zlem_461-480.pdf* (accesat 22.09.2012). Referitoare la proprietățile tip evkaf: John Robert Barnes, ***An** Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire,* E.J. Brill, Leiden, Netherlands, 1986 accesibil la *books.google.com* (accesat 22.09.2012); Mochammad Arif Budiman, *List of references on waqf and related areas,* International Islamic University Malaysia (www.iium.edu.my) accesibil la *http://images.marifbudiman.multiply.multiplycontent.com/attachment* (accesat 22.09.2012). Despre evkaf-ul familiei Köprülü cercetările încă nu au evidențiat lucruri memorabile: Metin Kunt, *The vakif as instrument of public policy: notes on the Koprulu family vakifs.* Paper Presented at the International Conference on Waqf, the Hebrew University of Jerusalem, June 1979.

de aceștia în localitățile lor de origine. În 12 ianuarie 1663 se ordonă conscriptorului pașalâcului de Oradea, pașa Piri Mehmed, să conscrie localitățile aparținătoare evkafului defunctului Köprülü Mohamed din pașalâcul menționat într-un tefter[108]. La fel, în 19-27 martie 1664, la rugămintea caimecamului mutaveliului proprietăților evkaf ale defunctului Mustafa silahdar-aga, se hotărește conscrierea localităților acestuia de lângă podul din Arad (Ó-Arad, Gelin, Mikólaka, Szentmiklós, Ság, Novák) într-o listă nominală cu excepția subdiților timarioților/zaimilor mutați ulterior. În 7-16 mai 1664 se cerea mutarea în tabăra sultanului al copiei tefterului acelor localități, care la conscrierea pașalâcului Oradea (tahrir-tefter) s-au considerat în afara tefterului de serdarul Ali pașa, pașa orădeană Husain și pașa Kenan, dar ulterior au fost împărțiți între unii. În 16-25 mai 1665 se poruncește pașei orădene Mehmed să trimită în tabăra sultanului toate tefterele evkaf și ruznamce (evidența schimbării proprietarilor) din tefterhanul orădean împachetate și sigilate. Tot din aceeaș sursă aflăm informații și despre statutul Săcueniului: făcea parte din nahie-ul Bihar al pașalâcului Oradea și aparținea hasului beiului din Sâniob. Conform documentului din 13-22 decembrie 1680, beiul din Sâniob (în otomană *Senköy*) pretindea și niște venituri din Beiuș, care aparțineau de fapt hasului sultanului. I-a fost deja interzisă odată aceast lucru, dar, se pare, degeaba[109].

În literatura osmanistică maghiară s-a încetățenit de timpuriu publicarea documentelor otomane ale diferitelor orașe mai mari, pionier fiind în aceste demersuri Fekete Lajos[110]. În două publicații ale lui Fekete Lajos aflăm detalii importante și despre felul, forma, conținutul, limbajul documentelor emise de diferite autorități otomane, respectiv despre administrația otomană centrală și din pașalâcuri[111]. Puține sunt, din păcate, acele localități de rang mai inferior care se pot mândri cu documente păstrate din perioada otomană. În aceste condiții, este o situație norocoasă publicarea de către Molnár János în 1885, măcar în traducere maghiară, a șase documente emise de diferite oficialități otomane cu privire la Diosig, dintre care patru republicăm aici (două privilegii, o scrisoare protecțională, o chitanță), iar alte două (aprobări pentru renovarea bisericii) în legătură cu viața religioasă.

În data de 4 iulie 1665, pașa Husein Mahomed din Oradea, în urma ordinului sultanului, acordă dreptul de a ține șase târguri anuale în orașul Diosig, urmând ca datele să se stabilească de comunitate[112]. Dintr-o sursă ulterioară știm că este vorba despre transferarea târgurilor naționale din Săcuieni, la Diosig și Marghita[113]. După pacea de la Vasvár, a fost anulat dreptul Săcuieniului de a ține cele 12 târguri anuale, acestea fiind

---

[108] Fekete Lajos, *A berlini és drezdai gyüjtemények török levéltári anyaga, első közlemény*, Levéltári Közlemények, anul 6, 1928, nr 1-4, p. 268-269, 272-2, 274-275, 281-282, (doc. 3, 15-17, 22, 48).

[109] Fekete Lajos, *A berlini és drezdai gyüjtemények török levéltári anyaga, második közlemény*, Levéltári Közlemények, anul 7, 1929, nr 1-2, p. 68, 78, 93, 105 (doc. 176, 213, 263, 303). Hasul beiului din Sâniob îi asigura un venit de cca. 200.000 akce/ospore. Mai erau 7 zaimi și cca. 200 timarioți. Karácson Imre, *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1664-1666*, vol II, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1908, p. 237 – o scurtă descriere și despre cetatea Sâniob și Săcueniul demolat.

[110] Fekete Lajos, *Debrecen város levéltárának török oklevelei*, Levéltári Közlemények, anul 3, 1925, nr 1-4, p. 42-67; idem, *Gyöngyös város levéltárának török iratai, első közlemény,* Levéltári Közlemények, anul 10, 1932, nr 3-4, p. 287-328; idem, *Gyöngyös város levéltárának török iratai, második befejező közlemény,* Levéltári Közlemények, anul 11, 1933, nr 1-2, p. 93-140.

[111] Fekete Lajos, *Török iratok a gróf Zichy-család birtokában*, Levéltári Közlemények, anul 2, 1924, nr 1-4, p. 70-85; idem, *Párhuzam az isztambuli és budai török ügyvitel között*, Levéltári Közlemények, anul 18-19, 1940-1941, p. 208-222. Lucrarea de bază însă este Fekete Lajos, *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájáb*a, Budapest, 1926, (tot aceeaș chestie și pe limba germană: Fekete Lajos, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*).

[112] Antetul documentului: „Mi az Hatalmas és győzhetetlen Török Császár vig Váradvárának ahoz való viges hazajnak s abban levő hadajnak gondja viselője. Tekintetes és Nagyságos vezér Hissein Mehemet Passa." Corpul textului este următoarea: „Hatalmas Császárunk erős parancsolattya jött, hogy Diószeg városában hatszor esztendőben Vásár legyen, minden felől az az Árros emberek reá jöjjenek, s adjanak, vegyenek. A Diószegi emberek kijáttassék a melyik napokban akarják a sokadalmokat, hogy essék, azért hatalmas Császár parancsolattyához minden emberek ... kereskedő ... ahoz tartsák magokat, in Várad. 4. Juli Anno 1665." Molnár János, *A bihar diószegi ev. ref. egyház multja és jelene. Egyháztörténeti monográphia,* Nyomatott Laszky Ármin Könyvnyomdájában, Nagyvárad, 1885, p. 37.

[113] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 49:3 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012.

repartizate astfel: șase la Marghita și șase la Diosig. Ulterior, datele târgurilor fiind mereu schimbate, mai mulți meșteșugari și negustori au ratat târgurile, fapt care a determinat folosirea, în secolul al XIX – lea, a unor expresii chiar peiorative precum „a venit, ca în târg la Diosig" (ung.: *megjárta, mint a diószegi vásárt*). Tot pașa Husein Mahomed a dat Diosigului, în 6 iulie 1665, jumătate din pădurea Sâniobului, care se folosește în mod tradițional până acum și este inclusă și în propunerea lui Paskó Kristóf din 1665 privind delimitarea părților Bihorului de nord rămase Ardealului (vezi în alt loc)[114]. A fost introdusă și vama podului, iar strângătorii de impozite turci au încasat această dare, fapt pentru care s-a născut o ceartă cu locuitorii Debreținului, care aveau vie în zona Diosigului (vezi mai târziu)[115]. Într-o chitanță, mutaveliul Mahomed din Oradea recunoaște plata integrală achitată de locuitorii târgului, este vorba despre cei 3 forinți după fiecare gospodărie[116]. Degeaba era Diosigul la zi cu plata impozitelor, degeaba era proprietate evkaf, soldații otomani pretindeau ocazional și de la ei servicii extraordinare, cum s-a întâmplat și în 1673, cum reiese din răspunsul pașei din Oradea dat la plângerea locuitorilor din Diosig. Turcii din Oradea au pretins atunci alimente fără știrea/acordul pașei[117].

Studiind documentele otomane, observăm că Diosigul se menționează consecvent ca fiind oraș, ceea ce înseamnă că turcii au recunoscut tacit statutul localității de târg de pe vremuri. Cum am văzut mai înainte, Diosigul a devenit proprietatea pe vecie a marelui vizir (până în 1686) de tip mülk[118], care mai avea și alte proprietăți în Bihor. Ca să-și protejeze proprietățile de tendințele continue de recuperare ale sultanului, marele vizir (pașa Köprülü Ahmed) pe toate acestea le-a dăruit bisericii otomane, de aceea, în noiembrie 1665, au fost conscrise din nou ca părți ale proprietății de tip evkaf (bisericesc, domeniu fundațional) toate casele, hotarele, veniturile bănești. Faptul că această categorie de domenii a fost cea mai privilegiată din tot Imperiul Otoman, fiind apărată, chiar prin statut, de abuzurile sultanilor, constituie explicația relativei stabilități a populației și economiei Diosigului, între 1660–1692 (în 1654 – 268 capi de familie, în 1665 – 163 case și 293 capi de familie, în 1692 – 201 gospodării). În conscripția despre proprietățile marelui vizir din pașalâcul Oradea (1665) sunt înșirate următoarele localități: Biharea, Epsicopia, Nagykereki, Kismarja, Diosig, Komádi, Berettyóújfalu, Sălard, Sîntimreu, Marghita, Mișca, Popești, Tăuteu, Tileagd. În decembrie 1665 s-au conscris și localitățile evkaf-ului din pașalâcurile Timișoarei, Lipovei și Ineului cu tot aceeași rigurozitate[119]. În continuare citățm în traducere datele referitoare la Diosig din conscripția respectivă.

„*Orașul Diosig*, aparține (nahieului) Bihorului. Numărul locuitorilor 293. Numărul caselor 163. Îi aparțineau: ferma Egyed-major, fără locuitori, luat împreună cu dealul; Sarkad-

---

[114] În traducerea maghiară, după Molnár János, nu figurează numele oficialului care a acordat. Și Molnár citează doar două părți din text, prima în care se acordă dreptul la jumătatea pădurii din Sâniob celor din Diosig, iar în a doua tot același drept celor din Sâniob. Prima parte: „Te Diószegi Biró, az Szent Jóbi erdőnek fele tietek, többet ne kivánjatok, az felet szabadon birjűtok." A doua parte: „Te is Szent Jóbi Birő, esküttekkel együtt erős úri czimeres levelemet látván, megéritek felével. Várad 1665. die 6. Juli." Molnár János, *idem*, p. 37

[115] Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Budapest, 1981, p. 406, 385-395; Molnár János, *A Bihar Diószegi ev. ref. egyház múltja és jelene, Egyháztörténeti monográphia*, Nyomatott Laszky Ármin Könyvnyomdájában, Nagyvárad, 1885, p. 28-29; Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik Jenő, Szekfű Gyula, *Török-magyar oklevéltár 1533-1789*, Budapest, 1914, p. 251.

[116] „A Diószeg városi alatt valók, minden háztól hijány nélkül meg fizették a tartozott 3 frtot, ezért ezen pecsétes jegyet adtul kezőkbe bizonyságul. Kelt 1077. évi Rebjülevvel hava elején = 1666. Augustus. Mohamed váradi biztos." Molnár János, *idem*, p. 38.

[117] „Várad vára külső belső erődjeinek védői! A felügyeléstek alatt lévő, s nagyvezéri hűbér birtokok közé tartozó Diószeg nevű szegényhelység panaszt emelt némely csapat egyes katonái ellen, kik a szegéyn jobbágyokkal, élelmi czikkek elő állitása végett törvénytelenül, s követelőzve bántak. E dolog tudomásul vétetvén, a jelen rendelet adatik ki, mely szerint t.i. az emlitett tény elkövetése nem parancsoltatván, az csupán egyes katonáknak tulajdonitandó. Ezért az amlitett helység (eseng)ése után, hogy a bűnösök miként lakoljanak – majd meglássuk. Kelt 1083. Sában hó 3-dikán. – 1673. év eleje." Molnár János, *idem*, p. 37-38.

[118] Devenind proprietate de tip mülk (adică proprietate pe vecie), proprietate caracteristică Imperiului dinainte de secolul XVI. Ulterior sultanul, prin recvirarea regulată ale acestor tipuri de domenii a reușit prevenirea formării unei oligarhii cu putere periculoasă pentru sultan (nu erau familii nobiliare cu averi și putere impresionante ca și în statele creștine). Proprietarii, pentru a-și salva aceste moșii, le-au donat bisericii otomane, pentru a fi scoase de sub autoritatea statului și sultanului (acestea se numeau *vak(u)f* sau *evkaf*).

[119] Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik János, Szekfű Gyula, *idem*, p. 247-272.

major, fără locuitori; Kakad-major, fără locuitori; Érfaluhely, fără locuitori; Hadkerek-major, fără locuitori. În orașul Diosig de șase ori se țin târguri. Jumătatea dealului Sâniobului deținut de diosigani, cealaltă jumate de cei din Sâniob. Orașul Diosig împreună cu predii și ferme trebuie să dea: decima din grâu 165 kile; decima din cereale mixte 165 kile; decima din cânepă, in și fân 1000 kile; decima din fructe, legume și ceapă 1500 kile; decima după stupi de albină 2000 akce; impozitul pe oi 2000 akce; impozitul pe grădini 500 akce; impozitul din must 750 medre; impozitul pe porci, inclusiv purcei 1200 akce; impozitul pe butoi, lemne și ghintă 1300 akce; haraciul celor cu cort (ung.: *sátorozók fejadója*) 2000 akce; impozitul de mireasă, acciza de transcriere și daune agrare 2000 akce; impozit succesoral, averea persoanelor dispărute, animale găsite, impozitul fugarilor, amenzi contravenționale și penale minore 2000 akce. După moara de apă deținută de locuitorii Diosigului, cu o roată și două pietre se plăteau 240 akce anual." Urmează descrierea însemnelor care delimitau hotarul Diosigului, cu denumiri ungurești transcrise fonetic în turcă (greu localizabile geografic câteodată), care considerăm însă importante pentru a fi publicate. „*Descrierea hotarului orașului Diosig*. În direcția *Jankafalu* (Ianca) semnul (transcrisă fonetic din turcă: *honka, hunka*) în locul cunoscut sub numele *Magyaros vuk*, la est de acela semnul la locul cu numele *Tölös vuk*, apoi semnul la locul cu numele *Szarvas-Semgyén*, apoi în direcția *Hódas* dintre semnele din apropierea *Sekir* semnul depus în pădurea sub numele *Csokali* la capătul localității amintite, la vest de acela semnul depus în locul cu tufăriș sub numele *Kis-Almás*; apoi ferma/măierul cunoscut sub numele *Raszfalu*[120] este tot în proprietatea supușilor localității cu același nume, fiind atașat hotarului lor, ceea ce aici se și menționează. Semnul din hotarul satului *Léta* (Nagyléta, Létavértes, Hu), la est de acela semnul la locul *Hireg-rud*, la vest de acela semnul la locul cunoscut sub numele *Hovadri dök*, apoi semnul la locul *Delosvár*, apoi semnul depus în apropierea morii vechi, la vest de acela semnul în apropierea insulei *Panidsa szigete*, la sud-est de acela semnul la locul cunoscut sub numele *Derin-Erd*, acolo se află ferma/măierul cunoscut sub numele *Sárli* (Sárfű), ce se menționează, la est de acela semnul din apropierea hotarului *Almás*, la sud-est de acela semnul din apropierea hotarului *Alkeri*, la vest de acela semnul din locul cunoscut sub numele *Fesko*, care la marginea inferioară vine în contact cu semnul din locul *Kokadi tó* și dealul și pământul fermei/măierului *Kokadi major* (Kokad, Hu) este atașat localității menționate."[121]. Pe baza acestei conscrieri putem afla că hotarul Diosigului deja atunci avea inclusă hotarele localităților Egyed, Sárfő, Kokad, deținea părți din pădurile de la Ciocaia și Sâniob și avea atașată încă trei foste localități arpadiene pustiite (Hadkerék, Sarkad, Érfaluhely și/sau Delosvár/Dióstelek).

Pe[122] baza conscrierilor otomane efectuate, rezultă că multe localități din aproape toate comitatele ardelene plăteau tribut turcilor, iar spahii sau demnitarii turci solicitau sprijin militar în fiecare an din partea principatului ardelean în colectarea impozitelor (de ex. în 1675, 1676)[123]. Aceste cereri erau motivate de atacurile soldaților cetăților limitrofe din Ungaria Superioară, pătrunse adânc în Ardeal, împotriva colectorilor de impozite turci.

---

[120] În secolul XV. popoarele balcanice conduse de fugarul Gheorghe Brancovici au fost distribuite în jurul Debrecen-ului. Din această populație slavă au ajuns și în localitatea Egyed, ajungând să se formeze două străzi: Rác-utca și Magyar-utca. Nou veniții s-au asimilat foarte repede cu populația maghiară, însă denumirea de Rácfalu/Tótfalu purtând memoria lor se alterna în documentele din sec. XVI. cu vechea denumire Egyed.

[121] Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik János, Szekfű Gyula, *Török-magyar oklevéltár 1533-1789*, Budapesta, 1914, p. 251. Akce era unitatea monetară otomană, iar kile era unitatea de măsură a greutăților (deobicei 1 kile = 8 okka = 10,26 kg, dar varia în limite largi de la o zonă la alta). Despre medre (unitatea de măsură volumetrică pentru lichide) nu deținem date. Despre identitatea celor cu corturi în literatura maghiară există discuții. Karácson Imre afirmă că sunt supuși fugiți din localitățile vecine pustiite, iar Hegyi Klára afirmă că ar fi defapt coloniști sârbi aduși de turci. Numele de familie din conscripția camerală din 1692, după părerea noastră, nu susțin a doua teorie în cazul Diosigului. Karácson Imre, *Sátorozó ráják*, Századok, anul XLII, 1908, p. 919-923; Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*, (seria *Csokonai História*), Budapesta,1995, p. 193.

[122] Textul următoarelor cinci paragrafe cu aparat critic preluat din Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007 cu permisiune și completate cu cercetări proprii.

[123] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyar kori államokmánytár*, V., Pest, 1871, pp. 300, 446.

Așa s-a întâmplat și în iulie 1684, când 200 de soldați sătmăreni au atacat la Marghita colectorii turci ai haraciului din cele cinci nahie-uri (probabil comitatele ardelene), care tradițional administrau haraciul turcilor în Marghita. Soldații ardeleni în cei 25 ani petrecuți nu au atacat niciodată colectorii turci. Soldații din Sătmar au omorât un aga și au prins 11 soldați, respectiv au confiscat banii și caseria. Dacă iobagii nu reușeau plata impozitelor, pașa din Oradea (schimbat de ex. în 1670 pentru severitatea exagerată față de supușii imperiului) recvira marfa unor locuitori din localitatea respectivă, sau întemnița și chinuia alți locuitori până la obținerea sumei dorite. Aceste impozite însă creșteau de la an la an[124]. La un moment dat turcii au colectat 112 akce pe poartă spre nevoile cetății Oradea.

Locuitorii comitatului erau obligați și la muncă silită pentru demolarea sau pentru renovarea fortificațiilor otomane. De exemplu, pe baza unui ordin din 11-20 martie 1663, se înființează o pălancă în jurul bisericii din Batăr pentru asigurarea securității drumului Oradea-Ineu, iar zilierii (în turca otomană: *cerehor*) trebuiau asigurați de către supușii din jurul Oradiei și Ineului. În 12 aprilie 1676 pașa din Oradea a cerut câte trei persoane din fiecare localitate la Adrian/Adorján (lângă Sălard) pentru demolarea cetății de acolo. În 16 aprilie 1677 sultanul Murad al IV-lea, a poruncit fortificarea Sâniobului cu ajutorul ghiaurilor, costurile fiind estimate la 2080 guruși. În iunie 1677 căpitanul din Șimleu înștiințează pe Apaffy despre intenția pașei de Oradea privind reconstruirea cetății din Pocsaly, căpitanul în rang de aga fiind denumit zaimul orădean Murteza[125].

Cu reluarea conflictelor militare dintre turci și austrieci, au apărut și multe impozite și servicii extraordinare. În 1673 pașalâcul Oradea a trebuit să administreze 30.000 okka de salpetru Porții Otomane, dar în pașalâc producția de salpetru nefiind tardițional, în loc de 5 okka/casă s-a decis colectarea a câte 2 taleri de argint (simguruș) după fiecare casă (1 taler= 75 poltre)[126]. În 1682 pașa din Oradea a cerut bani de tabără de la locuitorii pașalâcului, cu toate că sărăcimea nu a plătit nici împrumuturile luate pentru plata banilor de tabără pentru anul precedent. Tot în acest an părea să se schimbe un vechi obicei al turcilor, cel al colectării impozitului sultanului înaintea celui pentru spahii. Spahii vroiau să colecteze primii impozitul cuvenit lor în teritoriile comitatelor ardelene[127]. În mai 1683, sultanul a cerut pașalâcului Oradiei 1000 de căruțe cu 4 boi pentru o diurnă de 50 akce, la tabăra din Eszék, care în trei săptămâni au fost adunate în Bihor. Spahii au vrut să ceară banii de tabără pe trei ani. Și așa s-au colectat deja 152 poltre pe casă. Aceste impozitări otomane extraordinare au creat dificultăți oficialilor voievodali în colectarea impozitului ardelean în 1683[128].

La aceasta se adăugau nelegiuirile săvârșite de curuții lui Thököly Emeric. Din cauza prădărilor oștilor neplătite, atât turcii din Sâniob, cât și ardelenii din Șimleu au atacat în repetate rânduri aceste hoarde pentru a le tempera, luând prizonieri dintre ei, spre exemplu și în primăvara anului 1682. Thököly însă a amenințat localitățile Otomani, Galoșpetreu, Tarcea, Adoni și Chișereu, că dacă nu vor rezolva eliberarea lor, le va prăda[129]. Despre toate aceste evenimente vom discuta într-un subcapitol separat.

Inițial turcii n-au permis nobililor impozitarea supușilor (ca de exemplu, protestul pașei de Oradea adresat lui Csáky Miklós), aceasta însă s-a realizat totuși în anii următori, cum dovedește o conscripție urbarială din 1678 despre proprietățile și veniturile feudale din domeniul fiscal Pocsaly, foste ale lui Zrinyi Ilona[130], sau o investigație din 1698 rezultată

---

[124] *Ibidem*, IV., Pest, 1870, p. 489; *Ibidem*, vol VI, Pest, 1871, p. 456.

[125] Fekete Lajos, *A berlini és drezdai gyüjtemények török levéltári anyaga, első közlemény*, Levéltári Közlemények, anul 6, 1928, nr 1-4, p. 282, (doc. 50); Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik János, Szekfű Gyula, *idem*, Budapest, 1914, p. 282; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyar kori államokmánytár*, V., Pest, 1871, p. 425; *Ibidem*, VII., Pest, 1873, pp. 355, 572.

[126] *Ibidem*, V., Pest, 1871, pp. 192-193.

[127] *Ibidem*, VI., Pest, 1872, p. 216.

[128] *Ibidem*, VI., Pest, 1872, p. 313, 323-326, 359.

[129] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyar kori államokmánytár*, VI., Pest, 1872, p. 194, 206, 231, 242. Cu câteva luni mai înainte soldații pro-habsburgici emiteau scrisori de supunere (*op. cit.,* p. 180, 186). În mai 1677, turcii, la Cadea au surprins 17 curuți și le-au atacat (1 ucis, 16 căzuți prizonieri). *Ibidem*, V., Pest, 1871, p. 407.

[130] Conscripție cu numărul iobagilor, sesiilor depopulate, serviciilor urbariale la fiecare localitate și viile,

din demersurile familiei Rhédey de a-și recăpăta proprietățile pierdute[131]. Putem afirma că atât nobilii, cât și fiscul ardelean[132] au reușit să colecteze la urmă obligațiile urbariale de la iobagii supuși turcilor: iobagii au dat aceste obligații moșierilor după vechiul obicei, contrar opoziției turcilor. În cazul relației fiscului ardelean cu turcii orădeni s-a instalat o tolerare reciprocă a impozitării teritoriului celuilalt începând cu anii 1670, relație presărată în continuare cu discuțiile privind situarea exactă a granițelor dintre Ardeal și pașalâcurile limitrofe[133].

În ceea ce privește relația turcilor cu viile din Diosig, localnicul Mocsi Nagy Gábor a povestit lui Dánielisz Endre în 1972 o legendă păstrată de istoria orală, confundând din păcate timpul desfășurării evenimentelor. Date mult mai exacte sunt cele găsite cu privire la cumpărarea unor plantații de viță de vie și înregistrate și în Libri Regii Ungariae. Conform acestora, Erőss György lua în zăloagă (4 mai 1683) prima dată viile lui Szántó István de pe dealurile Kishegy și Cserhát, apoi proprietatea de pe dealul Nagyhegy al sîniobeanului Koncz János și soția sa, Beczkehasi Judit (17 martie 1687), în final casa de pe strada Nagy-ucca al lui Szerző Pál și Erzsébet, tranzacții aprobate și de Leopold a I-a (20 septembrie 1688)[134].

Turcii[135] din Oradea au descoperit foarte repede și calitățile deosebite ale vinurilor din zona Diosigului și au încercat, în toate felurile, să obțină bani din acest produs. Din

---

pădurile. În plus, la fiecare localitate se menționează următoarele în regest:

„Pocsay: robota zilnică, decima din recolte, iobagi cu robota pe 12 zile și haiduci servind pe baza unui act de donație; arabile în 3 calcaturi, fânațe, pajiște, vii, mori, toate alodiale, cu venituri în parte în mâinile turcilor din Oradea.

Monostorpályi: Coloniștii nou sosiți plătesc taxă și dau decimă din miei, porci, albine și se dă de Crăciun găină moșierului.

Hoszupályi porțiune: din cauza situației grele a iobăgimii, se plătește o taxă anuală într-o sumă unică, iar robota constă din câte o săptămână la seceriș și cosit, dar iobăgimea totuși trebuia să dea și decima din grâne și animale.

Kisfejértó porțiune: Extraneii dădeau nona după semănături.

Diosig: doar vii alodiale cu o cramă.

Abrămuț/Molnos Ábrány: viile, arabilele, pădurile și moara alodială sunt pe mâinile turcilor.

Abram/Felső Ábrány porțiune: fiecare om cu venituri trebuie să dea găini de Crăciun, iar pășunile și pădurea de stejar erau de proprietate alodială.

Nagyléta: coloniștii noi plăteau taxă, iar după semănăturile de primăvară și de toamnă de pe terenurile alodiale dădeau nonă, iar după arabilele aparținătoare sesiilor decimă. Se plăteau bani de seceriș, iar iobagii cu sau fără plug plăteau taxe diferite."

Magyar Országos Levéltár (*Arhivele Naționale ale Ungariei*), *Urbaria et Conscriptiones*, CD-ROM în ediția Arcanum Adatbazis kft, 2004. martie, documentul UC 36:68 (ISBN 963 9374 50 4).

[131] Episcopia și cămara orădeană au pus sub semnul întrebării dreptul familiei Rhédey la bunurile revendicate. Conform acestei investigații, locuitorii din Sâniob, Zsáka, Remetea, Kötegyán, Pișcolt au plătit taxă lui Rhédey Francisc junior și după ocuparea Sâniobului de turci. La înmormântarea lui Rhédey Francisc senior, în 1667, văduva lui a luat împrumut de la un iobag din Zsáka pentru care l-a ridicat pe acesta din rândul săracilor. Probabil și iobagii diosigani aparținători de domeniul Rhédey din Sâniob, au dat aceste obligații. Papp Klára mai citează și alte documente care să ateste această chestiune. Papp Klára, *Biharország jobbágynépe, A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században*, (seria: *Csokonai História Könyvek*, 7.), Debrecen, 1998, p. 37, 98.

[132] Ca dovadă vor servi în acest sens și veniturile proventului fiscal Săcueni prezentate mai târziu la capitolul despre impozitarea ardeleană.

[133] Lukinich Imre, *Az erdélyi hódoltság és végvárai*, Hadtörténelmi Közlemények, anul XIII, 1912, p. 155–, 367–, 545–.

[134] Conform relatărilor lui și principele Bocskai Ștefan avea vii în Diosig, dar primii butuci nu el le-a plantat, ci turcii înaintea lui. Cu mult timp după gonirea turcilor, pădurea Cserhát era donat de Árva Bethlen Kata (soția fostului căpitan de Oradea, tragicul Zólyomy Dávid) diosiganilor. Nemes Kovács Márton era persoana încredințată cu defrișarea pădurii, ceea ce s-a și întâmplat până în 1763. Strămoșii noștri au plantat vie în locul pădurii defrișate după modelul viei lui pașa Fay, după poruncile lui Bethlen Kata. Viile astfel plantate erau scutite pentru 10 ani de taxe și dijmă. Mocsi Nagy Gábor, fost jude de dealul viilor, a citit această legendă dintr-o scriptură veche. Descendenții pașei Fay în Diosig erau cei din familia Fajzi și familia lui, familia Nagy (într-adevăr, și conscripția din 1692 menționează unul cu numele de familie Fajzi – nota autorului). După o a doua legendă (povestit de bunicul meu, Szabó József, 85 ani, 2003) fata uneia dintre principii Rákóczi ar fi donat pădurea ei de stejar localnicilor, care, în memoria donatarei, i-au zis mult timp pădurea lui Rákóczi. După defrișare locul se chema Cserhát în amintirea pădurii de stejar (ung. c*sertölgy*). Szabó József (edit.), *Bihardiószeg fejlődéstörténete. Kismonográfia*, Pro Juventus Diosigensis Egyesület, Bihardiószeg, 2003, p. 50.

[135] Textul următoarelor trei paragrafe cu subnote a fost preluată integral din Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007 cu permisiunea autorului.

1665 diosiganii dădeau 750 de medre ca decimă din must marelui vizir. Cei din Debrecen, care aveau vii în Diosig, la 1666, au depus plângere direct la sultanul Mahomed al IV-lea pentru faptul că în Diosig dar și în alte locuri, spahii și mutaveliul (administrator domenial din Oradea al marelui vizir) au perceput, pe lângă decima tradițională din must, și bani de struguri (conform deciziei sultanului se putea percepe numai una sau alta). În 1672 același sultan a trebuit să intervină pe lângă pașa și cadiul de la Oradea pentru a interzice timarioților și zaimilor, dar și pentru mutaveli, ca de pe noile plantații de vii să nu se mai perceapă, alături de decima obișnuită, în același timp și bani, drept răscumpărare de decimă. Totuși, în 1680, cei din Debrecen trebuiau să plătească ca decima din vin 2 forinți și 60 de dinari după fiecare ciubăr.

Nici nu a întârziat mult reclamația la Mahomed al IV-lea. În primăvara lui 1681, sultanul a decis ca numai mahomedanii să plătească impozitul pe terenuri, iar nemahomedanii doar decima uzuală din must. În toamnă, spahii s-au supus totuși cu indignare acestei decizii. Mutaveliul însă s-a opus, motivând prin faptul că este vorba de proprietatea marelui vizir și astfel lui ar fi trebuit să i-se adreseze reclamanții, fiindcă la Poartă se acordă dreptate oricui plătește suficient. Drept răzbunare, a trecut și la perceperea vămii pe podul din Diosig pentru cei din Debrecen, care veneau cu căruțele la viile lor din Diosig, ceea ce iarăși, nu era un obicei. Civilii din Debrecen au obținut de la pașă desființarea vămii podurilor, dar tot trebuia să plătească decima în bani. Între timp, Thököly Imre a vrut să-și ducă și el trupele la Debrecen pentru încartiruire, șantajându-le că altfel le va încartirui pe dealurile de vii (a dat la urmă civililor scrisoare protecțională, dar totuși soldații lui au cauzat multe pagube în zona Pocsaly-Kismarja-Hajdubagos-Nagyleta în vinurile transportate de pe promontoriul Episcopiei).

În iulie 1682, mutaveliul împreună cu cei din Debrecen au cerut marelui vizir să stabilească o taxă fixă decimei din vin pentru a nu trebui să se tot negocieze în fiecare an. Toamna aceea, mutaveliul nu a lăsat totuși oamenii să-și ducă vinurile acasă de pe promontoriile din Diosig, Vaida, Sântimreu, Ianca, vrând să perceapă taxe mai mari și să reintroducă vama podurilor. Vama podurilor au reușit să o suspende, obținând acordul pașei, iar impozitul pe must au reușit să-l coboare la 2 forinți și 80 dinari. Ulterior, chiar perceptorii sultanului au introdus vama podurilor (pentru fiecare căruță, plină sau goală, se cereau 15 ospore), și le cereau în termen de 10 zile chiar și de la cei care au dus vinurile deja acasă, cu excepția celor care aveau case în Diosig. Acest impozit în decembrie s-a anulat de către noul pașă numit, fapt pentru care a fost considerat a fi un om bun. Astfel, cei din Debrecen aveau un privilegiu, și anume acela de a plăti numai decima din must, nu și vama podului la Diosig, decizii confirmate chiar de către sultanul Mahomed al IV-lea în 1683 și 1685. Pregătind impozitarea după teren, în 1683 turcii au trecut la măsurarea exactă a terenurilor cu *dulum* (1 dulum era un teren de 40x40 m), dar și în 1684-1685 tot decima se plătea. Numai începând cu anul 1688 s-au încasat impozitele pe terenuri și nu pe producție (pe vie numai 300 de ospore, având în vedere că atunci era război). De obicei, culesul strugurilor începea în 10-15 octombrie și dura cam două săptămâni. Imediat după surechi, vinul era transportat la casele oamenilor, probabil și datorită situației de război[136]. Poate și această lăcomie a mutaveliilor cauza un oarecare dezinteres al proprietarilor de vii din Debrecen pentru promontoriile văii Ierului. Interes mai mare au prezentat pentru viile din apropierea Oradiei chiar de la începutul secolului. Interesul lor pentru promontoriile de pe valea Ierului va crește considerabil abia după alungarea turcilor din zonă[137].

Un alt motiv de supărare pentru cei din Debrecen, în răstimpul 1682-1683, au fost vămile mari din târgurile ținute la Diosig, motiv pentru care s-au interzis participarea

[136] Fekete Lajos, *Debrecen város levéltárának török oklevelei*, Leveltári közlemények, anul III, 1925, nr.1–4 (martie - decembrie), p. 92, 100, 102 – 106; Karácson Imre, Thallóczy Lajos, Krcsmárik Jenő, Szekfű Gyula, *Török-magyar oklevéltár 1533 – 1789*, Budapest, 1914, p. 251; Csűrös Ferenc, *Debreceni Diarium*, Történelmi Tár, 1909, p. 543; *Ibidem*, 1910, p. 78, 81, 86-89, 91, 246, 369-370; *Ibidem*, 1911, p. 56, 189.

[137] Rácz Istvan, *A debreceni polgárok szőlőföldjei a XVI – XIX században*, in *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia úrberrendezés és 1945 között*, Nyiregyháza, 1987, passim; Bársony István, *A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében,* in (Orosz István, Papp Klára redact.) *Szőlőtermelés és borkereskedelem*, Debrecen, 2009, passim.

meșteșugarilor atât în august 1682, cât și în februarie 1683. Totuși în martie 1683 trei căruțe, aflate în drum spre Debrecen,venind de la târgul din Diosig au fost atacate de tâlhari, acest transport fiind dovada peremtorie că situația taxelor târgului s-a reglementat repede[138].

Diosigul, chiar și în momentul asedierii cetății Oradea, se afla încă în proprietatea marelui vizir, împreună cu vama podului din Oradea. Ianca și celelalte localități din jurul Diosigului probabil erau proprietățile de serviciu ale spahiilor, care primeau salarii de 3000 ospore/an, suma fiind plătită proporțional de supuși: iobagii plăteau 5 taleri, fân, lemn, cereale suficiente, decimă din toate; jelerii plăteau 1 taler, 1 căruță de lemne, 1 oka de unt. Nu dispunem deocamdată de date referitoare la vama podului și târgurilor din Diosig, de aceea, pentru comparație, ne referim la cele din Oradea pe baza datelor lui Ványi Ferenc[139].

Comparând datele despre impozitarea Diosigului din a doua jumătate a secolului XVII cu cele din sec. XVI și începutul sec. XVII, putem surprinde și în cazul Diosigului două fenomene elucidate de cercetările actuale. Astfel, în perioada premergătoare ocupării otomane a cetății Oradea, Diosigul era la periferia zonei de influență otomană (adică departe de Szolnok, de al cărui sangeac aparținea) și toate obligațiile le plătea într-o sumă fixă unui singur proprietar otoman, contrar prevederilor canunului sangeacului din Szolnok. După 1628 însă apar trei co-proprietari în aceeaș proprietate timariotă, ceea ce probabil a crescut diversitatea pretențiilor față de supuși. Această înmulțire a timarioților este rezultatul demersurilor porții otomane de a descrește contribuțiile centrale la susținerea gărzilor militare din cetățile limitrofe și plătirea cât mai multora dintre ei cu proprietăți salariale (chiar și prin împărțirea veniturilor unor proprietăți timariote precedente, mai valoroase). În aceste condiții includerea Diosigului în rândul localităților evkaf după 1660 a fost de o reală importanță. De obicei, localitățile cu un statut politico-militar sigur în cadrul pașalâcului deveneau proprietățile has ale sultanului, marelui vizir, pașei și beiului, respectiv domeniu fundațional tip evkaf, iar proprietățile cu un statut mai nesigur (foarte îndepărtate, ca de exemplu, localitățile mereu disputate din cele șase comitate ardelene) erau date soldaților ca și proprietăți zaim sau timariot. Un alt fenomen descris este transformarea obligațiilor localităților îndepărtate de centrele administrative otomane, respectiv plătirea într-o sumă fixă în daturi plătite în natură, atunci când devin vecini cu un centru administrativ nou înființat. Diosigul în sec. XVI-XVII plătea doar o sumă fixă, însă după 1660 dădea în natură marelui vizir o mare parte a obligațiilor[140].

Impozitarea ardeleană (1665-1686)

În ceea ce privește statutul economic și impozitele în perioada 1661–1663, localitățile fostului domeniu rakoczian au plătit impozit austriecilor la Săcueni, iar după răscoala

---

[138] Csűrös Ferenc, *idem*, Történelmi Tár, 1910, p. 362, 569, 575.

[139] Cu ocazia târgurilor naționale, impozitul după marfă era plătit atât de vânzător cât și de cumpărător. Pe pod se plăteau 10 ospore după o căruță goală și 20 ospore după cele pline, 5 ospore după cal, 5 ospore după marfa cât poate căra un cal, 50 ospore de cumpărător după bou/vacă, 4 ospore după oaie/capră, 75 ospore după canta de vin, 25 ospore după „tona" de miere, 10 ospore după un animal sacrificat și alte 10 ospore de măcelar. La piață după orice bagaj se plăteau 86 ospore, după vânzări în valoare de 1000 ospore se plăteau 50 ospore. Se plăteau cumpărptor-vânzător după pielea de cal/bou câte 15, după cea de oaie/capră 3 ospore, după sare 3 ospore/bucată etc.. Ványi Ferenc, *Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben,* Hadtörténelmi Közlemények, vol 18, 1917, nr 1-4, p. 82-85.

[140] Sz. Simon Éva, *Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hászok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában: Gondolatok a ber vedzsh-i tahmin szisztéma működésének értelmezéséhez,* Századok, anul 141, 2007, nr 6, p. 1351-1406; Fodor Pál, *„Hivatásos törökök" - „született törökök": Hatalmi elit és társadalom a 15-17. századi Oszmán Birodalomban*, Századok, anul 138, 2004, nr 4, p. 773-791. Vezi și Dávid Géza, Fodor Pál, *Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében,* Hadtörténelmi közlemények, anul 117, 2004, nr 2, p. 481-510. Despre cele două fenomene amintite vezi Hegyi Klára, *A törökök magyarországi jövedelmforrásai*, Századok, anul 117, 1983, nr 1, p. 346-383. Despre prevederile canunului sangeacului din Szolnok din sec. XVI vezi Ágoston Gábor, *A szolnoki szandzsák 1591-1592. évi összeírása*, in (Botka János editor), *Zounuk – A Szolnok megyei Levéltár Évkönyve*, III, Szolnok, 1988, p. 223–. Despre prevederile canunului pașalâcului de Oradea, valabile în 1692, vezi Ványi Ferenc, *Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben,* Hadtörténelmi Közlemények, vol 18, 1917, nr 1-4, p. 82-93.

soldaților de acolo, au devenit proprietăți fiscale, impozitate inițial spre întreținerea cetății Săcueni (1664-1665), apoi de Transilvania (1665–1685). (Despre importanța cetății Săcueni, căpitanului Boldvai Marton, în inițierea impozitării ardelene în zonă vezi lucrarea lui Szakály Ferenc). Conform ideilor lui Boldvai, dacă s-ar fi reușit supunerea fostelor localități aparținătoare cetății, Săcuieniul ar fi devenit un pilon foarte important în sistemul de apărare ardelean. Valoarea cetății era reală, chiar în ciuda dimensiunilor reduse: de aici se putea organiza impozitarea teritoriilor ocupate de către turci și se putea stopa atât incursiunile turcilor cât și cele din Ungaria Superioară. În primăvara lui 1664 s-a început cu mare elan supunerea localităților. Prima dată a întemnițat niște consilieri (Cine ! Boldvai!!!) din Debrecen pentru o datorie de 3000 forinți, iar pentru celelalte localități a ordonat să se prezinte urgent până la Paști pentru stabilirea impozitelor. În lunile următoare, turcii și austriecii au dus lupte cu localitățile, fără un succes categoric, privind colectarea taxei portale sau a decimei. În aprilie, după fiecare poartă palatină se pretindea 12 forinți, bovine, slănină și 1 câblă de grâu. Nobilimea și haiducii trebuiau să dea 1 taler pe persoană și 1 vacă și 1 slănină la 20 persoane. Localitățile aflate spre sud de Oradea nici nu s-au înscris în listele taxei portale, iar cele situate spre nord de Oradea s-au înscris, dar din cauza interdicției impuse de către pașa din Oradea (pe care afirmativ ei au cerut-o) nu au plătit obligațiile. Doar haiducii spre nord de Barcău au administrat taxa. Colectarea decimei era și mai grea. Niște imigranți din Ineu stabiliți în Biharea au negat prima dată decima pe baza unui privilegiu valabil, fapt care a trezit iluzii și în rândul haiducilor și putea atrage după sine și negarea dijmei din vin ai extraneilor din Debrecen. Bineînțeles, Boldvai a încercat să convingă principele să nu se lase dus de nas. Eficiența căpitanului însă se poate cântări prin plângerile numeroase din partea turcilor și presiunilor din ce în ce mai serioase din partea Porții Otomane privind demolarea Săcuieniului[141].

În anul 1665, în urma demolării cetății Săcueni, conform tratatului de pace de la Vasvár, s-a încercat stabilirea unei granițe dintre pașalâcul Oradea și localitățile rămase Ardealului în Bihor (proventul Săcueni), la propunerea lui Paskó Kristóf și Ioan Szalárdi. Paskó propune prima dată următoarea delimitare: dinspre Debrecen fosta moară pe Ier al lui Zólyomy în locul Aranyszeg, apoi satul Gyapoly (Mihai Bravu), Roșiori Bihor, Vaida, Sântimreu, mijlocul pădurii din Cadea, mijlocul pădurii deasupra Sânicolaului de Munte (acesta fiind parte al domeniului Sâniob), Cubulcut, Poclușa de Barcău etc. Pe baza graniței astfel stabilite localitățile din jurul Diosigului, Săcuieniului, până la Cubulcut rămăneau proventului din Săcueni, iar proventul Sâniobului rămânea turcilor, cu excepția prediului Véd și Tăuteului, granița ocolind această zonă începând de la Cubulcut. Paskó a sugerat vizirului stabilirea graniței pe baza scrisorii protecționale ale lui pașa Ali, dar vizirul nu a vrut să audă de aceasta, așa că ar fi fost bine măcar obținerea delimitării prezentate. Disputele însă privind granița dintre teritoriile otomane și Principatului Ardelean s-au menținut pe tot timpul ocupației otomane. Szalárdi propune stabilirea teritoriilor de influență ale cetății Șimleului, astfel încât zona văii Barcăului, Ierului, spre nord de Crișul Repede și spre sud de Oradea, zonele haidonicale aparțineau autorității căpitanului din Șimleu. Ieșirea lui Bánffy Dénes în vara anului 1667 din Ardeal, probabil pentru inspectarea proprietăților fiscale ardelene a cauzat o adevărată alarmare atât din partea austriecilor (care au trecut și Tisa), cât și din partea pașei de Oradea (care s-a deplasat până la Sâniob cu oștile sale)[142].

Nu cu mult înaintea demolării cetății din Săcueni, dieta ardeleană a decis ocuparea preventivă a cetății Șimleului, proprietate a familiei Báthory, în vederea controlării incursiunilor militare turcești pe teritoriul Ardealului. Bineînțeles, văduva lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, Zsófia Báthory, a protestat împotriva violării privilegiilor nobiliare și l-a acuzat pe Apaffy, că cetățile (mai degrabă conacele) din Leta Mare, Valea lui Mihai și Koka(d), aparținătoare domeniului din Ecsed și donate soțului ei de regele Ungariei, au fost ocupate abuziv de oficialii din Săcueni. În mod interesant, scrisoarea de acuzare a lui Zsófia

[141] Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, p. 386-395.
[142] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyar kori államokmánytár*, IV., Pest, 1870, p/doc 217/CXXV-CXXVI, 277/CLVI. S-au publicat și memoriile lui Paskó Kristóf din 1668. Paskó Kristóf, *Naplók és emlékiratok a XVII-ik század második feléből*, Történelmi Tár, anul 13, 1890, p. 25-49.

Báthory nu menționează nimic despre Diosig (probabil era încă în vigoare amanetarea localității din 1658 către voievodul fugar, Constantin Șerban). La fel, pe 15 iunie 1667, într-o scrisoare expediată de pe teritoriu otoman, fugarul Nicolae Zólyomy, fiul întemnițatului Dávid Zólyomy, pretindea bunurile confiscate din Diosig și Săcueni, însă în zadar[143]. După 1665, părțile nordice ale comitatului Bihor au fost trecute sub jurisdicția căpitanului de la Șimleu, din a cărui autoritate a fost scos întregul domeniu Diosig-Săcueni, mai ales după 1686, când s-a ocupat Sâniobul[144]. Cu toate că teritoriul domeniului aparținea, din punct de vedere geografic, mai mult de Transilvania, țăranii mergeau mult mai des pentru problemele lor juridice la administrația otomană de la Oradea decât la Șimleu. Localitățile circumscripției fiscale Săcuieni au răscumpărat toate obligațiile către fiscul transilvănean pe bani, plătind sume fixe pe bază de contracte totdeauna la începutul anului următor pentru anul precedent. Din cauza impozitărilor dese turcești și mai eficiente, administrația ardeleană a fost nevoită deseori la acceptarea reducerii impozitelor proprii, dar a acordat înlesniri și din alte cauze. Astfel, Apaffy în 1667 a renunțat la 200 forinți din taxa pe 1666 în favoarea reconstruirii bisericii reformate din Diosig, iar începând cu 1672 a donat 50 forinți anual pentru școala reformată de aici[145].

În 1666 dieta din Făgăraș a reglementat chestiunea impozitelor către fiscalitatea transilvăneană, provocând nemulțumirea turcilor (1667, 1670, 1671) prima dată pentru introducerea acestora, apoi pentru mărirea acestora (1669). În 1667 turcii prin aga Gencz Mehmed au atenționat pe Apaffy să lase în pace localitățile din Partium supuse turcilor[146]. Din cauza evenimentelor militare din prima jumate a decadei 1660, localitățile însă nu au putut plăti regulat de la bun început aceste sume. Astfel, Diosigul din cei 500 florini repartizați pe anul 1666 abia în 20 ianuarie 1668 a plătit 300 florini (restul taxei de 200 fiind redusă de Apaffy în scopul reconstruirii bisericii reformate) cu ocazia dietei din Bistrița, iar în 17 iulie 1668 taxa pe 1667 și prima jumătate din cea pe anul 1668 (în total 750 florini) cu ocazia dietei din Rădăuți (localitate în Moldova !!!!), a doua jumătate în decembrie 1668 (dus de Péter Nagy de Diószeg). Săcuieniul abia din 4 martie 1669 figurează în evidențele fiscale voievodale, când șpanul Oláh István a plătit 275 florini pentru anul 1668, ca venituri domeniale. Încât Diosigul s-a grăbit cu plata taxelor pe 1668, în 1669 nu găsim nici o consemnare în registre despre Diosig, dar în 8 ianuarie 1670 deja plătește 900 florini și jumate de majă de săpun pe 1669. Între 1670-1672 taxele s-au colectat de căpitanul suprem Bánffy Dénes. După căderea lui în dizgrația principelui, acest post i-a revenit lui Rhédey Ferenc. În 11 martie 1671 diosiganii și săcuianii trebuiau să plătească 2000 de florini, dar fiindcă Apaffy a vândut o localitate, au plătit doar 1905 florini (deci celelalte localități abia din 1670 au început să dea impozit fiscalității transilvănene), suma fiind administrată în Făgăraș.

Conform unei evidențe din 1673, taxele localităților erau următoarele (stabilite probabil din 1669): Diosig 1000 florini (redus la 950 fl din 1672 de către Apaffy, restul de 50 fl fiind donate anual pentru folosul școlii reformate de aici), Leta Mare 240 fl (redus la 120 fl în 1683 și 1685), Paleu 150 fl, Petreu 150 fl, Albiș 100 fl, Tulogd (lângă Săcueni) 100 fl, Săcueni 80 fl, Valea lui Mihai 50 fl, Cetariul Românesc (pe vremuri lângă Albiș) 40 fl, în total 1910 fl. Venituri din măcelărit, cârciumărit și morărit nu erau în nicio localitate și nici în tot domeniul. Așa cum am văzut și vom vedea în continuare, localitățile însă rareori au reușit să administreze suma întreagă stabilită prin contractele respective. În

[143] Bethlen János, *Erdély története (1629-1673),* Balassi Kiadó, Budapest, 1993, p. 261, 267, 268-269, 301 (despre fuga lui Nicolae Zólyomy vezi *ibidem*, p. 297-315).

[144] Dispunem de instrucțiunile date căpitanului din Șimleul Silvaniei în 1675, din care reies atribuțiile administrative și juridice ale căpitanului asupra teritoriilor subordonate (și asupra Bihorului). Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *idem*, V., Pest, 1871, p. 352; Koncz József, *A hódoltság történetéhez*, Történelmi Tár, 1894, p. 686.

[145] Szabó József, *Bihardiószeg fejlődéstörténete. Kismonográfia*, Pro Juventus Diosigensis Egyesület, Bihardiószeg, 2003, p. 22–25

[146] Szilágyi Sándor, *Monumenta Comitialia regni Transilvaniae*, Budapest, 1889, vol XIV, p. 190; *ibidem*, vol XV, p. 159-161, 211-212; Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *idem*, IV., Pest, 1870, p. 360. Din această perioadă deținem și date exacte despre cheltuielile curții voievodale. ***, *Apaffi Mihály udvartartása (1666),* Történelmi Tár, anul 17, 1794, p. 557-563.

16 martie 1672 localitățile au plătit 1704 fl, iar în restanța de 196 fl ale locuitorilor din proventul Săcueni, Bánffy Dénes, căpitanul Clujului, a perceput 4 butoaie de vin în valoare de 140 fl. În 1 martie 1673 au administrat 1109,85 fl (în 1673 Diosigul a fost prădat de turcii din Oradea) prin intermediul maiorului clujean Budai Mihály, pe 3 februarie 1674 suma de 1660 fl, pe 23 februarie 1675 suma de 1806,76 fl (restanța de 104 fl s-a administrat în două reprize egale pe parcursul aceluiaș an: 27 aprilie 50 fl, 27 septembrie 54 fl.) prin intermediul lui Olasz Ferenc. Din cauza prădării Diosigului în 1675, locuitorii acestuia nu au reușit să plătească taxele în perioada următoare, iar prezența curuților lui Wesselényi Paul a afectat și localitățile vecine. Astfel, Ferenc/Francesco Olasz/Bialis, căpitanul Șimleului din 1675, în 12 ianuarie 1676 a reușit să colecteze doar 620 taleri din impozitul săcuianilor, alte câte 200 fl din impozitele diosiganilor și săcuianilor în luna mai. În 29 martie 1677 s-au colectat doar 450 fl, iar în 1678 în total 1440 fl (pe 2 februarie 1000 fl., 18 februarie 240 fl., 3 mai 200 fl.). Și în 1679 abia 1606,15 fl s-au plătit în caseria fiscală din cei 1760 fl prevăzuți anual (celor 50 fl reducere de la Diosig s-au adăugat și veniturile lipsă din prediul Tulogd).

După cum se vede, până în 1679 impozitele localităților erau înregistrate împreună. Abia începând cu 1680 avem date despre înregistrarea impozitelor separat pe localități. Astfel, în 9 februarie 1680, toate localitățile și-au plătit taxele (total 1720 fl) adunate de Veér György (căpitan de Șimleu) și trimise prin Halmágyi János, cu excepția Cetariului Român, care din cauza pustiirii a beneficiat de înjumătățirea taxei (și jumătatea taxei, cele 20 fl, a rămas neplătit). În 7 februarie 1681 (cu ajutorul lui Veér György) doar Albiș, Valea lui Mihai și Săcueni și-au achitat taxele în totalitate, Diosigul a plătit doar 946 fl, Paleul doar 149,52 fl, Leta Mare doar 238 fl (a mai plătit 28 fl în 23 octombrie prin Pelyei Ferenc), iar Petreul și Cetariul Român nu au plătit nimic, rămânând încă 20 fl restanță și pe 1682. Pe 20 ianuarie 1682 (administrate de Serédi Benedek), cu excepția Albișului și Cetariului Român toate localitățile și-au achitat impozitele (total 1620 fl), ultimele două completând aceste lipsuri abia în 25 iunie 1684 (99,55 fl și 47,56 fl) prin Olasz Ferenc. În 9 februarie 1683 Leta Mare a plătit doar 120 fl (taxa fiind redusă tranzitor de soția lui Apaffy), Albiș doar 80 fl, Cetariul Român nimic, restul localităților normal. Suma a fost trimisă de Serédi Benedek. În 1 martie 1684 doar Diosigul, Săcuieniul, Leta Mare, Valea lui Mihai și-au plătit integral sumele, Petreul doar 49 fl (total 1401 fl), restul fiind în restanță, din care doar Petreul a mai plătit 51,93 fl. Suma a fost dusă vistieriei de Király Pál. În 8 februarie 1685 Diosig, Albiș, Paleu, Săcueni, Valea lui Mihai au plătit integral sumele, dar Leta Mare numai 120 fl, iar Petreul doar 100 fl (total 1550 fl în loc de 1720 fl), Cetariul Român nici nu se mai menționează[147].

Avem date neconsistente despre demersurile căpitanilor din Șimleu privind colectarea taxelor ardelene de la an la an, dar totuși suficiente ca să ne dăm seama că nu era o chestie ușoară și că multeori au trebuit să acorde înlesniri din cauza agresiunilor militare din partea turcilor, curuților și lobonților[148].

Diosigul pe timpul instalării administrației fiscale habsburgice (1686-1703)

După ocuparea Sâniobului în 1686 și Diosigul a intrat în autoritatea Curții de la Viena ca moșie nou achiziționată (luată în evidență de Neoaquisitica Comissio)[149], administrată

[147] Szádeczky Béla, *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása,* első kötet, *Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667-1690),* Budapesta, 1911, p. 51, 191-192, 466-467, 468, 469 – după 1685 lipsesc datele referitoare la proventul din Săcueni.

[148] Szilády Áron, Szilágyi Ágoston, *Török-magyar kori államokmánytár*, VI., Pest, 1871, p/doc 313/CCXXV, 359/CCLXVII, 389-391/CCXCI, 515/CCCXCII.

[149] Contrar diplomei leopoldine din 1691, care recunoștea donațiile făcute de principele transilvănean din toate timpurile, curtea vieneză nu mai ținea cont de aceste promisiuni. Lângă domeniile fiscale ardelene (vezi localitățile fostului provent fiscal ardelean, Săcuieni) au fost confiscate și localitățile domeniilor laice (vezi domeniile lui Zolyomy Miklos, părtaș în luptele antihabsburgice de partea lui Thököly Imre) și trecute în subordinea cămarelor imperiale. Curtea vieneză în urma unui plan de instalare pe teritoriile ungurești reocupate („Enrichtungswerk"), cu ocazia dietei din 1687 a exprimat clar preferințele politice prin acceptarea nobilimii maghiare din Ungaria Superioară ca aliat și obligarea Transilvaniei prin tratatul de la Blaj la plata unei sume enorme, pe lângă obligația încartiruirii armatei lui Carol de Lotharingia. Nobilimea bihoreană mai trebuia să

încă de la început de Cămara Scepusiensă[150]. Cămara a decis ca domeniile care i-au parvenit ca nou achiziționate, să le dea în amanet sau în arendă la diferite persoane fidele Curții. Așa a fost și în cazul Diosigului începând cu 1692[151]. Ședința comitatensă parțială din Diosig (19 octombrie 1688), a hotărât conscrierea localităților ocupate, dar aceasta s-a îndeplinit pentru întregul comitat doar în 1692, și în organizarea Cămarei Orădene[152].

Din perioada premergătoare anului 1692 (marea conscripție cameralǎ), conscripțiile și estimările camerale dintre 1687-1689 ne furnizează primele date privind stabilirea unor noi relații economice și de proprietate în această zonă. Conform acestora, Cămara Scepusiensă, preluând între domeniile confiscate domeniul abației de Sâniob, domeniul din Sâniob al familiei Rhédey, domeniile din Mișca, Nagykereki/Palota și Săcueni ale familiei Zólyomi dar și proprietățile Rhédey–Zólyomi, prin comasarea lor, a organizat domeniul cetății Sâniob, de care aparținea și Diosigul la început[153]. Mai târziu, localitățile domeniului Săcuieni au fost separate din cea a Sâniobului, iar Diosigul s-a separat și de acestea[154].

---

ia o decizie grea: să aparțină încă de administrația ardeleană slăbită sau să se reorienteze către administrația habsburgică. Această orientare s-a manifestat treptat: prima dată prin cererea unui comite suprem de la împărat și prin aceasta, recunoașterea autorității habsburgice, apoi prin neprimirea în 1696 a dicatorii ardeleni, iar din 1698 prin neinvitarea/neprezentarea Bihorului la dietele ardelene. Papp Klára, *Biharország jobbágynépe, A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században,* (seria: *Csokonai História Könyvek* 7.) Debrecen, 1998, p. 27-31. Despre Enrichtungswerk vezi bibliografie selectivă în subnote la Papp Klára.

[150] Inițial domeniile din nordul Bihorului erau subordonate Cămarei Scepusiense (Cămarei din Casovia/Kassa/Cosice), iar în luna mai 1692 au fost cerute de Cămara din Buda subordonată direct curții vieneze (prima dată fiindu-i arondată nou înființatul domeniu de Sâniob și Debrecen) creându-se confuzii în colectarea impozitelor și obligațiilor în 1692 între cele două cămare fiscale, iar pe 1 octombrie 1692 s-a înființat Cămara din Oradea subordonat Cămarei din Buda. Lângă oficiul tricesimal din Oradea, îi aparțineau și inspectoratele din Oradea, Sâniob și Pomezău, respectiv oficiul sării și cel tricesimal din Debrecen (de aceasta aparținea și tricesimatorul din Diosig). Autoritatea Cămarei din Buda însă s-a terminat la sfârșitul lunii martie 1694, când aceste teritorii au fost retrocedate Cămarei Scepusiense. Detalii vezi la Georgiță Mihai, *Comitatul Bihor la începutul administrației austriece (1686-1692),* în *Cele trei Crișuri, revistă de cultură*, Oradea, seria a III-a, mai-iunie 2007, nr 5-6, p. 4, 6, 7.

[151] Ágoston Péter, *A magyar világi nagybirtok története*, (seria *Társadalomtudományi Könyvtár*. új sorozat), Budapest, 1913, p. 253, 255, 276, 279 și *Arhivele Naționale ale Ungariei (Magyar Országos Levéltár) Urbaria et Conscriptiones*, UC 66:9 – conscripție din 1689 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012.

[152] Borovszky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad*, Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1901, p. 537; Mezősi Károly, *Bihar vármegye a török hódoltság megszünése idejében (1692)*, Budapest, 1901, p. 537.

[153] Fondul Urbaria et Conscriptiones din Arhivele Naționale ale Ungariei (Magyar Országos Levéltár), s-a editat inițial sub formă de regeste pe*, Urbaria et Conscriptiones, CD-ROM*, ediție comună Arcanum Adatbázis kft – Magyar Országos Levéltár (www.arcanum.hu și www.mol.gov.hu), Budapesta, martie 2004 (ISBN: 963 9374 50 4) apoi sa- digitalizat integral pe *Urbaria et Conscriptiones, merevlemez*, ediție comună Arcanum Adatbázis kft – Magyar Országos Levéltár, Budapesta, septembrie 2009, se poate accesa și pe internet http://mol.arcanum.hu/urbarium

Arhivele Naționale ale Ungarie,i Urbaria et Conscriptiones, UC 52:50, UC 52:51, UC 66:9, UC 66:10, UC 90:87, UC 52:48, UC 52:49 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012. Inițial au conscris separat domeniul abației de Sâniob în 1687 și 1688 (UC 50:48 și UC 50:49), domeniile confiscate ale lui Zolyomy în 1688 (UC 82:78), cele două domenii Zolyomy din Mișca și Nagykereki/Palota în iulie 1688 (UC 24:44 și UC 27:27), apoi domeniul Rhedey-Zolyomy în 1689 (UC 52:50), domeniul Zolyomy din Săcueni în 1689 (UC 66:9), toate cele menționate anterior le-au înșirat la un loc (UC 90:87), apoi marele domeniu Sâniob unificat în 27.02.1689 (UC 52:51 și UC 66:10).

De la abația de Sâniob au confiscat localitățile: Sâniob, Véd (astăzi aparține de Albiș), Sânnicolau de Munte, Tăuteu, Sărsig, Sântimreu, Paleu Uileac, Ciuhoi și Săldăbagiu; de la domeniul Rhédey din Sâniob au luat asemănător: Sâniob, Véd, Sânicolau de Munte, Tăuteu, Sărsig, Paleu Uileac, Ciuhoi și Săldăbagiu; de la familia Zólyomi printre proprietățile din Mișca au luat: Mișca, Chiraleu, Chiribiș, Satulnou, Popești, Varviz, Cuzap, Tria, Derna, Almaszeg (Voivozi de Popești), Sacalasău, Borumlaca, Hantfalva (prediu între Popești și Varviz), Lacs/Laz (?), Sânlazar, Sánci (prediu lângă Sânlazăr); proprietățile confiscate ale lui Nicolae Zólyomy: Palota, Told (Hu), Nagykereki (Hu), (Bihar-)Keresztes (Hu), Henczida (Hu); de la familia Zólyomi printre proprietățile din Săcuieni au luat: Diosig, Săcueni, Valea lui Mihai, Albiș, Otomani, Leta Mare (Hu); fostele bunuri Rhédey–Zólyomi: Sâniob, Nagykereki (Hu), parte din Diosig. Acestea toate, atunci, aveau valoarea de 87809 forinți.

[154] Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 27-28 citează pe *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones*, UC 49:2 (28 mai 1696), UC 49:4 (20 octombrie 1699), UC 49:5 (22 februarie 1699), UC 49:6 (15 martie 1699), UC 49:7 (9 mai 1699), UC 49:8 (20 mai 1699), UC 82:91 (20 octombrie 1699) pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012. E vorba de conscrierile apertinențelor domeniului Săcuieni fără Diosig (în 1696 Diosig doar se menționează ca și populată).

În anul 1694, când Episcopia romano–catolică și-a primit domeniile înapoi, Diosigul era amintit printre proprietățile fiscale, dar ca depopulată, probabil în urma năvălirii tătarilor din 1693. Și în 1697, Diosigul era tot la fisc, dar în 1696 se menționează deja locuit[155].

Printre proprietățile lui Zrinyi Ilona, aparținătoare domeniului din Pocsaly, în 1678 se menționează 3 vii alodiale de 80 săpători și casa pivnicerului de pe strada Kandia. O altă conscripție, nedatată (sfârșitul sec. XVII.), menționează inventarul alodial din Diosig: grâu 900 cruci, fân 150 căruțe, grâu 450 câble, boi 27, oi 600, cai în herghelie 60, porci 250, 3 vii alodiale 300 săpători, vin 891 urne (tinnae), albine 92 stupi. Fiecare locuitor plătește 1/1 taler, decima din cereale, decima vinului doar cei care importă mult, vama morii și crâșmăritul[156].

În 27 februarie 1689[157], din inventarul veniturilor domeniilor Rhédey-Zólyomi rezulta faptul că în Diosig îi aparțineau acestui domeniu 6 sesii locuite și 7 pustiite[158]. Arabilele, pajiștile, pădurile aparținătoare acestor sesii erau suficiente, dar nu erau cultivate din cauza proximității turcilor din Oradea. Restanță în impozite nu aveau de pe anul trecut. Restul locuitorilor (o parte nobili), iobagii fostului domeniul Zolyomy din Săcuieni, trăiau pe 182 de sesii voievodale primite de la principele Transilvaniei, pentru care trebuiau să fie prezenți la arme, în schimb nu prestau nici o muncă iobăgească și nu dădeau nici daruri. Plăteau, totuși, taxă sau arendă pentru folosirea cârciumei și a măcelăriei. Valoarea acestora era de 16.666 2/3 florini ungurești[159]. Într-o conscripție despre Săcuieni se confirmă faptul că cele 12 târguri naționale anuale din Săcuieni de pe vremuri, după 1665, s-au repartizat în egală măsură între Marghita și Diosig[160].

---

[155] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones*, UC 1:5 (anul 1694), pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012 – între domeniile fiscale, în 1694, se înșiră și: Diosig, Ved, Leta Mare, Albiș, Petreu, Tăuteu, Sărsig, Ciuhoi, Urvind, Kerekegyhaz (în hotarul Roșiorului Bihor), Henczida, Valea lui Mihai, iar în 1694 Episcopia romano–catolică de Oradea a primit de la fisc înapoi localitățile: Uileac, Sântimreu, Sânmiclăuș, Sânpetreu, Săldăbagiu, Szenttelek, dar și plasa Beiuș. Diosig, Ved, Leta, Petreu depopulate, în Tăuteu, Sărsig, Ciuhoi, Urvind trăiau doar câțiva locuitori fără boi, le Kerekegyhaza 7-8 iobagi, moară, la Sâmtimreu moară, etc., au rămas după tătari.

Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones UC 115:26 (18 decembrie 1697) pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012 – doar înșiră proprietățile fiscului, care mai demult aparțineau cetății Sâniob și altor moșieri. Fără a le traduce, redăm denumirile în forma lor originală: Szent Job; Véd; Szent Miklos; Toti; Szármegh; Szent Imre; Palyi; Uylack; Csaholy; Szaldobagy; Eörvend; Nadany; Teleck; Czigany falva; Piskolt; Rethege; Szaniszló; Kölrtvelyes; Mihalyfalva; Galos Petri; Micske; Kyrali; Terebes; Uyfalu; Papfalva; Várviz; Közepes; Terie; Alsó Dama; Sás Teleck; Baromlack; Almaszegh; Hontfalva; Láz; Szent Lázár eg San; Barat falva; Vámos ház; Poklos Teleck; Kis Kövesd; Kis Totfalu; Hagymadfalva; Felső Dama; Bosay; Rogoz; Cse Teleck; Torna falva; Puszta falva; Széplack; Palota; Jád; Nagykereky; Keresztes; Henczida; Szurdock; Fancsika; Kőallya; Cseke; Szent János; Edrögd; Masza; Kakocs; Osi; Solyomkő; Elend; Kis Lugos; Kis Pestes; Kenod; Szakadat; Gyösz; Fugy; Vasarhely; Löbl; Orgisagh; Sztár; Rassaj puszta; Gya Pal (!); Toth Teleck; Mocsmai föld; Kis-Nagy Kakucs; Eskölő; Bors; Buttyani; Berkinyi; Roff; Csomahaza; Lőre; Ártánd;Diszegh; Mihalyfalva; Albis; Oltomany; Nagy Letha; Szekelyhid; Oláh Csatár; Monos Petri.

[156] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 36:68 (18.03.1678), UC 108:51 (sfârșitul sec. XVII.) pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012

[157] Datele prezentate prima dată la: Adrian Apan, *idem*, p. 34.

[158] După moartea lui Augustin Benkovich (26 oct 1702), succesorul lui, Emeric Csaky, a fost numit din decembrie, dar a fost hirotonisit abia pe 5 august 1703. Noul episcop însă nu și-a ocupat postul pe timpul războiului lui Rakoczy. Familia Rhédey a încercat recuperarea proprietăților pierdute și ocupate de fiscul imperial, apoi transferate în majoritate în proprietatea episcopiei romano-catolice, conform diplomei leopoldine. Au profitat de absența episcopului și de căsnicia Juliannei Rhedey cu fiul lui Gheorghe Komaromy, vicespanul rakoczian al Bihorului, reprezentantul lui Rakoczy la masa de tratative în 1711. Nu dispuneau însă de actele de donație ale voievozilor transilvăneni pentru domeniile respective, astfel au trebuit să-i interogheze pe vechii lor iobagi despre proprietățile lor. Astfel, au înregistrat și răspunsurile unora din Diosig în iunie 1708, adeverind că iobagii i-au transportat vinul și decima și pe timpul turcilor lui Francisc Rhedey la Cluj. Au obținut și Sânicolaul de Munte și Sântimreul. Papp Klára, *Biharország jobbágynépe, A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században*, (seria *Csokonai História Könyvek* 7.), Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, p. 39.

[159] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 52:50, UC 66:9 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 02.12.2011 – 1689, conscripție și estimare. Cămara Scepusiensă deci, încă recunoștea privilegiile Diosigului, dar după internarea lui Mihai Apaffy al II-lea nu se mai ținea cont de aceasta, de fapt în conscripția camerală din 1692 și aceste privilegii au fost inventariate.

[160] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 49:3 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012

Conscrierea camerală din 1692[161] ne arată în Diosig 201 de gospodării. Cei 216 capi de familie aveau 127 sesii întregi, 78 jumătăți de sesie, 13 treimi de sesii, 13 sferturi de sesii, la care se adăugau 58 de extranei cu 33 de sesii întregi. Capii de familie aveau: 165 de fii, 140 fete, 243 boi, 58 vaci, 73 vițele, 1 capră, 95 porci, 155 stupi, 309 câble de grâu de toamnă, 12 câble de grâu de primăvară, 284 de căruțe de fân, 39 cai. Erau doar menționați și 30 de nobili. Se menționează judele principal, căpitanii nobililor, cei doi preoți reformați. Numărul sesiilor voievodale a scăzut la 179, dar fiecăreia îi aparțineau grădini și plantații de tabac. Cei treizeci de nobili pe vremea turcilor erau liberi, dar trebuiau să presteze cu arma la chemarea principelui. Cei care aveau sesii voievodale nu trebuiau să dea decima, robota și nici alte obligații, dar, pe timp de război, trebuiau să dea 50 de pedestrași. Nona, lucrul gratis etc. a fost răscumpărată cu 1000 de forinți. Localitatea avea pământ arabil bun, vii întinse, moară cu trei roți, construită din banii comunității cu trei ani în urmă, precum și pădure. Din referirile indirecte bănuim, că pe teritoriul localității înconjurat de pălancă erau terenuri intravilane, iar în afară extravilane. Avea trei străzi: Nagy utca, Halom utca, Tot szer, iar îi aparțineau și terenurile a trei localități pustiite (Egyed, Hérnek, Ciocaia). Mai știm de prezența unei conscrieri din 1693, a registrelor de decimă din Arhivele Naționale ale Ungariei, și a unui registru de decimă din 1700 pentru Bihor[162].

Pe promontoriile Diosigului, la 1692, 128 de proprietari locali aveau 828 săpători de vie și 58 de extranei 1229 săpători de vie. Dintre extranei 29 din Debrecen (32% ai extraneilor) aveau o recoltă de 340 de ciubăre (37% din recolta extraneilor). Dintre localnici doar 61 au dat decima după o recoltă totală de 568 ciubere de vin[163]. În 1691 însă 115 localnici aveau 2438 ciubăre de vin, iar 38 de extranei din Debrecen (25% ai extraneilor) aveau 1477 ciubăre (38%). La Ianca în 1691, 10 localnici, aveau 424 ciubăre, iar 11 extranei din Debrecen (52%) aveau 224 ciubăre (45%)[164].

Cercetătorii maghiari au identificat prima dată la Tokaj existența viilor scutite de impozite, și iată că a existat și la Diosig încă din 1692. Astfel, pe lângă viile alodiale și cele comune, după care se plătea decima, au existat și vii libere[165]. În Diosig, tradiția viilor libere a început în contextul apropierii turcilor, când principele ardelean a dat niște privilegii colective, mai ales referitoare la străinii din Debrecen, care aveau vii în Diosig, cu toate că, deja la 1719, nu mai erau decât două vii libere în Diosig (care reflectă tendințele lui Gronsfeld de creștere a veniturilor din vii). Tot în cazul viilor din Tokaj au evidențiat și relația dintre cantitatea de vii ca sursă de venit și creșterea demografică a populației (zona viticolă Tokaj-Hegyalja era cu cea mai mare densitate de locuitori din Ungaria vremurilor).

---

[161] Datele prezentate și la: Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 35-36.

[162] *Arhivele Naționale ale Ungariei, fond U44 (Microfilme) Finanz- und Hoffkammerarchiv Wien, Hoffinanz: Ungarn: conscripția comitatului Bihor 1693; DJAN–Bihor, fond Prefectura Județului Bihor I. (inventar pe anii 1609-1920), fond nr. 12, inventar nr. 41, nr. ordine 605, rolele 68-69 – registrul de dijmă ale plășilor Oradei, Beiușului, Crișului, Eriului din 1700; Arhivele Naționale ale Ungariei , fond E 159, Regesta Decimarum, Bihar megye (1567-1601, 1686-1698, 1724-1769), pachetul 57-59. – repertoriul pe www.mol.gov.hu meniul „Adatbázisok és Segédletek" submeniul „A MOL és az Arcanum Kiadó közös adatbázisai"; Arhivele Naționale ale Ungariei, fond E210, Miscellanea, pachetul 27, tomus 100 – chitanțe, adeverințe și alte documente despre venituri de dijmă din Bihor 1657-1758; idem, Dominalia pachetul 39. tomus 125/a (Săcueni 1700), pachetul 38 tomus 107 (proprietățile Rákóczi 1647-1690); Idem, Militaria pachetul 49. tomus 91 (Sâniob 1691), pachetul 49 tomus 87 – (Săcueni 1696-1700); Hajdú-Bihar megyei Levéltá, fond IV A 1/h – actele de întreținere și încartiruire ale oștirilor în comitatul Bihor.*

[163] Mezösi Károly, *Bihar vármegye a török hódoltság megszünése idejében (1692*), Budapest, 1901, p. 23 – 31, Papp Klára, *idem*, p. 90, Rácz Istvan, *A debreceni polgárok szőlőföldjei a XVI – XIX században*, in *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia úrberrendezés és 1945 között*, Nyiregyháza, 1987, p. 72; *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 36:68, UC 108:51, UC 52:50, UC 66:9 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 02.12.2011

[164] Bársony István, *A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében,* in (Orosz István, Papp Klára redact.) *Szőlőtermelés és borkereskedelem*, Debrecen, 2009, p. 183.

[165] Această libertate nu avea nici o legătură cu statutul social al stăpânului de pământ, ci reflectă statutul juridic al viilor (atunci viile au fost separate de celelalte terenuri neavând statut similar cu terenurile agricole). Așa a luat naștere un fel de paradox cum că, uneori, viile alăturate ale iobagilor erau libere, iar ale nobililor erau supuse decimei. Deci, în cadrul comunității promontoriilor a funcționat dreptul cutumiar și mai puțin poziția socială.

Să nu uităm, că Diosigul deținea 1/3 din totalul viilor Bihorului, iar conform conscripției din 1692, Diosigul era a doua mare localitate în comitat după Debrecen. Se pune automat întrebarea, poate fi adevărat această relație și în cazul Diosigului? Poate fi prezent, dar nu era un factor demografic exclusiv. Diosigul, după cum știm, era proprietate evkaf pe timpul turcilor, cea mai privilegiată categorie de proprietate, la care mai trebuie să adăugăm și privilegiile primite de la voievozii transilvăneni[166].

Avem date despre un caz de eliberare din iobăgie. Astfel iobagul Nyiri János a primit o scrisoare de eliberare (*manumissio*) de la Melith Paul, care i-a asigurat independența față de orice stăpân de pământ, iar pentru aceasta trebuia să dea doi boi și nouă ciubere vechi de vin, chiar dacă ar fi trebuit să le dea din producția de anul următor, în cazul în care ar fi revenit turcii. Dar nerespectarea înțelegerii ducea la anularea prevederilor documentului, fapt ce l-ar fi adus pe respectivul la condiția lui inițială[167].

În vederea redresării populației comitatului, atât epsicopul Augustin Benkovich[168], cât și căpitanul orădean Corbelli au intervenit lângă curtea vieneză, să ia măsurile necesare instalării unor noi coloniști și să ia măsuri pentru repatrierea celor pribegiți în comitatele Heves, Solnoc, Sătmar, Săbolciu și Crasna, la care curtea vieneză a și emis două circulare în lunile următoare[169]. Migrația a existat și în interiorul comitatului. Pe baza diferitelor conscripții camerale putem asista la un fenomen de migrare dinspre localitățile limitrofe mai mici către Diosig, fenomen inițiat de luptele de recucerire ale cetăților Sâniob și Oradea, dar care din păcate nu s-a stopat cu cedarea luptelor ci, din contră, s-a perpetuat.

Localitatea *Ianca* aparținuse mai înainte lui Zólyomi Miklós[170], iar după ocuparea Sâniobului a trecut la fisc. În timpurile turcilor localitatea avea 16 sesii, dintre care 6 erau

---

[166] Orosz István, *A bortermelés társadalomformáló hatása*, História, 1998, p. 36–37, *Arhivele Naționale ale Ungariei, Libri Regii* documentele 19.253, 19.253a, 19.253b, 19.253c pe http://mol.arcanum.hu consultat și de mine în 11.07.2012; Szabó József, *Bihardiószeg fejlődéstörténete, kismonografia*, Pro Juventus Diosigensis Egyesulet, Bihardiószeg, 2003, p. 22–25

[167] Papp Klára, *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és iobbágysága a XVIII században*, , (seria *Csokonai História Könyvek 7.*), Csokonai Kiado, Debrecen, 1998, p. 99, 133 – citează documentul de la *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* (*Arhiva județului Hajdú-Bihar*), fond IV A 1/a, vol 1, p. 292-4. Procesul înnobilării nu era unul simplu. Începând cu secolul XVII, s-a încetățenit o metodă de mai multe etape. Iobagul prima dată obținea o scrisoare de eliberare (manumissio) de la moșier, conform căreia de la el nu se mai percep obligațiile feudale. Dacă era nevoie, în schimbul unui împrumut, moșierul putea să amaneteze iobagului un teren corespunzător, care până la replata împrumutului era scutit de obligații feudale (inscriptio). Iobagul numai atunci putea cere înnobilarea în fața regelui și cu sprijinul moșierului, după ce terenul respectiv, în schimbul unei sume, a fost eliberat definitiv de sub obligațiile feudale (exemptio).

[168] Date biografice detaliate la Véghseő Tamás: «*Catholice Reformare*» – *Ágoston Benkovich O.S.S.P.P.E missionario apostolico, vescovo di Várad (1632–1702)* (seria *Collectanea Vaticana Hungariae II/1*), Gondolat Kiadó, Budapest–Roma, 2007.

[169] Georgiță Mihai, *Comitatul Bihor la începutul administrației austriece (1686-1692)*, în *Cele trei Crișuri, revistă de cultură*, Oradea, seria a III-a, mai-iunie 2007, nr 5-6, p. 8, 10. Cercetările încă incomplete deja ne sugerează că această migrație dinspre comitatele menționate (inclusiv și Békés) înspre comitatul Bihor a fost destul de însemnată, atât pe localitățile domeniilor ecleziastice, cât și pe cele camerale și laice. Imigranții din județele limitrofe erau de diverse naționalități (unguri, români, rusini, rromi, nemți etc.), cu toate că proporția lor adevărată încă nu se cunoaște. Migrarea masivă a coloniștilor din comitatele limitrofe a provocat nemulțumirea acestora și a declanșat revendicarea iobagilor și nu de puține ori și repatrierea lor forțată la locurile lor de baștină. Perioada marelor migrații între comitate se termină oficial în 1734, când împăratul anulează anii fără impozite acordate coloniștilor, dar totuși migrația interioară (în comitat) s-a păstrat și mai târziu. O scurtă sinteză a problemei cu exemplificări, vezi la Papp Klára, *idem*, p. 129-131. Sintetizează, lângă surse arhivistice, și rezultatele lui: Bársony István, *A váradi püspökség Bihar megyei birtokainak jobbágysága a XVIII. század első harmadában*, în (Szendrey István redact) *Magyar Történeti Tanulmányok*, vol. XII, 1979, Debrecen, 1979, p. 59-117; Ember Győző, *Az újratelepülő Békés megye első összeírásai (1715-1730)*, Békéscsaba, 1977, p. 150-167; Ila Bálint, *Gömör megye, A megye története 1773-ig*, Budapest, 1976, pp. 375-376; Veres Miklós, *Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században,* in *Történeti Statisztikai Évkönyv*, Budapesta, 1961-1962, p. 181-182; Balogh János, Szendrey István, *Bihar megye benépesülése a török hódoltság után*, în (Szendrey István redact) *Magyar Történeti Tanulmányok*, vol. VI, 1967, Debrecen, 1967, p 41-69; Borcea Liviu, *O conscriere privind fuga iobagilor de pe domeniile Sătmărene la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea,* in *Crisia*, vol X, 1980, Oradea, 1980, p. 453-482.

[170] După cum putem observa, Curtea vieneză nu recunoștea intenționat nici în actele oficiale dreptul de proprietate al familiei Rakoczy. Mai degrabă recunoștea drepturile familiei Zolyomy: Zolyomy David fiind închis pe viață de Gheorghe I Rakoczy în urma unui proces conceptional, iar fiul lui (Nicolae/Miklos Zolyomy) a fost alungat din Transilvania de însăși Mihai I Apaffy. Nicolae Zolyomy a fost un fel de marionetă de șantaj (aspirant la tronul ardelean în caz de nevoie) din partea Porții Otomane când aceasta voia să obțină ceva mai important de la principele Apaffy

nobiliare, iar decima a fost răscumpărată cu 60 de forinți ungurești pe baza conscrierii camerale din 1692. Din 1690, împreună cu Hodoș au fost donate debreținianului Szikszay Kis Péter pentru merite militare, de către Leopold I. Lui Szikszay i se făceau 10 zile de robotă pe an, dar și alte mici obligații. Cei 4 iobagi ai lui, conscriși în 1692 ca locuitori în Ianca, în 1703 donau clopotul rămas din biserica de la Ianca bisericii reformate din Diosig, ca locuitori mutați în Diosig împreună cu stăpânul lor (actul de donație citat in extenso de Molnár János în 1885). Ianca de atunci este prediu și lipsește din conscrierile secolului XVIII. Prin descendenții de sex feminin proprietari au fost familiile înrudite: Dömsödy, Szeremley și Komáromy[171].

Și localitatea *Coliu* a fost confiscată de la Zólyomi Miklós în momentul ocupării Sâniobului, iar în anul 1693 fiscul l-a vândut pentru 1000 de forinți lui Komáromy István din Debrecen (donație imperială 2 mai 1693). În timpul ocupației otomane erau 12 sesii și se plăteau 40 de forinți ca răscumpărare decimală. Komáromy lângă cei 40 de frți, mai încasa și nonă și robotă. Cu totul că conscripția cameralã din 1692 menționează 6 capi de familii pe 4 sesii, o estimație din 7 oct 1692 deja le menționează ca mutați în Diosig[172] După ce Komáromy Ștefan a murit fără urmași, localitatea a trecut înapoi la domeniul fiscal de la Oradea, iar Carol al VI-lea, în 1722, i-a dat-o lui Komáromy Gheorghe, judecător la Debrecen. Doar după 1715 localitatea a început să fie repopulată, dar datorită încartiruirilor militarilor, locuitorii, la 1725, s-au mutat în pădurea din apropiere, în această perioadă jumătate din promontoriul localității era deținut de diosigani. În 1735 a fost preluată din nou de Cămară, iar din 19 febr 1737 a fost acordată lui Dietrichstein din partea lui Carol al VI-lea[173].

Localitățile *Egyed*[174], *Hérnek* și *Ciocaia* erau pustiite în 1692. Jumătate din Egyed a fost dată Diosigului de către un moșier numit Csongrády în anul 1660 pentru suma de 600 de forinți maghiari, iar cealaltă jumătate, împreună cu Hérnek au fost donate de careva dintre cei doi Gheorghe Rákóczi, până când Ciocaia i-a fost vândută Diosigului în anii 1670 pentru 1200 forinți de Mihai Veér. Cu ocazia atacului lobonților asupra curuților încartiruiți în Diosig în 1675, Egyed, Hérnek și Sárfő s-au depopulat temporar, iar între 1685–1686 s-au mutat toți (inclusiv și locuitorii din Ciocaia) în Diosig astfel că, Egyed, Hérnek și Sárfő au rămas puste pe vecie. Tradiția orală din Diosig leagă devastarea localității Egyed cu înființarea Diosigului (strada Egyed le păstrează originea de la mijlocul sec. XVIII), ceea ce, bineînțeles, nu este cu totul adevărat. Ciocaia după 1720 a început să se repopuleze. Prediile Egyed și Hernek au fost donate lui Dietrichstein în 1737, iar Ciocaia retrocedată mai repede episcopiei romano-catolice[175]. Prediul Egyed în 1719 pe jumătate era deținut de domeniul Diosig, iar cealaltă jumătate era deținută de iobagii din Diosig

(creșterea impozitelor, transferarea unor cetăți limitrofe, suport militar și economic în campaniile turcilor etc.).

[171] Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 31 citează pe Nagy Iván, *Magyarország nemesi családai czimerekkel és nemzedékrendi táblázatokkal*, vol. X., Budapesta, 1863, p. 702; Mezösi Károly, *Bihar vármegye a török hódoltság megszünése idejében (1692),* Budapest, 1901, p. 31; Molnár János, *A Bihar-Dioszegi evangelikus református egyház múltja és jelene, Egyháztörténeti monográfia,* Nagyvárad, 1885, passim; *Arhivele Naționale ale Ungariei (Magyar Országos Levéltár) Libri Regii* documentele 20.96, 21.77/b, 21.77/a, 21.77 pe http://mol.arcanum.hu consultat și de mine în 11.07.2012 (Adrian Apan încă a folosit *Libri Regii – Királyi Könyvek 1527-1918*, CD-ROM, Arcanum, Budapest, 2004. martie ISBN 963 9374 50 4, care s-a scos din vânzare fiind înlocuit cu *Libri Regii – Királyi Könyvek 1527-1918*, DVD-ROM, Arcanum, Budapest, decembrie 2006, ISBN: 978-963-7374-47-0, iar ulterior apare și pe internet)

[172] Cele 13 sesii reprezentau un venit de 1300 florini ungari, pescuitul 300, nona din struguri 600, ghindăritul 300 florini, total 2500 florini. *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 98:59 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012

[173] Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 31 citează Mezösi Károly, *Bihar vármegye a török hódoltság megszünése idejében (1692),* Budapest, 1901, p. 32; *Arhivele Naționale ale Ungarie,i Libri Regii* documentele 34.43, 23.28, 37.356 pe http://mol.arcanum.hu consultat și de mine în 11.07.2012; *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 38: 88, UC 98: 59, UC 17:9b pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012 .

[174] Bunyitay Vincze, *Az egyedi apátság története,* Nagyvárad, 1880.

[175] Adrian Apan, *idem*, p. 31

și alți moșieri mai mici. Domeniul deținea o parte din pădurea de stejar pentru ghindărit, locuri de pescuit, moară, pajiști etc[176].

La fel s-a depopulat și localitatea *Sárfő*, locuitorii mutându-se în Diosig. Despre această localitate însă știm mult mai puțin din această perioadă. Arabilele din prediul Sárfő erau parțial cultivate, cealaltă parte era doar cosită. Nona în 1719 era de 80 de câble poșoniene sau 40 câble debrețeniene. Pajiștile dădeau fân puțin. Atât arabilele, cât și pajiștile se arendau atât în 1719, cât și în 1731[177]. În august 1719 încă era a urmașilor Gronsfeld, în septembrie nu le primesc urmașii Breunner, ci devine proprietatea camerei, care în luna decembrie o estimează. Se menține în proprietatea domeniului fiscal orădean și pe 30 august 1720, dar din 5 mai 1721 era deja arendată de conții Lembling și Kuefstein. În 1731 aparține domeniului din Pocsaj, cu toate că Sárfő era arendat și atunci. Apoi a devenit parte a domeniului din Diosig fiind dat lui Dietrichstein[178]. Din documente deocamdată nu reiese dacă aceste migrări erau spontane sau dirijate de administrația cameralǎ.

Prin contopirea hotarelor localităților Egyed, Hérnek, Sárfő cu cel al Diosigului s-a format actualul hotar al Diosigului, chiar dacă ulterior făceau parte din măierișul (majorság) domenial diosigan.

Comitatul a încercat menținerea pe loc a coloniștilor sosiți din comitatele limitrofe cu diverse înlesniri. Și fiscul a încercat să menajeze populația greu încercată, iar în unii ani chiar s-au distribuit provizii populației din proviziile armatei. Însă Epsicopia romano-catolică a trecut la colectarea decimei, cum reiese din registrele de dijmă, începute chiar din 1686[179].

Tentativele de asediu ale cetății Oradea și prădarea tătarilor din 1693[180], respectiv recursul episcopului Augustin Benkovics adresat împăratului în 1694 privind sistarea colectării oricărei obligații cu excepția decimei regale, a condus doar la înlesniri tranzitorii și în colectarea celorlalte obligații (de exemplu nona). Decima s-a colectat în fiecare an. Diosigul nu s-a conscris în registrele de dijmă din 1687 pentru că în toamna aceluiași an Carol de Lotharingia, alături de oastea sa, a trecut prin Diosig în drumul său spre Transilvania, unde mergea pentru a ierna. O eventuală contribuție la întreținerea trupelor în trecere ar motiva o exceptare de la dijmuire anul respectiv[181]. Tot în acest an pașa de Oradea a încercat recucerirea Sâniobului, dar fără reușită[182].

---

[176] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 5:31, pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 15.07.2012

[177] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 5:31, UC 38:79, UC 84:61, UC 5:32 pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 15.07.2012

[178] *Arhivele Naționale ale Ungariei, Urbaria et Conscriptiones* UC 5:31, UC 157:64 (ambii din 1719), UC 38:79, UC 84:61 (ambii din 1719), UC 17:9d (din 1720), UC 36:71, 5:32(ambii din 1731) pe site-ul http://mol.arcanum.hu/urbarium în 16.07.2012

[179] Registrele sunt prelucrate global de Georgiță Mihai, *Comitatul Bihor la începutul administrației austriece (1686-1692)*, în *Cele trei Crișuri, revistă de cultură,* Oradea, seria a III-a, mai-iunie 2007, nr 5-6, , p. 1-11. Prelucrarea detaliată a fost efectuată mai devreme de Barbu Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea),* vol. II., Fundația Culturală Cele Trei Crișuri, Oradea, 1995, passim.

[180] Szalay László, *Magyarország története*, vol. V, Pest, 1857, p. 533-534. Tătarii sub conducerea hanului Galga, la porunca sultanului, după eliberarea Belgradului, urmărind oștirile germane ale generalului Croy, au devastat intenționat zona Oradei și Debrecenului. Veterani nu a ținut cont de atenționarea lui Thököly și nu a trimis întărir pentru protejarea zonei, iar cavaleria ușoară sub conducerea lui Hofkirchen, trimisă de Croy, nu s-a dovedit suficientă. Vezi și: Borovszki Samu (edit), *Bihar vármegye és Nagyvárad,* Budapest, 1901, passim; Szalay László, *Gróf Károly Sándor önéletirása és naplójegyzetei, partea I,* in *Magyar Történelmi emlékek*, IV, 1865, Budapest, 1865, p. 28-32; Gottreich László, *A bihari nép harca 1703–1704-ben,* Hadtörténelmi Közlemények, 1955, nr 3-4, p. 97-98 – citează distrugerile în orașele haidonicale din 1693; Varga Antal, *Az 1693. évi debreceni felkelés,* in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1965*, Debrecen, 1966, p. 147-161 – civilii mai înstăriți au fugit din Debrecen, ei au fost atacați de tătari la locul Vérvölgy, locuitorii mai săraci au rămas în oraș și nu li s-a întâmplat nimic. Ultima năvălire a tătarilor în Partium s-a întâmplat în 1717, vezi Obetkó Dezső, *Az 1717-i tatár betörés,* Hadtörténelmi Közlemények, 1941, vol 42, 193-210.

[181] Tiszai Lajos, *Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy, hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687 évi hadjáratról,* in (szerkesztette Szita Laszlo*) Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentum-részletek az 1686-1688 évi törökellenes hadjáratok történetéhez,* Pécs, 1987, p. 213.

[182] Hadtörténelmi Közlemények 1896. évi melléklete, Budapest, 1896, p. 266.

Registrele de dijmă din perioada 1686-1699 păstrate la DJAN-Bihor vin în completarea și nuanțarea situației economice a Diosigului și localităților limitrofe[183]. În afară de prezența armatelor (prin influențarea stabilității populației), muncile agricole și recoltele erau influențate într-o proporție importantă și de factorii meteorologici sau calamități. De regulă, seceta și frigul își exercitau efectele pe teritorii mai mari, în timp ce grindina, ploile torențiale pe teritorii mai restrânse[184]. Din 1689-1690 dispunem și de numărul secerătorilor pe gospodărie iobăgească în Diosig. Astfel în 1689 la Diosig, Coliu și Ianca 2 familii foloseau câte 4 secerători, 2 aveau câte 3, 6 aveau câte 2. În 1690 Diosig este consemnat cu 213 familii, din care 211 dau dijma din cereale. Dintre acestea 43 foloseau 114 secerători: unul avea 5, 2 aveau câte 4, 10 aveau câte 3, 17 aveau câte 2, 17 aveau câte 1[185]. Diosigul din 1697 nu mai figurează în registrele de dijmă (generalul Gronsfeld a primit și dreptul de dijmuire). Nu mai figurează în registrele de dijmă separat nici localitățile pustiite ale vechiului domeniu Diosig-Săcueni, care au intrat temporar în posesia episcopiei romano-catolice (Egyed, Hérnek, Ciocaia în jurul Diosigului). Similară este situația prediului Sárfő (lângă Diosig) divizat între Kakad (Hu) și Diosig. Literatura maghiară de specialitate ridică niște rezerve foarte serioase în legătură cu corectitudinea datelor furnizate de conscripția cameralã din 1692 în majortiatea localităților. Însă comparând datele ei cu datele registrelor de dijmă și ale altor conscripții din epocă, în cazul Diosigului corectitudinea datelor conscripției camerale din 1692 furnizate este unanim acceptată.

În continuare vom prezenta date despre producția agricolă preluate de la Barbu Ștefănescu sub formă tabelară [186] Studiind șirul datelor din 1686-1689, putem constata că după recucerirea cetății din Sâniob numărul locuitorilor cu producție cerealieră era

---

[183] Registrele de dijmă originale din perioada studiată se pot găsi la *Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, fond Episcopia romano-catolică Oradea, Seria Acte economice. Vol. II. (inventar pe anii 1633-1844),* fond nr. 3, inventar nr. 246, dosar 2603 – registrul de dijme ale comitatului Bihor în limba latină (cereale, contribuții bănești, seceriș 1687-1689, decima din vin 1687-1690); *idem*, dosar 2604 –calculele de dijmă ale comitatul Bihor cereale, miere, miei (1691), vin (1692); *idem*, dosar 2605 – calcule de dijmă ale comitatului Bihor cereale, miei, capre, albine (1694), vinuri (1694-95); *idem*, dosar 2606 – calcule de dijmă pentru comitatul Bihor, plaselor Diosig și Torda etc. pentru cereale, oi, capre, miere, vin (1696-99); *idem*, dosar 2612 – copiile latine legalizate din 1753 ale registrelor de dijmă din cereale ale comitatului Bihor pentru anii 1686, 1691, 1696; *idem*, dosar 2618 – copia legalizată ale registrelor de dijmă ale comitatului Bihor pentru anii 1686 (cereale, albine, miei), 1687 (cereale, albine, vin, miei), 1688 (cereale și vin), 1689 (vin), 1690 (cereale, albine, vin), 1691 (cereale, albine, miei, vin), 1694 (cereale, vin), 1695 (cereale, miei, capre, albine, vin); *idem*, dosar 2619 – copia latină legalizată ale registrelor de dijmă din 1773 ale comitatului Bihor pe anii 1696-99 (cereale, miei, capre, albine, vin); *idem*, dosar 2621 – copia legalizată din 1775 a registrului de dijmă din vin a comitatului Bihor pentru anul 1686.

[184] Anii 1683-5 au avut ierni grele, frigul s-a ținut și în timpul verii anului 1685. În 1686 a fost secetă, iar în 1687 ploi excesive. În 1686 s-a semnalat grindină la Otomani, Chișereu, Târgușor (crucea de 17 snopi dând la treierat numai ½–¾ câble debreceniene, CD, de sămânță). În 1688 crucea ½ CD sămânță în zona Diosig-Săcueni din cauza iernii grele, verii ploioase și grindinelor neobișnuite. Anul 1689 s-a prezentat cu ploi și inundații excesive, grindină, iar anul următor cu călduri excesive și lăcuste. În 1691 iar au revenit ploile excesive, frigul și înghețurile puternice primăvara și inundațiile vara, iar în 1692-3 seceta și lăcustele. În 1694 recolta cerealieră a zeci de sate este distrusă de lăcuste. Iarna 1694/95 este cea mai rece din secolul XVII, frigul continuându-se în tot anul 1695, fiind secondat și de inundații în prima jumătate a anului. Inundațiile au continuat și în 1696. În 1697-8 a revenit vremea secetoasă, întreruptă de o iarnă grea. În 1697 crucea de 17 snopi dădea în Bihor 4/8 CD grâu sau 6/8 câble casoviene (CC) de orz amestecat cu ovăz (1 CD= 1½ CC), iar în jurul Diosigului în general 2/4 CC sămânță de cereale. Situația a fost acelaș si în 1698. În 1699 iar au fost ploi excesive și inundații, de aceea crucea de 17 snopi dădea în tot Bihorul numai 2/8-3/8 CD sămânță în cazul grâului și 4/8-5/8 CD în cazul orzului amestecat. Anii 1700, 1702, 1705, 1706 au fost ani cu ploi prelungite, inundații, ultimele două și cu grindine. În 1708 a fost secetă. În 1700 se semnalează holera, iar între 1709-11 o epidemie severă de ciumă. Nu numai culturile erau afectate de schimbările vremii, din cauza poziției lor fânațurile tuturor localităților din domeniul Diosig-Săcueni erau supuse inundațiilor, după cum dovedesc mărturiile iobagilor din 1720. Barbu Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. XVIII și începutul secolului al XIX - lea),* vol. I, Oradea, p. 155-6 (anexa I A), 177-8 (anexa I C), 188-216.

[185] *Ibidem*, p. 90, 197-8.

[186] *Ibidem*, p. 188-216 (anexa I D). Date prezentate parțial și de Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007, p. 34.

mai mare, decât numărul acelora cu producție de struguri, ceea ce nu înseamnă lipsa plantațiilor de vie, ci redresarea mai lentă a viticulturii (având în vedere că între 1686-1688 numărul proprietarilor de vie se dublează, iar o plantație de vie nouă nu dă asemenea roadă în doi ani, iar vremurile nici nu erau prielnice pentru plantații noi). În 1688 cele două rânduri de date în cazul Diosigului se referă, probabil, la partea mai mare din cadrul fostului domeniu Zólyomy din Săcueni și la partea mai mică care aparținea fostului domeniu Rhédey-Zólyomy. Tot în acest an avem menționat separat și cantitatea de vinuri obținută de localnici și de extranei în Diosig. Date similare avem în conscripția din 1692. Tot între 1686-1689, prin urmărirea datelor putem constata numeric dinamica mutării locuitorilor din Coliu în Diosig, iar prin datele dintre 1697-1699 putem urmări evoluția economiei localnicilor din Ianca (locuitorii s-au mutat și ei mai târziu la Diosig).

Producția agricolă în zona Diosig între 1686-1689 și 1697-1699				
Localități	**Cereale în cruci/snopi**	**Producția de cereale nr. locuitori cu limite min-max (cruci)**	**Vinuri în tine/iuste și câți le-au obținut (localnici+extranei)**	**Plătitori de bani**
		1686		
Diosig	3504/0 grâu	137 (2-100)	2035/0 (99+0)	66 bc
Ianca	232/0 grâu	13 (3-72)	1234/13 (3+68)	–
Coliu	–	–	1029/30 (14+43)	–
		1687		
Ianca	288/0 grâu	29 (2-51)	1195/0 (?+?)	–
Coliu	88/0 grâu	4 (10-27)	55/0 (satul)	–
		1688		
Diosig	4233/10 grâu 4CDorz+ovăz	141 (2-136) pentru orz neprecizat	4483/20 (183+0) 2067/10 (0+42 din Debrecen)	5 bc
	593/0 grâu	17 (10-90)		
Ianca	286/11 grâu	24 (3-30)	100/4 (39 din Ianca, Coliu, Diosig)	–
	30/0 grâu	2 (10-20)		
		1689		
Diosig+ Ianca+Coliu	6490/0	218 (?-?) 10 cu 29 secerători	2544/10 (231 din Diosig+Debrecen) 1763/10 (57 din Ianca+Debrecen)	–
		1697		
Ianca	384/0 grâu 67/0 orz	85 (2-77 grâu) 7 (3-20 orz)	967/0 (63+0)	–
		1698		
Ianca	486/4 grâu 47/9 orz	35 din 39 (1-64 grâu) 15 din 39 (1-10 orz)	1378/0 (58+0)	–
		1699		
Ianca	277/0 grâu 40/0 orz+ovăz	20 din 27 (2-54 grâu) 13 din 27 (1-7orz+ovă)	2450/0 (101+0)	–

Războiul austro-turc dintre anii 1683-1699 a solicitat până peste măsură economia Ungariei: impozite anormal de mari, încartiruiri, etc., care a atras după sine nemulțumirea firească a populației[187]. Tot în acest scop s-a ținut la Diosig după aproape trei decenii una dintre primele ședințe comitatense la 19 octombrie 1688 pentru aprovizionarea oștilor adunate în scopul asedierii cetății Oradea, iar după o pauză, între 1693-1696, în fiecare

[187] Despre aceste mișcări și răscoale vezi următoarele articole din Hadtörténelmi Közlemények G. Etényi Nóra, *Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén*, idem, p. 670-695; R. Várkonyi Ágnes, *Kompromisszumoktól a szabadságharcig*, idem, p. 696-713**;** Czigány István, *Új katonai berendezkedés Magyarországon 1683-1703*, idem, p. 714-741; Zachar József, *Magyar katonaság a Hegyaljától a Tiszahátig 1697-1703*, idem, p. 742-758**;** Mészáros Kálmán, *A tiszaháti bujdosómozgalom és vezéralakjai*, idem, p. 759-775. Vezi și Sipos Ferenc, *Bihar vármegye a XVIII. század első éveiben (1701-1703*), in *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve*, XXVIII, Debrecen, 2001, p. 249-298.

an o dată. Mai târziu, probabil că generalul Gronzfeld nu a mai permis aceste adunări. După pacea din Karlowitz, în 1699, marcgraful Ludovic Baden, a venit personal cu armata sa pentru încartiruire în Oradea. Populația iar a avut ocazia să cunoască de aproape inconvenientele prezenței soldaților[188].

Viața religioasă a târgului Diosig

Mulțumită păsei de la Oradea, tribunalul extraordinar al recatolizării de la Eperjes nu a reușit să-și impună autoritatea peste aceste zone. De aceea, epoca de aur a bisericii reformate a continuat pe meleagurile Bihorului[189]. În această perioadă religia populației era exclusiv reformată. Biserica era cea de astăzi, dar cu nava principală doar cu un cor și pupitrul pe un stâlp în mijlocul navei, turnul mai scund și cu patru turnuri fiice la colțuri. Enoriașii din Diosig erau înmulțiți și de cei din Egyed (se știe doar de preotul Kaposi Mihály din perioada 1633-1696, pe baza celei mai vechi registre a Protopopiatului văii Ierului) și Ianca (se știu de preoții Michael Nagyfalvi din 1633 și românul Jankafalvi János ordonat în 1678 la cârmuirea bisericii reformate). Molnár János afirmă că localitățile Egyed și Ianca s-au depopulat definitiv în 1696 (informația nu contrazice foarte tare datele elucidate de mine). Despre locul bisericii din Egyed nu știm multe, bănuim că ar fi fost cea din perioada Arpadienilor. Despre biserica din Ianca știm că a stat în mijlocul sesiei nobiliare Szeremley-Bereczky, iar ruinele ei s-au văzut și în sec. XIX. Dintre cele două clopote, se știe că unul a fost aruncat în mlaștina din spatele bisericii, iar celălalt s-a dat bisericii din Diosig începând cu 1703 (s-a folosit în scopuri militare în 1917). Potirul vechi s-a dat de proprietarul Szikszai Kiss Péter bisericii din Hodoș[190].

Deocamdată nu știm foarte multe despre viața religioasă a localității Diosig. Grație lui Molnár János știm însă biografiile preoților reformați din perioada studiată[191]. Dinainte de ocuparea Oradiei de către otomani ultimul preot a fost Székelyhidi Dobos/Topheus Mihály (1621-1684) între 1655-1658. Acesta a fost un om mândru, dar care căzând sub o boală gravă s-a resemnat mult. Predicator foarte vestit al epocii, ajuns preotul principelui din 1663, însă despre activitatea sa din Diosig nu știm nimic. Între 1658-1668 la parohia de pe strada Nagy (astăzi Livezilor) probabil nu trăia preot, excepție Debreceni G. János care în sinodul din Debrecen s-a ordonat la Diosig în 20 noiembrie 1662. Următorul preot în parohia de pe strada Nagy este Diószegi Konta Kis István (1635, Diosig-1698) între 1668-1698. Rămas fără părinți din fragedă copilărie, a fost patronat de primjudele Konta György. Studiile le-a terminat la Diosig, Oradea, de unde a devenit rector la Berettyóújfalu, apoi a ajuns cantor la Debreczen și profesor lângă copii primjudelui debreținian Dobozi István. Predicatorul din Debrețin, Komáromi Csipkés György, a recunoscut capacitățile tânărului și la recomandarea sa orașul l-a trimis în pelerinaj academic cu o bursă, în perioada 1663-1666. După ce s-a întors din străinătate, a devenit preot în Debrecen, apoi în sinodul din Fehérgyarmat (10 iunie 1668) s-a ordonat ca preot la Diosig, unde a funcționat până la moarte. În 1677 este numit protopop, în 1689 notar superintendențial, în 1693 superintendent/episcop în Tiszántúli Református Egyházkerület. Prima lucrare i-a

---

[188] DJAN – Bihor, fond *Prefectura Județului Bihor*, inv nr 41, nr 707 (rolele 117-118) – tabele și situații privind organizarea militară a comitatului, evidența recruților, dezertării din armată, sustragerii de la serviciul militar ș a 1699-1794; *idem*, nr 708 (rolele 118-119) – tabele, situații și corespondență privind contribuțiile locuitorilor pentru întreținerea armatei 1699-1723.

[189] Despre temă vezi: Kathona Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, 1974.

[190] Molnár János, *A bihar diószegi ev. ref. egyház multja és jelene. Egyháztörténeti monográphia,* Nyomatott Laszky Ármin Könyvnyomdájában, Nagyvárad, 1885, p. 38-42, 45. Potirul (confiscat de biserica din Hodoș pe timpul comunismului și expus la Muzeul Național de Artă din București, apoi retrocedat bisericii) confecționat de Paci Janos este din argint, are 24 decagrame, 20,5 cm înălțime și cca. 300 mL pe baza descrierii lui Molnar Janos, iar pe talpă se scrie: „EN AZ TEKINTETES ES NAGOS ALBESY ZOLYOMI MIKLOS VRAM MEGH MARADOT EÖZVEGYE RADOCI SOPHIA (vezi: deregnyői Daróczi Zsófia) CINALTATTAM EZT AZ POHART AZ IANKAFALVAI ECCLESIAHOZ AZ SZ: SACRAMENTOMNAK KI SZOLGALTATASARA, VALAKI PENIGLEN EZT AZ POHART MAS EGYEB KÖSZÖNSEGES ITALRA FORDITANA ATKOZOT LEGYEN ERETTE * 1633”

[191] Din 1660 erau două parohii pe strada Nagy și Tószer/Tócer. Clădirea precedentei era vis-a-vis de biserica reformată, iar cealaltă în spatele ei, în locul actualului castel. Amândouă au fost confiscate de funcționarii domeniului Diosig pe timpul lui Jan Frans Bronckhorst van Gronsveld cu ocazia construirii castelului.

dedicat-o tatălui său adoptiv. În opera sa populară „Kiosztott Talentom", Debrecen, 1677, publică 73 de predici, dar afirmă că în cei 12 ani de când stă la Diosig a notat cca. 900 de predici, majoritatea însă nu și le-a notat, fiindcă erau multe duminici cu câte 5 înmormântări (în special în 1677). Publicarea cărții s-a susținut de principe, primjudele din Debrecen, predicatorii din Sântimreu, Cheșereu, Târgușor, iar alți trei au scris poezii introductive (Approbatio). L-a urmat fiul lui, Diószegi Kis Sámuel, între 1698-1713, înmormântat și el desigur în biserica din Diosig, lângă tatăl său[192].

În cealaltă parohie de pe strada Tószer/Tócer între 1660-1677 figurează Mizslei Mihály. A terminat școlile în 1639 la Debrecen, preot săcuian din 1646, roșiorean din 1649, sălăcean din 1660. Era și protopop între 1649-1680. Următorul a fost Almási Liszkai István între 1677-1686. Școlile le-a terminat la Debrecen în 1659, a devenit rector la Ecsed, apoi a mers în pelerinaj academic. După întoarcere, a fost numit preot la Olaszliszka, apoi în Diosig. Pe fața de masă confecționată de soția sa în anul 1677 este menționată una cu lacrimi din cauza deceselor frecvente. Între 1686-1700 îl găsim pe Czeglédi Pál (?-1720), care a fost și protopop la un moment dat. A murit ca preot în Debrețin. Ultimul în acestă succesiune este Egres Pataki István dintre 1700-1701, care de fapt era prezent în Diosig din 1683, ca și locțiitorul delegat al lui Diószegi Konta Kiss István, care s-ar fi turbat de cap, dar ținea de scaunul său parohial pe baza unor investigații mai tardive (datele nu coincid cu biografia cunoscută al lui Kiss István)[193].

Pe baza aprobărilor mutaveliului Mahomed din Oradea biserica se renovează atât în aprilie 1663 cât și în ianuarie 1667. Cu ocazia renovării din 1667 a acordat și principele Apaffi o înlesnire de 200 forinți din taxa anuală plătită de localitate către fisc (vezi supra-impozitarea ardeleană). Renovarea din 1667 probabil era necesară după prădarea lui Károlyi, detaliat în alt loc[194]. În 1702, pe timpul primjudelui Fazekas Pál, se repară tavanul bisericii și după reluarea clopotului deținut în zăloagă de la Săcuieni, pentru înpodobirea turnului rămas fără clopot, diosiganii cer în 1703 clopotul al bisericii din Ianca, a cărei locuitorii erau mutați deja în Diosig și de la proprietarul Szikszai Kiss Péter[195]. Biserica deținea și niște obiecte de cult în perioada respectivă, ale căror inventar îl cunoaștem din opera lui Molnár János.

Școala reformată din Diosig era localizată pe actuala strada Argeșului pe o sesie liberă dată încă de familia Zolyomy bisericii. Școala probabil a fost afectată de repetatele agresiuni asupra localității din partea militarilor de apartenență diferită, motiv pentru care

---

[192] Molnár János, *idem*, p. 194-197.

[193] Molnár János, *idem*, p 208-210.

[194] Molnár János, *A bihar diószegi ev. ref. egyház multja és jelene. Egyháztörténeti monográphia,* Nyomatott Laszky Ármin Könyvnyomdájában, Nagyvárad, 1885, p. 38, 117. Documentele otomane încă existau în arhiva târgului în 1885, transcrise în ungurește, aici voi publica transcrierile ungurești publicate de Molnar. Primul document: „Épitkezés, épület kijavitásra adott engedély. Kelt 1073 Ramazán hó utólján. 1663. év április. Mohamed váradi biztos." Al doilea document: „A fövezér Jószágába, Diószeg városába, én Mehmed Aga, Mutavelli, Fővezér szolgája, Diószeg városának könyörgésére, elpusztult szt. Egyházokat megengedem csináltatni, ugy hogy sem én, sem én utánam levő Mutavellik, sem Pasák, sem Kadiák őkat meg ne háboritsák, hanem elpuszttult szt. Egyházukat mennél jobban megcsinálják és szebben. Kelt 1077-dik évi Sában hó közepén, 1667 január. Mohamed váradi biztos."

[195] Molnár János, *idem*, p. 118, 146-147. Inscripția clopotului era „In Honorem Dei fudit me Mathias Uhlrich in Eperje, 1663". Scrisoarea de donație din 1703 sună în felul următor: „Anno 1703. die 12-a Maii. Nemzetes Szikszai Kis Péter Uram, Jankafalvi Földes Ur, a Jankafalvi régi lakosk Harangjokat, a Diószegi Ekklézsia szolgálatjára accomodálván Ő kegyelme, a Város ilyen Contractus Levelet adott: – Mi Fazekas Pál Diószegi Biró, mellettem lévő tanácsommal, és a mikor kivántatni fog, denominalando Diószegi Lakosok, adjuk tudtára mindenknek, akiknek illik, ezen Levelünknek rendiben, hogy a felyebb elmult szomoru időkben, a Pogányok beütése alkalmatosságával, Ekklésiánk szolgálatjára Eleinktől szerzett Harangunk megégettetvén, és a székelyhidi Ekklésia is a nálunk zálogba lévő harangját, az elmult napokban kiváltván; midőn semmi alkalmatos Harangunk Ekklésiánk szolgálatjára tellyességgel nem volna; találtuk meg Nemzetes Szikszai Kiss Péter Uramat, alázatosan, hogy a mely Harangja most, pusztában álló Jankafalva nevű Ő kegyelme Helyénk a Diószegi Házánál volna, ne sajnállaná azon Pusztának régi Lakossaival (kik is már mindnyájan városunkban laknak) együtt Ekklésiánknak szolgálatjára ideig accomodálni. – Mely Instantiánkat Ő kegyelme méltó tekintetbe vevén, az emlitett Jankafalvi Harangot, a Pusztának régi Lakosainak akaratjából ide engedte, akik is névszerint igy következnek: – Végh István, Jankafalvi Biró, – Fodor István, – Csengeri Bálint, – Pap Mihály, Strángos János, – Sat. Actum Diószeg. 1-a Maii 1703. per Ordinarium Oppidi Diószeg Notarium K. Félegyházi extradatum."

principele acordă 50 de forinți maghiari din taxa anuală a localității atât în 1672[196], cât și în 1675[197]. Molnár János înșiră și următorii rectori în școala reformată: 1664-1667 Görgei István elev (ung. *deák*) de anul 6, 1667-1670 Miskolczi István elev de anul 7, 1670-1673 Czégényi Tamás elev de anul 10 (vice-contrascriba la Colegiul din Debrecen), 1674-1678 Gyenge György elev de anul 7, 1678-1680 Vischi István elev anul 5 (la Debrecen era jurat, elev-cantor, preceptorul claselor elementare etc.), 1680-1683 B. Váczi János elev anul 9, 1683-1685 Bessenyei István elev anul 4, 1685-1687 Cs. Patai István elev anul 6 (adus pe timpul ciumei pe 1 aprilie 1685), 1687-1689 Abani Mihály elev anul 7, 1689-1690 K. Félegyházi Pál elev anul 6, 1696-1698 Kisfaludi Péter elev anul 4 (decedat în străinătate pe timpul pelerinajului academic), 1698-1700 Tatai János elev anul 5, 1700-1702 Félegyházi Miklós elev anul 7 (decedat cu probleme pulmonare), 1702-1704 Pastoris Újvári Sámuel elev anul 7. Șirul lor continuă, dar este în afara perioadei studiate de noi[198].

Epilog

Iată, deci, cum a supraviețiut Diosigul în perioada de după 1660, înregistrând chiar și o oarecare prosperitate, relevată în baza datelor accesibile. Ieșirea localității din perioada studiată, una foarte zbuciumată, dar cu un potențial economic și un număr de locuitori prezervat, ceea ce i-a conferit locul doi ca mărime după Debrecen pe baza conscripției camerale din 1692. Această prosperitate a continuat și în următoarele două decenii de după 1692, reprezentând un bun punct de pornire pentru dezvoltarea localității în condițiile mult mai liniștite ale secolului XVIII. Fără a intra în detaliile războiului de eliberare antihabsburgic condus de Francisc Rakoczi al II-lea (ale căror reverberații asupra Diosigului

[196] „Nos Michael Apaffi, Die Gratia Princeps Transsilvaniae, partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes … cet., moemoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, hogy mi, nem utolsó dolgunknak tartván az Istenes munkák között, a Schólában Tanuló Schólai, és az Isten Anayaszentegyháza mellett forgolódó ekklésiai személyekhez való Jótételt, előttünk viselvén régi boldog emlékezetű Praedecessor fejedelmek Istenes példájokat, – kik, hogy mind a Schólákban tanulók Ekklésiai és politikai szolgálatra, azokban levő Rendeknek igazgatására, Todományokban jó reménységgel neveltessenek, s mind az Ekklézsiai Tanitók az Istennek nyája mellett jobban és serényebben forgolódhassanak, és magok e világban levő, rövid elmuló életekre is gondot viselhessenek s magokat sustenálhassák, – fizetést és egyéb beneficiumot rendeltenek nékiek, melyhez képest megakarván mutatni mi is keresztyéni kötelességünket hozzájok, azért legközelebb: mivel a Bihar vármegyében, Diószeg városában lévő Schóla, a sok háboruságok, és veszedelmes idők, s állapotok után, a benne, és mellette lévő, közelebbi Ekklésiáktól mostan kezdett épittetni, hogy az iránt is Vallásunk terjedjen, annak épületére, és a benne Tanitóknak és Tanulóknak sustenálásokra, azon summából, mely pénzadót tartoznak a diószegiek annuatim Tárházunkban administrálni, a modo in posterum successivis semper temporibus, Esztendőről-Esztendőre, mindeneknek előtte, 50 Magyari Forintokat deputáltunk kiadattni, biztatván és bátorságossá tevén mind a Helynek, mind a Schólának Lakosit, és másokat is, valakiket az dolog illet, mi és a mi következőink, hogy azon Magyari Forintokat, a megirt annuatim Tárházunkba adandó diószegi adóból, Esztendőről-Esztendőre, perpetuo szabadonn kiadhassák, foghassák, és a megirt diószegi Schóla szükségére fordithassák, ugy hogy az adójokban mind most, mind ennekutánna, magunktól és következőinktől is acceptáltassék, és observáltassék. Melynek erős és változatlanul való meg állására mind magunkat, mind utánnunk lévőket kötelezzük, és köteléeseknek lenni akarjuk, adjuk, ajándékozzuk, és acceptáljuk, s observáltatjuk is, ismét biztatjuk és bátorságossá tesszük, kötjük, és kötelezzük, sat. mi Levelünknek erejével, örökösen és megmásolhatatlanul. Datum in Castro Nostro Radnot die 17-a Mensis Julii. Anno Domini 1672. Apaffi." Molnár János, *idem*, p. 160-161.

[197] „Nos Michael Apaffi, Dei gratia Princeps Transsilvaniae Partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc. … Damus Pro Moemoria per praesentes, quibus expedit universis; mivel az Bihar vármegyében, Diószeg városában lévő Lakosok, ennek előtte minden esztendőben tartoztanak pénzadójok mellett egy-egy mázsa szappant, Fiscusunk számára adminisztrálni, melyet az elmult egy nehány esztendőben nem administráltanak, mostani siralmas kárvallásokat kegeyelmesen megtekintvén, azon restántia szappant nékik elengedtük és relaxáltuk. Insuper készpénzzel tartozván annuatim Ezer Megyari Forintokkal ugyan Fiscusunknak, esztendőnként, melyből is az ott lévő Schóla számára mindeneknek előtte deputáltunk 50-50 Magyari Forintokat adatni; assecuráljuk és bátorságossá tesszük a megirt Diószegi Lakoskat, hogy a modo in posterum successivis temporibus, sem mi, sem utánnunk következő 'S at … Hazánk törvényes Fejedelmei több adóra őket az Ezer forintoknól, és egy-egy mázsa szappannál annuatim nem kényszeritjük és nem kényszeritik, és a Schóla számára rendeltetett 50 Magyari Forintokat az ezer Forintba acceptállyuk, és acceptállyák, és annyi hijával Tárházunkba bevesszük és veszik: a' minthogy nagyobb és állandóbb megtartásnak okáért adtuk ezen Levelünket, örökösen és megmásolhatatlanul. Datum in arce nostra Fogar die 20-a. Mensis Marcii Anno Domini 1675. Apaffi". Molnár János, *idem*, p. 161-162.

[198] Molnár János, *A bihar diószegi ev. ref. egyház multja és jelene. Egyháztörténeti monográphia,* Nyomatott Laszky Ármin Könyvnyomdájában, Nagyvárad, 1885, p. 279-280.

încă reprezintă subiect de cercetare intensă), respectiv a detalia evenimentele ulterioare influențând potențialul economic al localității[199], prezentăm câteva date în tabele sintetice, care considerăm că oglindesc continuitatea potențialului economic crescut al Diosigului, contrar circumstanțelor politico-militare foarte schimbătoare și nefavorabile din epoca studiată. În primul rând, fără a intra în detalii, prezentăm datele extrase din conscripțiile comitatense și domeniale din prima jumătate a secolului XVIII, respectiv deținerea de boi și mărimea viilor ca și parametri importanți pentru caracterizarea economiei localității.

Potențialul economic al Diosigului 1713-1767, conscripții comitatense														
	1713, iobagi+ nobil	**1719 iobagi**	**1719 nobili**	**1723 iobagi**	**1735 iobagi**	**1740 iobagi**	**1740 greci**	**1743 iobagi**	**1743 greci**	**1746 iobagi**	**1750 iobagi**	**1757 nobili**	**1761 nobili**	**1767 iobagi**
Contribuentes	178+34	329	40	396	286	229	12+1	262	12	254	248	46	39	390
Filii et fratres supra annos 16	-	66	7	61	51	56	0	31	0	31	22	0	0	64
Inquilini	-	-	-	102	31	46	0	18	0	26	10	0	0	88
Boves	196+63	435	74	636	262	193	4	182	0	238	176	20	14	231
Iuvenei/ Iuvenae	-	-	-	-	59	23	0	39	0	57	26	7	0	38
Vaccae mulgib.	41+0	230	38	398	25	114	3	129	2	118	122	18	15	158
Vaccae steriles						24	0							
Equi et Equae	67+0	85	29	149	91	76	26	45	26	53	52	36	23	159
Porci supra annis	68+0	136	28	363	122	207	10	49	2	248	142	50	7	158
Oves et caprae	58+0	160	100	152	0	0	0	0	0	50	80	30	80	216
Tritici cubulos	350+0	607	119	2095	111	746	3	1207 ½	12	730	729	192	86	1284
Seminatur cub	280+0	639	124	707	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Siligimis cub.	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
Hordei cub	44+0	97 ¾	16	309	205	206	6	160 ¾	0	95 ½	30	35	25	45
Avenae cub.	26+0	17 ¼	5	255	47	124 ¼	0	54	0	20 ¼	47	19	0	109
Millÿ cub.	0	0	0	0	18	¾	0	0	0	0	6	0	0	0
Indici cub.	9+0	5 ½	1	157	384	183 ¾	7 ¼	216 ¼	0	306	245	85	48	624
Spelsae cub.	0	-	-	0	0	0	0	1 ¼	0	0	0	0	0	0
Alvearia Apum	158+0	2226	19	283	456	186	0	53	0	66	66	6	0	130
Ligatura tabaccae	157+0 fl	365fl	68 fl	902	26025	9350	300	50838	0	32598	28640	6300	2750	59850
Olerus capita	-	-	-	0	0	150	100	520	0	1140	0	0	0	540
Fructus cub. Recentes	0	0	0	0	0	9	0	0	0	0	0	0	0	0
Fructus cub. siccae	0	0	0	0	0	0	0	½	0	1	0	0	0	0
Molendinum importans annuatim	0	0	0	13 fl.	0	0	0	30 cub.	0	0	0	0	0	0
Ahoeni fl. hung	-	0	0	16	0	13	0	0	0	0	0	0	0	49
Oppificii fl. hung	24+0	187	20	640	182	153	0	71	0	97	71	16	0	199
Quoestus fl. hung	0	0	0	100	0	0	630	0	600	0	0	0	0	4
Fori fl. hung	-	-	-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Braxatorii fl. hun	-	-	-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Educilli fl. hung	-	-	-	200	120	20+120	12	120	0	120	100	0	0	0

[199] Ne referim aici la cercetările întreprinse de Adrian Apan. Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007.

Potențialul economic al Diosigului 1713-1767, conscripții comitatense														
	1713, iobagi+ nobil	1719 iobagi	1719 nobili	1723 iobagi	1735 iobagi	1740 iobagi	1740 greci	1743 iobagi	1743 greci	1746 iobagi	1750 iobagi	1757 nobili	1761 nobili	1767 iobagi
Macelli fl.hung	-	-	-	0	0	0+40	12	40	0	0	0	0	0	
Vinea fossor	?+215	927	154	1229	842	806	13	581	14	662 ½	593	129	108	1087
Tinne vinis	874	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Foeni currus	62	-	-	-	191	138	3	131		190	116	31	24	291
Foeni in pro prio	-	-	-	284	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Foeni in alienum	-	-	-	159	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lasidum flor	113	82	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Conscripțiile domeniale vin în completarea celor comitatense, oglindind situația economică și demografică în perioada premergătoare reglementării urbariale ale Mariei Tereza.

Până la reglementarea urbarială a lui Maria Tereza puterea economică a iobagilor era măsurată prin numărul boilor deținuți și nu după mărimea sesiei deținute. Prezentăm evoluția numărului boilor în secolul XVIII. ca unitate de măsură a potențialului economic al sesiilor iobăgești din Diosig, bazate pe conscripțiile comitatense.

Conscriere domenială, Diosig, 1757[201]		Diosig cu nobilii și străinii
Case cu pertinențe		447
Case fără pertinențe		27
Oaspeții cu inquilinii		582
Frați și fii peste 16 ani		58
Boi		290
Cai		232
Vaci		207
Porci		116
Oi și capre		480
Stupi		106
Vie în săpători		1327
Câble de semănături		634
Zile de muncă	Cu boi	1908
	Cu palmele	3786
Răscumpărate în florini		16
Taxa anuală		959

Conscriere domenilă, Diosig , 1760[202], 1765[203]		Diosig cu nobilii și străinii 1760	Diosig cu nobilii și străinii 1765
Cei cu sesie întreagă		506	524
Cei cu jumătate de sesie		38	35
Inquilinii		56	93
Frați și fii peste 16 ani		53	83
Boi		278	276
Cai		180	197
Vaci		144	182
Oi și capre		265	326
Stupi		116	69
Vie în săpători		1324	1456
Câble de semănături		637	718
Zile de muncă	Cu boi	1886	1844
	Cu palmele	5334	5594
Restanțe la cele 16 zile de robotă florini/crățari		222	269,6
Restanțe la cele 34 de zile urbariale fl/cr.		847,40	892,54
Taxa anuală		502	514

[200] Adrian Apan, *Domeniul Contelui Stubenberg 1700-1948, teză de doctorat,* Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Universitatea din Oradea, Facultatea de istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 2007 citează D.J.B.A.N., *fond Domeniul contelui Stubenberg*, dos. 69, f. 1 – 77.
[201] *Ibidem,* citează D.J.B.A.N., *fond Domeniul contelui Stubenberg*, dos. 70, f. 1 - 83.
[202] *Ibidem,* citează D.J.B.A.N., *fond Domeniul contelui Stubenberg*, dos. 71, f. 1 - 81.
[203] Papp Klára, *Biharország jobbágynépe, A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században,* (seria: *Csokonai História Könyvek* 7), Csokonai Kiado, Debrecen, 1998, passim.

anul	Capi de familie în Diosig deținători de[204]																		
	0 bou		1 bou		2 boi		3 boi		4 boi		5 boi		6 boi		7 boi		8 boi		total
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr	%	Nr.
1692	270	*82*	1	*0*	12	*4*	3	*1*	26	*8*	1	*0*	13	*4*	2	*1*	1	*0*	329
1720	180	*58*	6	*2*	58	*19*	3	*1*	51	*16*	1	*0*	11	*4*	0	*0*	2	*1*	312
1723	297	*58*	9	*2*	116	*23*	6	*1*	57	*11*	*7*	*1*	11	*2*	4	*1*	1	*0*	508
1735	308	*78*	0	*0*	57	*14*	0	*0*	30	*8*	0	*0*	1	*0*	0	*0*	0	*0*	396
1743	238	*76*	0	*0*	51	*16*	0	*0*	19	*6*	0	*0*	4	*1*	0	*0*	1	*0*	313
1753	216	*71*	0	*0*	57	*19*	1	*0*	28	*9*	0	*0*	1	*0*	0	*0*	0	*0*	303
1763	502	*85*	4	*1*	53	*9*	1	*0*	28	*5*	0	*0*	1	*0*	0	*0*	0	*0*	589

La fel, în Diosig suprafața de vie deținută era un factor economic foarte important, cum am arătat și mai înainte. Prezentăm un tabel sinoptic pe baza conscripției camerale din 1692 și conscripțiilor comitatense dintre 1719-1743.

Situația proprietății viilor în Diosig, 1692-1743[205]							
	1692, iobagi	**1692, extranei**	**1719, iobagi**	**1719, nobili**	**1723, iobagi**	**1735, iobagi**	**1743, iobagi**
Capi de familie	216	58	329	40	396	286	262
Proprietari de vii	128	58	234	33	330	234	204
de 1-5 săpători	67	6	198	22	294	199	178
de 6-10 săpători	46	21	33	11	31	34	26
de >10 săpători	15	30	3	0	5	1	0
Vii, săpători	828	1229	773	154	1229	842	595

[204] Papp Klára, *Az érmelléki szőlőművelés és szőlőbirtoklás a 18. században,* in (Orosz István, Papp Klára redact.) *Szőlőtermelés és borkereskedelem*, Debrecen, 2009, p. 147-174, completate cu cercetări proprii din sursele arhivistice *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* fond IV A, 4/b *idem*, vol. 5, p. 67-90 (anul 1719); *idem,* vol. 12, p. 110-151 (anul 1723); *idem,* vol 36, p. 1-33 (anul 1735); *idem,* vol. 48, p. 207-226 (anul 1743); Mezösi Károly, *Bihar vármegye a török hódoltság megszünése idejében (1692*), Budapest, 1901, p. 23 – 31.

MISSIONI DI CAPPUCCINI IN GEORGIA

M. Marcella FERRACCIOLI,
Gianfranco GIRAUDO*

CAPUCHIN MISSIONS IN GEORGIA

Abstract

Manuscript PDc77 from the Correr Museum in Venice is, as other documents from there, a collection of diverse documents from various eras, written by different hands and sewn together.

The document that we will try to analyse is a letter of a Catholic Armenian Bishop to Pope Innocent XI, (dated 1683).

There are two situations that curiously intersect in a narrow geographic scope and far from the decision centres: on the one hand we find the untameable desire to create an imperialist war, disguised as jihad, which has as its primary objective the Ottoman Empire and the destruction of Islam: on the other hand, the equally untameable hope of reductio ad unum of all Christian denominations in the bosom of the Church of Rome, in order to strengthen the Christian community.

Keywords: Capuchin, Georgia, Venice, Museum Correr, Christian.

Il ms. **PDc77** del Museo Correr di Venezia è, come altri codici dello stesso fondo, una raccolta di documenti eterogenei, di varie epoche e diverse mani, cuciti insieme e legati da un più o meno tenue filo conduttore.

Il documento che cercheremo di analizzare è la lettera di un Vescovo armeno cattolico al Papa Innocenzo XI, (datata al 1683), in un contesto geopolitico chiaro nella sua complessità e nelle sue variegate articolazioni.

Due sono le situazioni che curiosamente si intersecano in un ambito geografico ristretto e lontano dai centri decisionali: da un lato troviamo la mai doma volontà di creare una guerra imperialistica, mascherata da *jihad*, avente come primo obiettivo l'Impero ottomano e come limite l'annientamento dell'Islam, salvo poi ricorrere, se del caso, anche ad alleati teoricamente del lato opposto, come i Tatari di Crimea indicati alla fine del XVI secolo da Minuccio Minucci o la Persia, già coinvolta da Venezia alla fine del XV secolo e, in questo scorcio del XVII, ricercata da molti, con un primo attore e un trascinatore quale Jan Sobieski, da poco insignito dell'appellativo di liberatore di Vienna; dall'altro, l'egualmente mai doma speranza di *reductio ad unum* di tutte le confessioni cristiane eterodosse nel seno della Chiesa di Roma, anche al fine di rafforzare le comunità Cristiane o di crearne nuove come quinta colonna nell'Impero ottomano.

Data la sua brevità riportiamo qui l'intero testo della lettera:

* Universitatea "Ca' Foscari" din Venezia, giangir@unive.it.

Beatissimo Padre

Spirituale, et ornato da Dio, Sacro, e tre uolte Beato; Pontefice della Cattolica, ed Apostolica Chiesa.

La Santità V.ª, che dal piaceuolissimo torrente dello Spir. S.to, e p̱ uirtù della grazia uiuficante del medesimo è stata eletta a distribuir giornalm.te, giustam.te et a misura della disposizione di ciascuno la grazia ai felicissimi Membri di Gesù nostro Capo, nella uostra persona ueggiamo la somiglianza di Dio, imperciocche come Dio compartì lo Spirito Santo a tutte le Creature, delle quali in niun modo può comprendersi, cosi parimenti diffondesi a tutti gli Ecclesiastici immediatam.te dalla V.S. p̱ uirtù della sacra Vnzione, e da quello poi si diffonde a tuti, e diuersi Popoli credenti. Con la uostra soma autorità superate e precedete a nostri, essendo Giudice immutabile, e arrichito dell'onor Diuino, fonte di Lume, e Porto di Misericordia, Capo della fede, e Madre della Santità, colonna della Luce, e Padre d'Amore, uia di Verità, e Lampada ardente del Popolo Latino.

Facciamo consapeuole alla S.V., ed alla Sacra Congregaz.ne come Noi da molto tpo che andauamo considerando la Fede, e la Chiesa Cattolica, e non ritrouandosi in questa nra Città di Samadia ne in questa Prouincia nostra Sciruanense niun Dottore, ò Direttore che ci potesse indirizzare nella uia della uerità, supplicassimo Iddio acciocche riuolgesse uerso di noi gli occhi della Diuina Misericordia. Auuenne la Dio mercè che quindi un nobile Personaggio passasse, chiamato Salomone Costantino Sghursdoi Conte di Siriuan inuiato dal Rè di Polonia al nostro Rè Persiano. A questi duque fù da noi data contezza dl nostro desiderio, cui piaque pur troppo, e si rallegrò molto, ed immediatam.te spedì lettere ai Padri Capuccini nella Giorgia, e particolarm.te al Pre Carlo Rese [*sic!*] Cappuccino della Prouincia di Fiorenza; ma noi abbiamo fatto noto, e fermam.te stabilito di scacciare, ed abjurare utti gli errori che tall'ora si trouano nella Chiesa degl'Armeni, ed abbracciare, e proffesare la uera, e sincera Fede della Catolica, et Apostolica Chiesa. Pertanto umilm.te ed instantissimam.te preghiamo la S.tà V. acciocche si degni mandare Predicatori e Dottori, i quali uenendo, ammaestrino i Rozzi ed ignoranti nostri Armeni, e gli inducano, e dirizzino nella Luce della sicurezza, e della uerità.

Scrissi nella Città di Somadri nell'anno 1683

L'infimo, et umile uro Figlio Maidiro [*sic!*] Vescouo, et Luogotenente del Proto Martire S. Steffano[1].

La lettera era stata pubblicata tempestivamente nella silloge del Bulifon[2], dalla quale verosimilmente è stata tratta questa tarda copia.

Il primo problema che si pone è quello della identificazione della Diocesi di cui si dice Vescovo Mardiros: riteniamo trattarsi di un riferimento al Monastero armeno di S. Stefano in Julfa. Più complesso si presenta il problema della localizzazione della Città da cui scrive: partendo dalla constatazione che siamo di fronte alla copia abbastanza accurata di un originale poco attendibile per la resa dell'onomastica locale, si è esteso l'orizzonte della ricerca per individuare una Città non lontana da Shirvan e/o dai confini della *Giorgia*, ovvero dell'Impero safavide, nella quale, in più, sia presente una consistente minoranza armena.

Nella copia manoscritta appare il nome desueto di *Samadia*, oggi *Zandābād*, nell'*Āžarbayjān* Orientale iraniano[3], ma geograficamente troppo eccentrica rispetto ai luoghi di cui si tratta. Nell'edizione di Bulifon appare viceversa *Samadria*: ne abbiamo trovata una in Transilvania, vicino ad Alba Iulia[4]; una *Samandria*, egualmente nel *Regno*

[1] Ms P.D.c77, c. 72-72v.

[2] Bulifon, pp. 68-70. Una postilla precisa che la lettera è Tradotta dalla lingua Armena, ed havuta dal Reverendiſs. P. Lodovico Marracci Confeſſor di N. S. Innocenzo XI. Sul Marraccci (1612-1700), della Congregazione dei Chierici Regolari della Madre di Dio,

[3] az. Səmədiyə; oggi, pers. زندباد; az. Zəndabad.

[4] HISTORIA /VNIVERSALE / DELL'ORIGENE ET IMPERIO / DE' TVRCHI. / Raccolta, & in diuersi luoghi ampliata,

d'Vngheria[5], l'una e l'altra lontanissime dall'area in esame.

Nella silloge di Bulifon c'è un'altra lettera, di poco anteriore alla nostra, il cui Autore si firma *Arcivescovo di Samaco, e della Provincia Sirvanense*[6]. Da qui la ricerca diventa agevole; un primo spunto, relativo ad una Città ricca e amena, viene dalla relazione del viaggio di Giosafat Barbaro verso la Corte di Uzum Hasan:

> Il detto Tiflis è del Re Păgrati di Giorgiania, & caualcando per due giorni, entrammo nel paese di VſſuncaſſaN, perche era noſtra via per andar in Samachi, & trouammo bei paeſi.
>
> ADI XXVI. D'OTTOBRE 1475. Fummo in un luogo, doue ne conuenne separarsi, perch'io voleuo entrar nel paeſe di SiuanſaN per andar in Samachi ſua terra, & l'ambasciador andar nel ſuo Paese. Per mezo ſuo hebbi per guida un turco, de i lor p^ti^ per fino in Samachi. Tolto comiato ci partimmo, & entrati nel detto paeſe, che ſi chiama la Media, il qual è bello,& fruttifero, & è per la maggior parte pianura, molto più fruttifero, & bello di quello d'VſſuncaſſaN, noi con la detta guida hauemmo buona compagnia.
>
> ADI I. NOVEMBRE 1475. Arriuammo in Samachi, terra del detto ſignor Siuăsa, ſignore della Media […]. La detta terra non è grande come Tauris, ma ſecondo il mio giudicio molto migliore in ogni condizione, & abbondante d'ogni vettouaglia[7].

Oggi *Şamaxı*, città dell'*Azərbaycan* ex-sovietico, ieri Samachia, o *S(c)hamakia*, volta a volta, definita Città della Media[8], della Persia[9] e/o della Provincia di Shirvan[10], della Georgia[11], della Georgia Persiana, come nella traduzione italiana del Vosgien:

> SHAMAKIA, città della Georgia persiana, capitale dello Shirvan; il terremoto del 1760 vi fece perire 8,000 abitanti. Schah Nadir[12] l'aveva quasi distrutta nel 1734, avendo fatto edificare, ad una giornata di distanza, un'altra città alla quale diede lo stesso nome.. Oggi, l'antica Shamakia è ripristinata, e sonovi 950 famiglie persiane o tartare, e 50 armene; è situata ad 80 l. N. di Erevan; e 40 S.S.E. da Derbent[13].

---

da / da M. FranceſCo SanſouINO; / IN VENETIA, PreſſSo AleſſandRo di Vecchi. 1600, f. 323v.: … poſta dirimpetto a Belgrado […], città forte della Trăsilvania, ne i confini dell'Vngaria. Intendasi Bălgrad, Alba Iulia, Gyulaféhervár.

[5] DELLE / ISTORIE / DEL SVO TEMPO / DI MONS. PAOLO GIOVIO /…/ Seconda Parte. /…/ In Vinegia, al ſegno della Colonna. 1581, f. 238v.

[6] Bulifon, p. 67: Sisto da Pisa, che cita la lettera (p. 174), lo interpreta come Shamakhia.

[7] Secondo Volume / DELLE NAVIGATIONI / ET VIAGGI / RACCOLTO DA M. GIO. BATTISTA RAMVSIO / ET HORA IN QVESTA VVOVA EDITIONE ACCRESCIUTO /…/ IN VENEZIA NELLA STAMPERIA DEI GIUNTI / L'ANNO M D LXXIII, p.120.

[8] RERVM / PERSICARVM / HISTORIA, / INITIA GENTIS, MORES, / inſtituta, reſque geſtas ad hæc vſque tempora /complectens: Auctore PETRO BIZARO Sentinate. /…/ FRANCOFVRTI /Typis Wechelianis apud Claudium / Marnium, & heredes Ioannis Aubrii. / M. D C I, p. 502: Samachiam ſeu Cyropolim; Samachia eſt cui SivanſaN Mediæ Rex imperat.

[9] A NEW AND COMPLETE / DICTIONARY / OF /ARTS AND SCIENCES; / COMPREHENDING ALL / The Branches of UſeFul Knowledge /…/ By a SOCIETY OF GENTLEMEN. / The SECOND EDITION, /…/ VOL. IV / LONDON: / Printed for W. OWEN, at Homer's head, in Fleet-ſtreet. / M DCC LXIV, p. 2882: SCHAMACHIA, a city of Persia, in the province of Chirvan, situated on the west side of the Caspian Sea …

[10] VIRI QVONDAM ILLVSTRIS / HERMANNI CONRINGII /…/ OPERVM / TOMUS IV. /…/ CVRANTE / COMMENTRIISQVE SVIS HÆC OPERA PASSIM AVGENTE / JOHANNE WILHELMO GOEBELIO /…/ BRVNSVIÆ / SVMTIBUS FRIDERICI WILHEMI MEYER, MDCCXXX, p.478: Scamachia vel Samachia, veterum ut creditur Cyropolis in provincia Scirvan ſita, olim amplisſima civitas & commerciis florentiſſima, hodie vero terræ motibus valde devaſtata.

[11] DIZIONARIO / DELLA / LINGUA ITALIANA / VOLUME VII. / PADOVA / NELLA TIPOGRAFIA DELLA MINERVA / MDCCCXXX, p. 796: Shamakia, Città della Georgia.

[12] Su Nadīr Šāh (Tahmāsp-qūlī, Nadīr-qūlī, 1688-1747) v.: V. Minorsky, Esquisse d'une histoire de Nāder Chāh, Paris, Leroux, 1934; M. Axworthy, The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant, London, I. B. Tauris, 2006.

[13] NUOVO / DIZIONARIO / GEOGRAFICO / DI / VOSGIEN, /…/ PRIMA EDIZIONE NAPOLETANA / ESEGUITA SU LA TRADUZIONE ITALIANA FATTA IN LIVORNO NEL 1823 / DA LUIGI NARDI, /…/ VOLUME SECONDO / NAPOLI / NE' TIPI DELLA MINERVA / M,DCCC,XXVII, p. 269. Vosgien è lo pseudonimo dell'Abate Jean-Baptiste Ladvocat (1709-1765), autore, a sua volta, di una traduzione/ manipolazione: DICTIONNAIRE /

Questa Città rappresenta un crogiuolo di popoli ed è quindi il luogo ideale per insediare una missione, il che viene ottenuto da Gesuiti francesi grazie ai buoni uffici di un Ambasciatore polacco:

> Schamaki qui etoit autrefois une Ville des plus conſideranbles & des plus peuplées de toute la Perſe, a beaucoup dechu de l'etat floriſſant ou elle ſe manintenoit y il y a quelques années. Un furieux tremblement de terre qui s'y fit ſentir il y a environs douze ans, l'a preſque entierement deſolée […]. On y compte pourtant encore prés de cinquante ou ſoixante mille ames: & il n'eſt peutetre point d'endroit dans tout l'Empire du Chá, ou l'on voye une plus grande quantité d'Etrangers.
>
> Outre le gran nombre d'Armeniens qu'on fait monter jusqu'à trente mille, il ya des Indiens, des Moſcovites, des Georgiens, des Grecs, des Turcs, des Circaſſiens, & une infinité d'autres peuples que le voisinage de la mer, joint à la bonté du Païs y attire de toutes parts. C'eſt cet aſſemblage de tant de Nations differentes, qui nous avoit fait ſouhaiter d'y voir une Miſſion etablie, perſuadez que pluſieurs fervens Missionaires y trouveroient abondamment de quoi contenter l'ardeur de leur zèle. Nos vœux ont eté exaucez depuis que nous en ſommes partis & nous y avons preſentement une residence dont nous sommes redevables au feu Comte de Syri, qui employa tout son credit auprés du Roy de Perſe pour nous obtenir la permission de faire cet etablissement. Il voulut en jeter luy-meme les premiers fondemens avec le Pere Pothier Jesuite qu'il conduit exprés d'Iſpahan où Schamaki, ou il le laissa s'en retournant en Pologne puot y rendre compte au Roy des negotiations dont il avoi eté chargé de la part de tous les Princes engagez dans la guerre contre le Turcs[14].

L'Ambasciatore qui citato è lo stesso di cui parla il Vescovo Mardiros, noto come *Konstantyn de Siri Zgórski*[15], ovvero *Sulejman Konstanty Hrabia de Syri*, inviato da Jan II Kazimierz col titolo di Residente a Vienna, da Sobieski nel 1678 a Costantinopoli e Mosca, indi a più riprese in Persia[16].

Del ruolo svolto dallo Zgórski riferisce dettagliatamente all'Imperatore Leopoldo il Vescovo di Nachičevan Sebastian Knab O. P.,[17] sottolineando il fatto che il Diplomatico polacco agisce in qualità di Plenipotenziario non soltanto del Re di Polonia, ma anche dell'Imperatore e della Serenissima, ma nasconde le proprie mosse ai presunti alleati:

GEOGRAPHIQUE / PORTATIF, /…/ TRADUIT DE L'ANGLOIS / Sur la treiziéme Edition de LAURENT ECHARD, / AVEC des additions & des corrections conſidérables, / Par Monſieur Vosgien, Chanoine de Vaucouleurs. / Nouvelle Edition, revue, augmentée & corrigée. / A PARIS, / Chez DIDOT / M DCC XLIX. Ed. postuma: NOUVEAU / DICTIONAIRE / GÉOGRAPHIQUE, / OU / DESCRIPTION / DE TOUTES LES PARTIES DU MONDE / PAR VOSGIEN; / NOUVELLE EDITION, /…/ A PARIS, / CHEZ SAINTIN /…/ 1813, e successive riedizioni, più o meno rivedute corrette ed ampliate: 1817, 1823, 1825, 1828, 1830, 1833, 1836, etc. Ultima ristampa: Reink Books 2015.

[14] VOYAGE / EN DIVERS ETATS / D'EUROPE / ET / D'ASIE /…/ A P A R I S, / Chez JEAN BOUDOT / M. DC. XCIII, pp. 69-70. Prima edizione: Parigi, 1692. L'Autore è Philippe Avril S. I. (†1698), partito con un gruppo di Confrateli per cercare una nuova via per la Cina. Imbarcatisi a Livorno, sbarcano ad Alessandretta e di lì proseguono via terra attraverso Siria, Kurdistan, Armenia e Persia: arrestati dal Governatore di Astrachan', sono costretti a tornare indietro sino a Cotantinopoli, dove si imbarcano per sbarcare a Tolone il 30 settembre 1690. Non si hanno più sue notizie dopo il naufragio della nave con la qule intendeva riprendere il viaggio interrotto. Traduzioni: inglese, Londra 1693; olandese, Utrecht, 1694; una polacca tardiva, Varsavia, 1791; v.: NBU, III, col. 882; Sommervogel, I, coll. 706-707. Recensioni: "Journal des Sçavans", 1692, pp. 96-104; "Acta Eruditorum", 1694, pp. 60-64; "Bibliothèque Universelle", XXIV (1699), pp. 203-222.

[15] Repertorium, I, p.418: Ambasciatore in Persia ante 18 ottobre 1680, di nuovo Ambasciatore dall'8 agosto 1684, Plenipotenziario , 1685-1686; v. anche: Bamtyš-Kamenskij, III, pp. 153, 155; morto ante 1692 (Avril), post 1688 (Barącz).

[16] X. S. Barącz, Żywoty Sławnych Ormian, we Lwowie, Nakładem Wojciecha Manieckiego, 1856, pp. 290-293.

[17] Su Sebastian Knab (ca 1632-1690), nativo di Bamberg, consacrato Vescovo di Nachičevan il 18 ottobre 1682, v. Eubel, V, p. 281; v. anche: K. Stopka, Salomon Syri Zgórski - kupiec i poseł w XVII wieku < http://skarbnica.ormianie.pl/?idw=155>.

> Circa finem mensis Julij anni elapsi peruenit etiam ad hanc aulam nouus Ablegatus et Plenipotentiarius Poloniae Salomon Constanti Zgurski, qui mihi litteras tam Domini Comitis a Waldstein, V. S. C. Maiestatis in auà Polonicà Legati, quam etiam ejudem aulae Nuntij Apostolici attulit; ex quibus intellexi, V. S. C. Maiestatem meam exiguam personam nouis Clementssimè cumulasse gratijs; nouas scilicet mihi submisisse litteras ac mandata, ad hunc Regem Persarum directa, quae Dominus Comes à Waldstein dicto Salomoni Constanti ex Jauaroua tunc dudum profecto, sed adhuc Varsaviaetunc commorandi submiserat, mihi ab eodem consignanda, et nomine V. S. Maiestatis Regi praesentanda, quibus rem Christianam in hàc aulà magis urgem.
>
> Verum hàc Caesarea Clementià idem Salomon Zgurski me priuauit, mihi dicendo, se quidem talia V. S. M. mandata in Jauaroua à D. Comite à Waldstein accepisse, mihi consignanda. Sed postea in Varsauia à Serenissimo Rege Poloniae nouos ordines ac plenipotentiam recepisse, ut non solum nomine Serenissimi Regis Poloniae, sedd et V. S. C. et Serenissimae Reipublicae Venetae rem Christianam plenipotentialiter tractet, et aequaliter et V. S. C. Maiestatis noua mandata ad Regem Persarum directa non amplius mihi consignet, sed ipsemet Regi praesentet; quos tamen Serenissimi Regis Poloniae ordines mihi numquam ostendere uoluit; quin immo mihi dicere non erubuit, quod si ego haec Caesarea mandata praetendam, quod illa necc mihi dabit, nec Regi Persarum, sed quod illa iterum secum referet in Poloniam; non enim se seruum esse Imperatoris, quod ipsius litteras in has partes deferat pro alijs; et alia eiusmodi, quae ob respectum V. S. C. Maiestati debitum scribere non praesumo …[18].

La cosa che ci ha più imbarazzati non è stata l'identificazione del citato nella lettera del Vescovo Mardiros *Carlo Rese*, ma piuttosto l'individuazione di un criterio paleografico che spieghi come il nome di uno degli attori di maggiore spicco delle missioni cappuccine in Georgia possa essersi trasformato, sia pure per la mano di un copista di scarsa accuratezza, da *Pescia* in *Rese*. Fortunatamente non manca qualche notizia su questo personaggio:

> Chiamauasi egli al secolo Gio: Michele, e fù Figliuolo di Lazaro Lupori, famiglia oriunda del Castello di Uzzano, ma abitante nella Città di Pescia. In età ancor fanciullesca appigliossi allo stato Ecclesiastico in abito Clericale, et hebbe luogo tra i Seminaristi di quella Città, con attendere nel medesimo t^po^ al seruizio della Chiesa, ed allo studio delle buone lettere. Giunto all'anno diciannouesimo dell'età sua allora che l'huomo comincia a diuisar meglio le corruttele del secolo, fè risoluzione di staccarsi affatto dal mondo, p̲ isposarsi durante il tempo di sua vita colla Religione de' Cappuccini[19].

L'esito di una così sicura e fervida vocazione è una scelta di vita che porti l'illuminato dalla vera fede ad andar a portare la Parola tra coloro che vivono nelle tenebre e non ne hanno coscienza:

> Quiui esercitossi p̲ alcuni anni nell'offizio della Predicazione, nel qual mentre concepì desiderio di più fruttuosamente impiegarsi per la salute dell'Anime: onde chiedette d'andare alle Missioni, e fù graziato di quelle della Giorgia; verso doue incaminossi circa l'anno 1678. Iui volendo sodisfare appieno alle parti del suo Ministero, diede tutto se stesso al seruizio spir^le^ di q^lle^ Genti, e cosi proseguì con tutta applicazione, e carità lo spazio di alcuni anni[20].

---

[18] Hurmuzaki, V/1, p. 115.
[19] Firenze, Archivio della Provincia Toscana dei Cappuccini: REGISTRO / DE CAPPVCCINI MORTI / SI DELLA PROVINCIA, / COME IN PROVINCIA / DI / TOSCANA / P. I., p. 745. Codice cartaceo di 774 pp., mm. 238x170, sec. XVIII. Legatura in pergamena. Delle missioni in Georgia (1661-1684) si tratta alle pp. 722-748.
[20] ibidem, pp. 745-746.

Se è vero che talvolta l'arrivo dei Missionari precede quello degli eserciti (*post hoc*, non necessariamente *propter hoc*), è egualmente inconfutabile che i Missionari non si sono occupati soltanto di misericordia spirituale, ma anche di quella materiale, spesso dividendo con i locali condizioni di vita non precisamente facili.

> Auuenne poi, che mentre l'anno 1684 fedelmente trauagliaua solo nella Missione di Gori, piacque alla Diu[a] Bontà di accrescergli occasione di meritare con affliggere il Regno della Giorgia col flagello della Pestilenza, la quale non fè piccola strage di que' Popoli. I Cittadini di Gori per fuggire il mortal ꝑicolo, e scampar la vita, si ritirarono quei che poteron farlo, alle montagne, doue l'aria era più purgata, consigliando, et inuitando il P. Carlo a far il simile. Ma egli stimando che il Sig.[r] Iddio, gli mandasse a proprio guadagno una tal congiuntura, l'abbracciò volentieri; e ꝑ q[sto] non volle abbandonare altrimente que gli affitti Appestati, ma si pose a seruirli con grand'amore, diligenza, e assiduità, tanto nel corporale, che nello spir[le], consolandoli con parole caritatiue, e ministrando i Santi Sagramenti a quei che ne haueuan bisogno. E ꝑche la Carità non gli lasciaua riflettere al gran ꝑicolo, a cui del continuo con poca cautela esponeua se stesso; non tardò molto a restar colpito anch'esso di Peste, ma ꝑ grazia del Sig.[re] supò la fierezza del morbo, e risanossi. Da ciò presi maggior animo, e con più feruor di prima tornò ad esporsi, praticando gli stessi atti caritatiui verso gl'Infetti; giacche qst'orribil flagello del Contagio durò lo spazio di sette mesi a ꝑcuotere gli Abitanti di quelle Contrade. Ma non la durò lungo tempo in quelle trauagliose fatiche; stante che essendosi nel mese di Settembre attaccato il male a un Giouane Cattolico ꝑ nome Francesco, il quale soleua seruire il P. Carlo; questi senza verun riguardo gli rese la pariglia della seruitù; ꝑche si pose ad assistergli in tutti i suoi bisogni con non minor amore, e diligenza di quel che suol fare una Madre verso un caro Figlio. Morì finalmente Francesco nel suddetto mese di Settembre; ma prima di far l'ultimo passaggio la pestilente Contagione haueua di già comunicati i suoi maligni influssi nella Persona del P. Carlo. E furono questi di qualità si venefica, che non ostante l'essergli stati fatti tutti i rimedij possibili, ad ogni modo due soli giorni dopo la morte del Giouane seguì quella del P. Carlo con ogni buona disposizione […]. Seguì la sua morte l'anno suddetto 1684 di Settembre; ma il giorno preciso non mi è riuscito sin hora poterlo rintracciare da alcune lettere venute da quelle parti, li quali ben si affermano, ch'egli si affaticò molto in tal congiuntura, e ne raccolse non ordinario frutto; e ꝑciò possiam credere, che hora ne stia godendo copiosa mercede. Non visse più di 43 anni, 24 de quali né spese nella Relig.[e], computato il tempo, che dimorò nelle Missioni, che furono circa 6 anni[21].

Non possiamo non sottolineare l'orgoglio dei Cappuccini per il proprio ruolo (in concorrenza con Gesuiti e Domenicani) di più antica militanza e di più sofferto impegno nell'accettare come un privilegio l'essere stati prescelti come Ambasciatori della Fede. Il passo che citiamo di seguito è interessante non solo come testimonianza di questo orgoglio, ma anche del livello di conoscenza delle terre in cui esercitare la propria missione:

> Terminato, ch'io habbia di dare qualche sꝑficial notizia del tempo, in cui instituita la prima volta la Missione de' Cappuccini nella Giorgia, e de' Missionarij Toscani, che con facoltà di Roma vi furono spediti, haurò parimente terminata la fatica di q[sto] primo Tomo delle Missioni, intrapresa ꝑ solo onore, e gloria di S. D. M., e buon seruizio della n[ra] Prouincia. Attese adunque le buone relazioni venute alla Sagra Congregazione de Propaganda Fide, del frutto spirituale che in molta copia raccoglieuano i Cappuccini nelle parti d'Oriente, e d'Occidente, e quanto fedelmente si affaticassero nelle Missioni ꝑ la conuersione dell'Anime, et inuigilassero ꝑ mantener costanti nella Fede le già conuertite; si compiacquero gli E[mi] di detta Congreg.[e] di assegnare una nuoua Missione à n[ri] Religiosi; e questa fù nel Regno d'Armenia nel

[21] ibidem, pp. 746-747.

Principato detto della Giorgia, qual è situato nell'Asia, tra il Mar Caspio, e il Mar Maggiore, con altro vocabolo detto il Mar Nero[22].

Un orgoglio che il tempo non scalfisce:

In questo periodo [inizio del XVII secolo] sbocciarono i primi germogli di interesse per le missioni tra gli infedeli, fondamento di un impegno che presto avrebbe consumato molte vite ed energie e prodotto meravigliosi frutti di evangelizzazione e cultura …[23].

La qualità del prodotto è inversamente proporzionale alla materia prima. Scrive Dionigi da Piacenza[24]:

Ma perchè non è mia intenzione di scrivere effettivamente sopra le Missioni, che dovrei e si potrebbe fare un libro, solo dirò che si predica, si confessa, si comunica, si battezza, si fa la scuola; vedendosi chiaramente che i padri e le madri non insegnano nemmeno il segno della croce ai loro figliuoli, come se non fossero cristiani; e tanto più che con verità si può asserire esservi la feccia dell'Armenismo. Quanto ai Georgiani, questi sono uniti con i Greci, essendosi vergognati unirsi nella fede con gli Armeni, tenendoli in concetto di loro schiavi. I preti li ho veduti dietro ai carri, alle some e sino a lavorare il terreno[25].

Ma il maggior successo della Missione è quello di un compagno di Dionigi, Carlo da Pescia, il tutto raccontato con un'enfasi ed un trionfalismo ben lontani dal tono dimesso della lettera di Mardiros o lamentoso di quella di Biagio, delle quali peraltro fa una ridondante parafrasi:

Ma una morte sì eroica era per il p. Carlo la fine degnissima d'una vita non meno adorna di carità, di zelo vivo ed ardente. Infatti di quanto bene non fu egli strumento prima di ceder all'immaturo fato? Dalla storia delle nostre Missioni apprendiamo com'ei fosse l'anima del memorando ritorno alla cattolica unità degli Armeni Mordiros [*sic!*] e Biagio, quello di S. Stefano, questi arcivescovo di Shamakhia; l'uno e l'altro bramosi di convertirsi e convertire per mezzzo dei nostri zelanti confratelli, cui schiudevano volentieri le porte delle loro chiese. Si trattava nientemenoche di dar principio ad una nuova missione vivamente attesa da moltissimi cristiani, che miserabili d'anima e di corpo, privi d'ogni virtù, bisognosi d'ogni bene spirituale, solo da Dio e da Roma attendevano aiuto per il nome di Cristo. Ogni speranza si riponeva nei Missionarî, che avrebbero dimorato in mezzo ad essi, stenebrate lor menti con le lettere, con la stampa dei libri sacri, col lume della Fede. A questo, consigliatosi il Prefetto coi suoi Missionarî, ispirati da Dio, mandarono il più zelante; ed esso fu il P. Carlo da Pescia, nelle mani del quale fece la professione della fede cattolica il suddetto Vescovo –Mordiros–, presente un ambasciatore di Polonia. E Giustino riprendeva l'opera dell'ottimo cultore, strappato da morte alla rinnovata vigna del Padrefamiglia celeste[26].

Giustino da Livorno ha svolto un ruolo importante nella Missione della Georgia, della quale fu uno dei primi partecipanti, dal 1668. Eccone l'elogio ufficiale:

---

[22] ibidem, p. 722.
[23] I Frati cappuccini, Documenti e testimonianze del primo secolo, a cura di C. Cargnoni, IV, Perugia, EFI, 1992, p. 924.
[24] Su Dionigi da Piacenza, al secolo Giuseppe Flaminio Carli (1635-1694 o 1695), v.: DBI, XL, pp.
[25] Cit. da: P. Rocco da Cesinale, Storia delle missioni dei Cappucccini, Roma, Tipografia Barbèra, 1873, p. 357.
[26] Sisto da Pisa, pp. 574-575.

> Fu costituito Superiore nella Stazione di Gori; e fece molte conversioni tra i Giorgiani, strappandoli allo scisma. Dagli Armeni, più tenaci nell'errore, fu molto persguitato con calunnie ed anche con percosse; ma tutto ciò non servi che a renderlo sempre più intrepido apostolo.[27]

Nelle fonti d'epoca viene caratterizzato in maniera singolare, come un uomo destinato a grandi imprese pur nella limitatezza delle capacità:

> Il P. Giustino da Liuorno, che al secolo chiamauasi Gio: Franco, fù figliuolo di Francesco Roccetti, ꝑsona onorata, e timorata di Dio. Giunto all'età di 18 anni, hauendo sufficientemente studiato, entrò ne' Cappuccini, e fù mandato a prender l'Abito a Cortona, quale gli fù dato il dì 20 Settembre 1657 […]; ancorche nel bel principio si desse a conoscere di corta capacità nell'intendere le questioni Scolastiche; ad ogni modo supplendo la bontà della vita al difetto dell'intelletto, terminò il corso dello Studio, e riceuette con gli altri il Priuilegio della Predica. Hebbe ꝑ Lettore il P. Bernardino da Fondagna, il quale siccome era souerchiamente scrupoloso in se stesso; cosi parue che comunicasse q^{sta} sua spir^{le} infermità anche al P. Giustino; massime nel celebrar Messa; nel qual tempo era di tal maniera combattuto dagli scrupoli, che a gran pena poteua terminare il S.^{to} Sacrificio. Non vi e dubbio, che tutto ciò accadeua ꝑ altissima disposizione di Dio, che con tal mezzo voleua raffinare la virtù di q^{sto} suo Seruo, e dargli una specie di Purgatorio in q^{sto} Mondo; il che se bene gli riusciua graue sopra ogni credere; ad ogni modo più sensibile gli fù al cuore un altro colpo vibrato dalla mano Diuina ꝑ far proua della di lui costanza. Vediamo come[28].

Giustino aveva un fratello, Alessandro "giouane d'anni, e di ceruello", portato schiavo a Costantinopoli e lì divenuto "seguace dello scomunicato Maometto", con sua grande disperazione.

> Dopo maturo pensamento gli parue che non vi fosse miglior mezzo che portarsi alle Missioni della Giorgia; ꝑche douendosi far la strada di Costantinopoli, haurebbe hauuta comodità con tal occasione d'abboccarsi col Fratello ꝑ farlo rauueduto del suo grauissimo trascorso. Rappresentò in Roma questo fatto con tutte le sue circostanze, et il fine, ꝑ cui desideraua impiegarsi nelle Missioni dell'Iberia Asiatica, detta Giorgia; ed essendo dalla Sagra Congreg.^{e}, e da' nri Sup^{iori} stimato giustissimo il motiuo, glitrasmetterono le necessarie spedizioni, affinche insieme col P. Franco Maria da Monte Catini intraprendesse il viaggio, e si accingesse ad un'opa di tanto seruizio di Dio. Nell'antecedente Relazione so d'hauere scritto, che ambedue questi Religiosi fecero partenza dalla Proua circa il principio di Maggio dell'anno 1668; hora aggiungo, che il P. Giustino in procinto di partirsi, riuolto a Frati che gli augurauano il buon viaggio, con un felice ritorno, sentite, disse: o io riconduco il mio Fratello in Toscana; o non ci ritorno più né meno io: proposizione che si verificò q^{nto} alla seconda parte. Perche giunto a Costantinopoli, trouò con suo gran cordoglio, che il Fr^{ello} erasi di già ammogliato con una Turca, ed auanzato in felice stato; se si riguarda il temporale; ma infelicissimo in ordine allo spirituale[29].

Per quanto riguarda il ruolo dell'Ambasciatore polacco, i Cappuccini di Georgia non si curano troppo della visione geopolitica che sottende alla presenza dello Zgórski, che considerano soprattutto come come colui che può strappare al Sovrano safavide l'impegno di assicurare la presenza e la sicurezza dei Missionari e delle loro case, nonché il buon esito del processo di cattolicizzazione.

---

[27] Memoriale, p. 236.
[28] Missioni di Georgia, pp. 729-730.
[29] ibidem, p. 730.

… Carlo scriveva (25 giu. 1683) avervi trovato 'il detto ambasciatore, che unitamente faticarono per ridurre all'obbedienza li Armeni scismatici assai numerosi in quella città, havendo non solo Monsignor Mordiros fatto la professione della fede, ma promesso ancora di ridurre colle esortationi e predicationi il suo gregge. A tal guisa procedeva, allorchè intese la peste a Gori e, corso, cadde della medesima dopo sette mesi di carità senza pari (sett. 1684). Intanto dell'ambasciatore polacco non si aveva più notizia, ed il prefetto mandò ad Ispahan Giustino da Livorno. Trovò che se n'era occupato, che la cosa faceva il giro delle cancellerie, non esclusa quella di Polonia, del resto 'il re di Persia rispose con molta prontezza a Nostro Signore che per mantenere una scambievole corrispondenza haveva dato ordine al governatore di Sciamachia che quando fossero capitati in quella città li cappuccini, gli sia permesso di havervi abitatione nella loro legge e che niuno potesse impedirli'[30].

In effetti, negli anni immediatamente successivi alla liberazione di Vienna si registra un frenetico scambio di note tra Francia, Impero, *Moscovia*, *Rzeczpospolita* e Serenissima, e persino Cosacchi *Zaporožskie* e Principati danubiani. Se il Re di Polonia cerca di ritagliarsi un ruolo di spicco[31], sfruttando la propria gloria recente, a Roma si ritiene che "nel 1688 ai piani di Sobieski non corrisposero mai, ancora una volta, dei fatti"[32].

Peraltro sull'utilità (o liceità) del *bellum Turcis inferendum* erano state, già da un secolo e mezzo, espresse autorevoli perplessità. Scrive Erasmo:

Io, devo dire, non condivido mai la guerra: neppure quella contro i Turchi. La religione cristiana sarebbe messa davvero male, se la sua sopraavvivenza dipendesse da questi puntelli! Non ha senso attendersi che, a partire da premesse ostili, le genti sottomesse diventino buoni cristiani: ciò che si conquista con la violenza, lo si perde nello stesso modo[33].

In bilico tra geremiade e piaggeria, risulta ancora più accorata della lettera di Mardiros quella dell'Arcivescovo *Velas*/Biagio, appesantita anche da una traduzione fatta evidentemente da un non italiano che padroneggia in misura limitata la lingua italiana:

Agli Eminentiſſimi Signori della Sacra Congregazione

Voi, che ſete huomini di Dio, ſanti, eletti, ornati di onori grandiſſimi, e capi de gli Ecclesiatici. Voi, che per la ſtrada della perfezione innoltrandovi, giugneſte al ſacro fonte della Chieſa; e come palme, dolci frutti producendo, innalzati vi ſete nella caſa del Signore per diſſetar l'anime ſitibonde. O Principi glorioſi, che ne' primi ſogli della Chieſa ſedete, che dal Sommo Pontefice ſiete chiamati Cardinali; e, conforme il divino Comandamento, Sacro Collegio la voſtra adunanza ſi dimanda.

A voi adunque chinando il noſtro capo quell'adorazione, e quel ſaluto offeriamo, che 'l noſtro Signor Giesù c'inegnò; e lo ſteſſo tutto giorno per ſempre facendo alla ſanta ſuprema Sede Romana, ſarem giulivi ad onor di Cristo.

Se le vostre Eminenze ſi degnaranno di vdir le noſtre dimande, ſon queſte: La miſeria della noſtra nazione ben la ſapete. Or conſiderate l'infelicità del noſtro ſtato; imperciocchè ci troviamo nel paese degli Albanesi alla porta de gli Alani, che ſi

[30] Rocco da Cesinale, p. 360.
[31] Sulla Ostpolitik di Sobieski v.: Cz. Chowaniec, Z dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683-1686, "Kwartalnik Historyczny", XL (1926), pp. 151-160.
[32] Pastor, XIV/2, p. 170. Sulla Ostpolitik della S. Sede all'epoca , ibidem, pp. 30-121.
[33] Erasmo da Rotterdam, La guerra piace a chi non la conosce, a cura di D. Canfora, Palermo, Sellerio, 2015, p.119.

dimanda porta di ferro, fabbricata, e circondata di muro da Alessandro Macedone nel lido del Mar Caſpio. Siam ſotto il dominio degl'infedeli, come rane in bocca a' ſerpenti; ſiam miſerabili d'anima, e di corpo, privi d'ogni virtù, e biſognoſi d'ogni bene ſpirituale. Siam preſſo a cinquemila famiglie, che da Dio ſolamente, e da voi attendiamo l'ajuto, eſſendo improntato ne' noſtri cuori il nome di Criſto. Siamo Criſtiani d'Armenia. Queſo gran tratto di paese, ove dimoriamo, abbonda coſì di beni temporali, che invero chiamar ſi può la terra, che produce il latte e'l miele. Sarà molto convenevole, e rilevante, ſarà gran ſervigio di Dio, ſe vi degnarete, come havete coſtumato a gli altri paeſi, inviare a noi i Frati Miſſionarj, acciocchè dimorino con eſſo noi, s'introduca lo ſtudio delle lettere, la ſtampa de' ſacri libri, e'l lume della Fede; come appunto i noſtri Frati Cappuccini ſcriſſero all'Eminenze Voſtre; ne altro di quel che eglino ſcriſſero deſideriamo. Valete in Dno. Scritta a' 20. di Aprile del 1682.

Velas, overo Biagio, Arcive-
ſcovo di Samaco, e della
Provincia Scirvaneſe[34].

Non è di nostro interesse giudicare se la conversione più o meno spontanea di gruppi di individui da una confessione ad un'altra debba considerarsi un successo; ma, dal punto di vista della S. Sede, i conclamati successi non possono servire a nascondere le difficoltà incontrate dall'opera di apostolato cattolico, né i dolorosi reiterati fallimenti:

Dell'influsso e del prestigio che godeva la chiesa romana in oriente è prova anche il fatto che nei patriarchi orientali tornava sempre a rivelarsi la tendenza all'uinione con Roma [...]. Già l'11 aprile 1703 Clemente XI aveva mandato al patriarca [greco di Alessandria, Samuele Capassulis] l'invito di unirsi a Roma; l'effettiva conversione venne avviata dal francescano Lorenzo Cozza. Bisognava temere da parte degli eterodossi contro il convertito e perciò il Papa lo raccomandò all'imperatore, a Luigi XIV, a Venezia, ed a D'alleurs; il patriarca armeno Alessandro manteneva rapporti coi missionari europei e scrisse a Roma in modo da destare la speranza di una sua conversione. Clemente XI, il quale aveva mandatogià nel 1701, 5 missionari domenicani in Armenia, gli fece trasmettere il simbolo della fede da sottoscrivere; ma più tardi Alessandro divenne persecutore dei Cattolici[35].

Per quanto riguarda l'attività missionaria dei Cappuccini, ci pare però che essa non debba essere valutata in percentale di successi, mentre vogliamo sottolineare come questa si distingua per un tratto tanto di carità spirituale quanto di fine intuito politico.

I Minori Cappuccini difesero i riti orientali e impedirono ai cristiani uniti di adottare il rito latino. Quando questo problema non s'era affrontato direttamente, il grande apostolo dell'Unità, padre Silvestro, difendeva i riti orientali presso la Congregazione di Propaganda Fide con ragioni teologiche, storiche, psicologiche e di opportunità. Diceva che i riti non sono né la fede,né la materia della fede, ma l'espressione della fede, e perciò possono essere vari emolteplici, secondo l'anima e la psiche di coloro che la vivono [...]. Se la Chiesa permetterà l'uso di questi riti antichi e approvati e quindi buoni, gli orientali non si sdegneranno contro i loro confratelli cattolici, né prenderanno motivo per perseguitarli[36].

Per finire, due osservazioni a margine, la prima di Clemente da Tezorio, l'altra del Moroni.

---

[34] Bulifon, pp. 65-67. Anche questa traduzione è fornita dal Marracci. Riprodotta anche in P.D.c77, c. 69-69v.
[35] Pastor, XV, p. 289.
[36] P. Ignazio da Seggiano O. F. M. Cap., L'opera dei Cappuccini per l'Unione dei Cristiani nel Vicino Oriente durante il secolo XVII, Roma, PIOS, 1962, pp. 397-398.

La fertilità del suolo, oltre ad aver fomentato l'oziosità e soffocato l'industria del paese, fu un pomo di discordia tra nazioni potenti, che si disputarono la Georgia; e, come vedremo, questa nazione tanto favorita dalla natura, fu continuamente vessata[37].

[Nel secolo XVII] il sovrano di Persia s'impadronì della Georgia, ne formò una provincia della sua monarchia, e fece morire il re di Giorgia Temuras, che aveva riconosciuto il sommo Pontefice Urbano VIII, riunendosi alla Chiesa cattolica. Nel Pontificato d'Innocenzo XI la Giorgia tornò all'unità cattolica, ma nel 1692 la plebe infuriò contro i cappuccini ed i preti armeni, ed il principe tornò al maomettismo nel 1701 circa, per cui Clemente XI non gli rispose alla lettera che gli scrisse. Tuttavolta nel seguente anno il p. Felice Maria da Sellano si portò in Persia per trattare gli affari di Giorgia come ambasciatore già deputato d'Innocenzo XII, e fu bene accolto; ma dipoi i persiani tornarono ad inveire contro i cattolici. Clemente XI munito di lettere dell'imperatore Carlo VI, del senato veneto, e del granduca di Toscana, nel 1719 scrisse al re di Persia pregandolo con essi di far dare opportuno riparo alle gravissime ingiustizie, che soffrivan i cattolici ed i missionari cappucccini in Tiflis capitale della Giorgia, la causa de' quali raccomandò con sommo impegno. I suddetti primi passi dei re di Giorgia e di Kaketi servirono posteriormente di fondamento alle pretensioni della Russia sui paesi situati al di la del Caucaso, de' quali questa potenza pervenne a impadronirsi[38].

[37] Terzorio, VII, p. 5.
[38] Moroni, XXVIII, p. 259.

SCHAMACHIA
D im Gebürg der Provincz Schirwan.
A. Deß Chans Residenz-Schloß und Wohnung. B. die innere Stadt.
C. die Vorstadt. D. die alte ruinirte Vestung.

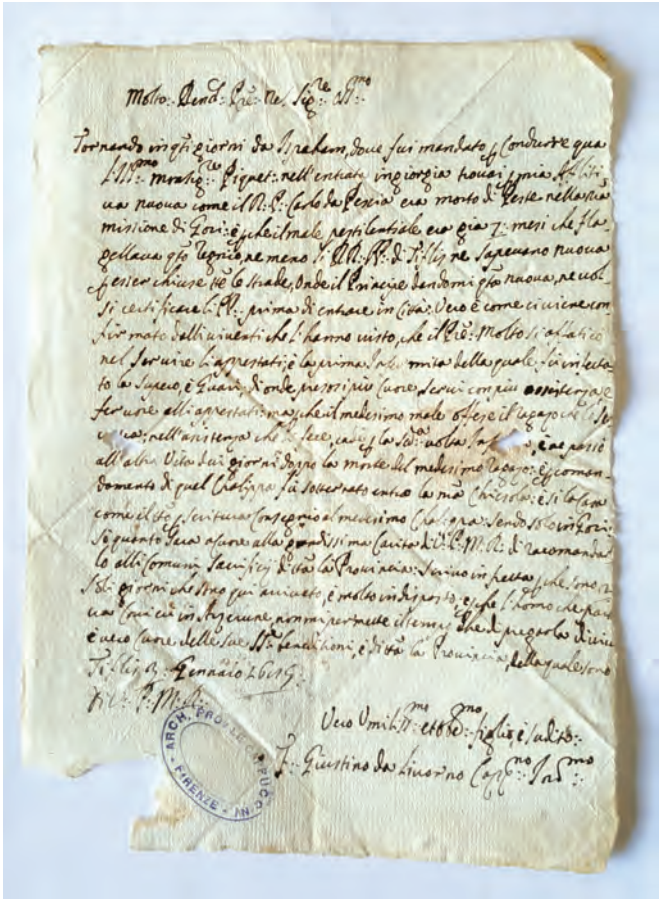

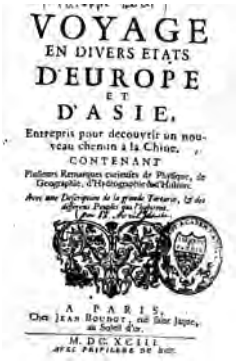
VOYAGE
EN DIVERS ETATS
D'EUROPE
ET
D'ASIE,
Entrepris pour decouvrir un nouveau chemin à la Chine.
CONTENANT
Plusieurs Remarques curieuses de Physique, de Geographie, d'Hydrographie & d'Histoire.
Avec une Description de la grande Tartarie, & des differens Peuples qui l'habitent.
A PARIS,
Chez JEAN BOUNOT, ruë Saint Jacques, au Soleil d'or.
M. DC. XCIII.
AVEC PRIVILEGE DE SON.

RERVM
PERSICARVM
HISTORIA,
INITIA GENTIS MOREI.
PETRO BIZARO
FRANCOFVRTI
Typis Wechelianis apud Claudium

533496
LETTERE
MEMORABILI,
ISTORICHE, POLITICHE,
ED ERUDITE,
Scritte, e raccolte
DA ANTONIO BULIFON.
E DEDICATE
ANGELO VERALDI
Presso Antonio Bulifon MDCXCIII

JOURNAL
DU
VOYAGE
DU
CHEVALIER CHARDIN
EN
PERSE & aux Indes Orientales, par la MER NOIRE & par la COLCHIDE.
PREMIERE PARTIE,
QUI CONTIENT
Le Voyage de PARIS à ISPAHAN.
A LONDRES,
Chez Moïse Pitt. M DC LXXXVI.

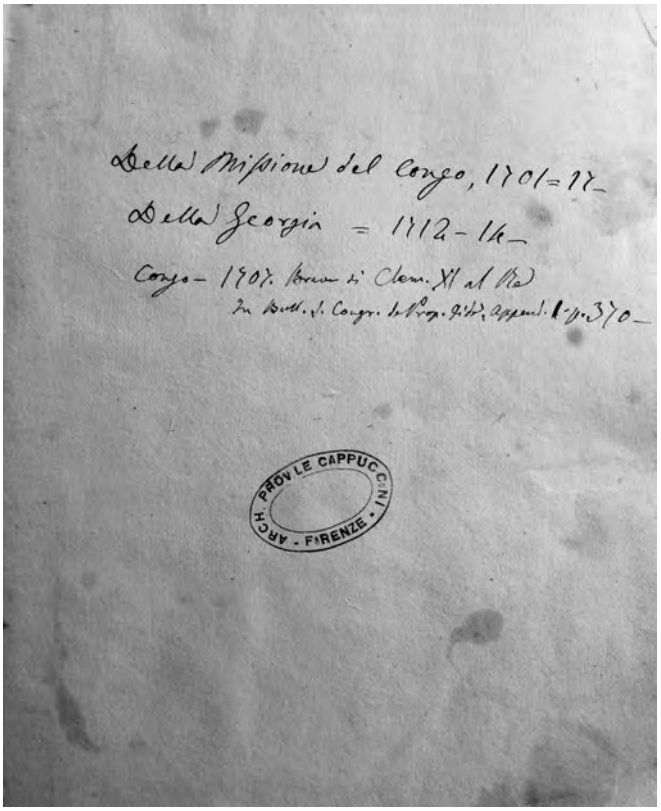

REGISTRO
DE CAPPVCCINI MORTI
SI DELLA PROVINCIA,
COME IN PROVINCIA
DI
TOSCANA.
P. I.
Defunctos numeras? numerat Mors inuida Viuos.
Ducere vis Summam? Te quoque connumeres.
Vt tibi Mors felix contingat, viuere disce;
Vt felix possis viuere, disce mori.

A.R.P.Bernardinus ab Arretio Minister
Generalis Fratrum min:ū Capuc:,um electus Romæ die 18
Iunij 1691 ætatis suæ 55, Visitans Provincias Germaniæ 1695.
A. M. Wolfgang. f. Aug: Vind:

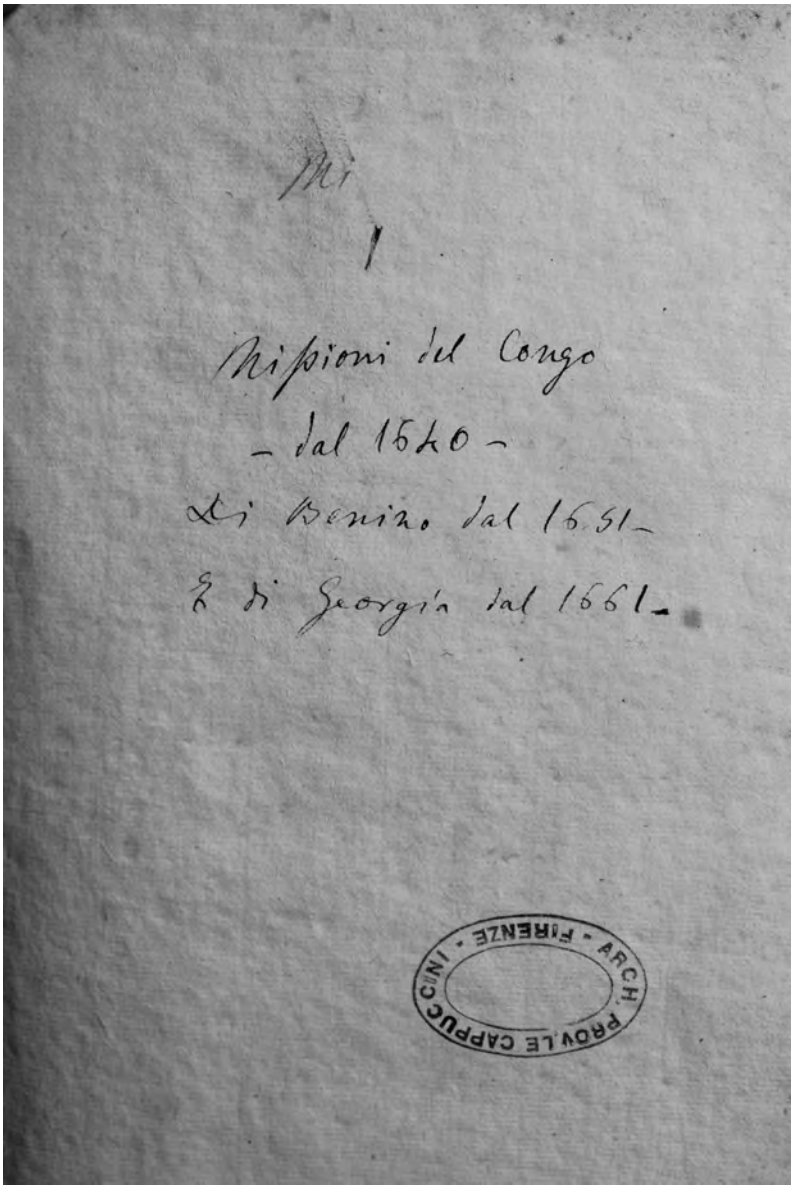

PRODROMUS
Ad Tragicam vetustam Iesu Persici Historiam
Seu
Legationis à Fulgida Porta
Ad Sophorum Regem Sedis Salutis Hostiam
Anno 1720 expedite
AUTENTICA RELATIO.
Quam reddit è Persicis Legatus
DURRI EFFENDI.
Turcarum Imperatori Achmet III.
in scriptis consignavit.
Ex Turcico, additis scholiis, Latinè facta
Operâ P. Paulo Krusinski Soc. JESU
Missionarii Persici
Accessit ejusdem
De Legationibus Polono-Persicis
DISSERTATIO.
LEOPOLI. Typis Coll. Soc. JESU. Anno Dñi 1731.

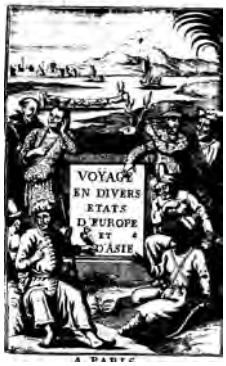

CUCERIREA ARADULUI DE CĂTRE HABSBURGI (1686) ÎNTR-UN IZVOR VENEȚIAN CONTEMPORAN

Florina CIURE*

THE CONQUEST OF ARAD BY THE HABSBURGS (1686) IN A CONTEMPORARY VENETIAN SOURCE

Abstract

National Library of St. Mark's in Venice hosts a miscellany containing 84 opuscula entitled *Reports of the Imperial armies victories over the Turks*. At number 11 there is a *Very true and distinctive Report of the conquest of Arad fortress in the Upper Hungary under 19. December 1686. By the Imperial Armies With the death of Pasha of Sofia, and thousands of Turks, cut in pieces, and great amount of slaves made prisons, and with a big rich booty, consisting in horses, weapons, and all sorts of Turkish crew, that were in the Square of the Pasha of Sofia*, published in the same year in Venice. This report presents in detail the actions of Imperial armies against the Ottoman army, culminating with the conquest of the city.

Keywords: Arad, 1686, National Library of St. Mark's in Venice, Habsburgs, Ottomans.

Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția găzduiește un miscelaneu format din 84 de opuscule și intitulat *Rapoarte despre victoriile armatelor imperiale asupra turcilor*[1]. Cel cu numărul 11 conține un *Raport distinct și adevărat despre cucerirea cetății Arad în Ungaria Superioară la 19 decembrie 1686 de către armatele imperiale, cu moartea Pașei de Sofia, a mii de turci, tăiați în bucăți, mare cantitate de sclavi făcuți prizonieri și cu o pradă bogată, constând în cai, arme și orice fel de echipament turcesc care se afla în acea piață a numitului Pașă de Sofia*, tipărit la Veneția în 1686[2]. Lucrarea se înscrie în trendul publicațiilor de popularizare a succeselor obținute de armatele habsburgice care, după asediul eșuat al otomanilor asupra Vienei (1683)[3], au repurtat

* Muzeul „Țării Crișurilor" din Oradea, florinaciure@gmail.com.

[1] *Relazioni di vittorie delle armi cesaree sopra turchi.*

[2] VERISSIMA, E DISTINTA RELATIONE DELLA PRESA DI ARAD FORTEZZA Nell'Vngaria Superiore sotto li 19. Decembre 1686. DALL'ARMI CESAREE Con la morte del Bassà di Soffia, e Migliara di Turchi, tagliati á pezzi, e quantitá di schiaui fatti prigioni, e con vn grande ricco bottino, consistente in Caualli, Armi, & ogni sorte di equipaggio Turchesco, che si trouaua in quella Piazza di detto Bassà di Soffia. IN VENETIA, MDCLXXXVI, Con Licenza de' Superiori.

[3] Printre numeroasele studii dedicate asediului Vienei, a se vedea câteva mărturii contemporane în: *La Sacra Lega contro la potenza ottomana. Successi delle armi imperiali, polacche, venete, e moscoviti; rotte e disfatte di eserciti de' Turchi, Tartari, e ribelli; assedj, e prese di città, piazze, e castelli; acquisti di provincie, di Regni; ribellioni, e sollevazioni nella monarchia ottomana; origine della ribellioni degli Ungheri, con tutti gli accidenti successivamente sopragiunti dall'anno 1683 sino fine del 1689. Racconti veridici brevemente descritti da* Don Simpliciano Bizozeri, *Barnabita Milanese*, Milano, 1690, p. 290-297; Luigi Ferdinando Marsili, *BRIEVE STORIA,/ In cui si narrano le cagioni della passata Guerra/ FRA LO/ IMPERADORE, E LA CASA OTTOMANA,/ e ciòcche nell'assedio di Vienna,/ e per alcun tempo dapoi a Turchi avvenne,/ Composta da Uno Storico Turco,/*

victorii de răsunet împotriva Porții, înstăpânindu-se pe fostele teritorii ale Regatului Ungariei[4].

În perioada anilor 1551-1552 Banatul a devenit o zonă a confruntărilor dintre forțele militare ale Regatului Ungar și trupele otomane[5]. După cucerirea Timișoarei la 22 iulie 1552[6], cetățile din regiune, inclusiv Aradul, au trecut, rând pe rând, în posesia otomanilor[7]. Poarta și-a instaurat administrația militară în teritoriile nou dobândite, astfel că Aradul a devenit centrul unul sangeac, subordonat vilayetului Timișoarei. Între anii 1554-1556 turcii au ridicat o cetate nouă în Arad, fortificația fiind amplasată pe teritoriul orașului actual, nu pe locul cetății regale și a capitlului. După cucerirea în 1566 a cetății Gyula, centrul sangeacului a fost mutat în această nouă fortificație, ceea ce a dus la diminuarea importanței Aradului. Acest fapt este reliefat de dispozițiile repetate ale autorităților otomane, care vizau demolarea cetăților fără vreo mare importanță strategică, printre acestea incluzând și Aradul. În ciuda acestor previziuni sumbre, cetatea s-a salvat, fiind redusă doar la garnizoana ei. În 1595, în cursul războiului de 15 ani, armatele Transilvaniei au eliberat valea inferioară a Mureșului, reintegrând Aradul în Principatul Transilvaniei, iar după victoria de la Șelimbăr (1599), teritoriul Aradului a ajuns sub autoritatea lui Mihai Viteazul. La începutul secolului al XVII-lea, principele Sigismund Rákóczi (1607-1608) i-a înnobilat pe soldații sârbi care au luptat la eliberarea Lipovei[8], donându-le târgul Aradului împreună cu cetatea. Revendicările Porții privind retrocedarea cetăților aflate pe frontiera vestică a Principatului Transilvaniei – în primul rând cetatea Lipovei și a Ineului – au devenit tot mai vehemente în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Principele Gabriel Bethlen (1613-1629) a cedat Porții în 1616 cetatea Lipovei și Aradul, reușind să păstreze Ineul. Aradul a revenit pentru scurt timp în posesia Principatului, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Confruntarea cu trupele otomane, care au pătruns în Transilvania în 1658, în urma campaniei militare poloneze condusă de Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648-1660), a debutat cu succesele principelui. Acesta a eliberat și cetatea Aradului, pe care a evacuat-o și incendiat-o. Odată cu sosirea întăririlor armatei otomane situația s-a schimbat, la începutul anilor 1660 turcii reușind să recucerească cetățile de pe valea Mureșului, în perioada următoare reclădind cetatea Aradului. După eșecul asediului otoman asupra Vienei (1683), trupele imperiale au pornit o mare ofensivă

---

e nella nostra volgare favella ridutta./ All'Illustrissimo, & Eccellentissimo Signore/ IL SIG. PIETRO/ SENATOR GARZONI./ In Bologna, per Costantino Pisarri sotto le Scuole; all'/Insegna di S. Michele, 1709. Con lic. de' Superiori, în *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte a cura di comitato marsiliano*, Bologna, 1930, p. 137-140.

[4] Vezi: Virgil Zaborovschi, *Istoria politicei externe a celor trei principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) până la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 17-45; Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfârșitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 112-145; Ioan Lupaș, *Sfârșitul suzeranității otomane și începutul regimului habsburgic în Transilvania*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria III, tom XXV, București, 1943, p. 803-834; Veniamin Ciobanu, *Românii în politica Est-Central europeană, 1648-1711*, Iași, 1997; Gheorghe Platon, *Tra gli Imperi Ottomano, Austriaco e Russo (nei secoli XVI-XVIII)*, în *Una storia dei Romeni. Studi critici*, coord.: Stephen Fischer-Galați, Dinu C. Giurescu, Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, 2003, p. 201-210.

[5] Vezi: Ion Totoiu, *Contribuții la istoria stăpânirii turcești în Banat și Crișana*, în *Studii. Revistă de istorie*, XIII, nr. 1, 1960, p. 5-35; Adriano Papo, *La battaglia di Lippa. 1551*, în *Studia historica ac danubiana*, an VIII, nr. 1-2, 2015, p. 63-114.

[6] A se vedea: Ioan Hațegan, *Timișoara în evul mediu*, Timișoara, 2008, p. 69-104; Gizella-Nemeth, *La conquista ottomana di Temesvár. 1552*, în *Studia historica ac danubiana*, an VI, nr. 1-2, 2013, p. 7-79.

[7] Referitor la istoria Aradului a se vedea: Ottó Lakátos, *Arad tőrténete*, I, Arad, 1881; Jancsó Benedek, *Aradvármegye és Arad szabad király város monographiája*, vol. II, Arad, 1892; Sándor Márki, *Arad vármegye és rad szabad Királyi város tőrténete*, I, 1892; *Aradul-permanență în istoria patriei*, Arad, 1978; *Arad. Monografia orașului de la începuturi până în 1989*, Arad, 1999; Eugen Ghiță, *Aspecte privind organizarea administrativ-teritorială și instituțională a comitatului Arad în secolul al XVIII-lea* (Some aspects of the administrative-territorial and institutional organization of Arad County in the eighteenth century), în *Administrație românească arădeană*, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, 2011, 2, p. 22-31; Sorin Bulboacă, *Cucerirea otomană a comitatului Arad (mijlocul sec. al XVI-lea)*, în *Administrație românească arădeană, Studii și comunicări*, vol. IX, coord. D. Sinaci, E. Arbonie, Arad, 2014, p. 58-65.

[8] Vezi: Stelean Ioan Boia, *Lipova în perioada Principatului (Secolele XVI-XVII)*, în *Administrație românească arădeană, Studii și comunicări*, vol. II, coord. D. Sinaci, E. Arbonie, Arad, 2011, p. 7-21.

spre est, Aradul trecând definitiv sub controlul trupelor creștine, în contextul războiului purtat de Liga Sfântă, la care aderase și Veneția, pentru eliberarea Europei centrale de sub ocupație otomană[9]. Eugeniu de Savoia a proiectat reconstrucția vechii fortărețe turcești, Georg Haruckern fiind desemnat să conducă lucrările. După retragerea stăpânirii otomane, cetatea Aradului trece sub dominația Imperiului Habsburgic (1687). Pacea de la Karlowitz (1699) a stabilit frontiera dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman pe Mureș, Aradul devenind centru zonal de pază a frontierei. Pacea, care a pus capăt conflictului armat, a prevăzut, printre altele, și demolarea cetății Lipovei. Această măsură a impus construcția unei fortificații noi pentru supravegherea văii Mureșului, însemnând implicit creșterea rolului strategic al Aradului. Inginerul militar Giovanni Morando Visconti va întocmi un proiect pentru fortificarea Aradului încă din 1693, construcția noii cetăți având loc înspre finele secolului al XVII-lea, sub coordonarea inginerului Nicolas Du Mont[10].

Raportul despre cucerirea Aradului găzduit de Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția debutează cu informațiile referitoare la acțiunile generalului imperial Claudius Florimund Mercy[11], care cu armata sa a ajuns sub zidurile Aradului. Astfel, „aflându-se Baronul Mercy restrâns în cartierele de iarnă, cu greu reușind să întrețină cavaleria, neputând urma decât cu mare dificultate corpul de unguri, pe care contele Caprara[12] l-ar fi adăugat oamenilor săi, a luat decizia de a-și extinde cartierele până la Arad, loc situat pe malul râului Mureș, la trei ore distanță de Timișoara și trei de Gyula". Generalul Mercy ar fi aflat detalii precise despre acest loc de la „Colonelul Petehasy[13], un foarte bun cunoscător al împrejurimilor", care într-un raport i-ar fi transmis că garnizoana otomană nu depășea 500 de oameni, prin urmare, „presupunând că ar putea-o forța, a luat decizia, și astfel s-a pus în fruntea a 1500 Husari, 800 cai germani, 400 dragoni și 200 haiduci cu 5 tunuri și un mortar, care punându-se în mișcare, au mărșăluit cu dibăcie, astfel că în data de 9, fără că dușmanii să fie avertizați, au ajuns la distanță de o oră de Arad". Între timp, comandantul garnizoanei a fost anunțat de înaintarea trupelor imperiale, însă cei pe care i-a trimis în recunoaștere i-au transmis că ar fi vorba doar de un corp de armată, astfel că „a urcat garnizoana pe cai" și a decis să meargă în întâmpinarea lui. „Husarii, care formau avangarda, și care au avansat lăsând în urmă cavaleria germană și infanteria la mai bine de jumătate de oră, au început să se încaiere cu Turcii, atacând pe rând". Când și-au dat seama că cei din urmă intenționau să distrugă podurile, „care se află pe 2 sau 3 brațe ale râului Mureș și care înconjoară palanca Aradului, aproape formând o insulă, l-au avertizat pe Baronul Mercy". Această veste l-a determinat „să-l trimită degrabă pe Generalul Haisler[14], cu un corp de circa 80 de Dragoni", să-i împiedice pe otomani să-și pună în aplicare planul. „La sosirea alor noștri s-au retras turcii, care luptau spre poarta locului, nesusținând atacurile decât cu puține forțe, și asta pentru a-i sprijini pe cei 200 de ieniceri, care poziționați într-un șanț le asigurau spatele celor ce încercau distrugerea podului și stricarea unui vad din apropiere"[15].

Generalul Heissler ar fi dorit să-i implice în luptă pe Unguri împotriva ienicerilor, dar „știindu-i mai capabili să treacă râul, i-a împărțit în mici corpuri pentru a-l putea

---

[9] A se vedea: Béla Köpeczi, *L'eco italiana delle lotte per l'independenza ungherese contro gli Asburgo nella seconda metà del secolo XVII*, în *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*, vol. editat de B. Köpeczi și Péter Sárközy, Budapesta, 1982, p. 23-33; László Nagy, *Il contributo veneziano nella guerra contro il Turco in Ungheria*, în *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, vol. editat de Vittore Branca, Florența, 1979, p. 431-444; Ekkehard Eickhoff, *Venezia, Vienna e i Turchi, bufera nel Sud-Est europeo, 1645-1700*, Milano, 1991; Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the XVIIthcentury*, Philadelphia, 1991.

[10] Corneliu Pădurean, *Istoria cetății Aradului și descrierea edificiului* (http://www.cetatea-aradului.eu/istoria-cetatii-aradului-si-descrierea-edificiului/).

[11] Claudius Florimund (Fremaut) de Mercy d'Argenteau, cunoscut și sub numele Contele Mercy (1666-1734), a activat ca general în armata lui Eugeniu de Savoia, iar apoi ca guvernator al Banatului (1716-1734).

[12] Contele Enea Silvio Caprara (1631-1701), originar din Bologna, general în armata austriacă.

[13] Dávid Petnéhazy (1645?-sf. 1686/înc. 1687), unul din căpitanii lui Imre Thököly, în 1685 a trecut de partea habsburgilor, participând la cucerirea Aradului.

[14] Donat Heissler (1648-1696), general în armata imperială, în 1692 va cuceri cetatea Oradea.

[15] *Verissima, e distinta relatione della presa di Arad*, p. [1].

urma". Între timp „i-a făcut să pună piciorul pe pământ pe Dragoni și pe aventurieri" și a avansat pentru a-i alunga pe cei care puneau la cale distrugerea podului, „ceea ce i-a și reușit foarte ușor, întrucât aflându-se, din întâmplare, la capătul acestuia o căruță cu fân", i-a urcat în căruță și i-a acoperit cu fân, obligându-i să se retragă. Operațiunea i-a fost, însă, facilitată și pentru că „sosiseră întăriri din partea dragonilor lui Stirhaimb[16] și a Ungurilor, ce găsiseră un vad și începuseră să-i împingă pe dușmani, care începuseră să cedeze, neîncetând să-i hărțuiască, împingându-i husarii pe turci până la poartă, iar de acolo până pe malul apei"[17].

Sosit, între timp, la locul confruntărilor, Baronul Mercy cu cavaleria germană și cu restul dragonilor i-a găsit „pe cei care au pus mai înainte piciorul pe pământ trecând podul peste grinzile rămase, în urmărirea ienicerilor". Aceștia din urmă, odată cu apariția restului de trupe imperiale, „s-au retras spre poarta locului de teamă să nu rămână afară", însă „dându-și seama husarii și dragonii de ceea ce se întâmplă, i-au urmărit îndeaproape", astfel că au ajuns împreună la poartă, „unii încercând să o ferece, alții să o deschidă". Însă „ai noștri" s-au descurcat atât de bine – continuă raportul – că au reușit „să surmonteze înălțimea palăncii cu focul pistoalelor și carabinelor" și i-au constrâns pe dușmani să cedeze, astfel că „odată cucerită poarta au intrat dragonii pe jos, susținuți fiind de către regimentul Baronului Mercy, călare"[18].

Avansând evenimentele până în acest punct, „au încercat asediații să se salveze pe poarta din spate, dar husarii, poziționându-se în fața ei i-au împiedicat", în această tentativă implicându-l și pe Baronul Mercy, care sosind cu trupele germane și găsindu-i pe Turci că se îmbulzeau la ieșire, „i-a atacat cu putere, constrângând cea mai mare parte să se retragă în oraș, pe alții să se arunce în râu", iar pe câțiva să ia calea ce peste pod ducea spre Timișoara. Ultimii au fost urmăriți de câțiva husari, rămânând Generalul Mercy să-i susțină pe ceilalți, care de dinăuntru se luptau cu inamicii. Otomanii „s-au retras în câteva case și într-o piață baricadată de căruțe", apărându-se cu disperare și cu îndârjire până când, „nevoiți să cedeze forței alor noștri, au rămas aproximativ 1000 dintre ei împreună cu Pașa de Sofia măcelăriți și 5 sau 600 prizonieri"[19].

„Au obținut ai noștri o pradă consistentă, constând în cai, arme și orice fel de echipament turcesc", mai ales că se afla acolo și Pașa de Sofia, „ajuns de curând de la Constantinopol cu 1200 de oameni aleși dintre cei mai buni din trupele otomane și trimiși la Arad, pentru a se odihni și a-și reface forțele, întărind garnizoana care ajungea astfel la 1800 de oameni". Se aflau în acel loc „10 tunuri care au rămas pradă alor noștri, alături de 16 stindarde". Timp de trei zile a fost jefuită cetatea, după care „dându-și seama că este imposibilă menținerea ei fiind prea îndepărtată de Solnok, i s-a dat foc și a fost abandonată"[20].

„Este aceasta o acțiune care merită amintită – spune autorul raportului –, deoarece a semănat multă teroare în garnizoanele turcești din apropiere", astfel că Pașa de Timișoara după câteva zile „a ars cartierele acelui loc, retrăgând garnizoana dintr-o localitate din vecinătatea Lipovei, lăsând-o și pe ea pradă flăcărilor". Pierderile armatei imperiale s-ar fi ridicat la „30 de persoane, morți și răniți", aproape în totalitate „dragoni", între aceștia regăsindu-se „un locotenent rănit și un trompetist mort". Raportul despre cucerirea Aradului de către trupele imperiale la finele anului 1686 se încheie într-o notă optimistă: „prizonierii zic că la Constantinopol se dă ca sigură pacea"[21].

După cum s-a putut constata, documentul găzduit în Biblioteca Marciana din Veneția descrie cu lux de amănunte, din perspectiva armatei imperiale, toate acțiunile militare care au dus la pierderea Aradului de către trupele otomane. Tipărirea și comercializarea sa în orașul dogilor este o dovadă a interesului manifestat de monarhia habsburgică

[16] Guido von Starhemberg (1657-1737), comandant al armatei imperiale în Ungaria între 1706-1708, va conduce operațiunile militare împotriva „curuților" lui Francisc Rákoczi al II-lea.
[17] *Verissima, e distinta relatione della presa di Arad*, p. [2].
[18] *Ibidem*, p. [2-3].
[19] *Ibidem*, p. [3].
[20] *Ibidem*.
[21] *Ibidem*.

pentru popularizarea victoriilor sale împotriva Imperiului Otoman, după asediul eșuat al Vienei din 1683, dar și o mărturie a cunoașterii realităților din această parte a Europei la Veneția.

Anexă documentară

Biblioteca Nazionale Marciana, Misc. 449,
Relazioni di vittorie delle armi cesaree sopra turchi

Op. 11: VERISSIMA, E DISTINTA RELATIONE DELLA PRESA DI ARAD FORTEZZA Nell'Vngaria Superiore sotto li 19. Decembre 1686. DALL'ARMI CESAREE Con la morte del Bassà di Soffia, e Migliara di Turchi, tagliati á pezzi, e quantitá di schiaui fatti prigioni, e con vn grande ricco bottino, consistente in Caualli, Armi, & ogni sorte di equipaggio Turchesco, che si trouaua in quella Piazza di detto Bassà di Soffia. IN VENETIA, MDCLXXXVI, Con Licenza de' Superiori.

Trovandosi il Baron Mercy ristretto talmente nei quartieri d'inverno, che gli riusciva difficile il far sussistere la Cavalleria, né lo poteva eseguire, che con difficoltá, & particolarmente il corpo degl'Ongari, che il Conte Caprara haveva aggionto alla gente, che gia prima si trovava havere; prese resolutione di volersi allargare con gl'accennati quartieri fino ad Arad; luogo situato su la Riviera di Marocz, distante quattr'hore da Temisuar, & trè da Giula.

Haveva havuto cognitione di questo luogo dal Colonello Petehasy, pratichissimo di quei contorni, con raguaglio, che la guarnigione ordinaria non era più, che di 500. huomini, la onde supponendo poterla forzare, presane la resolutione, comandó 1500. Hussari, 800 Cavalli Alemanni, 400. Dragoni, & 200. Haiducchi con cinque pezzi di Cannone, & un' mortaro, quali postisi in marchia, la proseguirono con tanta diligenza, che a' 9. senza che gl'inimici ne havessero havuto avviso gionsero nella distanza di una sol'hora da Arad; ma frà tanto essendone il Comandante stato ragguagliato, & dettogli da quegli, che haveva mandato a riconoscere; che i nostri erane una partita di Ongari, che si lasciava vedere, fece subito montar la Guarnigione a Cavallo per andargli ad attaccare.

Gl'Hussari dunque, che havevano l'avanguardia, & si erano avanzati lasciandosi addietro la Cavalleria alemanna, & l'Infanteria una grossa mezz'hora, cominciorno a scaramucciar con i Turchi caricandosi vicendevolmente, finche accorgendosi, che questi erano intenti a far rovinar'i ponti, che sono sovra due o tre rami della detta riviera di Marocz, & che cingono la palanca d'Arad formando quasi un'isola, ne fecero avvertito il Baron Mercy, quale a questo avviso fece in tutta diligenza avanzar il General Haisler con circa 80. Dragoni a fine d'impedirgli il // proseguire in quel lavoro.

All'comparir de i nostri si ritirorno i Turchi, che combattevano verso la porta del luogo, non continuando la scaramuccia, che con picciole partite, & ciò per sostener 200. Gianizzeri, che postati in un fosso spalleggiavano quegli che erano intenti a rovinar il ponte, & guastar un guado che v'era vicino.

Havrebbe il general Haisler volsuto impiegar gl'Ongari contro questi Giannizzari, ma conoscendogli più atti a passar' il fiume, gli divise in picciole partite a fine vedessero d'eseguirlo, mentre egli frá tanto havendo fatto metter pie á terra a i Dragoni & à i Venturieri s'avansò per scacciar'quegli ch'erano intenti alla rovina del ponte, il che gli riuscì felicemente, poiche trovandosi per caso al principio di quello un Carro di fieno coperti da questo gli caricorno, obligandogli a ritirarsi, & perche fra tanto arrivò un rinforzo di Dragoni del Stirhaimb, & gl'Ongari, che havevano trovato un guado cominciavano a passare l'inimico altresi cominciò a cedere, non tralasciando però di continuamente scaramucciare caricando hora i nostri Hussari i Turchi fino alla porta, & hora venendo caricati, indietro infino alla riviera.

Gionse fra tanto il Baron Mercy con la Cavalleria Alemanna, & il resto de i Dragoni, trovando gl'altri, che haveano prima messo piede à terra, che passavano il ponte sovra i travi restati, seguendo i Gianizzari che alla comparsa del restante delle nostre truppe, si ritiravano verso la porta del luogo per tema di non restar tagliati fuora, del che accortisi

gl'Hussari, & i Dragoni che andavano passando, gli seguirono di cosi' presso, che gionti unitamente alla porta, & tentando gl'uni di ferrarla, & gl'altri di aprirla, s'adoprorno i nostri cosi bene, che sormontata l'altezza della palanca col fuoco delle pistole, & Carabine sovra via, & da ogni parte dove vi era apertura, costrinsero i nemici a // cedere, in modo che guadagnata la porta entrorno i Dragoni a piedi, venendo sostenuti dal Regimento del Baron Mercy a cavallo.

Gionte le cose a questo termine tentorno gl'assaliti di salvarsi per la porta contraria, ma gl'Hussari, havendo avanti di quella preso posto gl'impedirono, dando parte di questo tentativo al Baron Mercy, quale accorrendovi con le truppe alemane & trovando i Turchi intenti precipitosamente a sortire, gl'attaccò vigorosamente, constrigendo la maggior parte a rientrar nella Città, altri a buttarsi nel fiume, & alcuni pochi a pigliar la strada del ponte, che va a Temisvvar, quali fece seguitare da alcuni Hussari, restando egli con gl'altri a sostenere quegli che di dentro via agivano contro i nemici, quali ritiratisi in alcune, case & in una piazza baricata di Carri, si difendevano da disperati, & si difesero ostinatamente sin tanto, che costretti a cedere al vigore de i nostri, restorno circa 1000 di loro con il Bassa di Sofia tagliati a pezzi, & 5. in 600 prigioni.

Fecero i nostri in questo luogo un grande, e ricco bottino, consistente in Cavalli, Armi, & ogni sorte di equipaggio Turchesco, stante che si trovava in quella Piaza il detto Bassa di Sofia giontovi di fresco da Costantinopoli con 1200 huomini scielti per i migliori fra le truppe Ottomane, & mandati a Arad; per ivi riposarsi, & rinfrescarsi, rinforzando la guarnigione che hormai accendeva al numero di 1800. huomini.

Si trovarono nel luogo 10 pezzi di Cannone che restorno preda de nostri, con 16 stendardi, & trè para di Timbali.

Durò il bottinare trè giorni, doppo i quali conoscendo esser impossibile il mantenervisi per esser troppo lontano da Solnok vi fù posto il fuoco, & abbandonato.

E' quest'attione meritevole d'esser particolarmente rimarcata, havendo posto tanto terrore nelle guarnigioni Turche circonviene; che il Bassa di Temisvvar i giorni doppo fece arder i borghi di quel luogo, ritirando altresi la guarnigione di un borgo vicino a Lippa, facendolo parimente dar alle fiamme.

Sono dalla nostra parte restati da 30, quasi tutti Dragoni fra morti, & feriti, frà il numero de i quali vi è di Officiali un Tenente ferito, & un Cornetta morto.

I prigioneri poi dicono, che in Constantinopoli si da la pace per sicura, quale non seguendo la seditione, & la rivolta, che hormai è frà quei popoli crescerà in finito.

PROCESUL CANONIC AL PRIMULUI EPISCOP GRECO-CATOLIC DE ORADEA MOISE DRAGOȘI (1777-1787)

Tiberiu Alexandru CIORBA*

THE CANONICAL TRIAL OF THE FIRST GREEK-CATHOLIC BISHOP OF ORADEA MOISE DRAGOȘI (1777-1787)

Abstract

Moise Dragoși was the first elected bishop of the Greek-catholic Oradea Diocese. Up until 1777, when the bishopric was founded, the Greek-catholic community (mostly Romanians) fell under the legal and spiritual jurisdiction of the Roman-catholic Diocese. This hindered further progress of the Romanians in terms of eclesiastical and cultural structure. All that changed when Dragoși was elected and the diocese was created. This article aims at deconstructing the process by which he was named using certain key documents found at the Vatican Secret Archives. The canonical trial that was conducted to see if he was worthy to handed the episcopal robe offers us interesting information regarding the life and times of that era, and what kind of man Moise Dragoși was.

Keywords: Moise Dragoși, Bishop, Vatican, Oradea, diocese, Greek-Catholic, XVIIIth Century, canonical trial.

Moise Dragoși a fost primul episcop Greco-catolic de Oradea, fiind ales la moartea lui Meletie Kovacs. Predecesorul său a avut doar titlul de episcop auxiliar, aflându-se sub jurisdicția directă a episcopului romano-catolic din zonă. Perioada lui Dragoși reprezintă un punct de început pentru Biserica Greco-catolică, un moment de cristalizare a instituțiilor ecleziastice, fiind în același timp și momentul de naștere a Episcopiei Greco-catolice de Oradea (1777).

S-a născut la data de 1 septembrie 1726 în satul Turda. Părinții lui, Ioan Dragoși și Maria Moisin, au fost greco-catolici. Din actul său de botez, aflăm că tatăl său a fost și el preot în parohia din Turda[1]. Episcopul sufragan Meletie Kovacs a confirmat toate toate acestea printr-un act în 1746. Preotul de atunci, Ioan Timanchi din Șut, a fost chemat să valideze toate acestea[2]. Este important de subliniat că istoricii până acum nu au prezentat data exactă a nașterii episcopului deoarece nu au avut documentul necesar. Majoritatea au calculat doar anul pornind de la necrologul său[3]. Acest document afirmă doar că la momentul morții sale (16 aprilie 1787) se afla în al 62-lea an al vieții[4]. Aici apare o mică greșeală: la acea dată nici măcar nu împlinise 61 de ani, dar dintr-un anumit motiv cei care

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea, ciorba.tiberiu@gmail.com.

[1] Arhivele Secrete ale Vaticanului, *Arhiva Nunțiaturii de la Viena, indice 1055, Processi canonici 548*, p. 29.

[2] *Ibidem*.

[3] Ioan Ardelean mai ales subliniază acest lucru în cartea sa: oferă anul de naștere dar nu și data. Mărturisește că nu a găsit actul de botez, dar s-a folosit de necrolog.

[4] Biblioteca Academiei Române, Cluj-Napoca, secția *Manuscrise*, fond Blaj, C.R.V. 700: în latina originală se prezintă sub forma- *anno aetatis suae 62*.

au realizat necrologul său au notat 62. Consider că actul păstrat în arhivele de la Roma este mai relevant, necrologul fiind poate o greșeală de tipar.

Până acum nu s-a știut cu siguranță unde și-a făcut studiile, mulți autori au speculat cu privire la locația exactă: majoritatea consideră că a studiat la Colegiul Sfânta Barbara din Viena, datorită legăturilor sale cu seminariștii de acolo mai ales în perioada păstoririi. Această posibilitate o consider improbabilă și incorectă din mai multe motive. În primul rând, nu se găsește niciun document care să ateste faptul că a fost vreodată student acolo în niciun an (se prea poate să existe undeva o evidență dar aceasta nu a fost identificată încă, ceea ce face ca teoria să fie discutabilă). În al doilea rând, faptul că întreține o corespondență intensă cu diferiți români care au studiat acolo, sau au trecut pe acolo precum Petru Aron, George Pap, Ioan Pap, Gheorghe Farkas[5] nu înseamnă că și el a studiat acolo. Putem considera că își îndeplinea datoriile de episcop prin promovarea studiului pentru tinerii români. Mai mult decât atât, în nicio scrisoare identificată până acum, nu s-a intitulat alumn al seminarului, chiar și într-o scrisoare cu Iosif Baztapitch[6]. Acesta nu menționează deloc despre șederea lui la Viena și nici titlul său de alumn, un lucru destul de straniu. În al doilea rând, seminarul a devenit oficial loc de studiu pentru comunitatea greco-catolică de abia în anul 1775, prin decretul din 15 octombrie al împărătesei Maria Tereza. Înainte, sediul aparținea ordinului iezuit. Este destul de greu de crezut că Moise Dragoși la mijlocul secolului XVIII, cu mai bine de 20 de ani înainte de formarea seminarului să fi mers acolo să se formeze. Nu în ultimul rând, o scrisoare trimisă de către Meletie Kovacs din anul 1751, atestă faptul că formarea să ecleziastică și evoluția din punct de vedere ierarhic (ipodiacon, diacon, preot) al lui Dragoși a fost făcută sub îndrumarea episcopului sufragan[7]. Alți autori precum Teodor Neș afirmă că ar fi studiat la Blaj, dar nu oferă niciun argument concret[8]. Toate aceste teorii și ipozete sunt greșite din punct de vedere al surselor. Moise Dragoși și-a desăvârșit studiile primare la gimnaziul catolic din Bistrița, aparținând promoției 1744[9]. În dreptul numelui său avem titlul de *Rhetores* care era egal cu clasa a șasea gimnazială[10]. Autorul mai enumera diferite titluri printre care: *rhetores, poetae, syntaxistae (arithmetistae), grammatistae, Principistae (Majores, Minores, Parvi, Parvistae), Conjugistae, Comparatistae, Declinistae* și *Legentes (Minimistae)*[11]. În dreptul numelui său avem primul titlu, iar la origine este prezentat ca fiind *nobilius valachus* din Turda. Următorul în ordine este un anumit Nicolae Dragoși, dar care nu are niciun titlu sau loc de proveniență. Este puțin probabil să fi fost rudă cu viitorul episcop, fiind doar o coincidență de nume[12]. Studiile superioare aflăm din procesul său canonic, din mărturiile celor doi chemați la Viena, Gheorghe Farkas și agentul aulic Iosif Kereztury ca el a urmat cursuri la *Universitatis Tirnavensis*, astăzi universitatea din orașul Târnava, Slovacia[13].

Cele două instituții l-au ajutat pe Dragoși să se formeze din punct de vedere . Așa se explică de ce multă lume într-o primă fază a fost împotriva numirii lui drept episcop deoarece credeau că ar schimba prea tare ritul bizantin cu influente catolice, supoziții care mai apoi s-au dovedit nefondate deoarece nu s-a întâmplat acest lucru. Mediul latin din gimnaziul catolic bistrițean și unviersitatea iezuită s-ar putea să-l fi influențat din punct de vedere teologic[14].

---

[5] Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, Bihor, fondul *Episcopiei Greco-catolice de Oradea, nr. de inventar 881, R1044*, p.81: mai avem și în data de 17 septembrie 1782 o scrisoare din partea studenților, Ioannes Radnoli, Iosephus Silaghi si Ioannes Corneli, p. 38.

[6] B.A.R., M.S. Rom. 489, pp. 3-4.

[7] A.S.V., *ibidem*, p. 30.

[8] Teodor Neș, *A doua carte despre oameni din Bihor*, Comitetul pentru Cultură și Educație Socialistă, al județului Bihor, Oradea, 1979, p. 270: în nota de subsol 151 afirmă acest lucru *un aprig preot din Turda, ieșit din școlile Blajului.*

[9] Virgil Sotropa, *Românii la Gimnaziul Latino-Catolic din Bistrița (1729-1779)*, in *Revista istorică-culturală, Arhiva Someșană nr. 28*, Nasaud, 1940, p. 50.

[10] *Ibidem*, p. 48.

[11] *Ibidem.*

[12] *Ibidem*, p. 50.

[13] A.S.V., *ibidem*, p. 20.

[14] Ioan Ardelean, în argumentarea sa, prezintă acest sentiment în scrisorile preoților din perioada 1775-1777, care credeau ca Dragoși era prea latin pentru comunitate.

Unul dintre cele mai interesante documente, care se mai păstrează din epoca episcopului, este *Procesul canonic* realizat la numirea sa în funcție. Dosarul conține 45 de foi. Informațiile din acesta se referă în primul rând la Moise Dragoși ca persoană (caracterul său, aptitudinile sale, cunoștințele etc.), dar în același timp și la situația orașului Oradea și a comitatului Bihor în general din perspectiva confesională. Observăm care era situația în această locație la momentul nașterii episcopiei. Se oferă unele detalii minore cu referire la structura episcopiei latine și la cei care făceau parte din ea. Totodată, este sursa primară ce conține cele mai multe date biografice referitoare la Dragoși, care până acum nu au fost analizate în profunzime.

Rostul acestui proces canonic a fost de a vedea dacă Moise Dragoși avea calitățile necesare pentru a deveni episcop. Trebuiau îndeplinit unele condiții atât din punct de vedere al dreptului canonic (cunoștințe teologice și afirmarea lor) cât și din punct de vedere administrativ: candidatul trebuia să știe spațiul geografic care îl va avea în administrație, să știe limba și să fie într-o relație bună cu enoriașii săi. Candidatul trebuia prezentat în fața unei comisii și supus acestei mici anchete. În același timp, după cum vom vedea mai târziu, sunt chemați și martori pentru a valida afirmațiile celui care dorea să devină episcop. În dosar, avem scrisori și mărturii ale unor persoane care îl cunoșteau pe Dragosi și puteau să îl susțină.

Întregul proces este împărțit în mai multe părți. Fiecare are un scop bine definit pentru a acoperi cât mai multe puncte importante. Trebuie menționat că majoritatea documentelor prezente în dosar sunt copii realizate atunci pe moment. Originalele au fost trimise sau luate din Oradea sau Viena. După fiecare document în parte, secretarul menționează și semnează faptul că este vorba de o copie, dar una care este autentică.

1. Avem 13 întrebări prin care nunțiul apostolic i-a testat pe martori în legătură cu domnul pe care îl promovează (Dragoși): întrebările sunt legate de persoană, anul nașterii, locul, episcopia, părinții, caracterul său etc.
2. Avem 13 întrebări prin care nunțiul apostolic i-a testat pe martori în legătură cu biserica greco-catolică din regiune și a comunității greco-catolice locale: sunt întrebați pentru a afla starea bisericilor greco-catolice (dacă sunt și dacă au nevoie de reparații), dacă preoții și clericii dispun de instrumentele necesare pentru a oficia liturghiile, credincioșii din regiune, dacă sunt grijiți, cum se realizează botezul, dacă există un seminar, sau mănăstiri și câți frecventează aceste locuri, etc.

Cele în total 26 de întrebări sunt structurate pentru a avea un punct de plecare în analiza atât a candidatului, cât și a situației locului de unde provine și unde va avea să fie episcopia. Realizarea unei noi eparhii necesită coagularea unor informații preliminare pentru a se putea conclude dacă era posibilă. Așa cum am menționat mai sus, până la momentul respectiv, comunitatea greco-catolică în ceea ce privește comitatul Bihor, se afla sub jurisdicția directă a episcopiei catolice locale. Astfel că, rolul procesului a avut o dublă semnificație: în primul rând s-a urmărit cristalizarea unei episcopii greco-catolice independente de cea latină, iar în al doilea rând, găsirea unei persoane potrivite pentru a o conduce.

3. După întrebările prezentate în ordine, urmează răspunsurile unui martor (Iosif Kerezsturi- agent aulic și apropiat al lui Dragoși)
   I. Răspunde la primele 13 legate de candidat, exprimându-și părerea asupra calităților sale și ceea ce știe legat de evoluția sa intelectuală.
   II. Răspunde la celelalte 13 în legătură cu situația bisericii greco-catolice din Oradea, pe măsură cunoștințelor sale.
4. Urmează un al doilea martor – Gheorghe Farkas,un cărturar din Bihor care a fost un apropiat al lui Moise Dragoși și l-a ajutat pe parcursul păstoririi sale:
   I. răspunde la seturile de întrebări referitoare la candidat. Se observa minuțiozitatea cu care Sfântul Scaun a condus acest proces. Prezența și mărturiilor persoanelor terțe era necesară pentru a se putea alege o persoană cât mai potrivită.
   II. Răspunde la întrebările referitoare la biserica greco-catolică din comitat. Răspunsurile fiecăruia sunt prezentate și analizate. La sfârșitul acestor depoziții,secretarul semnează și autentifică cele înregistrate, subliniind dată și anul

în care au fost realizate. Este contrasemnat și el de către Iosif Garampi[15] pentru a valorifica documentul.

5. Următorul document înscris în dosar este ceea ce se poate numi, certificatul de botez al candidatului. Sunt subliniate date importante în acest sens: anul nașterii, locul nașterii, numele ambilor părinți și preotul care a realizat botezul. Și aici avem o copie fidelă, neavând parte de original[16]. Documentul se afla la momentul respectiv în Cancelaria Aulică a Transilvaniei, instituția administrativă desemnată pentru spațiul românesc. Astfel se impunea ca, după modelul cancelariilor cehă, austriacă sau maghiară, să se instituie și una pentru Transilvania. Administrația imperială a încercat prin aceasta să impună un statut identic față de Curtea vieneză cu al celorlalte țări aflate sub stăpânire[17].
6. Avem prezent documentul referitor la evoluția lui Moise Dragosi și trecerea prin treptele ierarhiei bisericești, de la ipodiacon până la arhidiacon și preot în cadrul confesiunii greco-catolice. Nu este menționat locul în care și-a făcut studiile. Avem înregistrat doar anul în care a reușit să ajungă până la rangul de preot- 1751. Acest document a fost realizat și semnat de către episcopul sufragan Meletie Kovacs, sub care tânărul Dragoși și-a desăvârșit calitățile. Din nou avem parte de o copie, care a fost realizată la scurt timp înainte de începerea procesului. Episcopul Kovacs afirma în rândurile actului calitățile bune ale candidatului care s-au regăsit și în anii tinereții, lucruri care i-au îmbunătățit șansele de a deveni episcop.
7. Avem o a doua scrisoare, de această dată din partea episcopului latin din Oradea, Adam Patachici[18]: acesta afirma din nou calitățile pozitive ale candidatului pentru scaunul episcopal. Din cauza legăturii celor două confesiuni sunt aduse mărturii din partea ambilor episcopi pentru a se vedea dacă informațiile sunt adevărate. Scrisoarea este datată din anul 1762 și copiată pentru proces. Cel care a realizat copia este Iosif Baztapitch directorul seminarului Sfânta Barbara din Viena.
8. Se regăsesc câteva scrisori de recomandare ce au fost trimise cu un an înaintea investirii lui Moise Dragoși în scaunul episcopal, mai precis în 1776. De asemenea aici regăsim o copie a scrisorii de numire din partea împărătesei Maria Thereza, scrisă la Viena în care subliniază aptitudinile și cinstea pe care o are față de Dragoși. Procesul de instalare a unui nou episcop, după cum vom vedea mai târziu, este unul complex având mai multe etape. Confirmarea din partea capitalei imperiale era necesară pentru a începe procedura. Astfel că, scrisoarea împărătesei reprezintă un document important care trebuia integrat în dosarul său. Regăsim și semnătura contelui Francisc Esterhazy.
9. Ultima parte a procesului canonic reprezintă *Profesiunea de credință*. În mare parte aceasta nu și-a schimbat structura rămânând în mare parte la fel până în secolul XX.
   I. Profesiunea începe prin recitarea Crezului împreună cu unele formulări specifice. Această parte conține și scrisul lui Dragoși. Prin o comparație a ductului, se observă asemănări între scrisorile aflate la arhiva din Cluj-Napoca și aici.
   II. Se recită primele opt sinoade ecumenice împreună cu toate legile și deciziile care s-au luat. Cel care este numit episcop trebuie să le confirme și să le accepte ca fiind adevărate.
   III. Se recită în ordine Sfintele Sacramente și se jură credință față de Sfântul Părinte.
   IV. Ultima parte reprezintă jurământul final al lui Dragoși și procesul de investire. Un aspect interesant este că întregul ritual este explicat pas cu pas- îngenuncherea, punerea mâinilor deasupra capului, cuvintele rostite și cei prezenți.

---

[15] *Giusseppe Garampi* a fost un arhiepiscop al bisericii catolice și a lucrat pentru o perioadă la Arhivele Secrete: a realizat primul sistem de indexare a arhivelor, care este utilizat chiar și în ziua de astăzi.

[16] Important de mentionat este că este subliniat la baza documentului că această copie a fost făcută după un original din limba română (*Idiomate Valachico*).

[17] Anton Dorner, *Evoluția instituțională a Transilvaniei de la 1691 până la 1711*, în, *Istoria Transilvaniei*, volumul II, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005, p. 359.

[18] Adam Patachici a fost un episcop al Bisericii Catolice si un cărturar. A construit palatul episcopal din Oradea. Sub îndrumarea lui s-a construit și o bibliotecă.

Informațiile ne demonstrează modul prin care un episcop era numit, cerințele care trebuiau împlinite și administrarea în general a ierarhiei bisericești în secolul al XVIII-lea. În același timp, avem informații legate direct de Moise Dragoși în ceea ce privește competentele sale din punct de vedere teologic și cultural. Nu în ultimul rând aflăm și despre situația comunității greco-catolice din Oradea și comitatul Bihor: de la numărul aproximativ de credincioși până la starea bisericilor în oraș. Împreună, fiecare parte a *procesului* crează o imagine verosimilă a societății de atunci și a legăturii acesteia cu biserica. Dinamica dintre cele două ne ajută dintr-un anumit punct de vedere să înțelegem mai bine trecutul și modul prin care oamenii gândeau.

TIPARUL SIGILAR AL BRESLEI DULGHERILOR, LĂCĂTUȘILOR, ARGINTARILOR, ZIDARILOR, STICLARILOR, ARMURIERILOR, MORARILOR, TÂMPLARILOR, TINICHIGIILOR ȘI NĂSTURARILOR DIN JIMBOLIA (1824)

Augustin MUREȘAN*

THE 1824 SEAL PATTERN OF THE UNITED GUILD OF JOINERS, LOCKSMITH, GOLDSMITH, BUILDERS, GLAZIERS, ARMOURERS, MILLERS, CARPENTERS, WHITESMITHS AND BUTTONS ARTISANS IN JIMBOLIA (1824)

Abstract

The author presents a seal belonging to the United Guild of Jimbolia, dating from 1824. This seal is included in the category of heraldic seals. On the emblem, there are representasions of the craftsmen who joined this professional association: joiniers, locksmiths, goldsmiths, builders, glaziers, armourers, millers, carpenters, whitesmiths and buttons artisans.

Keywords: Jimbolia, guild, seal, emblem, craftsmen.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea în unele localități din Banat s-au organizat diferite bresle[1]. Existența unor astfel de asociații profesionale în Jimbolia este atestată documentar încă din anul 1823, când meșteșugarii s-au organizat în 4 bresle[2]: 1. Breasla pantofarilor, pălărierilor, tăbăcarilor, vopsitorilor, turtarilor, sitarilor și măcelarilor; 2. Breasla zidarilor, dulgherilor, lăcătușilor, geamgiilor, armurierilor, strungarilor, tinichigiilor, morarilor și argintarilor; 3. Breasla fierarilor, rotarilor, fierarilor de cuie, frânghierilor, curelarilor, șelarilor, dogarilor, brutarilor și săpunarilor[3]; 4. Breasla croitorilor, cizmarilor,

* Complexul Muzeal Arad, augmuresan@gmail.com.

[1] În legătură cu breslele organizate în Banat, vezi: Miletz János, *A temeszvári céhek*, în „Történeti és Régészeti a Délmagyarország Történeti és Régészeti Museum Társulat”, Timișoara, 1875; Szádeczky Lajos, A *céhek történetéről Magyarországon*, Budapest, 1889, p. 99, în „Értekezések a történelmi tudományok köréből”, Budapest,1890, p. 139; Borovszky Samu, *Temes vármegye*, Budapest, f. a., pp. 266-267; Szádeczky Lajos, *Iparfejlödés és a céhek története Magyarországon, okirattáral (1307-1848)*, II, Budapest, 1913, p. 279; Milleker Felix, *Geschichte des Gewerbe in Banat 1716-1919*, Wien, 1940; Eperjessy Géza, *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686-1848),* Acad. Kiadó, Budapest, 1967, pp. 253-254; Gertrude Bartoș, *Din viața meseriașilor timișoreni (1716-1779),* în „Studii și articole de istorie”, 1961, pp. 101-119; Géza Kovách, *Răspândirea breslelor rurale în partea de vest a României în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea,* în „Ialomița materiale de istorie agrară a României”, Slobozia, 1983, p. 526-529; Gabriella Trostovszky, *Céhiratok a Magyar Országos Levéltárban*. I. Kötet, Budapest, 1996; Géza Kovách, *A bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848),* Szeged, 1998, p. 262; Lajos Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717-1918*, Editura Mirton, Timișoara 2008.

[2] Despre breslele organizate în anul 1823, în Jimbolia, vezi Szádeczky Lajos, *A céhek történetéről…*, p. 139; Borovszky Samu, *Temes vármegye,* Budapest, f. a., pp. 266-267; Szádeczky Lajos, *Iparfejlödés és a céhek…*, pp. 253-254; Eperjessy Géza, op. cit., pp 253-254; Géza Kovách, *Răspândirea breslelor rurale…*, p. 528; idem, *A bánság demográfiai…*, p. 265; Lajos Kakucs, *op. cit.*, pp. 304-306; Anton Peter Petri, *Heimatbuch des Heidenstädtchens Hatzfeld im Banat*, Marquartstein, 1991.

[3] Despre tiparul de sigiliu al acestei bresle, vezi Augustin Mureșan, *Tiparul sigilar al breslei fierarilor, rotarilor, fierarilor de cuie, frânghierilor, curelarilor, șelarilor, dogarilor, brutarilor și săpunarilor din Jimbolia (1824),* în

cojocarilor, mănușarilor, pieptănarilor, compactorilor, țesătorilor și năsturarilor. În 1843 în localitate se organizează și breasla negustorilor[4]. Actele emise de aceste bresle, ca și în cazul altor asociații profesionale de acest fel, erau întărite cu sigilii[5], lucru care presupunea întrebuințarea unui tipar sigilar[6] sau mai multe[7]. Privilegiul Breslei comune a zidarilor, dulgherilor, lăcătușilor, geamgiilor, armurierilor, strungarilor, tinichigiilor, morarilor, argintarilor și năsturarilor din Jimbolia se află la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta[8].

De la această breaslă comună s-a păstrat până în zilele noastre un tipar sigilar[9] pe care ne propunem să-l prezentăm și analizăm amănunțit în rândurile de mai jos.

Tiparul sigilar este confecționat din metal. Rondela sigilară are o formă rotundă (85 mm)[10], lucrată în incizie pentru sigilarea cu ceară. Înălțimea totală a piesei sigilare (rondela sigilară împreună cu mânerul) este de 42 mm. Având în vedere faptul că, în câmpul sigilar se află un scut el se include în categoria sigiliilor de breaslă de tip heraldic[11].

În câmpul sigilar s-a gravat o compoziție menită a individualiza posesorul. În emblemă (Fig.1): scut dreptunghiular, cu baza în formă de acoladă, partajat în 10 cartiere (compartimente). Acest sistem de împărțire a scutului avea menirea de-a realiza un număr mai mare de cartiere. Ele au rezultat prin trasarea a două linii verticale și împărțirea fiecărei părți a scutului prin linii orizontale, astfel încât în prima parte se găsesc trei cartiere, în a doua parte, patru, și în ultima, trei[12]. În cele 10 cartiere ale scutului s-au inclus figuri heraldice reprezentând meseriile unite în breaslă. Cele 10 cartiere au fost încărcate cu următoarele mobile heraldice[13]:

„Crisia", XLIV, Oradea, 2014, pp. 81-83.

[4] Eperjessy Géza, *op. cit.*, pp. 253-254; Géza Kovách, *Răspândirea breslelor rurale...,* p. 526; Lajos Kakucs, *op. cit*, p. 304.

[5] În conformitate cu normele științei sigilografice prin sigiliu sau pecete, se definește urmele rămase pe suportul actelor prin aplicarea tiparului sigilar introdus într-o substanță de sigilat (ceară, chinovar, soluție de aur, fum, tuș etc), vezi *Dicționar al științelor speciale ale istoriei, Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie,* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 213.

[6] Prin tipar sigilar sau matrice sigilară se denumește obiectul confecționat dintr-un material dur (fier, oțel, alamă, bronz, argint, sau diferite pietre pretioase etc), având gravată pe suprafața sa în negativ, o reprezentare menită a individualiza posesorul, exprimând atributele sale în viața socială, vezi Damian P. Bogdan, *O străveche matrice de pecete românească,* în „Studii și Materiale de Istorie Medie", I, 1956, p. 245; Maria Dogaru, *Sigiliile mărturii ale trecutului istoric*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 5; *Dicționar al științelor speciale...*, p. 163.

[7] Unele bresle foloseau spre exemplu două tipare sigilare, vezi Augustin Mureșan, Livia Grozi, *Două tipare sigilare aparținând breslei olarilor din Lipova*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor, Seria Muzee", Anul XXVI, nr. 3, 1989, pp. 39-42; Augustin Mureșan, *Două tipare sigilare ale breslei croitorilor din Oradea*, în „Analele Universității din Oradea", Istorie-arheologie, tom X, 2000, pp. 61-64; idem, *Două sigilii ale breslei croitorilor de sumane din Timișoara,* în „Analele Banatului", Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XIV, 2, 2006, pp. 183-187.

[8] Vezi *A magyarországi céhes kézmüipar forrásanyagának catasztere*, II, Budapest, 1976, p. 325; Lajos Kakucs, *op. cit.,* p. 304.

[9] Tiparul sigilar se păstrează în colecția de matrice sigilare a Muzeului Banatului Timișoara, nr. inv. 10496. Această matrice sigilară a fost reprodusă în cataloagele cercetătoarei Maria Vertan, vezi Maria Vertan, *Colecția de matrice sigilare a Muzeului Banatului,* Catalog, Editura Mirton, Timișoara, 2007, poziția 12, p. 16, fig. 12 (p. 60); idem, *Colecția de matrice sigilare a Muzeului Banatului*, Catalog, Ediția a II-a adăugită, Editura Marineasa, Timișoara 2008, poziția 12, p. 16, fig. 12 (p. 76).

[10] Cercetătoarea Maria Vertan prezintă următoarele dimensiuni ale matricei sigilare: (H: 82 mm și d. 42 mm), dar nu descrie emblema sigilară, vezi Maria Vertan, *Colecția de matrice sigilare a Muzeului Banatului,* Catalog, 2007, poziția 12, p. 16; idem, *Colecția de matrice sigilare a Muzeului Banatului,* Catalog, 2008, poziția 12, p. 16 Cercetătorul Lajos Kakucs dă dimensiunile rondelei sigilare (8,5 x 4,2 mm) și descrie succint emblema sigilară, astfel:,,scutul heraldic împărțit în 9 câmpuri este decorat cu însemnele celor 9 meșteșuguri unite în breaslă: zidari, dulgheri, lăcătuși, geamgii, armurieri, strungari, tinichigii, morari și argintari", vezi Lajos Kakucs, *op. cit.,* p. 306. În realitate scutul heraldic conține un număr de 10 cartiere.

[11] Din punct de vedere al reprezentării din emblemă, sigiliile de bresle și corporații, în general de instituții economice au fost împărțite de către cercetătoarea Maria Dogaru, în două categorii: 1. sigilii cu reprezentări simbolice și 2. Sigilii de tip heraldic, vezi Maria Dogaru, *op. cit.*, p. 179.

[12] Scutul este de două ori despicat. În legătură cu repartizările scutului, vezi Marcel Sturdza Săucești, *Heraldica, Tratat tehnic*, Editura Științifică, București, 1974, p. 33-35 și Maria Dogaru, *Din heraldica României*, Editura JIF, 1994, pp. 23-27.

[13] Pentru termenul mobilă heraldică, element utilizat la alcătuirea stemelor, vezi Marcel Sturdza Săucești, *op. cit.,* pp. 70-81; *Dicționar al științelor speciale...*, p. 168*;* Maria Dogaru*, Din heraldica...,* pp. 23-25.

În partea din dreapta, în primul cartier, un echer și o secure care îi desemnează pe dulgheri; în al doilea cartier două chei încrucișate, evocându-i pe lăcătuși; în al treilea cartier, un potir, reprezentându-i pe argintari;

În partea din mijloc, în cartierul al patrulea, o mistrie și un ciocan, individualizându-i pe zidari; în cartierul al cincilea, figuri heraldice reprezentându-i pe sticlari; în cartierul șase, două pistoale încrucișate, însemnul tradițional al armurierilor; în cartierul șapte un însemn probabil al morarilor;

Fig. 1. Tiparul sigilar al Breslei Unite din Jimbolia (1824)

În partea din stânga, în cartierul al optulea, o rindea suprapusă de un compas cu vârfurile în jos, simbolul binecunoscut al tâmplarilor; în cartierul al nouălea, o lampă-felinar, figură heraldică amintindu-i pe tinichigii; în cartierul al zecelea, și ultimul, un nasture, element simbol legat de activitatea năsturarilor.

Scutul este timbrat de acvila bicefală imperială austriacă (ce poartă pe piept un scut), încoronată, și susținut de doi lei rampanți cu capetele întoarse care stau fiecare pe un postament. Legenda s-a scris cu litere majuscule în limba germană: K. K. PRI: VEREINIGTE: ZUNFTE: 1824[14]. Textul legendei ne dă știri în legătură cu: 1. *Tipul breslei*: a. *breaslă unită*, formată din mai multe ramuri meșteșugărești (meserii sau branșe) din localitate. 2. *Privilegiile obținute*: a. *breaslă privilegiată* (în textul legendei apare numai denumirea generală). b. *breaslă cezaro-crăiască* (în conținutul legendei aceste privilegii sunt menționate în mod expres). Cifra 1824 ne indică anul confecționării tiparului sigilar. La marginea spațiului sigilar - cerc ovoidal perlat.

Modul în care s-a gravat suprafața rondelei sigilare, grija pentru respectarea raportului dintre diferitele elemente cuprinse în scutul heraldic, proporționalitatea dintre figurile heraldice reprezentate, dovedesc străduința meșterului pecetar-gravor anonim, de a realiza o bună execuție artistică.

Pentru a se evoca simbolic diferitele meșteșuguri reunite în breaslă în unele cazuri s-au utilizat însemne înfățișând: a. *unelte specifice* (dulgherii, geamgii, zidarii, tâmplarii și morarii); b. *produse finite ale activității* (lăcătușii, argintarii, armurierii, tinichigii și năsturarii).

În cartierele din scut s-au reprezent *meșteșuguri legate de construcții* (zidari, dulgheri, tâmplari,lăcătuși, geamgii, tinichigii), *meșteșuguri legate de îmbrăcăminte* (năsturari), *meșteșuguri legate de alimente* (morari) și *alte meșteșuguri* (argintari și armurieri)[15].

După cum s-a apreciat, reprezentările de pe sigiliile de breaslă simbolizează prin uneltele și produsele cele mai caracteristice, organizația meșteșugarilor aparținând aceleași branșe, a breslei[16]. Studierea reprezentărilor de unelte și de produse meșteșugărești din imaginile acestor sigilii prezintă o însemnătate deosebită pentru istoria tehnicii, pentru cunoașterea evoluției uneltelor[17].

Studiat din punct de vedere al structurii meseriilor reprezentate simbolic, acest tipar sigilar de tip heraldic descris și analizat mai sus, evidențiază laturile activității economice și nivelul tehnicii existent în cadrul acestei asociații profesionale din Jimbolia, la acea dată (1824). În legătură cu locul de confecționare a acestui vestigiu sigilar, opiniem că el este opera unui meșter pecetar local care a lucrat la cererea conducerii breslei.

---

[14] Textul legendei tiparului sigilar nu conține numele localității în care își desfășura activitatea această breaslă. Pentru a fi sigur, localitatea am identificat-o pe baza emblemei din câmpul sigilar ținând cont de două elemente: a. faptul că pe scutul din câmpul sigilar s-au gravat însemnele celor 10 meserii unite în breaslă în anul 1823: zidari, dulgheri, lăcătuși, geamgii, armurieri, strungari, tâmplari, tinichigii, morari și argintari; b. Un Privilegiu al Breslei comune acordat meșterilor din Jimbolia în același an se referă la aceleași meserii.

[15] Pentru această clasificare a meseriilor vezi: Géza Kovách, *Răspândirea breslelor rurale*..., pp. 533-534.

[16] Magdalena Bunta, *Sigilii de breaslă din colecția Muzeului de Istorie din Cluj,* în „Acta Musei Napocensis", III, 1966, p. 225.

[17] *Ibidem*, p. 224.

110 ANI DE TRANSPORT PUBLIC CU TRAMVAIUL ELECTRIC ÎN ORADEA

Ronald HOCHHAUSER*,
NAGY István**

THE FIRST TRAM IN ORADEA STARTED OFF 110 YEARS AGO

Abstract

Our study follows the history of the 110-year-old tramway in Oradea. This vehicle was crucial in the development of the city in the 20th century. Using the results of our latest research we want to complement the other works regarding this issue.

After the first unsuccessful plans of the horse path, a steam based freight rail system was built in the city in 1882, preceding the local passenger transport. The first tram started off in 1906, and this marked the beginning of a success story. We evoke the atmosphere of this significant event using the articles that appeared in the press of that period.

After its establishment, *Nagyváradi Városi Vasút Society* became the only local passenger and goods transporting company. Studying the permission deed of the society we can find out a great deal about the first tram lines and the capacity of the vehicles.

Our study presents the development of the network which was significant in spite of two world wars and five regime changes. At the same time, we can gain insight into the work in the remise where not only repairs were made but also complete tram cars were built, giving birth to the subtype called „from Oradea".

Following the articles in the news that describe the changes in the nationalisation period we also depict the metamorphosis of the city and the transformation of its spirit. We shortly expound the events that took place in the last two decades and close our study with the new plans of the local transport company.

We find it imperative to emphasize the importance of taking care of the memories of our past which help us to lay the foundations of our future.

Keywords: public transport, electric tram, tramline, own construction of trams, anniversary.

Introducere

Transportul public din Oradea, în special cel derulat cu tramvaiul electric, a reprezentat încă de la începuturile sale un factor important pe linia dezvoltării economice și sociale, influențând în mod pozitiv definitivarea aspectului centrului istoric și nu numai. Pentru locuitorii din generațiile anterioare, tramvaiul electric cu clinchetul clopoțeilor, ca într-o poveste, a însemnat mai mult decât un simplu mijloc de transport. În cadrul manifestărilor culturale și științifice de interes local și regional, organizate de societatea civilă, o bună parte dintre aceștia evocă cu nostalgie viața orașului de odinioară, printre amintirile readuse în atenție fiind prezent și tramvaiul de culoare roșie, galbenă sau albastră, care, cu balansu-i caracteristic trecea zgomotos pe străzile înguste din centru și de la periferie.

* Muzeul Țării Crișurilor, hochhauser.ronald@gmail.com.
** Colegiul Național „Mihai Eminescu", istvan75n@gmail.com.

În urmă cu un deceniu au văzut lumina tiparului două lucrări de monografie dedicate istoriei tramvaiului din Oradea[1]. Intervenția noastră a urmărit realizarea unui studiu de caz care, bazându-se pe operele invocate, intenționează să supună atenției celor interesați și pasionați de domeniu, rezultatele în premieră ale unor cercetări științifice întreprinse în ultimii ani, însă fără pretenția exhaustivității. Totodată, are scopul aducerii unui omagiu la ceas aniversar, tuturor celor implicați în evoluția transportului public local, cu tramvaiul electric perceput cu scepticism la început de către populație, dar îndrăgit destul de repede[2].

Semnele instituirii transportului pe calea ferată în interiorul orașului

În perioada imediat următoare încheierii pactului dualist iau avânt economia, comerțul și se arată nevoia tot mai mare de a se stabili condițiile unui transport public organizat. Încă din 1868 presa locală publică proiectul unei căi ferate cu tracțiune hipo, care însă nu s-a realizat vreodată. Important de reținut este că în 1870, pe distanța dintre Piața Bémer (azi, Piața Regele Ferdinand) și stația centrală de cale ferată circula o diligență trasă de cai, un fel de omnibus. Trăsura publică închisă transporta între opt, zece persoane și deservea doar unitățile de cazare din centrul istoric al orașului, însă nu deținem informații în legătură cu regularitatea curselor[3].

Prima solicitare, având drept scop construirea unei căi ferate cu tracțiune hipo în perimetrul orașului, datează din 30 septembrie 1872. Ea prevedea realizarea, de către concesionarii *Eisner Jakab* și *Hoitsy Gyula*, atât a transportului de persoane, cât și a celui de mărfuri. Deoarece proiectul nu a fost finalizat în termenele stabilite în autorizație, adică până la 25 martie 1877, drepturile de construcție au fost retrase. Din linia principală nu s-a realizat nici măcar un metru, liniile colaterale edificându-se doar parțial și după alte proiecte, în funcție de interesele aristocrației comerciale și industriale. La 5 august 1879, investitorii *Schlesinger Mór* și *Csizmadia Géza* au înaintat o cerere (a doua solicitare) *Consiliului orășenesc*, în care au solicitat autorizația de construcție pentru o cale ferată cu tracțiune hipo, destinată transportului de mărfuri – preferat în raport cu cel de persoane – , ce urma a se desfășura de la Gara Mare până la fabricile situate în Subcetate și de-a lungul pârâului Peța, zona industrială de atunci a orașului. La fel ca și în primul caz și acest proiect a eșuat. În anul 1880, *Institutul General Maghiar de Credit Funciar (Magyar Általános Földhitelintézet Rt.)* a venit și el cu o ofertă (a treia solicitare). Proiectul său prevedea realizarea unei linii ferate ce începea de la Gara Velența și se continua pe Calea Clujului, până în Piața Templom (azi, Piața Tineretului). De aici, calea urma a se desfășura spre *Târgul de porcine*. Linia își continua drumul pe strada Vámház (azi, Sucevei), către terminalul aflat în dreptul *Fabricii de spirt „Lipót Brüll"*. Proiectul a fost aprobat, după care s-a trecut la procedura de expropriere. Pentru realizarea liniei au fost investiți 275 000 florini. Inaugurarea transportului feroviar intraurban a avut loc la 28 august 1882[4]. Pentru început, serviciul axat în exclusivitate pe transportul de mărfuri a fost asigurat cu un număr

[1] Liviu Borcea, Mihai Apan, Gabriel Moisa (în continuare, se va cita: Borcea și colectivul), *De la o stație la alta*, Oradea, Editura Arca, 2006 – prezintă în detaliu antecedentele transportului public de persoane, criticând birocrația de pe cuprinsul coroanei austro-ungare ca factor ce împiedică dezvoltarea și creșterea economică. Serviciul de transport marfă de pe cuprinsul orașului, esențial din punctul de vedere al existenței companiei de transport public, este amintit doar în trecere. În schimb, autorii se referă în amănunțime la proiecte care nu s-au materializat vreodată. Cartea abordează și problematica transportului urban cu autobuzul, a investițiilor postdecembriste, dar nu conține date despre situația parcului de vehicule și nici desene de ansamblu ale acestora. Distingem o listă detaliată a investițiilor din perioada interbelică, un inventar din 1947, precum și date valoroase cu privire la dezvoltarea energetică a rețelei; Nagy István, Páll József, Zsíros Attila (în continuare, se va cita: Nagy și colectivul), *Álmában csönget egy picit*, publicație în afara seriei *Partiumi füzetek*, 2006 – volum informativ împărțit în capitole care dezvăluie aspecte ale transportului de marfă din oraș, ale rețelei de căi ferate interne și ale parcului de tramvaie electrice. Anexa conține desene de ansamblu ale mijloacelor de transport. Se remarcă seria de hărți ce ilustrează dezvoltarea rețelei.

[2] O variantă prescurtată a studiului nostru a fost difuzată de cotidianul *Jurnal Bihorean*, nr. 6599(82), din 26 aprilie 2016, sub titlul: *Minunea de pe străzile orașului – tramvaiul cu clopoței, clinchetind ca într-o poveste*. Versiunea in extenso, în limba maghiară, *110 éve indult útjára Nagyváradon a villamos*, va fi publicată într-unul din numerele viitoare ale anuarului *Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum (Muzeul Tehnic și al Transporturilor)* din Budapesta.

[3] Borcea și colectivul, *op. cit.*, pp. 13-14.

[4] *Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, Secția de Istorie, inv. 7692, p. 13.

de două locomotive *marca Krauss*, de către *Calea Ferată de Drum Public, cu locomotive cu aburi, Oradea Mare S.A. (Nagyváradi Gőzmozdonyú Közúti Vaspálya Rt.)* – în continuare, se va cita: *CFDPOM*. Odată constituită, cu toate că în aparență era incompatibilă cu aglomerația urbană, rețeaua a fost exploatată în beneficiul principalilor consumatori din zonele industriale ale orașului. Dintre acestea le amintim, poate, pe cele mai importante: *Fabrica de spirt și drojdie „MoskovitsMór și Fiul"*, *Fabrica de spirt rafinat „Léderer și Kálmán"*, *Fabrica de spirt și drojdie „Berger Dániel"*, *Moara cu aburi „László"*, *Fabrica de spirt și drojdie „Moskovits Adolf și Fiii"*, *Fabrica de spirt aerian*. La cumpăna dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea, lungimea totală a drumului de fier construit, incluzând aici și liniile din incinta stabilimentelor industriale, a măsurat 6,7 kilometri, iar media lunară a volumului de mărfuri transportat a fost de 33 300 tone. Rețele similare au existat și în alte orașe ale Ungariei din imperiul dualist, dar cu o vechime mai mare și cu o lungime ce depășește extensiunea rețelei orădene, au fost numai cea de la Budapesta și Szeged[5].

Primul serviciu de transport urban de persoane

În anul 1884 au început lucrările de construcție la prima linie ferată de interes local din comitatul Bihor, pe ruta Oradea-Beiuș-Vașcău. Tronsonul cuprins între Gara Velența-Rontău-Băile Felix a fost inaugurat la 14 mai 1885. Pentru a veni în sprijinul orădenilor și turiștilor, pe relația Târgul de porcine-Gara Velența și, de aici mai departe, pe linia ferată vicinală, prestatorul de servicii al transportului de mărfuri din oraș a introdus, exclusiv pe perioada verii, transportul de persoane până la stațiunile balneoclimaterice Băile Episcopale (azi, 1 Mai) și Băile Felix. Conform contractului special încheiat în acest scop între *CFDPOM, Calea ferată de Interes Local Oradea-Beiuș-Vașcău și Căile Ferate Crăiești Maghiare*, serviciul a fost dat în folosință la 28 iunie 1896, fiind asigurat, cu schimbul, de una din cele două locomotive cu aburi, *marca Krauss*, amintite anterior[6]. În 1904, spre exemplu, pe relația de referință au circulat 12 curse dus-întors într-o zi[7]. Până în prezent nu s-a realizat vreo linie electrificată care să ducă direct la cele două băi – în 1913 unul din oponenții unui asemenea proiect a fost însuși *Consiliul orășenesc*[8]. De altfel, transportul de pasageri la stațiuni este realizat cu autobuze. Nu insistăm asupra acestui ultim aspect, deoarece considerăm a fi un subiect de cercetare viitor!

Electrificarea căilor ferate de transport intraurban. Apariția tramvaiului electric pe străzile orașului

Ideea electrificării liniilor ferate intraurbane a început să-i preocupe pe edili încă de pe la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cointeresat de acest concept a fost și noul proprietar al serviciului, anume *Căile Ferate de Transport Maghiare S.A. (Magyar Vasúti Forgalmi Rt.)* – în continuare, se va cita: *CFTM* – , cel care a preluat administrarea transportului de mărfuri și persoane pe cale ferată la Oradea, de la firma *Lindheim și Rappaport*; un contract în sensul transportului electrificat a fost încheiat la 8 februarie 1900[9]. Utilizarea curentului electric, ecologic în comparație cu aburul, dar și mai ieftin, a fost gândită la început numai pentru deservirea sectorului de transport mărfuri. Prin urmare, unul din proiectele societății a vizat înlocuirea treptată a locomotivelor cu aburi, poluante pentru mediu, cu locomotive electrice moderne, liniștind în acest fel acea parte a populației care era împotriva utilizării locomotivelor cu aburi în interiorul orașului[10]. Cu timpul, însă, având exemplul orașelor din imperiul dualist precum Bratislava, Budapesta, Miskolc, Timișoara, Sopron și Nyiregyháza care au introdus deja transportul public cu tramvaiul electric, aceasta și-a aplecat atenția și în direcția unui asemenea deziderat.

---

[5] Ronald Hochhauser, *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Oradea, Editura Muzeul Țării Crișurilor, 2010, pp. 114-117.

[6] Dr. Kubinszky Mihály, Lovász István, Villányi György (*în continuare, se va cita:* Kubinszky și colectivul), *Régi magyar villamosok,* Budapest, Budapesti Városvédő Egyesület, 2002, p. 308.

[7] *Vulturul*, 1904, nr. 10, pagină nenumerotată.

[8] Borcea și colectivul*, op. cit.,* p. 15; *Tiszántúl,* 1906, nr. 177, p. 4*; Szabadság*, 1913, nr. 1, p. 7.

[9] *Szabadság,* 1900, nr. 52, p. 5.

[10] Ronald Hochhauser, *op. cit.*, p. 117.

Fig. 1. Ansamblul depoului de tramvaie, în jurul anului 1970. De-a lungul timpului remiza a fost extinsă de mai multe ori. În prezent, în locul său se află *Piața agroalimentară „Cetate"*. (Sursa: Wolfgang Schreiner)

Autorizația de construcție pentru electrificarea liniilor a fost eliberată la 14 februarie 1905, de către ministerul de resort (*Magyar Királyi Kereskedelmi Minisztérium*). Valabilitatea documentului a fost stabilită ca fiind până la data de 31 iulie 1966 inclusiv, când serviciul de transport mărfuri și de persoane a fost prevăzut a trece în administrarea orașului. Nu s-a întâmplat așa, deoarece au intervenit o serie de evenimente istorice, printre care, aici, nu semnalăm decât schimbările de regim repetate! Pentru investiție au fost alocate 2,1 milioane de coroane. Prima lovitură de târnăcop, ca semn de demarare a lucrărilor, s-a aplicat pe calea Clujului, în vara anului 1905[11].

Concomitent cu electrificarea liniilor, societatea își schimbă denumirea în *Calea Ferată Orășenească Oradea Mare S.A. (Nagyváradi Városi Vasút Rt.)* – în continuare, se va cita: *CFOM*. Tot atunci se modifică și statutul societății. De ridicarea edificiilor societății și asigurarea intendenței s-a ocupat *CFTM*. În contul lichidităților au fost emise 500 de acțiuni, cu valoarea nominală de 100 000 de coroane pe acțiune. Iată, cum a perceput evoluția investiției unul din reporterii cotidianului *Nagyvárad*: *„... pe zi ce trece forfoteala din jurul construirii și electrificării liniilor este din ce în ce mai accentuată. După ce liniile au fost așezate, centrul de greutate al activității s-a mutat la depou unde muncitorii se preocupă cu realizarea branșamentului"*[12]. De altfel, conform proiectului ansamblul arhitectural al depoului de tramvaie s-a compus dintr-o remiză cu șase linii, o alta cu două linii pentru locomotive, o clădire de birouri și un spațiu de locuit pentru directorul societății (**Fig. 1**)[13]. De asemenea, acesta dispunea de ateliere și depozite de materiale. Pentru achiziționarea de vehicule au fost alocate 428 000 de coroane[14]. Astfel, parcul de vehicule inițial dispunea de: 14 vagoane motor, echipate cu câte două motoare de 35 de cai putere fiecare; 2 locomotive electrice destinate transportului de mărfuri, echipate cu câte două motoare de

[11] http://www.otlra.ro/informarecalatori/despreotl/istoriatramvaiului (consultat la 4 mai 2016).
[12] *Nagyvárad*, 1906, nr. 33, p. 4.
[13] Aducem mulțumiri acelor prieteni de pretutindeni ai tramvaiului, care au îmbogățit prezenta expunere cu fotografii din colecția proprie. Am afișat numele lor sub textul asociat imaginilor.
[14] Magyar Országos Levéltár, *fond Z 1641 Nagyvárad Városi Vasút Rt., 1905-1942* (în continuare, se va cita: MOL, *fond Z 1641*), cutia nr. 3, dos. nr. 14, f. 1-7.

40 de cai putere fiecare; 4 autoutilitare cu frână; 1 autoutilitară cu nacelă, 1 autoutilitară cu scară extensibilă[15].

Vagoanele motor au fost cumpărate de la fabrica din Győr a *Companiei „Siemens și Schuckert"*. Cu scopul alimentării rețelei, *Uzina Electrică*, din imediata vecinătate, și-a asumat achiziționarea, exploatarea și întreținerea echipamentelor generatoare de curent continuu, în timp ce, *CFOM* s-a angajat la construirea unei stații de acumulatori.

Fig. 2. La bulivar, tramvai, la bulivar! (Sursa: Nagy István)

Așa cum au relatat ziarele epocii, personalul, controlorii de bilete, vatmanii au fost selectați din rândul populației majoritare. Compania a angajat exclusiv orădeni, devotându-se să-i instruiască, decât să intre în raport contractual cu străini sau cu populația de la sate. Delegat pentru instrucție a fost însuși inginerul șef al investiției, *Henrik Reichel*. Pe la mijlocul lunii februarie a anului 1906, se planificase ca tramvaiele să înceapă cursele de probă pe strada Fő (azi, Republicii), însă din lipsa regulamentului de funcționare acestea au ieșit din depou abia în primele zile ale lunii martie. La început, inginerul șef, *Henrik Reichel* a condus personal unul din vagoane[16]. Pe traseul cuprins dintre clădirea *Bazarului* și stația de cale ferată amplasată la poalele Dealului Viilor, în prezența unui public numeros, *„cele trei vagoane motor pompoase, strălucitoare, colorate în albastru și în galben au duruit, adică au alunecat numai, cu clinchet teribil și cu o imensă demnitate"*[17]. Mulțimea curioasă se fălea, fiind cuprinsă de uimire și admirație. În rândurile sale s-au născut repede câteva presupuneri cu privire la ce ar putea însemna cele trei litere – NVV (abrevierea denumirii în limba maghiară a *CFOM*) – înscrise pe părțile laterale ale vehiculelor. Dezlegările amuzante nu au întârziat să apară: *„marea primejdie a căii ferate"*, *„destinul orașului Oradea Mare"*, *„nu sunt periculos"*[18].

Inaugurarea *„tramvaiului orădean"* programată inițial pentru 20 martie, iar mai târziu pentru 1 aprilie 1906, s-a amânat până la 24 aprilie același an, din cauza polemicilor create în jurul prețurilor la bilete. Marea zi a fost precedată de o probă generală pe toate liniile, tramvaiele circulând de dimineața până seara, conform viitorului orar. Evenimentul a fost marcat de mai toate cotidianele locale: *„Ce minune! Pe străzile orașului Oradea Mare aleargă tramvaiele. Vehiculele strălucitoare încă sunt pustii. Singurii lor călători sunt vatmanul și controlorul de bilete, în ținute civile, fără uniforme. În gâtul controlorului se leagănă geanta pentru încasări și suportul pentru bilete, după sistemul american"*[19]. După procedurile oficiale de predare, conducătorii *CFOM* au oferit o masă festivă la *Restaurantul„Pannónia"* (azi, *„Queen Mary"*), la care au fost invitați reprezentanții ministerului de resort, ai autorităților locale și personalități ale vieții publice. La servirea șampaniei a luat cuvântul primarul *Rimler Károly* care a ținut să popularizeze cu voce tare: *„Oradea Mare e în sărbătoare; orașul a materializat cea mai recentă descoperire a culturii moderne, un progres pentru cetățenii săi. De asemenea, s-a îmbogățit prin introducerea unui important serviciu care este chemat să încurajeze dezvoltarea financiară și prosperitatea locuitorilor"*, iar la sfârșitul discursului a închinat în cinstea împăratului Francisc Iosif I[20]. Invitații au petrecut până după-amiaza târziu. A doua zi, de dimineață, a demarat serviciul public de transport cu tramvaiul, spre marea decepție a birjarilor care au văzut cu dușmănie acest mijloc de transport modern. Peste tot în oraș, nu au întârziat să apară și ziariștii pentru a nota, în stil senzațional, această întâmplare

[15] *Bihari Napló*, 2016, nr. 80, p. 10.
[16] *Nagyvárad*, 1906, nr. 33, p. 4.
[17] Idem, nr. 56, p. 3.
[18] *Ibidem.*
[19] *Nagyvárad*, 1906, nr. 95, p. 5.
[20] Idem, nr. 98, p. 2.

importantă: *„În alt oraș de provincie, un asemenea eveniment este, poate, minunea minunilor, dar la noi, unde dezvoltarea face dintr-o dată pași de câteva mile, așa ceva este parcă natural, o aventură pentru care era deja pregătit, de multă vreme, fiecare orădean al locului. Acum, când fermecătoarele vagoane motor fac vârtejuri pe străzile orașului, se pune întrebarea: cum ar putea fi închipuită oare Oradea, această puternică urbe culturală, fără o rețea de linii ferate electrificate?... Vagoanele împodobite cu crengi, au duduit cu clinchet vesel pe străzi până pe la ora 22.00, iar la urmă de tot, ultimul tramvai a pornit spre remiză"* **(Fig. 2.)**[21].

Vagoanele motor intrate în animația cotidiană, prezentau următoarele caracteristici tehnice: cadru din lemn montat pe două osii, două motoare de 35 cai putere fiecare, viteză maximă de serviciu de 10-12 km/h. În ideea deplasării lor în regim de „du-te-vino" au fost prevăzute cu dublă comandă, la fel ca și cele care circulau la Budapesta, însă s-au dovedit a fi mult mai confortabile grație echipamentelor din dotare[22]. Aveau douăzeci de locuri pe bănci din lemn, câte opt locuri pe peroane, câte trei geamuri culisante pe laturile dreaptă și stângă și câte două uși – niște grilaje rabatabile[23]. În vederea evitării accidentării călătorilor, de-a lungul tronsoanelor cu linie dublă, grilajele situate pe partea stângă raportat la sensul de mers, au fost blocate. De altfel, pe peroane a și existat o indicație în acest sens: *„În timpul mersului sunt interzise urcarea și coborârea. CFOM nu își asumă răspunderea pentru accidentele rezultate din nerespectarea acestei măsuri"*[24]. Din construcție, reostatele de pornire se găseau la partea inferioară a cochetelor cabine. Ventilarea vagoanelor se realiza prin intermediul hublourilor montate în tavan. La capetele de linie vatmanul a repoziționat troleul-liră, apoi a decuplat brațul regulatorului de mers și s-a deplasat la cealaltă cabină de conducere, pentru a începe o nouă cursă.

Pentru început au fost introduse doar trei trasee, numerotate cu cifre, care toate treceau prin centrul istoric: Stația centrală de cale ferată-Gara Velența (frecvența vagoanelor era la cinci minute, fiecare al doilea circula în Velența); Piața Szent László (azi, Unirii)-str. Teleky (azi, Primăriei) – frecvența vagoanelor era la zece minute, cu pornire de la Stația centrală de cale ferată; Piața Szent László-Grădina Rhédey (azi, Parcul Nicolae Bălcescu) – a circulat un singur vagon, cu frecvența de zece minute[25]. Ceva mai târziu numerotarea traseelor a fost substituită cu litere.

Pe traseul cuprins între Piața Templom și Gara Velența, transportul de persoane s-a realizat pe vechea linie de transport mărfuri cu locomotive cu aburi, unde se desfășura o activitate specifică intensă. În acest mod, cele două tipuri de transport au fost nevoite să coabiteze.

Succesul tramvaiului – evoluția dinamică a serviciului în ciuda tuturor dificultăților

Rețeaua de căi ferate intraurbană s-a dezvoltat cu rapiditate, deoarece, în mod nesperat, mai noul serviciu s-a dovedit a avea succes. Numărul vehiculelor din dotare a crescut și el. Încetul cu încetul, spațiul destinat depoului s-a dovedit a fi prea mic. Prin urmare, pentru autoutilitara cu nacelă și pentru cea cu scară extensibilă, compania a construit un garaj și, de asemenea, a ridicat un depozit de materiale[26]. Până în anul 1909, parcul de vehicule a fost completat cu 8 vagoane motor achiziționate de la fabrica din Győr, iar, până în 1911, cu 6 remorci. În plus, societatea a mai cumpărat două remorci deschise, destinate a circula pe perioada verii[27].

O primă extensiune a rețelei s-a realizat spre zona de sud a orașului. Noua linie a pornit din Piața Szent László, a trecut prin strada Kert (azi, Avram Iancu), a cotit la stânga pe strada Szacsvay (azi, Cuza Vodă), a continuat pe șirul Szarvas (azi, Mihail Kogălniceanu) și a ieșit pe strada Gillányi (azi, Dimitrie Cantemir) până la capătul de linie situat în șirul Bánya (azi, tot Dimitrie Cantemir). În baza documentelor de arhivă studiate, conchidem că această relație a

[21] Idem, nr. 99, p. 2.
[22] Idem, nr. 45, p. 3.
[23] *Ibidem.*
[24] *Nagyvárad*, 1906, nr. 99, p. 3.
[25] Idem, nr. 64, p. 2.
[26] *Tiszántúl*, 1906, nr. 200, p. 4.
[27] Nagy și colectivul, *op. cit.*, 2006, p. 143.

fost edificată în mai multe etape, pe parcursul anilor 1909-1911[28]. Menționăm că vizavi de *Moara cu valțuri „Emilia"* – demolată în primăvara anului 2014, într-un mod mai mult decât suspect – s-a construit o rampă de încărcare[29]. Astfel, pe o porțiune a liniei noi din șirul Szarvas tramvaiele au circulat în tandem cu garniturile ce deserveau transportul de mărfuri.

În altă ordine de idei, considerăm relevantă inițiativa *Consiliului orășenesc* în ce privește introducerea curselor de noapte, pe traseul ce ducea la stația centrală de cale ferată. Printre argumentele sale aduse în acest scop amintim deservirea publicului care pleacă și sosește cu trenurile de noapte, dar și faptul că într-un mare oraș precum Oradea este imposibil ca transportul public să funcționeze numai până la ora 22. Cu toate acestea, conducerea *CFOM* a rămas intransigentă, deoarece a considerat că veniturile obținute de pe urma unui eventual serviciu prestat, ar fi mai mici decât costurile investite[30].

Evoluția relativ dinamică a serviciului de transport persoane și de mărfuri fost stopată de declanșarea Primului Război Mondial. În acea perioadă, în exploatarea societății se aflau douăzeci și două vagoane motor, șase remorci închise, două remorci deschise, două locomotive electrice destinate transportului de mărfuri – așa cum am menționat puțin mai înainte – șase locomotive și vagoanele de marfă aferente. Din cauza lipsei de piese de schimb, dar și a personalului de întreținere, plecat pe front, aceste mijloace de transport s-au deteriorat semnificativ. La sfârșitul conflictului armat se aflau în stare de funcționare doisprezece vagoane motor, iar celorlalte li s-au păstrat doar cadrurile[31].

Un regim pleacă, altul vine!

În perioada interbelică a fost deficitară aprovizionarea cu piese de schimb și cu alte materiale, astfel *CFOM* a fost nevoită să se autofinanțeze. Cu muncă grea și cu sacrificii, nu neapărat într-un mod profesionist, muncitorii societății au reușit să recondiționeze toate mijloacele rulante, mai mult, s-au angajat la construcția de noi vehicule! La început au realizat doar cutii de tramvaie, iar mai târziu și echipamente electrice după modelul celor existente. Până în 1940, în atelierul companiei s-au construit șapte vagoane motor și o locomotivă electrică destinată serviciului de transport mărfuri[32]. Din păcate, s-a dovedit necesară și casarea a două vagoane motor.

De asemenea, s-a planificat înființarea unor trasee noi, dar a intervenit Marea Criză Economică. Așa că ideile aflate în faza de proiect s-au materializat doar parțial. Una dintre propuneri s-a referit la construirea liniei dintre bazinul de înot Pankolits (a fost situat în perimetrul Parcului Brătianu de azi) și capătul dinspre str. General Holban (azi, Menumorut) a străzii Gheorghe Lazăr (azi, Episcop Roman Ciorogariu)[33]. Calea trebuia să treacă prin Parcul Traian și str. I.C. Brătianu (azi, Mihai Eminescu) până la punctul terminus, intersectând linia de pe Bulevardul Regele Ferdinand, însă conducerea *Ministerului Comunicațiilor* a avizat traseul, doar pe o lungime de 1 200 m, până la această din urmă stradă. Șinele au fost așezate în 1926, inspecția tehnică a investiției s-a realizat în 1927[34]. Cealaltă propunere a vizat construirea unei linii de tramvai care să înceapă în vecinătatea stației centrale de cale ferată până la Episcopia-Bihor. Deși această idee s-a născut încă în 1911, avizul pentru demararea investiției a întârziat să apară până în 1929 când s-a primit aprobarea pentru un tronson lung de 1 450 m. În prima etapă s-au construit 1 370 m de linie simplă, de la stația de cale ferată la Podul Füstös (azi, pasajul Theodor Neș), predată circulației în 1930[35]. În cea de-a doua etapă linia a fost prelungită până la *Moara Dóczi*, însă numai după terminarea celui de-al Doilea Război Mondial[36]. Circulația

[28] MOL, *fond Z 1641*, cutia nr. 3, dos. nr. 14, anexa II, f. 1-2.
[29] Ronald Hochhauser, *Monumente de arhitectură industrială în pericol: moara cu valțuri „Emilia" din Oradea,* în "Buletinul Muzeului Științei și Tehnicii Ștefan Procopiu", an V, 2011, pp. 47-58.
[30] *Szabadság*, 1913, nr. 88, p. 5.
[31] Magyar Országos Levéltár, *fond Z 1602 Magyar Vasúti Forgalmi Rt. levelezése, 1931-1949* (în continuare, se va cita: MOL, *fond Z 1602*), cutia nr. 321, dos. nr. 2293, anexa III.E.1.
[32] Idem, anexa: III.E.1, III.E.3, III.E.5.; MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 251, dos. nr. 1674, f. 1-2.
[33] *MOL, fond* Z 1602, cutia nr. 321, dos. nr. 2293, anexa I.A.4, f. 1.
[34] *Ibidem*; MOL, *fond Z 1641*, cutia nr. 3, dos. nr. 15, f. 9.
[35] MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 321, dos. nr. 2293, anexa I.A.8.
[36] *Crișana*, 1948, nr. 86, p. 7.

Fig. 3. Vagon motor de tip Siemens surprins pe linia D, în timpul celui de Al Doilea Război Mondial. În planul îndepărtat se distige Complexul Vulturul Negru. (Sursa: Lovász István)

cu tramvaiul către *Cimitirul Rulikovszky* a devenit posibilă spre sfârșitul perioadei de criză economică, prin prelungirea relației str. General Moșoiu (azi, Avram Iancu)-Grădina Rhédey (**Fig.3.**)[37]. De altfel, lucrările la această extensie au început în 1929[38]. Din aceeași relație trebuia să mai derive o linie spre abator, însă în ciuda tuturor avizelor obținute, planul a fost sortit eșecului[39].

O modernizare fundamentală la acea vreme a fost considerată sudarea aluminotermică a tuturor șinelor din oraș, începută în 1927 și care a durat mai mulți ani în șir[40].Tot în perioada aflată în discuție, pe unele tronsoane linia a fost dublată, fie și pentru a facilita scăderea timpilor de urmărire[41].

În urma celui de-al doilea arbitraj

La izbucnirea războiului parcul de vehicule număra douăzeci și șapte de vagoane automotor, șase remorci închise, două remorci de vară și patru locomotive electrice destinate transportului de mărfuri[42]. Dintre cele din urmă, cea alintată *„Negresa din Bingen"*, grație culorii purtate la sosire, a fost achiziționată din Republica de la Weimar, încă în perioada interbelică, mai precis în 1924[43].

Imediat după cedarea din 1940 a Ardealului de Nord către Ungaria, orașul dispunea de opt trasee. Lungimea rețelei de transport în comun avea 19,338 km, iar întreaga rețea, împreună cu cea destinată transportului de mărfuri, 41,2 km **(Fig. 4)**[44]. După cum se poate distinge din tabel, majoritatea traseelor porneau din centrul istoric, linia A stabilind legătura cu liniile G și H! De-a lungul liniilor au fost amenajate cincizeci și patru de stații și nouă bucle de ocolire **(Fig.5)**[45].

Fig. 4

Trasee	Porțiune cu linie dublă	Porțiune cu linie simplă	Lungimea totală a liniei
Linia A: Piața Szent László - Stația centrală de cale ferată	2 000 m	200 m	4 200 m
Linia B: Piața Szent László - Calea Aradului	1 000 m	650 m	2 650 m
Linia C: Piața Szent László - Gara Velența	2 500 m	750 m	5 750 m
Linia D: Piața Szent László - Cimitirul Rulikovszky (a se revedea **Fig. 3**)	-	1 618 m	1 618 m
Linia F: Piața Szent László - str. Gillányi	200 m	2 100 m	2 500 m
Linia G: str. Fő -Șirandul municipal	-	1 250 m	1 250 m
Linia H: Stația centrală de cale ferată - str. Árpád vezér (azi, Ștefan cel Mare)	-	1 370 m	1 370 m
Lungimea totală a rețelei:			**19 338 m**

[37] MOL, *fond Z 1641*, cutia nr. 3, dos. nr. 15, p. 14; *Nagyváradi Napló*, 1933, nr.249, p. 2.
[38] MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 321, dos. nr. 2293, anexa I.A.9.
[39] Idem, anexa I.A.10; MOL, fond Z 1641, cutia nr. 3, dos. nr. 15, p. 14.
[40] MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 321, dos. nr. 2293, anexa I.A.6.
[41] Idem, anexa I.A.2; *Nagyváradi Napló*, 1927, nr. 162, p. 4.
[42] MOL, *fond Z 1641*, cutia nr. 3, dos. nr. 15, f. 1-15.
[43] MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 321, dos. nr. 2293, anexa III.E.2; Locomotiva este expusă pe postamentul de lângă sensul giratoriu din Centrul Civic, în perimetrul nodului de cale ferată din Parcul 1 Decembrie.
[44] MOL, *fond Z 1641*, cutia nr. 5, dos. nr. 44.
[45] Kubinszky și colectivul, *op. cit.*, 2002, p. 135.

Aspectul tramvaielor motor construite în această perioadă a început să difere din ce în ce mai mult de cel al vehiculelor realizate anterior în regie proprie; a fost creat „subtipul orădean”, după cum au denumit locuitorii orașului Debrecen vagoanele *CFOM* ajunse să deservească populația de acolo. În 1942 *CFTM* a comandat trei asemenea vagoane motor, cu câte patru geamuri pe fiecare parte laterală și cu oarecare modernizări. În 1943 s-au produs alte trei vehicule noi[46]. Mai mult decât atât, au fost procurate câteva motoare electrice și unadouă remorci casate, de la *Compania de Transport Budapesta S.A. (Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.)*. O parte dintre acestea au intrat în reconstrucție, iar restul au fost folosite ca piese de schimb[47]. În 1944, la nivel local se construiește cel mai lung și cel mai modern vagon motor de până atunci, dotat cu frâne de staționare pneumatice, cu mare succes în rândul pasagerilor (**Fig. 6**)[48]. De altfel, izbânda nu a întârziat să fie definită, în moduri mai mult sau mai puțin contradictorii, și de cotidianele epocii: *„Noul tramvai a devenit preferatul locuitorilor. Miercuri dimineața, un clinchet neobișnuit a stârnit atenția trecătorilor de pe strada Fő. Mulțimea prezentă și-a îndreptat repede privirile în direcția sunetului, punându-și întrebarea: ce fel de creatură poate fi aceea care în locul clinchetului obișnuit produce un bârâit ascuțit? Chiar atunci a virat spre Piața Bémer mai noul model de tramvai din oraș: un frumos vagon motor, de lungime și lățime comparabilă cu cea a modelelor anterioare, dotat cu frână pneumatică. Roțile gresate ale cârpelii mătăhăloase nu au produs vuiete la cotitură, precum cele ale tramvaielor mai vechi, ci s-au rostogolit lin spre stație. – Ia te uită! – a exclamat unul din cetățenii urbei. – Tramvai echipat cu frâne pneumatice!* În fața *apariției neașteptate din stație s-au format mici grupuri care îl priveau precum se privește vițelul la târg. – Este complet diferit față de restul!”*[49]. Celelalte două tramvaie, de categorie modernă, aflate în construcție au fost terminate abia după război[50].

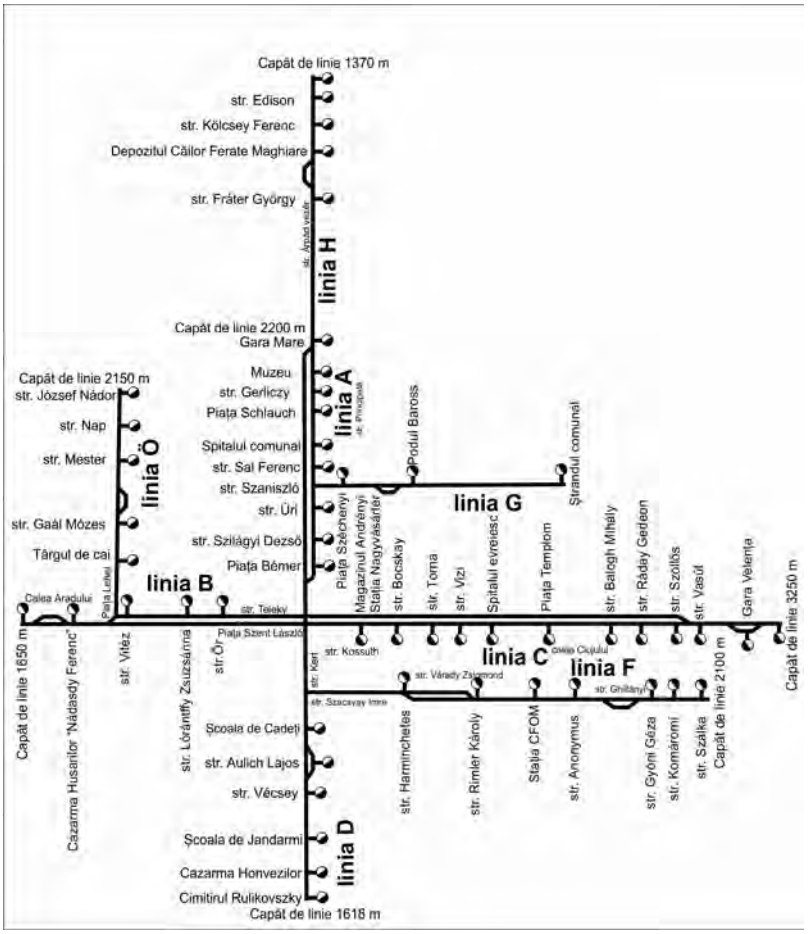

Fig. 5. Rețeaua de transport public în 1942: trasee, stații, bucle de ocolire, lungimi de traseu. Proiectarea noastră a respectat denumirile străzilor și instituțiilor din acea perioadă.

Pe parcursul acestei perioade s-a reiterat ideea realizării transportului feroviar spre cele două băi! A fost închipuită înființarea unei linii de interes local independente[51]. În cele din urmă, s-a prelungit doar linia din strada Gillányi, până la *Fabrica de bere „Dreher-Haggenmacher”*.

În conformitate cu datele statistice, în 1944 materialul rulant al orașului se compunea din treizeci și trei de vagoane motor, zece remorci, patru locomotive electrice utilizate la

[46] MOL, *fond Z* 1602, cutia nr. 320, dos. nr. 2292.
[47] *Ibidem*; MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 321, dos. nr. 2299.
[48] MOL, *fond Z 1602*, cutia nr.320, dos. nr. 2292.
[49] Idem, extras din numărul din 14 iulie 1944 al ziarului *Erdélyi Néplap.*
[50] *Crișana*, 1947, nr. 26, p. 3.
[51] MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 277, dos. nr. 1907, f. 1-12.

Fig. 6. Războiul s-a terminat. Poftiți în vagoane! Tramvaiul cu indicativul 42 pornește din stația situată în Piața Malinovszki (mai înainte, Szent László). În anul 2015 autoguvernarea locală a supus această piață transformării radicale, după bunul său plac și spre nemulțumirea unei mase mari a orădenilor. (Sursa: Makai Zoltán)

transportul de mărfuri, patruzeci și cinci de vagoane feroviare închise și altele cinci deschise[52]. Cele două bombardamente ale aviației aliate, abătute asupra locului, ca și trecerea trupelor româno-sovietice au provocat pagube mici vehiculelor de transport public. De suferit însă a avut calea de rulare, mai ales pe străzile Árpád vezér și Clujului. Mai mult, trupele germano-maghiare în retragere au aruncat în aer podul de peste Crișul Repede, din centrul istoric, pe unde circula tramvaiul[53]. A fost afectată, deci, legătura de tramvai cu Olosigul. Destul de serios a fost avariat și Podul Baross (azi, Dacia) care nu avea linie ferată. Pentru asigurarea transportului public în această parte a orașului, s-a găsit o soluție ingenioasă: un număr de tramvaie au fost tractate până la stația principală de cale ferată, utilizând linia destinată transportului de mărfuri și podul de cale ferată de peste Crișul Repede din Ioșia, reparat între timp. Pentru a se stabili legătură cu linia A, având capătul chiar la stația de cale ferată, s-a construit o linie facultativă. În Piața Széchenyi (azi, Parcul Traian) s-a amenajat o mini-remiză descoperită, cu scopul garării vagoanelor peste noapte[54].

Situația a fost mult mai gravă la Debrecen unde raidul aerian din 2 iunie 1944, asupra sediului transportatorului urban, a cauzat pagube serioase la materialul rulant. Mai multe tramvaie și alte tipuri de vehicule circulând pe șine au fost trimise la Oradea, fiind reparate în atelierele *CFOM*. Pe lângă acest ajutor, la ordinul *CFTM, CFOM* a transferat la Debrecen trei vagoane motor, două remorci și o locomotivă electrică destinată transportului de mărfuri[55].

Naționalizarea bate la ușă!

Încă înainte de trecerea proprietății private în proprietatea statului, ziarele locale de limbă română au consemnat că, în ciuda pagubelor provocate de cel de-al Doilea Război Mondial, Oradea se află în cea mai bună situație la nivel național, în ce privește transportul public de persoane: „...calea de rulare a fost reparată cu trudă și devotament, tramvaiele circulă pe toate traseele, fără întrerupere. Nici măcar iarna grea nu a provocat probleme în trafic! Doar, într-o mică măsură, penele de curent au determinat întârzieri pe trasee, motiv pentru care nu se poate face responsabilă sub nicio formă compania de transport[56].

Mai multe lucruri se schimbă – ne gândim, în primul rând la administrație –, inclusiv marcarea traseelor cu litere care a fost înlocuită cu numere. În viața companiei, perioada este caracterizată de construirea a două linii complet noi, de joncțiune cu lunca orașului sau cartierul de Nord-Vest (astăzi, parte a *Cartierului Rogerius*). Prima a devenit cunoscută în conștiința publică românească sub numele de „23 August" – zi națională până la Revoluția din 1989. Traseul său a pornit din Piața Stalin (fostă Bémer), a continuat în spatele teatrului pe str. Sindicatelor (azi, Moscovei), până pe str. Török Ignác (azi, Sf. Apostol Andrei)[57]. Acesta s-a edificat într-un timp relativ scurt, de doar câteva luni, mulțumită și faptului că, deși, puțini ca număr, muncitorii implicați în proiect au lucrat în trei schimburi[58]. În ziua inaugurării investiției trei tramvaie nou construite, unul albastru, unul galben și unul roșu – cu aluzie la drapelul național – au parcurs hurducăind traseul cuprins dintre centru și cartierul mărginaș, în uralele celor curioși. Mesajul transmis populației de primarul în exercițiu,Ványai Károly, a scos în evidență faptul că noua realizare s-a realizat sub semnul reconstrucției țării și a

[52] Idem, cutia nr. 320, dos. nr. 2292, f. 1-5.
[53] Nagy și colectivul, *op. cit.*, 2006, pp. 83-86.
[54] *Fáklya*, 1978, nr. 187, p. 2.
[55] MOL, *fond Z 1602*, cutia nr. 320, dos. nr. 2292.
[56] *Crișana*, 1947, nr. 50, p. 2.
[57] Idem, nr. 192, p. 1.
[58] Idem, nr. 190, p. 3.

stabilizării monetare[59]. Cea de-a doua cale își avea unul din capete la intersecția străzilor Decebal și Aradului, se desfășura spre podul metalic din luncă, str. Karl Marx (azi, Menumorut), str. Eroul Necunoscut-Cimitirul Olosig (azi, Parcul Mihai Viteazul), cu punctul terminus Gara Mare (**Fig. 7**)[60]. Inițial, articolele ziarelor locale titrau cum că linia ar urma să ajungă la Gara Mare de-a lungul străzilor Karl Marx și Muzeului, pe un traseu mult mai scurt. Nu știm dacă această variantă a stat vreodată în picioare, deoarece în stadiul actual al cercetărilor nu am găsit vreun document care să o ateste! Însă, ce se știe cu siguranță este faptul că la început, traficul pe relația construită a fost asigurat de vagoane automotor de construcție proprie[61].

Fig. 7. Unul din ultimele vagoane motor modernizate, de tip Siemens, surprinse lângă Cimitirul Olosig. Era în anul 1974! (Sursa: Lovász István)

La scurt timp după naționalizare, compania de transport a intrat în componența *Întreprinderii Comunale „12 octombrie"*. Cu această mutare, ea și-a pierdut independența administrativă pentru mult timp.

În perioada anilor 1950-1960 rețeaua de transport în comun avea o lungime totală de 27,285 km, socotită a fi cea mai mare de la înființare. Pe o porțiune a sa, de 6 km, se realiza și transportul prefabricatelor și mărfurilor finite de la unitățile industriale din jurul Cetății spre Gara Velența. Printre măsurile propuse, de primă importanță s-a considerat a fi completarea flotei de tramvaie, deoarece cele treizeci și șase de vagoane automotor ale parcului făceau greu față cerințelor publicului călător, în continuă creștere! S-a hotărât achiziționarea unor vagoane automotor de mare capacitate de tipul EP-V54 (V56), construite pe patru osii, de la *Fabrica de locomotive „Electroputere" Craiova*. Luând în considerare sistemul lor modern de suspensie, probabil și aspectul de vagon de dormit, locuitorii le-au poreclit *„Pullman"***(Fig. 8)**. La începutul următorului deceniu au fost achiziționate garnituri de tramvai, formate din vagon automotor și remorcă, de la *Întreprinderea de Transporturi București* (în continuare, se va cita: *ITB*)**-Fig. 9**[62]. Producția acestui tip de tramvaie a început în 1956 prin modernizarea vechilor tramvaie de tip „Thomas-Houston", după care fabrica din București a produs tramvaie noi și le-a denumit Vo58[63]. În urma investițiilor de acest tip, parcul de vehicule era format din șaizeci și trei de vagoane automotor, douăzeci și șase de remorci, cinci locomotive electrice și una diesel destinate transportului de mărfuri.[64]

..., la fel și perioada schimbărilor radicale!

Planul de restructurare al orașului demarat în 1965, nu a mai lăsat loc liniilor de tramvai de pe străzile înguste și mai mult sau mai puțin întortocheate din centru. În perspectivă, a devenit necesară împrospătarea parcului, prin procurarea unor tramvaie de capacitate mare, mai economice. Scopul propus a fost cel de a se asigura un transport în comun „eficient", care să deservească zona de vest de locuințe și de întreprinderi ale orașului, dar și cartierul Nufărul în devenire, din zona Seleuș. Concomitent cu demararea marilor construcții care au dus la schimbarea forțată și agresivă a aspectului orașului, începe și lichidarea succesivă a liniilor vechi din centru și din împrejurimile sale: a celei care ducea la ștrand, a celei spre cimitir și Episcopia-Bihor, a celei din str. Cuza Vodă și str. Karl Marx, în cele din urmă a celei din str. Republicii – corsoul de azi. La începutul anilor 1970, linia care ducea la gara din Ioșia a fost

[59] Idem, nr. 192, p. 1.
[60] Idem, nr. 258, p. 3.
[61] Idem, nr. 277, p. 4.
[62] Nagy și colectivul, *op. cit.*, 2006, pp. 102-103.
[63] Un exemplar din acest tip se află în colecția *Muzeului de Transport Public „Corneliu Mikloși"* din Timișoara.
[64] Ronald Hochhauser, *100 éve adták át a forgalomnak a Széles utcai vashidat*, în „A Magyar Műszaki Közlekedési Múzeum Évkönyve", an IV, 2015, pp. 90-97.

Fig. 8. Într-o zi de vară, în urmă cu aproape 30 de ani, garnitura de tramvai, având în componență vagonul automotor de tip EP-V54 (cunoscut și sub apelativul de „săgeata roșie"), din direcția Iosia, sosea în stația de la Sfatul Popular. (Sursa: Karel Beneš)

Fig. 9. Primăvara anului 1981: garnitură *ITB*, circulând spre Zona de Vest (Cartierul Rogerius) trece în dreptul capătului Podului Decebal, de pe malul drept al Crișului Repede. Puntea în sine se afla în proces de demolare, ca urmare a avarierii sale în martie a aceluiași an[64]. (Sursa: Nagy István)

deviată pe str. Aviatorilor. Deși transportul călătorilor spre cimitir și Episcopia-Bihor a fost preluat de autobuze, cel efectuat cu tramvaiul în părțile centrale a dispărut definitiv[65]. În 1975 este lichidată vechea linie simplă de pe str. Dimitrie Cantemir. În loc s-a construit o linie dublă – pentru început până la pârâul Peța, iar până în 1979 până la capătul străzii Nufarului[66].

Prima garnitură de tramvai de mare capacitate, mai silențioasă decât anterioarele și mai economică, este achiziționată în 1975 de la *Fabrica de Tramvaie „Electrometal"* din Timișoara. În acel an au mai sosit la Oradea alte cinci garnituri similare, menite să modernizeze transportul orădean. Încetul cu încetul, întregul parc rulant este înlocuit cu acest model, pe care constructorul său la botezat Timiș 2 și în care urcarea s-a planificat a se face pe ușile din mijloc, iar coborârea, prin față și prin spate (**Fig. 10**). Ca un prim pas sunt scoase din circulație tramvaiele vechi, cele cu cadru din lemn, dintre care o parte au mai fost utilizate pe post de remorcă. Pe la mijlocul anilor 1980 din peisajul orădean dispar și *ITB*-urile. Remorcile acestora sunt cuplate la „săgețile roșii" care treptat sunt retrase și ele din circulație, până în 1990[67].

În paralel cu demolarea unor trasee mai vechi sunt edificate altele noi. În 1972 este dată în folosință, cu circa două luni mai devreme față de data stabilită, linia din str. Ostașilor (azi, Corneliu Coposu) până la *Spitalul de Copii* (astăzi, *Spitalul Clinic Municipal „dr. Gavril Curteanu"*). Mai târziu, aceasta este prelungită până la Podul CFR, iar până în 1982 la *Întreprinderea chimică „Sinteza"*.

Casele particulare din lunca orașului sunt demolate, fiind înlocuite cu blocuri de locuințe. În continuarea Podului Decebal se deschide bulevardul cu același nume în direcția străzilor Ostașilor și Olimpiadei, prevăzut cu un nou tronson de linie de tramvai. La construirea acestuia s-a utilizat pentru prima dată în oraș tehnologia de asamblare a liniilor din paneluri. Darea sa în folosință a implicat o serie de modificări în traseele existente. Astfel, în cea de-a doua jumătate a anului 1986 a intrat în vigoare noua ordine de circulație „optimizată", în circuit, valabilă și azi. Astfel, centrul orașului este împânzit de un „inel" parcurs în dublu sens. Tramvaiele semnalizate cu negru circulă în sens orar, iar tramvaiele semnalizate cu roșu, în sens invers sau trigonometric.

Mulțumită unităților industriale care lucrau la capacitate maximă, ca și numărului mic de autoturisme personale, la acea vreme tramvaiele au transportat un număr mare de călători, timpul lor de urmărire fiind mai bun decât în cazul autobuzelor. Erau la ordinea zilei, mai ales în perioada orelor de vârf, tramvaiele umplute cu oameni cocoțați pe scările sale; se circula cu ușile deschise (**Fig. 11**). Acest stil de călătorie a condus, uneori, la producerea unor accidente grave la care a contribuit în mare măsură și starea tehnică jalnică a vehiculelor de transport, de construcție oricum slabă. Întreținerea căilor de rulare

[65] Nagy și colectivul, 2006, *op. cit.*, pp. 91-94.
[66] Idem, p. 94.
[67] Idem, p. 106.

a fost și ea neglijată din ce în ce mai mult, mai ales spre finele anilor 1980, stare care, de asemenea, a provocat nenumărate deraieri și accidente (**Fig. 12**).

La începutul anilor 1990 numele transportatorului în comun devine *Oradea Transport Local* (în continuare, se va cita: *OTL*). În acea perioadă se desființează linia din strada Progresului, șinele de aici sunt scoase. Ceva mai târziu se renunță și la linia din Calea Clujului, una din cele mai vechi din oraș. Cu această ocazie a fost pecetluită și soarta serviciului de transport mărfuri cu locomotive electrice, cu alte cuvinte a fost distrus odată pentru totdeauna un sistem ce funcționa din 1882[68].

Fig. 10. Garnitură de tip Timiș 2 circulă pe linia 4 în 1983. În planul îndepărtat se poate observa turnul bisericii din Cetate și imobilul în construcție cu menirea de a ascunde privirii fortăreața de ev mediu. (Sursa: Nagy István)

Tramvaiele secolului al XX-lea în secolul XXI

Ca urmare a închiderii atelierului principal din Timișoara, aprovizionarea cu piese de schimb pentru garniturile Timiș 2 a avut de suferit. Întreținerea neadecvată, ca și lipsa acută de fonduri de reparații a condus la uzura avansată a vehiculelor. Ultima garnitură Timiș 2 a fost retrasă din circulație în anul 1998. Starea tehnică a căii de rulare a lăsat și ea multe de dorit!

Primăvara anului 1994 a marcat un nou început în viața *OTL*: au fost achiziționate din Germania primele tramvaie rulate, de tip Tatra, cu remorcă T4D-B4D. Ceva mai târziu, mai noii flote i s-au alăturat, tot în urma unor achiziții, tramvaiele articulateTatra KT4 **(Fig. 13 și Fig. 14)**.

Cu o vechime apreciabilă, de circa 20-30 de ani, acestea s-au dovedit a fi corespunzătoare din toate punctele de vedere unui transport local civilizat, în condiții de confort și de siguranță mult mai bune față de cele oferite de Timișuri. De-a lungul anilor au sosit mai multe asemenea tramvaie, din Magdeburg, Dresda și Berlin, până ce parcul a devenit din nou unitar (**Fig.15** – Nr.crt. 1-6)[69].

Fig. 11. Condiții de transport inumane! Asemenea sardelelor într-o cutie de conserve, muncitorii călătoresc înghesuiți în tramvai, de la locul de muncă la domiciliu și invers. Era în anul 1983! Vehiculul a fost surprins în zona străzii Celor trei Crișuri și Clujului unde la începutul anilor 1970 mai exista bucla de întoarcere a tramvaielor liniei 1. În planul îndepărtat se distinge Dealul „Ciuperca". (Sursa: Nagy István)

Fig. 12. S-a avariat primul tren-tramvai de mare capacitate, cu zgomot aproape imperceptibil, din Oradea. În urma accidentului în care a fost implicat, s-a hotărât imediat casarea sa. (Sursa: Zsíros Attila)

[68] Idem, pp. 98-100.

[69] De-a lungul timpului vehiculele de tip Tatra grupate în **Fig.15** s-au substituit periodic. Reprezentarea nu

Fig. 13. Adusă din Dresda, garnitura de tip Tatra T4D-B4D străbate strada Independenței, transportând călătorii grăbiți. În țara de unde a venit, Germania, s-ar constitui piesă de muzeu! (Sursa: Nagy István)

Fig. 14. După deservirea ani în șir a locuitorilor Berlinului, tramvaiul articulat de tip Tatra KT4, înregimentat în serviciul orădenilor, sosește în stația din Piața Unirii. În Occident ar fi fost tot o piesă de muzeu! (Sursa: Nagy István)

Fig. 15

Nr. crt.	Număr de ordine	Denumire	Tip	An de fabricație	Observație
1.	1-43, 45-46	Vagon motor	Tatra T4D	1969-1988	
2.	101-143, 145-146	Remorcă	Tatra B4D	1969-1988	
3.	44	Vagon motor	Tatra T4D ZR	-	Dispune de cabină de conducere la ambele capete
4.	43-44	„	Tatra T4D	-	Echipat cu plug pentru zăpadă
5.	3	„	„	-	Utilizat la măsurători
6.	203, 204, 206, 207, 213, 215, 217, 218, 224, 226, 227	Vagon motor articulat	Tatra KT4D	-	
7.	50-59	„	Siemens-ULF 151	2008-2009	

Un viitor promițător!

La începutul anului 2007, edilii au decis achiziționarea a zece tramvaie nou-nouțe, cu podea joasă (**Fig. 15**–Nr.crt. 7). Investiția privind tramvaiele vieneze, de tip Siemens ULF 151, a însemnat un efort financiar enorm pentru oraș, a implicat stabilirea unor sarcini speciale și multă, multă muncă în plus (**Fig. 16**). Calea de rulare a fost adaptată pe întreaga sa lungime, de asemenea, s-au creat condițiile pentru întreținerea vehiculelor mai pretențioase și mai complicate din punct de vedere constructiv[70]. La fel ca și în urmă cu mai bine de o sută de ani, pasagerii au privit admirativ noile mijloace moderne care s-au integrat repede în peisajul citadin, devenind preferatele locuitorilor. În baza unor proiecte europene, în cadrul remizei de tramvaie a luat ființă un laborator de mecatronică, creându-se astfel bazele unui sistem modern de întreținere. Concomitent s-a achiziționat un vagon de măsurare și o mașină de intervenție cu turn. Calea de rulare a fost reconstruită aproape în totalitate, în zona Centrului Civic au apărut noi piste plantate cu iarbă, estetice, foarte la modă în Occident. Aparatele electronice de la macaze, anterior defecte mai tot timpul, au fost înlocuite. S-a eliminat, astfel, schimbarea manuală a șinelor mobile, practicată mai mulți ani la rând. A fost introdus sistemul de urmărire al vehiculelor prin GPS, stațiile au fost dotate cu indicatoare electronice de afișare a liniilor și a timpilor de urmărire. O noutate considerăm a fi și implementarea sistemului de e-ticketing, a legitimațiilor de călătorie electronice.

---

conține și preschimbările indicativelor tramvaielor, aferente substituirilor!

[70] *Városi Közlekedés*, 2011, nr. 3-4, p. 234.

Obiectivele următoare ale *OTL* includ construirea unor relații noi care să stabilească legătura cu zona *Universității din Oradea* și a *Aeroportului Internațional*, precum și înființarea unui depot în vecinătatea *Parcului Industrial* din vestul orașului.

Fig. 16. Primul exemplar din Oradea al flotei Siemens ULF 151 se îndreaptă spre cartierul Nufărul. Reclama de pe caroseria sa nu lasă loc de comentarii: *„Sunt cel mai modern tramvai din lume și mă bucur să circul pentru prima oară și în România, la Oradea. Nu sunt singurul, alte tramvaie vor veni în curând”*. (Sursa: Nagy István)

Gânduri de încheiere

Încă de la începuturile sale, derularea transportului în comun cu tramvaiul electric la Oradea s-a constituit ca parte integrantă a istoriei de mai bine de 900 de ani a orașului. Trebuie să includem aici și munca sârguicioasă și uneori până la sacrificiu a tuturor celor care sub o formă sau alta au contribuit la introducerea tramvaiului în circulația orașului, la menținerea și la devenirea sa[71]. Dezvoltarea transportului public, uneori chiar și declinul său, schimbările pozitive și negative au definit în mare măsură imaginea orașului, de asemenea, au reprezentat un factor important în viața de zi cu zi a locuitorilor săi.

Să ne păstrăm trecutul pentru a ne crea viitorul! De acest trecut se leagă *vagoanele motor* de tip Siemens, având cadrul din lemn, *vagoanele motor* de tip Electroputere, de tip ITB și de tip Timiș 2 distruse în mod conștient ori din lipsa cunoașterii reglementărilor privind protecția patrimoniului cultural național; *clădirea remizei* de tramvaie din vecinătatea Cetății, reconvertită în hală agroalimentară; două *locomotive electrice* destinate transportului de mărfuri, clasate în anul 2013. Să facem cunoscut generațiilor viitoare moștenirea culturală deja distrusă, pe cea încă păstrată și în cel mai fericit caz clasată și protejată prin lege, a Oradiei, oraș, de mai multe secole, multietnic, multicultural și multiconfensional!

[71] *În câteva orașe din România precum Sibiu, Constanța, Brașov și Reșița s-a renunțat la transportul public cu tramvaiul electric!*

RIFUGIATI NEL PROPRIO PAESE. IL CONFINO DEI METROPOLITI ROMENI DELLA TRANSILVANIA DOPO L'ENTRATA DELLA ROMANIA IN GUERRA (1916)*

Mirela POPA-ANDREI**

REFUGEES IN THEIR OWN HOMELAND. THE RELOCATION OF THE ROMANIAN HIGHER CLERGY IN TRANSYLVANIA AFTER ROMANIA'S ENTRY INTO WAR (1916)

Abstract

In this study, we aim to present one of the numerous measures taken by the Hungarian government after Romania's declaration of war against Austria-Hungary. This measure refers to the relocation of the Greek-Catholic archbishop and the gremial clergy of the two Romanian – Greek-Catholic and the Orthodox – Churches from Blaj and Sibiu to Oradea. Sibiu and Blaj were on the Romanian Army's line of attack and the Hungarian government was prepared to accept, at least in theory, the possibility that the Romanian soldiers would enter the two cities, whose value as national religious symbols was significant among the Romanian communities. In the context created by the Romanian troops' advancement in Transylvania in 1916, it was important that the voices of the ecclesiastical hierarchs should remind the Romanians that their loyalty should be directed to Vienna and Budapest, and not to Bucharest. Wishing to keep the Romanians' religious leaders under stricter control, the Hungarian authorities decided to move them to Oradea. The place chosen to shelter the representatives of the two metropolitan sees was a town that enjoyed both a commanding prestige and a convenient geographical position, being situated far enough from the border with Romania. Thus, for nearly 10 months (September 1916-July 1917) the two Romanian metropolitans, Victor Mihályi of Apșa and Vasile Mangra, were confined to a place of refuge by force, inside their own country, in Oradea, from where they governed their dioceses.

Keywords: World War I, Transylvania, Hungarian authorities, Romanian Greek-Catholic and Orthodox archbishops, Oradea, refuge, relocation.

La Grande Guerra era già familiare nell'esistenza dei romeni della Transilvania, nonché in quella di tutti i popoli europei, nell'anno 1916. Alcuni mesi successivamente il suo tumultuoso esordio, nel mese di luglio del 1914, un fato fu certo ovvero che il relativo equilibrio dei poteri dei campi belligeranti, che prefigurava inoltre un conflitto di lunga durata e usura, mettendo la pace sotto il segno di un tempo ancora più lontano. La dichiarazione di guerra della Romania contro l'Austria-Ungheria, non ha sorpreso le Potenze Centrali, che tuttavia avevano notato, tra il 1914 ed il 1916, l'avvicinamento graduale alla Triplice 'Intesa da parte del regno romeno. L'Austria-Ungheria già anticipava un attacco organizzato verso la Transilvania, provincia con

* Questo lavoro di ricerca è stato sostenuto, attraverso un progetto di ricerca, dal Consiglio Nazionale Romeno per la Ricerca Scientifica e l'Innovazione, CNCS – UEFISCDI, numero progetto PN-II-RU-TE-2014-4-0363.
** Institutul de Istorie „George Barițˮ Cluj-Napoca, mirela_and_rei@yahoo.com.

una popolazione maggiormente romena, intorno alla quale gravitavano inoltre anche gli interessi di Bucarest e, pertanto, essi aveva preparato una risposta militare su misura[1].

Eccetto l'organizzazione della difesa militare in Transilvania, uno dei primi obiettivi pressi in considerazione da parte delle autorità politiche austro-ungariche, riguardava il controllo della popolazione romena, un ruolo importante nell'intento di realizzare tale obiettivo essendo attribuito alle Chiese romene, ortodossa e greco-cattolica, in particolare ai loro leader ecclesiastici.

La gerarchia ecclesiastica esercitava all'epoca un ruolo di prim' ordine nella società romena della Transilvania e, all'inizio del XX-esimo secolo attraverso la chiesa e alle scuole confessionali, essa ne fu infatti la principale promotrice e difensore del carattere nazionale. Questo ruolo veniva confermato anche dall'élite dal laicato della nazione ormai affermatesi sul piano politico, in seguito all'anno 1867. Quest'élite, per l'appunto laica, gradualmente hanno staccato la rappresentatività politica del clero superiore e hanno messo le basi della classe politica romena transilvana, riconoscendo però, il diritto alle Chiese di gestire le questioni nazionali-confessionali[2].

Dato il contesto in cui la guerra è scoppiata, i leader laici organizzati all'interno del Partito Nazionale Romeno non sono più riusciti a riunirsi per prendere delle decisioni concernenti gli interessi nazionali *tout cour*. Di questo contesto si era approfittato però il primo ministro ungherese, Tisza István. Costui aveva simbolicamente incaricato sia vari capi della chiesa ortodossa che della chiesa greco-cattolica, proprio i leader più docili e mansueti e nei confronti dei quali aveva a portata di mano mezzi più sicuri di costrizione, come i rappresentanti del popolo[3]. Inoltre, le autorità politiche contavano sulla fedeltà dei rappresentanti del clero, in quanto essi dovevano influire sulla popolazione romena per poter coinvolgerla nella guerra, sia direttamente sul fronte di guerra che al di fuori[4].

Nella presente ricerca ci siamo proposti di trattare alcuni aspetti meno conosciuti, riconducenti all'evoluzione delle chiese romene della Transilvania durante la prima conflagrazione mondiale, ovvero la questione della necessità di abbandono da parte di vari esponenti della gerarchia ecclesiastica, per un certo periodo, le loro residenze vescovili. La

---

[1] *Istoria Transilvaniei* [*La Storia della Transilvania*], vol. III, *De la 1711 până la 1911*[*Dal 1711 al 1911*], coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Nägler, Magyari András, Cluj-Napoca, Academia Română [Accademia Romena], Centrul de Studii Transilvane [Centro di Studi Transilvani], 2008 (da qui in poi *La Storia della Transilvania*, III), pp. 469-472.

[2] Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: mișcarea națională românească din Transilvania* [*L'affermarsi della nazione: il movimento nazionale romeno della Transilvania*], *1860-1914*, Bucarest, Editrice Editura Enciclopedică, 2000, pp. 161-210; Mirela Popa-Andrei,*The Ecclesiastical Elite in the Romanian National Movement from Transylvania during the Semi-Liberal Period (1860–1865)*, în „Empires and Nation from the Eighteenth to the Twentieth Century", volume 2, editors Antonello Biagini, Giovanna Motta, Cambridge Scholars Publishing, 2014,pp. 221-230.

[3] Nel 1880 i governi ungheresi hanno esercitato una considerevole pressione sui vescovi romeni, al fine di posizionargli nuovamente a capo della politica romena, convinti che avrebbero potuto manifestare su di loro una maggiore influenza e pretendere a loro un atteggiamento leale. Tale intento si giustifica con il principio di obbedienza nei confronti dei capi della chiesa e con il principio di sottomissione nei confronti delle autorità politiche. Pertanto, gli alti prelati avevano l'obbligo morale di spingere i fedeli non solo „all'annessione con fedeltà alla loro religione e nazionalità", ma anche „al vero amore della patria e alla sottomissione dinanzi alle leggi". In altre parole, gli alti prelati della chiesa e in genere tutta l'elite ecclesiastica avevano il dovere di formare i fedeli come dei cittadini leali nei confronti dello sato ungherese. In più i vescovi avrebbero potuto avere una maggiore influenza nel calmare gli spiriti al livello della società romena dell'Austria-Ungheria. Si veda Teodor Neș, *Oameni din Bihor* [*Gente della provincia di Bihor*], pp. 325-328. Si veda, inoltre Roman R. Ciorogariu, *Zile trăite* [*Giorni vissuti*], Parte I: *Războiul mondial până la armistițiu* [*La guerra mondiale fino all'armistizio*], Oradea, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri", 1994, pp. 94-95. In seguito al crollo del governo Tisza István, nel governo Wekerle Sándor, il portafoglio dei culti e delle norme pubbliche è arrivato di nuovo nelle mani del conte Apponyi, il quale continuando il suo piano politico di assimilazione totale delle popolazioni non ungheresi dell'Ungheria attraverso la cultura, „ha rivelato il piano infernale della zona culturale" (p. 95). Al fine di portare a termine questo piano, ha provato di attirare, da parte sua, tutti i vescovi romeni. "I Consistori e i sinodi - diceva Apponyi - sono soltanto corporazioni consultive, i vescovi sono i rappresentanti legittimi delle diocesi, lui parlerà solo con i vescovi" (p. 95). È illustrativo, dunque, il modo in cui si rapportavano le autorità politiche alla nazione romena e ai suoi leader, gli unici riconosciuti come tale essendo i suoi rappresentanti religiosi, molto probabilmente anche perché era più facile manipolargli.

[4] Blaga Mihoc, *Valențele emancipării. Etnie, confesiune și civism* [*Le valenze dell'emancipazione. Etnia, confessione e civismo*], Oradea, Editura Logos '94, 2004, pp. 105-107.

nostra attenzione si è rivolta, innanzitutto al contesto storico in cui tali rilocazioni sono avvenute. Quindi, di conseguenza, nel presente articolo ci siamo proposti di analizzare il contesto nel quale avviene lo spostamento del metropolita Victor Mihályi nonché della sua amministrazione arcidiocesana da Blaj a Oradea; inoltre, faremmo un accenno anche in merito al trasferimento del Concistoro Metropolitano ortodosso di Sibiu sempre ad Oradea, dal mese di settembre del 1916 fino al mese di luglio del 1917. Qui occorre precisare che il nuovo metropolita ortodosso eletto[5], Vasile Mangra (eletto come metropolita il 24 luglio/6 agosto 1916) non ritornò più nella sua residenza metropolitana a Sibiu. Nell'arco di tempo fra il 12 e il 25 settembre 1916 esso prestò il giuramento di fedeltà come metropolita dinanzi all'Imperatore a Schönbrunn e da lì si recò direttamente a Oradea, là dove si era già rifugiato e dove cominciò a funzionare il Concistoro arcidiocesano[6] nonché il luogo dove avrebbe dovuto aver luogo il 16/29 ottobre anche la cerimonia del suo insediamento nella Sede Metropolitana[7].

Al fine di arrivare allo scopo propostoci, abbiamo consultato fonti archivistici inediti, articoli della stampa dell'epoca memorie e diari che risalgono alla Prima Guerra Mondiale e, persino, la corrispondenza appartenente al periodo che fa riferimento al nostro argomento.

In quanto al quadro storico degli eventi, abbiamo ricorso ai metodi storici della ricostituzione positivistica, e all'analisi comparativa, che ci ha permesso di mettere in evidenza sia i tratti comuni che i particolari di questa rilocazione. Inoltre, la contestualizzazione degli eventi nel quadro ampio della guerra europea, ci ha permesso di indentificare le assomiglianze con eventi simili, presenti in altre provincie dell'Impero Austro-Ungarico.

L'offensiva romena innescata il 28 agosto 1916 fu portata ad un buon fine, ma soltanto per un breve periodo di tempo: per 40 giorni gli eserciti romeni avanzarono sul territorio della Transilvania, soprattutto nelle zone del sud e dell'est (Brașov, Petroșani, alcune località del territorio degli siculi[8]) eccetto Sibiu[9] e ciò con lo scopo di liberare i territori abitati dai romeni dal controllo dell'Impero Austro-Ungarico. L'eco dell'entrata delle truppe romene in Transilvania è stato percepito diversamente nei vari territori, in base alla giurisdizione amministrativa esercitata in questi territori. Nelle zone controllate dall'esercito romeno, tale azione militare fu valutata positivamente dai romeni della Transilvania; mentre invece nei territori ancora sotto l'autorità di Budapest, circolava l'idea di "una sorpresa che sarà alle spese proprio dello stato romeno, pagando eventualmente con la sua stessa esistenza" nonché con la fedeltà dei romeni della Transilvania nei confronti del trono reale e imperiale[10].

In queste condizioni, il governo di Budapest ha dovuto prendere in considerazione un limes specifico ovvero una "zona interna di guerra", che accludeva la maggior parte dei distretti della Transilvania, all'interno della quale gli spostamenti erano possibili soltanto on base ad un permesso di un ufficiale militare[11]. Inoltre, ci sono stati dei ritiri delle autorità ungheresi e di alcuni abitanti provenienti dalle zone controllate dai romeni, tutto questo come conseguenza alla guerra che si stava svolgendo sul territorio transilvano[12]. L'offensiva dell'esercito romeno ha colpito profondamente la Transilvania, perché la perdita del controllo delle autorità di Budapest in alcuni territori e la loro riconquista ulteriore hanno imposto una politica dura, che riguardava soprattutto la sottomissione delle comunità romene e delle loro élite: dei politici, dei letterati, dei preti, degli insegnanti.

---

[5] Ioan Mețianu è morto il 3 febbraio 1916, ma a causa delle divergenze tra le autorità ungheresi ed i rappresentanti delle Chiesa ortodossa romena, relative ai candidati a questo incarico, il processo di elezioni per il nuovo metropolita è durato per più di metà anno.

[6] *Biserica și școala. Foaie bisericească-scolastică, literară și economică* [*La chiesa e la scuola. Rivista ecclesiastica e scolastica, letteraria ed economica*] (da qui in poi *La chiesa e la scuola*), Anul XL [Anno XL], nr. 37, Arad, del 11/24 settembre 1916, p. 297. Occore specificare che Vasile Mangra è stato presidente vicario del Consistoro ortodosso romeno di Oradea tra il 1900 ed il 1916.

[7] Idem, nr. 44-45 del 6/19 novembre 1916, pp. 319-326. L'intero numero della rivista è stato dedicato alle cerimonie svolte a Oradea-Mare in occasione dell'insediamento nella Sede Metropolitana di S.E.R. Vasile Mangra.

[8] Siculi sono stati un gruppo etnico all'interno della minoranza ungherese della Transilvania.

[9] *Istoria Transilvaniei* [*La Storia della Transilvania*], III, pp. 472-473.

[10] *Unirea* [*L'unione*], nr. 88, 1916, p. 1.

[11] *Ibid.*, p. 1.

[12] *Istoria Transilvaniei* [*La Storia della Transilvania*], III, p. 473.

Tra le numerose misure adottate, in quei giorni da parte del governo ungherese furono anche quelle che riguardavano la configurazione della nuova sede del metropolita unito e del clero gremiale delle due chiese romene, quella greco-cattolica e quella ortodossa. Le città di Blaj e di Sibiu erano situate sulla linea di attacco degli eserciti romeni e il governo ungherese si era preparato ad accettare, almeno al livello teorico, la possibilità di una penetrazione dei soldati romeni in queste due città, in quanto il loro valore come simbolo nazionale e religioso era ormai noto all'interno delle comunità romene. In queste condizioni, nei primi di settembre sia a Sibiu che a Blaj si presentò un incaricato del governo ungherese ovvero il segretario degli Archivi dello Stato, Gagyi Jenő. La sua missione fu quella di organizzare e sorvegliare lo spostamento, dalla linea del fronte, di alti prelati e dei membri delle principali istituzioni ecclesiastiche delle due chiese nonché lo spostamento di vari oggetti di gran valore oppure di vari archivi ecclesiastici[13]. Il luogo scelto per mettere a riparo i rappresentanti delle due Sedi metropolitane è stata la città di Oradea, la quale godeva sia di prestanza che di una posizione geografica conveniente, essendo collocata abbastanza distante dal confine con la Romania e relativamente vicina a Budapest. La rivista della diocesi ortodossa di Arad, „La scuola e la chiessa" avvertiva (nel n. 36 del 4/17 settembre) al fatto che in seguito allo stato di guerra di Ardeal, Oradea-Mare (Nagyvarad) viene decretata come sede della diocesi ortodossa romena di Ungheria e Transilvania", la città in cui veniva stabilita anche la residenza del metropolita greco-cattolico, Victor Mihályi di Apșa[14].

Roman Ciorogariu, il prossimo vescovo ortodosso di Oradea, confessa nelle sue memorie[15] che non lo aveva stupito più di tanto la dichiarazione di guerra della Romania fatta in un giorno festivo, l'Assunzione di Maria in Cielo (15/28 agosto). nel nuovo contesto politico-militare presente, quello che lo preoccupava, era innanzitutto la sorte dei romeni di Transilvania. I movimenti dei romeni in numero elevato non erano possibile in quanto essi vivevano "sorvegliati come in un carcere e, in campagna, c'erano solo dei vecchi, delle donne e degli invalidi". Lui ribadisce in merito al ruolo dei sacerdoti che dovevano assumersi delle responsabilità peculiari nel nuovo contesto creatosi: "il nostro ruolo rimane lo stesso, salvare ciò che si può salvare dalla furia degli ungheresi, in modo che non avvenga il detto minaccioso di Tisza, ovvero che la Romania potrebbe conquistare la Transilvania ma senza i romeni che vi risiedono"[16]. In questa chiave bisogna leggere anche l'atteggiamento della élite ecclesiastica, ovvero partendo innanzitutto dall'accettazione, abbastanza rassegnata, di un suo collocamento isolato, proprio ai margini dell'Ungheria, nelle aree della città di Oradea, nonché le forzate dichiarazioni di fedeltà fatte al governo di Budapest e alla Sua Eccellenza Imperiale. Lo scopo era quello di calmare gli spiriti, di non provocare ancora di più le autorità ungheresi e, perfino di non mettere in pericolo la popolazione civile romena della Transilvania. Il governo ungherese, il quale temeva una insurrezione dietro il fronte ungherese si era per il momento accontentata con questo atteggiamento di sottomissione e di inquadramento dei romeni in una legalità già esistente e rimasse in attesa dello sviluppo degli eventi militari nella zona del sud della Transilvania.

Considerando quello che è stato precedentemente affermato, la circolare metropolitana, emessa il giorno 7 settembre 1916, anticipava un'attività della Chiesa greco-cattolica che, dal punto di vista cronologico, mostrava un unico precedente, ovvero lo spostamento della residenza metropolitana, accaduto solo nel suo primo secolo di esistenza[17]. Questa volta invece il trasferimento era temporaneo e comportava lo spostamento dei beni e degli atti presenti nell'inventario di Blaj, ciò accaduto in piena sicurezza, anche se evacuando il personale amministrativo ecclesiastico. Secondo le stesse affermazioni del metropolita Mihályi il suo disappunto relativo al suo trasferimento si poteva notare nonché la sua decisione di aspettare l'evacuazione militare. Tuttavia, il cambiamento radicale della sua decisione iniziale era dovuto

[13] Marius Eppel, *Un mitropolit și epoca sa: Vasile Mangra (1850-1918)*[*Un metropolita e la sua epoca: Vasile Mangra (1850-1918)*] , Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, pp. 353-354; p. 371.
[14] *Biserica și școala* [*La chiesa e la scuola*], Anul XL [Anno XL], nr. 36, Arad, del 4/17 settembre 1916, p. 289.
[15] Roman R. Ciorogariu, *Zile trăite* [*Giorni vissuti*], parte I, passim.
[16] Ibid., p. 77. A quella data, Roman Ciorogariu era professore presso il Seminario teologico ortodosso di Arad e caporedattore della rivista *Biserica și școala* [*La chiesa e la scuola*].
[17] *Istoria Transilvaniei* [*La Storia della Transilvania*], III, p. 99.

ad uno scenario alternativo, ovvero di un possibile combattimento, il quale avrebbe indotto un imminente ritiro, e di conseguenza, anche la perdita di tanti beni ecclesiastici. Proprio con questi tormenti il metropolita decise di partire a Oradea, "assieme ai membri dell'ufficio diocesano, ai membri del nostro Capitalo, con gli esponenti dell'amministrazione centrale capitolare, con il Seminario teologico arcidiocesano, nonché con l'archivio arcidiocesano e con tutto quello che era di prezioso nel nostro possesso a Blaj, sia dal punto di vista artistico che scientifico, possibile ad essere spostato"[18].

Purtuttavia, nella stampa dell'epoca, non sembra che i resoconti fossero riusciti a comprendere in totalità questi sforzi straordinari da parte degli arcivescovi, i quali però hanno segnato il periodo di preparazione per il loro trasferimento a Oradea. Di fatti, esiste un resoconto offertoci da parte di Alexandru Nicolescu e redatto nel 1919 al riparo della guerra, resoconto che fu indirizzato alla Sante Sede e il quale coglie solo una parte di queste tensioni che accompagnarono lo spostamento a Oradea da parte del metropolita. Come accennavo prima, inizialmente il metropolita non fu d'accordo con la decisione comunicata dal segretario Gagyi, ovvero quella di lasciare la sede di Blaj e tentò quindi di opporsi ed è un elemento compresso nel suddetto resoconto firmato da Alessandro Nicolescu. Le proteste di Mihályi non sono state prese in considerazione nonostante questo avesse affermato che, durante la guerra, il suo dovere fosse quello di rimanere accanto al suo clero. Al contrario, esso fu minacciato con il trasferimento forzato a Oradea, in caso nel quale esso non fosse volontariamente pronto ad obbedire e ad accompagnare il rappresentante del governo. Una simile misura era prevista anche per il vescovo di Lugoj, ma il ritiro delle truppe romene ha determinato l'abbandono di una tale possibilità ovvero quello del suo spostamento a Oradea[19].

Questo spostamento imposto a Oradea fu rigettato anche da altri esponenti dell'élite intellettuale ecclesiastico di Blaj, ovvero i caporedattori, o i redattori della rivista *La Cultura Cristiana*, al contempo professori del Seminario di Blaj, in quanto anch'essi furono obbligati a lasciare le loro stesse case, il loro passato e tutto quello che possedevano, andando sul cammino di un esilio che "lo percorrevano con grande ammarezza"[20]. Per tutti quanti , questo spostamento rappresentò una forte rottura, una discontinuità nella loro vita quotidiana, evento questo che ha scosso la loro tranquillità e la loro stabilità di famiglia e quella professionale.

La rivista *Cultura creștină* [*La cultura cristiana*] così come la rivista *Unirea* [*L'unione*] non potevano più essere editate in quanto il metropolita Mihályi fu costretto a co-governare insieme al vescovo Demetrie Radu presso il domicilio di quest'ultimo.

Questi eventi sono accaduti nel contempo e, nella stessa maniera, anche alla gerarchia ortodossa. Il Governo di Budapest ha revocato un ordine con il quale richiedeva a questi di trasferire temporaneamente la sua sede a Oradea al Consistoro arcidiocesano ortodosso, il 14 settembre 1916 e tutto questo attraverso i commissari di frontiera. Mentre il trasferimento del personale ecclesiastico a Oradea era in corso, nel contempo essi esigevano anche lo spostamento degli oggetti di valore da Sibiu. Infatti, il Consistoro arcidiocesano ortodosso si è sottomesso all'ordine ministeriale e si è rivolto al Consistoro di Oradea per ricevere alloggio nei suoi edifici. Il trasloco del personale ecclesiastico, degli atti e degli oggetti di valore della residenza arcivescovile di Sibiu fu eseguito in due turni e in sicurezza a Oradea nel arco di tempo fra il 17 settembre e il 27 settembre 1916[21].

L'intento delle autorità ungheresi di controllare i leader religiosi romeni della Transilvania era evidente, in quanto questi contribuivano decisivamente alla costruzione e consolidazione della lealtà della popolazione romena nei confronti dell'Impero Austro-Ungarico. Attraverso circolari ecclesiastiche, encicliche, sermoni e articoli pubblicati nella stampa, ai romeni costantemente veniva insufflata l'idea che il loro dovere nei confronti dell'imperatore e la difesa del territorio della patria per la quale hanno perso la vita i loro antenati, erano parti significative

[18] *Unirea* [*L'unione*], nr. 89, 1916, p. 1.
[19] Serviciul Județean Alba a Arhivelor Naționale [L'Archivio di Stato, filiale della regione di Alba] (da qui in poi SJAAN), Fondo *Mitropolia Română Unită Blaj – Capitolul* [*La Mitropolia Romena Unita di Blaj-Capitolo*], D. 1/1910, ff. 82-96.
[20] *Cultura creștină* [*La cultura cristiana*], Anno VI, nr. 13/1917, Blaj, p. 405.
[21] Marius Eppel, *op.cit.*, pp. 370-371.

della loro identità nazionale e confessionale[22]. Date le circostanze creatosi con l'avanzare delle truppe romene in Transilvania nel 1916, era quindi importante che le voci dei gerarchi ricordassero ai romeni che, in realtà la loro lealtà doveva essere indirizzata verso Vienna e Budapest, non verso Bucarest.

Uno dei testimoni più rappresentativi nel momento in qui la dislocazione dei gerarchi romeni nel nord-ovest della Transilvania avvenne, come abbiamo già indicato qui sopra, fu Roman Ciorogariu. Questo infatti annotava nei suoi appunti in merito al metropolita romeno unito e all'amministrazione ecclesiastica greco-cattolica e ortodossa romena, ovvero che queste istituzioni ecclesiastiche furono costrette a abbandonare le residenze arcidiocesani di Blaj e di Sibiu. Gestita proprio da Ciorogariu, la scuola normale ortodossa non poteva essere collocata a Oradea a causa di mancanza di spazio e fu pertanto trasferita a Arad, unendosi così alla Scuola normale di Arad[23]. Nello stesso periodo, tanti intellettuali romeni dalla zona meridionale della Transilvania (di Hunedoara, Braşov, Sibiu) sono stati staccati dalle loro famiglie e furono ulteriormente rilocati a titolo di *internati* in varie località rurali ungheresi[24] e, in particolare, nel comitato di Sopron. Mentre invece i rifugiati a Oradea, a differenza di questi "rilocati" – che tra l'altro, erano costretti a rimanere negli appositi luoghi – potevano muoversi liberamente nelle città ungheresi, essendo un loro diritto sebbene non tanto da loro gradito[25]. La situazione dei cosiddetti *internati* (rilocati) sarebbe tuttavia un argomento che necessita una discussione separata[26].

A Blaj era rimasto il canonico-teologo Alexandru Nicolescu, al quale il metropolita aveva affidato parte dei suoi poteri. Era purtuttavia prevista anche la misura di affidare alcune sue competenze ecclesiastiche nel caso in cui il loro legame diretto tra Oradea e Blaj sarebbe stato impedito per un certo arco di tempo, proprio a causa dell'avvicinamento col il campo di lotta[27]. In tutto questo periodo la città di Blaj era rimasta la sede principale per la corrispondenza relativa all'amministrazione ecclesiastica arcidiocesana e metropolitana, e le lettere che necessitavano una loro decisione, venivano reindirizzate a Oradea. Occorre specificare il fatto che non tutti gli ufficiali dell'amministrazione ecclesiastica greco-cattolica si sono recati a Oradea. Infatti, una parte di loro, soprattutto quelli coinvolti nel processo di educazione, si sono stabiliti a Beiuș dove si trovava la sede del ginnasio greco-cattolico romeno[28]. A Oradea sono arrivate in toto 208 persone, tutti quanti con una competenza nell'amministrazione ecclesiastica dell'Archidiocesi di Blaj. Affermavo prima, con loro portarono tutte le collezioni di gran valore e all'archivio

---

[22] Ana Sima, Diana Covaci, „The Church and War Propaganda in Transylvania", presentazione sostenuta a IARCEES Annual Conference 2014 *The Great War in Central and Eastern Europe: Politics, Culture and Society*, organizzata a Dublino, 9-10 maggio 2014 (da qui in poi „The Church and War Propaganda").

[23] „Un ordine ministeriale sancisce Oradea Mare come sede della metropolia ortodossa di Sibiu e quella unita di Blaj. Così viene spostato o meglio dire scortato tanto il Consistoro ed il seminario di Sibiu, quanto il metropolita Victor Mihali, con il suo Consistoro e seminario di Blaj, a Oradea Mare". Roman R. Ciorogariu, *Zile trăite* [*Giorni vissuti*], Partea I, pp. 78-79.

[24] *Ibid.*, p. 78.

[25] *Ibid.*, p. 79.

[26] Dopo l'entrata della Romania nella Prima Guerra mondiale, le autorità di Budapest hanno accusato tanti romeni della Transilvania di aver affinità con l'esercito romeno, in quanto essi hanno accolto l'idea del Regato romeno. Coloro che venivano sospettati dalle autorità ungheresi di quest'atteggiamento sono stati incriminati con l'accusa di essere spioni oppure "traditori". Spesso essi venivano pressi dalla loro dimora con forza, fra di loro furono anche persone anziane come di fatti accadde anche alla madre di Sextil Puscariu, e ulteriormente venivano deportati, con domicilio forzato, in varie località della regione Sopron, nella parte ovest dell'Ungheria. Nella storiografia romena, questo tipo di deportazione, con domicilio forzato, che viene nominato *internare* ovvero deportato, collocato in un posto lontano, a titolo di una residenza forzata, obbligatoria. Questi romeni deportati in Ungheria sono stati liberati non appena conclusa la guerra. A causa delle condizioni difficili di sopravvivenza nei posti a loro riservati nonché della mancanza di cibo, tanti si ammalarono e sono deceduti mentre risiedevano in questi posti remoti. Una parte di loro tornarono a casa invece.

[27] *Unirea* [*L'unione*], nr. 89, 1916, p. 1.

[28] *Cultura creștină* [*La cultura cristiana*], Anno VI, nr. 13, Blaj, giugno 1917, p. 405. In seguito agli „eventi dolorosi dell'autunno passato", i professori del Seminario teologico di Blaj, tra i quali si trovavano anche i redattori della rivista *Cultura creștină* [*La cultura cristiana*], hanno dovuto rifugiarsi a Beiuș, poi a Oradea-Mare. Nel nuovo contesto creatosi, essi non hanno più potuto editare la rivista. D'altronde, in quel periodo nemmeno la rivista *Unirea* [*L'unione*], l'organo ecclesiastico della provincia ecclesiastica di Alba Iulia e Făgăraș non potette più essere editata. La pubblicazione della rivista *Cultura creștină* [*La cultura cristiana*] sarebbe stata ripresa nel mese di giugno del 1917. I redattori si trovavano ancora a Oradea-Mare, ma la rivista è stata editata a Blaj.

arcidiocesano e metropolitano[29]. Il vescovo Radu gli ha accolti a braccia aperte, mettendole a loro disposizione, ovvero al metropolita e ad una parte dei rifugiati, il palazzo vescovile e, ha provveduto vari soluzioni per ospitare coloro che sono rimasti senza alloggio per motivi di mancato spazio, cercando di ospitargli sia a Oradea che a Beiuș[30]. Anche a Sibiu sono rimasti alcuni impiegati del Consistoro accanto al loro capo, l'archimandrita vicario vescovile Ilarion Pușcariu, il quale a causa della sua età avanzata non è riuscito a recarsi a Oradea[31].

L'avvansamento delle truppe romene in Transilvania fu fermato con una certa rapidità per colpa di una collaborazione fra l'esercito tedesco e quello austro-ungarico e, di conseguenza, hanno determinato il ritiro dell'esercito romeno oltre i monti Carpazi. Tuttavia, ai rappresentanti del clero romeno traslocati a Oradea fu permesso il loro ritorno a Blaj oppure a Sibiu nel mese di luglio del 1917. Questo fatto avviene di fatti in seguito a più solleciti da essi inviati per iscritto e a tutt'una serie di interventi indirizzati alle autorità politiche di Budapest, che dubitavano della fedeltà dei romeni. È stato necessario che i leader dei romeni, sia laici che clerici, firmassero a febbraio 1917 una dichiarazione ufficiale di fedeltà nei confronti dell'Impero Austro-Ungarico nonché una di condanna per quanto riguarda l'accanimento dello stato romeno contro di loro. Inoltre, essi sono stati obbligati a mostrare varie prove della loro lealtà, in modo tale che le autorità civili ungheresi finalmente prendessero in considerazione le richieste dei metropoliti romeni relative al loro rientro nelle città là dove si risiedevano ed erano collocate le loro sedi metropolitane[32].

Il rientro a Blaj è accaduto soltanto nel 17 luglio del 1917. Nella stazione della ferrovia, il mitropolita Mihályi è stato accolto da un corteo di preti del comitato di Blaj, accanto al vicario generale arcivescovile supplente, il canonico Alexandru Nicolescu. Il giorno seguente, il metropolita ha emesso una circolare con la quale avvertiva in merito al suo ritorno nonché lo spostamento delle sue istituzioni a Blaj. Con questa circolare, il metropolita ringraziava altrettanto a coloro che si sono preoccupati per lui e non hanno perso la loro speranza e fede nella sua assenza, e al vescovo Radu di Oradea per avergli offerto la sua ospitalità per quasi un anno. Mihályi ritornò soltanto dopo 10 mesi e, di fatti, fortemente pregava per avere la forza di sistemare i danni causati dalla guerra subito dopo la sua partenza: „Mentre dunque Vi stiamo portare a conoscenza il fatto che ieri, il 17/4 luglio, assieme ai nostri dipendenti più vicini, anch'essi arrivati da Blaj, alla Nostra cara dimora tramandata dai Nostri antenati, non possiamo non ringraziarvi anche a Voi, nostri amati fratelli, per quanto non Vi siete mai persi la fede nella provvidenza del Nostro buon e misericordioso Dio proprio in questi tempi così tormentati da queste passioni umani senza freno, bensì con l'aiuto del Nostro iddio, Voi avete guardato alle Vostre greggi di fronte alla malvagità del nostro tempo e avete riempito, così come lo state facendo anche ora, la mancanza dei fratelli che sono stati, e lo sono ancora, esiliati ancor peggio rispetto a noi."[33]. Il rientro a Sibiu da parte di Vasile Mangra è avvenuto soltanto nel mese di settembre del 2017.

Dopo il rientro a Blaj e Sibiu, le autorità ecclesiastiche hanno provato di riprendere la vita normale nella piccola città, per l'appunto nella sede metropolitana, sebbene la guerra non era finita e le condizioni di normalità erano quasi inesistenti. Nel mese di gennaio del 1918, il metropolita Mihályi è deceduto lasciando la sede arcidiocesana vacante e, aprendo la via verso l'elezione di un nuovo metropolita romeno greco-cattolico attraverso il sinodo.

L'allontanamento forzato e il rifugio di questi rappresentanti della gerarchia romena ai quali abbiamo richiamato l'attenzione in quest'articolo, non rappresentano un caso singolare nell'Impero, bensì essi rappresentano una categoria, abbastanza peculiare, nell' intento di spiegare le fonti riconducenti ai fatti accaduti per via delle autorità civili e militari austro-ungariche rispetto all'attività della chiesa e dei leader religiosi all'interno della popolazione

[29] *Biserica și școala* [*La chiesa e la scuola*], nr. 36/1916, p. 289.
[30] Iacob Radu, *Șematismul istoric al diecezei române unite a Orăzii Mari. Tipărit cu prilejul aniversării de 150 de ani de la înființarea aceleia 1777-1927* [*Schematismus storico della diocesi romena unita di Oradea-Mare. Stampato in occasione dei 150 anni dalla fondazione di questa 1777-1927*], Oradea, Tipografia „Ateneul Român" Societate Anonimă, 1932 (da qui in poi *Schematismus storico di Oradea*), p. 186.
[31] Marius Eppel, *op. cit.*, pp. 370, 373.
[32] „The Church and War Propaganda".
[33] *Unirea* [*L'unione*], nr. 45, 1917, pp. 1-2.

romena di Transilvania. *Mutatis mutandis*, un'analoga situazione accade anche al vescovo cattolico di Trento[34], Celestino Endrici, durante la guerra mondiale, in seguito all'entrata dell'Italia in guerra dalla parte della Triplice Alleanza[35]. L'Italia aveva concluso nel 1882 trattati di alleanza con l'Impero Austro-Ungarico, aderendo alla Triplice Alleanza così come anche la Romania fece. Ciononostante, nel 1915 si è accostata all'Intesa e ha dichiarato la guerra a Vienna nonché il suo chiaro intento di liberare i territori abitati dagli italiani, trovati sotto la giurisdizione dell'Austria-Ungheria e di unirli allo stato italiano, prendendo di mira la parte meridionale del Tirolo, Trento, Trieste e Dalmazia e Istria[36].

Paragonando le due situazioni, quella della Transilvania e quella del Tirolo possiamo identificare una serie di similitudini: ambedue le provincie facevano parte dell'Impero multinazionale Austro-Ungarico ed erano la patria di una popolazione minoritaria al livello dell'Impero, ma di maggioritaria al livello regionale - i romeni della Transilvania, rispettivamente gli italiani del Tirolo meridionale. Ambedue le provincie avevano attorno uno stato nazionale rafforzato, costituendo un'alternativa plausibile per le tendenze nazionali che si manifestavano sempre più pregnantemente nel Novecento. Tanto la Romania quanto l'Italia furono alleate delle Potenze Centrali e dell'Austria-Ungheria, però durante la Prima Guerra Mondiale ambedue gli stati hanno concluso alleanze con l'Intesa, includendone previsioni segrete che riconoscevano la prevalenza degli interessi nazionali di questi sulle province di Transilvania, rispettivamente del Tirolo meridionale, Trento ecc. In base a questi trattati, l'Italia nel 1915 e la Romania nel 1916 hanno dichiarato la guerra all'Austria-Ungheria e hanno sferrato attacchi nelle province suddette. In tutti e due i casi gli attacchi sono stati respinti, l'avanzata degli eserciti liberatori è stata fermata e nelle province di Tirolo e di Transilvania le autorità civili austriache ed ungheresi hanno imposto una politica di mano forte e le dichiarazioni e le manifestazioni di lealtà delle popolazioni sottomesse, nei confronti della Casa d'Asburgo e dell'Impero Austro-Ungarico, sono diventate una norma obbligatoria.

In questo contesto politico-militare occorre interpretare inclusivamente la rilocazione degli arcivescovi, avvenuta nel 1916: il controllo delle popolazioni non germaniche e non ungheresi, presenti nella monarchia si realizzava in maniera più efficace attraverso i loro leader religiosi e la fedeltà nei confronti dell'Impero e dell'imperatore era più facile da mantenere qualora i rappresentanti della chiesa trasmettessero e sostenessero la lealtà dinastica. Questa pratica ha funzionato con efficacia durante la guerra fino a quando l'Italia e la Romania sono entrate in guerra contro l'Austria-Ungheria, offrendo un'alternativa possibile all'Impero multinazionale e agevolando la manifestazione aperta delle tendenze centrifughe che operavano incessantemente nel Tirolo italiano e nella Transilvania.

Ambedue le rilocazioni, che hanno costituito l'argomento del presente lavoro, mostrano momenti in cui le autorità civili oppure militari si sono avvalse di una pratica abbastanza antica: quella di intervenire presso i leader della chiesa con lo scopo di assicurare, grazie al loro contributo, la lealtà e la sottomissione dei loro fedeli, atteggiamenti essenziali, in tempo di guerra.

---

[34] Il Tirolo è una regione storica dell'Europa centrale, a cavallo delle Alpi, situata tra l'Austria e l'Italia: il nord ed il est si trovano nella contea austriaca, ed il sud in quella italiana: la regione includeva il Tirolo, ma anche la parte meridionale, Trentino, in cui la maggior parte della popolazione era di etnia italiana. Quest'ultima era ambita dalle rivendicazioni dello stato italiano, il quale considerava che lo stato italiano sarebbe completo solo con l'annessione delle città di Trento e Trieste. Agli inizi del Novecento le due tendenze della zona del Tirolo si confrontavano attivamente nella Dieta di Innsbruck, e gli italiani sollecitavano l'autonomia di Trentino ed il riconoscimento dei diritti di utilizzare la lingua e di promuovere la cultura nazionale. Giuseppe Motta, *The Italian Military Governorship in South Tyrol and the Rise of Fascism*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2012 (da qui in poi *Italian Military Governorship*), pp. 9-10.

[35] La biografia del vescovo Celestino Endrici consultata in: Iginio Rogger, „Celestino Endrici", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 42, 1993, http://www.treccani.it/enciclopedia/celestino-endrici_(Dizionario-Biografico)/ , visionato il 2.10.2016. Una paragone tra il caso romeno e quello italiano è stata realizzata in Mirela Popa-Andrei, Diana Covaci, *The Ecclesiastical Authorities's Refuge from the Advancing Frontlines during World War I. Case Studies: Oradea (1916-1917) and Blaj (1918-1919),* in „Primul război mondial. Perspectivă istorică și istoriografică/World War I. A Historical and Historiographical Perspective", edited by Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Mihaela Tămaș, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane & Presa Universitară Clujeană, 2015, pp. 386-388.

[36] *Italian Military Governorship*, pp. 12-13.

CÂTEVA ASPECTE PRIVIND ISTORIA CHESTURII DE POLIȚIE ORADEA. STRUCTURI ORGANIZATORICE ȘI DE PERSONAL (1929-1940)

Cornelia ROMÎNAȘU*

A FEW ASPECTS REGARDING THE HISTORY OF POLICE QUAESTORSHIP IN ORADEA. ORGANIZATIONAL AND STAFF STRUCTURES (1929-1940)

Abstract

The Great Union of 1918 meant not only the completion of the national territory but also a „touchstone" for the Romanian administration and, therefore, for the Romanian police, who had to face the new post-war realities and the efforts made to return to a state of normality in the society. It was a difficult period that registered some initiatives, yet without reaching the stage of completion. Except for the most difficult times, the police in Bihor County, founded in 1919, was concerned to achieve a number of overall purposes during the interwar period: the correction or annihilation of deviant behaviours, of acts of disorder and corruption, of the anarchy trends and social chaos, thus ensuring peace and order, which were requisite to modern society.

Keywords: police, Oradea, interwar period, civic spirit, administration.

Chestura de Poliție Oradea a fost parte componentă din unitățile exterioare ale Direcției Generale a Poliției, care a luat ființă în orașul de pe Crișul Repede în urma legii din 8 iulie 1929. Chestura era condusă de un chestor, acesta fiind un funcționar de poliție de rang superior. Pe plan local, instituția l-a avut în frunte – din anul 1929 – pe Ilie Reu.

Chestura își exercita atribuțiile de poliție generală a statului într-un municipiu sau într-o comună, dar și asupra stațiilor C.F.R., aeroporturilor și punctelor de trecere a frontierei prin organele exterioare (comisariatele și detașamentele de poliție).

Principalele atribuții ale Chesturii erau: efectuarea serviciului de pază și protecție a orașului, asigurarea măsurilor de ordine publică pe drumurile publice, în piețe, gări și târguri care se aflau în raza municipiului și a județului respectiv, monitorizarea stării de spirit a populației, întocmirea unor evidențe referitoare la personalul de serviciu particular, controlul și monitorizarea spațiilor de cazare (hoteluri), elaborarea actelor de recensământ, descoperirea infracțiunilor de drept comun și a celor contrare siguranței statului, evidența populației civile, inclusiv a persoanelor de altă naționalitate aflate în tranzit sau cu domiciliu permanent în țară.

În structura Chesturii orădene existau următoarele birouri: biroul de siguranță, condus de un ofițer de poliție ajutat de un corp operațional alcătuit din ofițeri, agenți și personal administrativ, care efectuau atât activități de birou, cât și de teren. Avea scopul de a aduce la cunoștința autorităților superioare fapte sau stări de fapte contrare ordinii publice și siguranței statului; un birou al poliției administrative care urmărea apărarea principalelor

* Muzeul memorial „Aurel Lazăr", corne_romanasu@yahoo.com.

drepturi și libertăți cetățenești și a proprietății particulare, a grupărilor sociale, prevenirea infracțiunilor, încălcarea legilor, regulamentelor și ordonanțelor; biroul de poliție judiciară, cu rol în eliminarea pericolului infracțional în perimetrul orașului Oradea, deferirea în fața justiției a infractorilor acuzați de diferite delicte, precum și aplicarea sentințelor date de instanțele judecătorești. De asemenea, biroul ținea la zi cazierul polițienesc avea un birou al evidenței populației și al cărții de imobil, și un detașament al gardienilor publici, condus de Ioan Boceanu. Ultima structură era formată din toate secțiile de gardieni publici din orașele unui județ, iar la rândul lor secțiile erau alcătuite din mai multe posturi de pază care se stabileau în funcție de mărimea localității și de densitatea populației. Chestura se preocupa de pregătirea profesională și de educația civică a gardienilor, precum și de starea disciplinară a personalului aflat în subordine[1].

În Oradea, Chestura avea în componență 4 comisariate, iar în județ cele mai importante funcționau la Salonta, Beiuș, Episcopia Bihor și Borș. Tot de aceasta aparțineau și detașamentele de poliție din Cotul Crișului (pe frontieră), Santăul Mare etc. Pe lângă comisariatele și detașamentele de poliție, Chestura Oradea își exercita autoritatea și asupra polițiilor comunale. Conform articolelor 35 și 36 din legea pentru organizarea poliției generale a statului din 21 iulie 1929, dreptul de reglementare a acțiunilor poliției comunale aparținea autorităților comunale, iar executarea măsurilor de aplicare a regulamentelor și ordonanțelor se realiza prin ofițeri și agenți de poliție. Primarul deținea funcția de șef al poliției și își exercita această atribuție fie personal, fie prin intermediul corpului de ofițeri și agenți de poliție. În cazul tulburării ordinii și liniștii publice, primarul avea datoria să ia toate măsurile pentru stabilizarea situației până la sosirea jandarmilor. De asemenea, el trebuia, în regim de urgență, să anunțe primpretorul despre infracțiunile săvârșite pe raza comunei respective[2].

Jandarmii, la rândul lor, aveau obligația de a supraveghea și susține organele de poliție comunale. În multe cazuri misiunile acestora s-au suprapus cu cele ale poliției, o delimitare a atribuțiilor specifice realizându-se abia între anii 1929-1934[3].

La 1 septembrie 1929 a sosit la Oradea o comisie oficială din cadrul Direcției Siguranței Generale a Statului, cu scopul de a numi și încadra funcționarii de poliție din județul Bihor și din întreaga zonă de vest a țării, conform noii legi de organizare a poliției, din iulie 1929. Comisia era formată din dr. R. Ioanițescu – subsecretar de stat, Emanoil Stan director general al Siguranței Generale a statului, Vintilă Ionescu – general, D. Nemeș – senator și N. Pascu – profesor universitar. Oaspeții au fost întâmpinați în localitatea Nojorid de oficialitățile locale: Iosif Maiorescu – prefectul județului Bihor, Ilie Reu – chestorul poliției din Oradea, și Cornel Sava – inspector general al Siguranței. În Oradea, delegația a fost primită în sala festivă a primăriei municipiului Oradea de către dr. Aurel Lazăr – președintele comisiei interimare a orașului, dr. Teodor Roxin – deputat, dr. Sever Erdelyi – deputat, dr. Gelu Egri – senator etc. S-au ținut mai multe discursuri prin care s-a subliniat importanța momentului. Din alocuțiunile prezentate cu acest prilej, s-a resimțit necesitatea implementării unor schimbări majore în domeniul organizării poliției, cu atât mai mult cu cât bilanțurile anterioare anului 1929 dovedeau că această instituție importantă a statului a avut o structură precară, deseori haotică, cu repercusiuni negative în desfășurarea activității specifice[4]. Ca atare, era nevoie de o nouă organizare a poliției locale, care să corespundă normelor și principiilor europene de factură occidentală.

În baza noii legi s-au făcut următoarele numiri și încadrări în cadrul Chesturii Oradea și a serviciilor polițienești din județul Bihor: Fodor Laurențiu, șeful serviciului de siguranță, clasa a II-a, a fost numit în funcția de secretar de chestură clasa I; Pojar Liviu – director de poliție clasa I, Anca V. Grațian, Vasile Bărbat, Ioan Cinca, Wolff Iuliu, Ferez Emeric – au fost încadrați comisari clasa I; Auxențiu Bidian, Horia Neacșa, Ion Viliga au fost desemnați

[1] Lazăr Cârjan, *Istoria poliției române de la origini și până în 1949*, Editura Vestala, București, 2000, p. 244-245.
[2] Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor (în continuare: AN-SJBh), *fond Prefectura județului Bihor*, dos. 88/1930, f.18.
[3] Popa Teodor, Vac Mircea, *Poliția bihoreană. File de istorie*, Editura Imprimeria de Vest, Oradea, 2000, p. 93.
[4] *Gazeta de Vest*, 1929, nr. 43, p. 1.

comisari de siguranță clasa a II-a, iar Ciprian Cheresteșiu a fost avansat la gradul de comisar, clasa a III-a; subcomisarilor Ștefan C. Ionescu, Rudolf Pop și Alexandru Oșorhan li s-au atribuit titlul de comisari-ajutori. În aceeași funcție au fost nominalizați și translatorul clasa I Stara Ch. Alfred, Marius Râmnițeanu – agent de siguranță clasa a III-a, Ștefan Carlos, Virgil Chinghiță, Nicolae Fetu, Silviu Borza și Liviu Pârvu[5].

În mai 1931, chestorul Ilie Reu a fost avansat ca inspector al Polițiilor din regiunea de frontieră și a renunțat la funcția deținută până la acea dată. El a fost înlocuit provizoriu de secretarul Laurențiu Fodor. În presa locală s-au vehiculat mai multe nume care trebuiau să ocupe această demnitate, printre ele numărându-se și cel al comisarului Traian Puticiu, care fusese prefect de poliție în anul 1927. De numele său era legată și o afacere veroasă de contrabandă cu țigări „Hunia" în valoare totală de 80.000 de lei, caz anchetat și judecat de Tribunalul Zalău[6].

La conducerea chesturii a fost numit, în cele din urmă, Gheorghe Rânzescu, intelectual de seamă, un adevărat specialist în domeniu, cu studii absolvite în Occident. În acest context, s-au operat schimbări de personal: E. Costescu a fost numit inspectorul chesturii, comisarul Radovici a primit conducerea biroului judiciar, iar comisarul Villiga pe cea a serviciului de siguranță. În fruntea comisariatului Ioșia a fost numit comisarul Chidioșan, la cel din Gara-Mare comisarul Nemeș, iar la cel din Velența a fost desemnat Horia Popescu. De asemenea, s-a format un serviciu de informații pentru presă și public, care a avut rolul de a centraliza informațiile provenite de la diferitele servicii și, după o analiză și o selecție făcute de chestor, se întocmea un buletin general care putea fi consultat și de presă[7].

În toamna anului 1931, chestorul Gheorghe Rânzescu s-a mutat la Cernăuți, în locul său fiind numit Valer Popovici[8], acesta conducând Chestura de Poliție din Oradea până în anul 1938[9]. El a reușit să se impună în plan profesional și să coordoneze eficient activitatea chesturii și a subordonaților săi într-o perioadă dificilă, generată de criza economică care producea numeroase nemulțumiri sociale, exprimate prin proteste (chiar în corpul polițienesc local, datorită întârzierilor plății salariilor), revolte și manifestări stradale[10].

În 18 iunie 1938 a fost adoptată legea pentru trecerea poliției urbane din județe sub coordonarea Legiunilor de Jandarmi, care a fost abrogată la 1 martie 1939[11]. În acest cadru a fost numit comandant al Chesturii și al Legiunii de Jandarmi Bihor ofițerul de poliție Teodor Petruc[12]. În continuare, la conducerea Chesturii locale s-a aflat Valer Popovici, care a deținut această funcție până în toamna anului 1938[13]. El a fost urmat de Eugen Clonța, până în anul 1940, când acesta a fost înlocuit de Ovidiu Gritta, șeful Chesturii Poliției Municipiului Timișoara[14].

Pe lângă Chestura Oradea a funcționat și detașamentul gardienilor publici, condus de Ioan Boceanu începând din anul 1929 și până în 1940.

Detașamentul gardienilor publici a avut, în perioada 1929-1940, un personal cuprins între 120 și 250 de gardieni[15]. Atribuțiile lor constau în efectuarea serviciului de pază publică pe teritoriul urban al județului, controlul modului de îndeplinire a serviciului de pază, centralizarea lucrărilor referitoare la numirea, încadrarea și avansarea personalului și dotarea acestuia cu echipament și armament.

În componența corpului gardienilor publici au intrat: posturile de pază, constituite din unul sau mai mulți gardieni, secția de gardieni, alcătuită din mai multe posturi, și

---

[5] *Ibidem*, nr. 82, p. 4.
[6] *Ibidem*, 1931, nr. 528, p. 5.
[7] *Ibidem*, nr. 544, p. 5.
[8] Student al Academiei de Drept din Oradea, cunoștea foarte bine realitățile din zona de vest a țării. Deviza care a impus-o în cadrul poliției orădene a fost „Muncă, cinste și omenie".
[9] *Gazeta de Vest*, 1931, nr. 665, p. 4.
[10] Popa Teodor, Vac Mircea, *op. cit.*, p. 96.
[11] *Ibidem*, p. 101.
[12] *Noua Gazeta de Vest*, 1938, nr. 651, p. 5.
[13] *Ibidem*, nr. 714, p. 4.
[14] Emil Arbonie, Eugeniu Criste, *Ordinea și siguranța publică arădeană 1919-1929. Structuri instituționale și personal*, Editura Concordia, Arad, 2011, p. 123.
[15] AN-SJBh, *fond Chestura Poliției Oradea*, inv. 36, dos. 101/1930-1948, f. 3-19.

detașamentul de gardieni, care cuprindea secțiile de gardieni din orașele aceluiași județ[16].

Detașamentul gardienilor publici din Bihor era format, în anul 1932, din 8 secții, care au fost conduse de următorii șefi de secție: Dărăbant Francisc, Florian Ardelean, Gheorghe Bene, Ioan Țărău, Anton Popescu, Mihalache Oprea, Lazăr Giulai și Ioan Leuca[17]. Șefii de poliție nu puteau fi avansați sau revocați din serviciu de către chestor sau de șeful de detașament. Toate deciziile în acest sens erau luate de Direcția Generală a Poliției[18].

Paza orașului se făcea prin posturile fixe sau mobile. Cele din prima categorie funcționau la Banca Națională, Parchetul General, Parchetul Tribunalului și la alte instituții ale statului. Ele erau de zi și de noapte, serviciul gardienilor desfășurându-se în două schimburi de câte 12 ore fiecare. Posturile mobile au fost repartizate în spațiul orașului pentru a sigura paza publică. Aici serviciul se desfășura în trei schimburi a câte 8 ore. Schimbul I se efectua între orele 5 dimineața și ora 13; schimbul al II-lea intra în activitate de la ora 13 la ora 21, iar ultimul schimb dura de la ora 21 la ora 5 dimineața. Acesta era cel mai dificil și era prestat, în general, de gardieni necăsătoriți, care nu aveau obligații familiale majore. Aceștia se odihneau la cazarma gardienilor, situată în sediul Chesturii[19].

Gardienii publici erau plătiți de stat și de primăriile urbane. În perioada marii crize economice din anii 1929-1933, 100 de gardieni publici nu au fost plătiți de administrația orădeană, ceea ce a determinat revoltarea acestora[20].

Detașamentul gardienilor publici ocupa un spațiu situat în demisolul sediului Chesturii Oradea, care se găsea în partea centrală a orașului. Cancelaria șefului de detașament era situată la etajul I al aceleiași clădiri. Detașamentul mai deținea două magazii de efecte, o popotă și o sală de teorie, o bucătărie și o sală de mese, ateliere de croitorie și cizmărie, o frizerie[21].

Gardienii publici erau îmbrăcați în uniforme compuse din pantaloni, veston, manta, cizme și chipiu, așa cum era prevăzut în ordinul circular nr. 3.685 din 17 aprilie 1932[22].

Armamentul era compus din pistoale de tip „Browning", numărul acestora fiind destul de redus, întrucât în bugetele anuale erau prevăzute sume mici pentru achiziționarea de armament. O altă cauză a numărului insuficient de arme a fost și pierderea de către gardieni a pistoalelor aflate în dotare. Astfel, numai în doi ani, s-au pierdut 97 de pistoale de tip „Browning", Direcția Generală a Poliției hotărând ca responsabilii pentru această situație să plătească contravaloarea armamentului și să fie revocați din funcție. Suma pentru achiziționarea unui asemenea tip de pistol se ridica la 1.600 de lei și se reținea din salariul funcționarului, în rate eșalonate, în trei luni, aceasta în condițiile în care remunerația de bază a unui gardian se ridica la 2.100 de lei, potrivit salarizării anului 1932. De asemenea, fiecare gardian trebuia să ia parte la ședințele de tragere organizate în poligonul garnizoanei[23].

Pentru a fi angajați în structurile poliției, gardienii trebuiau să îndeplinească următoarele cerințe și norme obligatorii: să aibă absolvite cel puțin patru clase primare, să aibă satisfăcut stagiul militar cu grad de caporal sau sergent, să fie cetățean român cu vârsta cuprinsă între 23 și 30 de ani, să dețină certificat de bună purtare, să aibă o constituție robustă și să urmeze cursurile școlii de poliție științifică, secția a III-a, în conformitate cu prevederile legale[24].

Prima serie de cursanți ai școlii de poliție științifică și-a desfășurat ciclul în perioada 1 martie-31 mai 1932, la București, la ea participând 198 de gardieni din toată țara. Oradea a fost reprezentată de 8 gardieni publici. În urma susținerii examenului final, 34 de gardieni au fost avansați din clasa a III-a în clasa a II-a, printre ei numărându-se

[16] Lazăr Cârjan, *op. cit.*, p. 239-240.
[17] AN-SJBh, *fond Chestura Poliției Oradea*, inv. 36, dos. 19/1932, f. 8.
[18] *Ibidem*, f. 56.
[19] *Ibidem*, f. 42.
[20] *Ibidem*, dos. 10/1930-1948, f. 6; *Gazeta de Vest*, 1933, nr. 1033, p. 8.
[21] AN-SJBh, *fond Chestura Poliției Oradea*, inv. 36, dos. 101/1930-1948, f. 2.
[22] *Ibidem*, dos. 19/1932, f. 30.
[23] *Ibidem*, f. 26, 42; dos. 3 /1940, f. 45.
[24] *Ibidem*, dos. 19/1932, f. 64.

și orădeanul Gheorghe Moldovan, care a obținut media finală 7,45. Cursurile școlii au urmărit perfecționarea personalului polițienesc, specializarea acestuia și încadrarea lui într-o clasă superioară. Toți cursanții primei serii erau încadrați în clasa a III-a, avansarea într-o treaptă superioară realizându-se în conformitate cu art. 122 din Legea gardienilor publici, care prevedea că trecerea dintr-o categorie în alta se putea înfăptui numai după un stagiu de doi ani în vechea clasă[25].

A doua serie a școlii de poliție științifică și-a finalizat studiile tot în capitală, în perioada 1 iunie – 30 august 1932. Din localitate au participat 2 gardieni – Filimon Gavrilă (care a obținut la examene media 6,21) și Petru Oșvath (media finală 5,76). Pentru comparație, cea mai mare notă a fost obținută de gardianul Ion Guzdureanu din București (nota 8,79), iar cea mai mică a fost 5,34. Așadar, rezultatele obținute de gardienii orădeni au fost destul de modeste[26].

A treia serie a cursurilor s-a desfășurat în intervalul 1 septembrie-30 noiembrie 1932. Oradea a fost reprezentată de doi gardieni publici – Damian Ioan (media 6,92) și Ioan Tăbăcaru (5,60)[27].

La ultimele două serii a școlii de poliție științifică au participat gardieni încadrați în clasa a II-a. Cei care obțineau diploma de absolvire a școlii erau încadrați în clasa I, iar cursanții considerați repetenți erau devansați din clasa a II-a în cea de-a III-a sau chiar revocați din funcție[28].

Gardienii publici Dumitru Abrudan și Petru Petruț, din cadrul detașamentului Oradea, au fost recompensați, în anul 1932, de oficialitățile de poliție din București, cu medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ", pentru participarea la acțiunea de calmare a spiritelor din timpul mișcărilor studențești din capitala țării[29].

Locurile de muncă ale gardienilor publici trimiși la aceste cursuri erau intangibile. În timpul celor trei luni de studiu, aceștia primeau salariul direct de la București, unde se întocmeau statele de plată[30]. Pentru a fi disponibilizat un gardian trebuia să aibă patru sancțiuni, aplicate pentru motive întemeiate. La a cincea abatere i se adresa un avertisment scris, iar la a șasea i se desfăcea contractul de muncă, cu aprobarea Inspectoratului General de Poliție. Revocările și demisiile gardienilor publici se puteau face doar în ultima zi a lunii, excepție se făcea în caz de deces sau atunci când erau săvârșite acte infracționale grave.[31]. În Oradea, au fost revocați din funcție, în martie 1932, următorii gardieni: Traian Dobai, Petru Filip, Mihai Ghețe (datorită consumului exagerat de alcool). În luna iulie au fost disponibilizați Teodor Stana, Petru Barna, iar în octombrie Andrei Popa[32].

Chestura Poliției Oradea și-a avut sediul în orașul de pe malurile Crișului Repede până în februarie 1941, când s-a mutat la Beiuș. În anul 1944 sediul Chesturii a revenit în municipiul Oradea, iar în 1949 aceasta s-a desființat.

Instituție vitală în mersul și evoluția unei societăți, Poliția a avut de-a lungul timpului istoric atribuții informativ-coercitive care au vizat, cu prioritate, corectarea sau anihilarea comportamentelor deviante, a actelor de dezordine și corupție, a tendințelor de anarhie și haos social, asigurarea liniștii și ordinii, indispensabile unei societăți moderne.

Marea Unire din 1918 a însemnat întregirea teritoriului național dar și o „piatră de încercare" pentru administrația românească și, implicit, pentru poliția română, care a trebuit să facă față noilor realități postbelice și eforturilor de revenire la o stare de normalitate în societate. Instituția poliției s-a impus treptat în regiunile românești unite cu patria-mamă, trebuind să facă față atât problemelor care țineau de mărirea considerabilă a teritoriului țării și a populației, cât și chestiunilor generate de creșterea ponderii minorităților etnice în noul stat unitar român. A fost o perioadă dificilă, înregistrându-se și unele inițiative care

[25] *Ibidem*, f. 59-60.
[26] *Ibidem*, f. 73.
[27] *Ibidem*, f. 105-106.
[28] *Ibidem*, f. 50.
[29] *Ibidem*, f. 91.
[30] *Ibidem*, f. 6.
[31] *Ibidem*, f. 44.
[32] *Ibidem*, f. 69, 101.

n-au ajuns în stadiu de finalizare. Dincolo de perioadele mai critice, poliția bihoreană a fost preocupată, pe toată durata timpului interbelic, să atingă scopurile generale semnalate mai sus, ceea ce a determinat o conștientizare a importanței ei în societate.

Poliția locală s-a dovedit a fi o instituție a statului de drept, care și-a exercitat atribuțiile conform legilor aflate în vigoare. Ea a încercat să servească idealurile democratice ale tânărului stat român și să se afle permanent în slujba interesului public. Progresele realizate de această instituție și-au demonstrat valabilitatea prin configurarea unor mutații benefice în viața socială a românilor din Bihor.

PROIECTE DE DEZVOLTARE ECONOMICĂ A ȚĂRII MOȚILOR ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Mirela MOCAN*

ȚARA MOȚILOR ECONOMIC DEVELOPMENT PROJECTS IN THE INTERWAR PERIOD

Abstract

The difficult situation of Moților County, due to the mountains and inhabitants' ruthless exploitation, the total lack of understanding of governments during the Hungarian reign, the obvious and deliberate inequity and oppression of the old pre-war government, has caused the Romanian Government to turn its attention towards stopping the people's pitiable situation. The governments that passed one after another at the country's helm, the politicians, the different central institutions'representatives have declared , on all occasions, that helping the moții is a primary duty for the state. Everyone knew their difficult situation, they all agreed that moții, a certified source of Romanian culture and economic creation, must be quickly brought back to a cultural and socioeconomic state according to the demands of the new times. Few of the proposed projects and promises made have been accomplished, due to the government' s economic and social structure that didn't dispose of the capacity and necessary means to radically solve the situation in the Apuseni Mountains.

Keywords: Moților County, interwar, recovery projects, Apuseni Mountains Embassy. Tomorrow Society.

Istoria poporului român demonstrează cu pregnanță că asuprirea străină poate întârzia pentru o vreme dezvoltarea unui popor, dar nu-i poate stinge voința demnă de libertate națională și socială[1]. De-a lungul timpului, Țara Moților a trecut printr-o serie de divizări și apartenențe la diferite unități administrativ-teritoriale. Vechile împărțiri administrative nu au luat în considerare caracterul unitar al acestei regiuni, multe secole, zona Abrudului aparținând administrativ de Alba, în timp ce zona Arieșului Mare și Mic și a Câmpeniului, țineau de Turda. În 1876, oficialitățile maghiare reorganizează administrativ Transilvania, în 16 comitate, între acestea și Torda - Aranyos (Turda-Arieș) și Alsó-Feher (Alba de Jos), de aceasta aparținând regiunea Abrudului, în timp ce de prima, aparținea zona din amonte de Bistra. Până la unirea Transilvaniei cu România din 1918, comitatele rămân în aceeași formă[2].

Pentru conducerea treburilor interne ale Transilvaniei până la integrarea definitivă în România, Marele Sfat Național Român alege un guvern provizoriu – Consiliul Dirigent – format din 15 membri, al cărui președinte era Iuliu Maniu[3].

* drd. Universitatea Oradea, mirelasicoe@yahoo.com.

[1] Aurel Galea, *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei,Banatului și Ținuturilor românești din Ungaria (2 decembrie 1918-10 aprilie 1920),* Editura Tipomur, Târgu-Mureș, 1996, *p.8.*

[2] Nicoleta Maria Erchedi, *Teză de doctorat: Țara Moților. Studiu de dezvoltare rurală și de geografie socială,* Cluj-Napoca 2012, p.110.

[3] Aurel Galea, *op. cit.*, p.131.

Crearea acestui Consiliu Dirigent era materializarea prevederilor rezoluției de la Alba Iulia, care cerea la punctul II, autonomia Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului, până la întrunirea Adunării Constituante, adunare ce trebuia aleasă pe baza votului universal[4].

Consiliul Dirigent, ca organ autonom provizoriu, era necesar pentru menținerea ordinei și a liniștei pe teritoriul Transilvaniei, Banatului, Crișanei și a Maramureșului, unde vechile autorități ale regimului dualist fuseseră înlăturate, majoritatea teritoriului fiind administrat de consiliile naționale locale și comitatense.

Consiliul Dirigent a funcționat în perioada 2 decembrie 1918 - 10 aprilie 1920, avându-și sediul în Sibiu, perioadă în care a emis 24 de decrete, privind guvernarea Transilvaniei[5].

La 11/24 decembrie 1918, a fost emis decretul de organizare a provinciei Transilvania, prin care serviciile publice rămâneau sub conducerea Consiliului Dirigent, se proceda la o împărțire a teritoriului în 23 de județe: Făgăraș, Sibiu, Hunedoara, Alba, Turda-Arieș, Bistrița-Năsăud, Târnava-Mare, Târnava-Mică, Mureș-Turda, Cojocna, Solnoc-Dăbâca, Ciuc, Brașov, Trei Scaune, Sălaj, Sătmar, Bihor, Arad, Maramureș, Bichiș, Cenad, Timiș-Torontal, Odorhei. Acestea erau conduse de prefecți numiți. Pentru județul Alba, era numit prefect Ioan Pop, iar pentru Turda-Arieș, era numit Zosim Chirtop[6].

La 15/28 ianuarie 1919, Consiliul Dirigent a hotărât ca funcționarii de rang superior să depună jurământ de fidelitate față de statul român. La 1 februarie 1919, s-au adus noi precizări în sensul ca funcționarii de rang inferior să se angajeze să-și continue activitatea în statul român.

Noutățile veneau din faptul că în loc de comitatele ungurești, se înființau județele, iar în locul cercurilor, se înființau plasele și în loc de oraș cu magistrat, se înființa orașul cu consiliu.

Decretul nr. XVI stabilea circumscripțiile electorale: județul Alba de Jos avea 8 circumscripții, județul Mureș-Turda, 8 circumscripții și județul Turda-Arieș, 7 circumscripții[7].

Din lipsa personalului administrativ, Consiliul Dirigent dispunea ca 2-5 comune să fie unite într-un cerc condus de un primar, ajutat de notar. Primarul era ales prin vot universal, trebuia să aibă cel puțin 8 clase, studii de notar, ajutat de un consiliu comunal, ales de comună și plătit de aceasta[8].

Unificarea administrativă a întregii Românii se va realiza prin legea de unificare administrativă din 14 iunie 1925. După această lege, rezultând la nivelul țării, 71 de județe, grupate în 10 ținuturi, alcătuite din 49 de plăși, 173 de orașe, 105 comune suburbane și 14 602 sate[9].

După această reformă cele mai multe județe ,dintre provinciile istorice le avea Transilvania-15, Moldova-13, Bucovina și Muntenia -11. Aceste reorganizări administrativ-teritoriale au afectat implicit și Țara Moților, astfel în 1923 apare comuna Gârda de Sus și în 1925 comuna Arieșeni desprinse din comuna Scărișoara .În 1909 este amintită documentar pentru prima dată Gârda de Sus sub numele de Felsögîrda[10].

Comuna Albac se divide in Albac si Arada(actuala comună Horea)[11]. În 1930 zona Țării Moților rămâne divizată, de data aceasta în două județe, Alba (plasa Abrud) și Turda (plasa Câmpeni).

La 3 august 1929 ,guvernul condus de Iuliu Maniu a promulgat legea pentru organizarea administrației locale care se dorea un important pas în direcția democratizării si descentralizării administrației locale. Legea reînvia ideea regiunilor istorice organizând teritoriul țării in 7 directorate (art.292) denumite după orașele alese centre administrative-București, Cernăuți, Chișinău, Cluj, Craiova, Iași, Timișoara.

---

[4] *Românul* (Arad), VII, nr.20 din 20 noiembrie / 3 decembrie 1918.
[5] Aurel Galea, *op. cit.,* p. 133.
[6] *Ibidem,* p. 250-252.
[7] *Ibidem,* p. 157.
[8] *Ibidem,* p. 189.
[9] Vasile Cucu, *România-Geografie umană și economică,* Editura Printech, București, 1998, p. 39-40.
[10] Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, Editura Academiei R.S.R., vol I, București, 1967, p. 265.
[11] Nicoleta Maria Erchedi, *op. cit,* p. 111.

Acest decupaj administrativ a fost efemer,rămânând neschimbat 2 ani, însa odată cu pierderea puterii în 1931 de către P.NȚ., liberalii au desființat aceste structuri administrative considerându-le contrare idealurilor naționale si unității statale.

Directoratul Cluj cuprindea județele Alba, Brașov, Ciuc, Cluj, Făgăraș, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Năsăud, Odorhei, Sălaj, Satu Mare, Sibiu, Someș, Târnava, Mare, Târnava Mica, Trei Scaune, Turda. Acest Directorat avea 118 plase, 38 de orașe, 2859 de sate, organizare administrativ-teritoriala ce se va păstra in perioada 1929-1931[12]. Perioada interbelică este una relativ liniștită din punct de vedere al organizării administrativ-teritoriale.

Legea administrativă din 14 august 1938 a fost ultima reformă administrativ-teritorială a perioadei interbelice. Prin aceasta se înființau ținuturile, 10 la numar - Olt, Argeș, Mării, Dunărea, Nistru, Prut, Suceava, Crișuri, Timiș, Alba-Iulia. Ținutul Alba-Iulia avea o suprafață de 30297Kmp și următoarele județe componente - Alba, Ciuc, Făgăraș, Mureș, Odorhei, Sibiu, Târnava Mare, Târnava Mica, Turda. Județele erau la rândul lor constituite din 54 de plase, 17 orașe și 1135 de sate[13].

Ținuturile vor fi desființate prin legea din 22 sept. 1940 conform căreia județele vor prelua bunurile acestora.

Înfipți adânc în solul sărăcăcios al Munților Apuseni, moții, „copii ai codrului

EVOLUȚIA COMPONENȚEI JUDEȚELOR ALBA SI TURDA IN PERIOADA 1930-1937

	PLASE 1937	ORASE 1937	SATE 1937	Plase desființa 1930-1937	Plase înființat 1930-1937
ALBA	8	4	151	Ighiu	Alba-Iulia, Zlatna
TURDA	7	1	124	-	Unirea

suferințelor și victoriilor, purtători ai dorului de libertate", cum îi caracterizează Octavian Goga, oameni simpli dar neînfricați, considerați pe bună dreptate stâncă de granit care a rezistat tuturor greutăților și nedreptăților, au înscris în decursul veacurilor pagini de patriotism nepieritoare în cronica istoriei românilor.

Trecutul moților e un șir nesfârșit de jertfe și suferințe pe altarul libertății naționale. Luptele purtate pentru apărarea gliei strămoșilor – leagăn și mormânt în care părinții și înaintașii lor, din moși-strămoși, cu crunta sudoare au tras brazde pentru alții, mulți, ca slugi sau ca iobagi, se încadrează în istoria poporului român.

Moții de pe Arieș, Ampoi și Crișuri, din văile și culmile Munților Apuseni erau conștienți că fac un singur trup și suflet cu românii de peste Carpați, că soarta lor va depinde nu de capitalele din Apus de București, ci de frații lor din România liberă și independentă. Întotdeauna, locuitorii „Țării de Piatră", alături de ceilalți frați ai Transilvaniei, și-au îndreptat privirea plină de nădejde la soarele pe care îl așteptau să răsară din Bucureștiul speranțelor[14].

Unirea din 1918 – măreț act de dreptate istorică, rod al voinței și acțiunii întregului nostru popor, care a încununat năzuințele seculare de unitate ale națiunii române – a însemnat și pentru locuitorii Munților Apuseni o binefacere din mai multe puncte de vedere. Are loc inclusiv în această străveche zonă românească, o dezvoltare mai accentuată a forțelor de producție, a economiei, învățământului și culturii. De asemenea, se realizează un oarecare salt în ceea ce privește îmbunătățirea nivelului material și spiritual al moților, în comparație cu perioada dualistă.

Moții și-au pus întreaga lor putere de muncă în slujirea cu devotament a patriei întregite și au sprijinit încercările autorităților centrale de a ridica din punct de vedere economic,

---

[12] M.T. Oroveanu, *Organizarea administrativă și sistematizarea teritoriului R.S.România*, Editura Științifică și Enciclopedică, București,1986, p. 195.

[13] Dănuț Radu Săgeată, *Deciziile politico-administrative și organizarea teritoriului, Studiu geografic cu aplicare la teritoriul României*, Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I", Editura TopForm, București, 2006, p. 53-58.

[14] Traian Rus, *Noi date privind situația moților în perioada interbelică*, în *Apulum* , vol. XVIII, 1980, p. 543.

social și cultural, Munții Apuseni[15]. Nu putea să mai fie un dubiu că prin înfăptuirea Unirii soarta moților va deveni cu totul alta. Era mai presus de orice îndoială că statul român întregit va inaugura fără întârziere, față de moți, o nouă politică ocrotitoare. Și într-adevăr situația precară a Țării Moților, datorită exploatării nemiloase a locuitorilor și a munților lor, a omului și bogățiilor deopotrivă, a totalei lipse de solicitudine din partea guvernelor de sub stăpânirea ungurească , a văditei și intenționatei nelegiuiri și asupriri a vechiului regim antebelic, a determinat statul român să-și îndrepte *toată grija părintească* înspre moți.

Guvernele care s-au perindat la cârma țării, politicienii, reprezentanții diferitelor instituții centrale au declarat, cu toate ocaziile, că *ajutorarea moților este o elementară datorie pentru stat.* Toți cunoșteau situația grea a acestora, toți au fost de acord că moții, sursă verificată de românism și creație economică, trebuie cât mai degrabă readuși la o stare social-economică și culturală conform cerințelor noilor vremuri. S-au înfăptuit însă puține din proiectele propuse, din promisiunile făcute, datorită naturii extrem de complexe a acestei probleme, datorită unor structuri economice și sociale a regimului, ce nu dispunea de capacitatea și mijloacele necesare pentru rezolvarea radicală a situației Munților Apuseni.

Primul proiect pentru înlăturarea moștenirii regimului dualist, a asanării situației grele în care se aflau moții, aparține Consiliului Dirigent. Astfel, la 12 decembrie 1918, având în vedere starea economică de tot grea a locuitorilor și însemnătatea acestui ținut, Consiliul Dirigent a hotărât înființarea unui oficiu special pentru reorganizarea economică a Țării Moților. În acest scop, noul oficiu trebuia să adune un bogat material documentar, să cerceteze realitatea economică și socială a acestei zone geografice și, în temeiul rezultatelor studiului, să prezinte propuneri și măsuri concrete pentru îmbunătățirea situației moților. În calitate de comisar al acestui organism a fost numit dr. Laurențiu Pop din Abrud, fruntaș al Partidului Național. Pe agenda oficiului figurau, în primul rând, rezolvarea, până în primăvara lui 1919, a aprovizionării moților cu produse alimentare, pregătirea unei reforme în vederea dezvoltării industriei miniere și a lemnului, constituirea de pășuni și păduri comunale.

Bun cunoscător al trecutului și prezentului moților, dr. Laurențiu Pop înaintează Consiliului Dirigent un scurt program de muncă și organizare . Plecând de la adevărul că izolarea ermetică a Munților Apuseni în timpul dominației austro-ungare a contribuit la înrăutățirea situației moților, solicita sprijin pentru construirea unei vaste rețele de comunicații care să lege localitățile Abrud, Brad, Zlatna, Hălmagiu și Vașcău cu zona de câmpie a Transilvaniei, ceea ce ar facilita exploatarea bogățiilor solului și subsolului și totodată dezvoltarea industriei miniere și de prelucrare a lemnului. El propune înființarea unor școli de meserii la Zlatna, Cîmpeni, Brad și a unui spital central la Abrud, dezvoltarea învățământului, a stațiunilor climaterice și a turismului[16].

Ca urmare a acestor demersuri, Consiliul Dirigent a votat *Ordonanța pentru organizarea Comisariatului guvernal al Munților Apuseni*, învestit cu caracterul de oficiu public cu toate drepturile și îndatoririle acestuia. Ordinele lui trebuiau executate de toate oficiile și organele de stat, județene, comunale școlare și bisericești din zonele aparținătoare Munților Apuseni. În atribuțiunile lui intrau toate afacerile de interes public, menite a promova bunăstarea și propășirea economică și culturală a populației de pe teritoriul său. În funcție de nevoile și posibilitățile locale, Comisariatul a primit mandat de a deschide lucrări publice, înființa instituții și întreprinderi cu respectarea prevederilor legislației în vigoare. Funcționarii Comisariatului erau considerați oficianți de stat cu toate drepturile și îndatoririle acestora.

Bunele intenții ale Consiliului Dirigent n-au putut prinde viață deoarece Comisariatul a fost curând desființat. Această măsură a fost luată în 1920, la puțin timp după desființarea Consiliului Dirigent, în timpul guvernării averescane, ceea ce a dus la nemulțumiri și frământări în rândul moților[17].

---

[15] Idem, *Aspecte privind situația economico-socială a Țării Moților (1918-1940)*, în *Revista de istorie*, nr. 6, tom 39, an 1986, p. 581.
[16] *Ibidem*, p. 582.
[17] *Ibidem*, p. 583.

În acțiunile întreprinse în perioada interbelică, moții, conștienți de drepturile istorice asupra pământului, au cerut, de fapt, să li se dea înapoi, în baza Legii de reformă agrară din 1921, ceea ce li s-a luat pe nedrept în decursul veacurilor.Era vorba de munții cu întinse pășuni și păduri, codrii din care-și făceau tradiționalele cercuri de ciubere, cu care porneau la țară pentru a aduce pâinea de toate zilele, pe care munții lor de aur nu le-o putea asigura.

Documentele de arhivă semnalează în zona Munților Apuseni rebeliuni (revoluții) ale moților împotriva proprietarilor puși în posesia pădurilor cuvenite lor prin Legea agrară, prin fraudă[18].

O seamă de personalități ale vieții politice și științifice au intervenit în favoarea moților, făcând propuneri concrete pentru redresarea situației lor. Reține, în acest sens, interpelarea adresată șefului guvernului de către Nicolae Iorga în ședința Adunării Deputaților din 18 decembrie 1923 în problema constituirii de păduri și pășuni comunale, ca principal mijloc de existență a moților: „ Au venit trei țărani din Țara Moților, oameni săraci, lipiți pământului, fără ogor, trăind din venitul pădurilor. Cine nu-i știe pe moți mergând cu calul, purtând hârdaiele în spinare? Cine nu știe cântecul cu care-și întovărășesc rătăcirea? Și cine nu știe că în văile moților n-a putut pătrunde nici o stăpânire străină? Cine nu știe că acolo a fost o adevărată cetate românească, înaintea căreia orice pătrundere străină s-a zdrobit (…) Au venit trei flăcăi frumoși de acolo și mi-au spus: noi am venit, dar nu ne putem întoarce căci nu ne așteaptă numai mizeria, ne așteaptă răzbunarea. A cui răzbunare? Răzbunarea vechiului stăpân de păduri ungur, a urmașului încălcătorilor din evul mediu, a acelora care au pus plugul de fier pe grumazul poporului român”[19].

Ministerul Agriculturii și Domeniilor, alarmat de situația moților a numit o comisie *sui generis* pentru dezvoltarea stării economice a acestora. Comisia, al cărei președinte a fost numit senatorul Ion Rusu Abrudeanu, ajunge la concluzia, în urma studierii memoriului înaintat de moți prin reprezentantul lor, Amos Frâncu, că se impune oprirea imediată a exploatării neraționale a pădurilor de către firmele forestiere, distribuirea acestor suprafețe comunelor în drept și începerea procedurii de expropriere și împroprietărire. Această problemă a ajuns în dezbaterile Parlamentului fără a-și găsi vreo rezolvare. Țăranii amenințați de foame, prin nenumărate memorii, au cerut să li se facă dreptate prin constituirea de pășuni comunale. Din cauza mizeriei în care se zbăteau, urmașii eroilor de odinioară erau nevoiți să umble cerșind pe străzile Clujului și a altor orașe din Transilvania[20].

În 1924, regele,Ferdinand I, aflat în vizită în Țara Moților, a promis solemn moților că vor primi dreptate definitivă în privința revendicărilor lor seculare. În acest scop a numit o comisie pentru a analiza și redacta un plan economic al întregului ținut al Țării Moților. Comisia s-a întrunit o singură dată, la Cluj, în mai 1924, când a luat în dezbatere problemele dificile cu care se confruntau moții și s-au întâlnit cu delegații acestora. Cu aceasta și-a încheiat activitatea și marea îndatorire ce o avea față de moți[21].

Față de o asemenea situație prof. univ. Ioan Lupaș pleda pentru reînființarea Comisariatului Munților Apuseni, desființat într-un mod irațional în 1920, căci configurația geografică specială și împrejurările cu totul deosebite ale traiului în munți reclamă serios un astfel de organ special de administrație locală, alcătuit din elemente pricepute, cu tragere de inimă, cu înțelegere dreaptă și cu devotament nestins pentru toate nevoile poporului din munți[22].

Susținător al ideii comisariatelor speciale a fost și Ion Clopoțel, redactorul-șef al revistei *Societatea de mâine*. El propune autorităților instituirea unui organism capabil să satisfacă programul complex de muncă necesitat de rezolvarea unei asemenea probleme. Este vorba de un comisariat general al satelor răzlețe din munții transilvani, cu activitate complexă, capabil să-și întindă treptat acțiunea și asupra celorlalte complexuri sociale similare: regiunea maramureșenilor, a pădurenilor din Hunedoara și bănățenilor din

[18] *Idem, Noi date privind situația moților în perioada interbelică*, în *Apulum*, vol. XVIII, 1980, p. 544.
[19] *Idem, Aspecte privind situația economico-socială a Țării Moților (1918-1940)*, în *Revista de istorie*, nr. 6, tom 39, an 1986, p. 583.
[20] *Idem, Noi date privind situația moților în perioada interbelică*, în *Apulum* , vol. XVIII, 1980, p. 545.
[21] Idem, *Aspecte privind situația economico-socială a Țării Moților (1918-1940)*, în *Revista de istorie*, nr. 6, tom 39, an 1986, p. 583.
[22] Ioan Lupaș, *Situația moților, în Societatea de mâine*, Cluj-Napoca, an I, nr. 15-16/,1924, p. 321-322.

Clisură[23]. Clopoțel a subliniat importanța deciziei guvernului de a înființa comisariatele economic și sanitar pentru Munții Apuseni. Pentru ca să fie eficiente, acestea ar fi trebuit să dispună de un grup de oameni cu cunoștiințe economice și darul investigației la fața locului. Era necesară, în concepția lui, o descindere la fața locului și luminarea tuturor laturilor complexului de împrejurări, coborând adânc în rosturile necăjite ale bietei populații și scoțând la iveală toată zgura suferințelor cu care se plătește o existență mizeră, urmată de analiza materialului obținut și fixarea soluțiilor de reconstruire[24].

Țara Moților a constituit, mai ales după Unirea din 1918, obiect de cercetare pentru reprezentanții diferitelor discipline socio-umane dornici să contribuie la emanciparea economico-socială și culturală a moților. Efortul lor s-a materializat în perioada interbelică, atât în elaborarea unor soluții rezultate din experiența personală cât și în întocmirea unor studii referitoare la complexul de probleme ale populației moțești, izvorâte din investigarea, mai mult sau mai puțin riguroasă, a acesteia, unele din ele constituindu-se în contribuții meritorii la fundamentarea științifică a unor programe de redresare a regiunii. Ceea ce caracterizează în perioada interbelică efortul de redresare a Țării Moților este încercare de a o cuprinde într-un cadru instituționalizat de cercetare. Din acest punct de vedere, un merit deosebit a avut Școala sociologică de la București, condusă de prof. Dimitrie Gusti, ale cărui echipe studențești au întreprins o amplă campanie de monografiere a satelor românești, realizată prin investigarea unor sate tipice pentru diferite zone ale României. Unul dintre aceste sate a fost Vidra, așezare tipică pentru Țara Moților, cercetată în campaniile din anii 1937-1938[25]. Revista „Sociologie românească" a publicat relativ puține (dar semnificative) materiale referitoare la Țara Moților. Problemele sociale ale moților și-au găsit un spațiu mai amplu de tratare în deja amintita și prestigioasa revistă de cultură cu caracter sociologic din perioada interbelică „Societatea de mâine". Aceasta și-a propus instituționalizarea cercetării realității sociale românești, militând pentru înființarea sub egida sa a Institutului de Studii „Societatea de mâine" și apoi, după eșecul acesteia, a Mișcării social-economice. Contribuția sa esențială rămâne aceea de a fi inserat în paginile revistei cercetări de teren și considerații izvorâte din experiența diverșilor oameni de cultură, dornici să-și aducă aportul la reliefarea diverselor aspecte ale vieții sociale din țara noastră. Se poate afirma, fără nici o exagerare, că regiunea cea mai frecventată[26] de către semnatarii studiilor și articolelor consacrate vieții sociale din România a fost cea a Munților Apuseni, cu centrul său – Țara Moților. Acest fapt s-a datorat atât situației precare a populației munților , cât și a atașamentului față de ea a unui grup de intelectuali (Ion Clopoțel, Ioan Lupaș) care au lansat, în paginile revistei chemări înflăcărate la cercetarea și soluționarea complexului de probleme cu care se confruntau locuitorii de aici.

Deși au luminat, prin studiile și articolele lor, calea cea mai sigură de urmat pentru dezvoltarea regiunii Munților Apuseni, implicit a Țării Moților, pentru ridicarea nivelului de viață al populației sale, publiciștilor grupați în jurul Societății de mâine le-au lipsit modalitățile concrete de acțiune în vederea transpunerii ideilor în practică. Cu toate acestea, soluțiile teoretice oferite de ei în și pentru Țara Moților, consemnate în parte în publicistica vremii, rămân o realizare incontestabilă de care trebuie să țină seama orice specialist care-și propune modernizarea acestei regiuni,inclusiv în zilele noastre.

Venirea, în 1926, la cârma țării a guvernului Averescu, a prilejuit luarea în dezbatere, din nou, a problemelor spinoase din Țara Moților. Dr. Emil Dandea, însărcinat cu studierea situației precare din Munții Apuseni, a propus guvernului măsuri concrete ce vizau redresarea acestei zone sub diverse aspecte: îmbunătățirea căilor de comunicații, în special șoseaua Cîmpeni – Scărișoara, ajutorarea localităților inundate de râul Arieș, asigurarea alimentației și igienei populației din regiunea minieră Zlatna – Abrud – Brad, urgentarea lucrărilor de expropriere și împroprietărire în scopul constituirii de păduri și pășuni comunale ș.a.

---

[23] Ion Clopoțel, *Aplicațiuni sociologice, în Societatea de mâine*, Cluj-Napoca, an XVI, nr. 2, 1939, p. 45-46.
[24] Idem, *Un nou regim al Munților Apuseni*, în *Societatea de mâine*, Cluj-Napoca, an III, nr. 18, 1926, p. 343.
[25] Andrei Negru, *Aspecte ale vieții sociale din Țara Moților oglindite în revistele „Sociologie românească" și „Societatea de mâine"*, în *Țara Moților,* Cluj Napoca, vol, IV, 1992, p. 133.
[26] *Ibidem*, p. 137.

Aceste măsuri au fost aduse la cunoștința publicului larg printr-o suită de articole apărute în presa vremii, din care se desprinde concluzia că moții nu doresc mila nimănui, ci doar condiții corespunzătoare pentru a munci și crea: „ei nu cerșesc, moții solicită de la conducătorii lor ocaziune de muncă cinstită, posibilitatea de a-și dezvolta energia brațelor lor vânjoase, prin valorificarea pădurilor, a bogățiilor pe care le dă natura în acest colț de pământ românesc"[27]. Demersurile în favoarea moților au avut un ecou deosebit în opinia publică românească dar, din păcate, guvernul nu a trecut la transpunerea în practică a măsurilor propuse de comisia însărcinată cu studierea situației din Țara Moților.

Sub cea de a doua guvernare liberală din 1927, miniștrii Gh. Cipăianu, Alex. Lapedatu și Gh. Tătărescu au fost însărcinați să studieze întreg complexul chestiunilor referitoare la moți și să facă propuneri concrete Consiliului de Miniștri. Primele măsuri, de imediată realizare, prezentate la 1 septembrie 1927, vizau probleme cu caracter agrar (cercetarea erorilor săvârșite cu ocazia reformei agrare, constituirea de pășuni și păduri comunale), economic (crearea de întreprinderi forestiere, cooperative centrale de aprovizionare și desfacere), financiar (înființarea de bănci populare centrate pe asigurarea creditului necesar), sanitar (ambulatorii speciale pentru tratarea bolnavilor), școlar (clădiri școlare, înființarea de școli de meserii la Huedin, Gilău, Cîmpeni). Și de data aceasta guvernul s-a rezumat doar la angajamentul solemn de a examina aceste doleanțe și a le rezolva potrivit dreptății și legalității.

Pentru soluționarea cererilor moților au intervenit la guvern o seamă de senatori și deputați. Astfel, Valeriu Moldovan, vicepreședinte al Senatului, pleda pentru reînființarea Comisariatului Munților Apuseni și organizarea unui Congres al Țării Moților . Amos Frâncu a cerut cu tărie ridicarea din punct de vedere economic, cultural și sanitar a Țării Moților, care era secerată de mizerie și boli sociale. În interpelările făcute în Adunarea Deputaților se cereau măsuri radicale pentru ridicarea economică a Munților Apuseni, arătându-se cu durere că populația Apusenilor este atacată în însăși existența ei biologică de boli și otrăvită de minciuni demagogice.

Pe linia întreprinderii unor măsuri pentru îmbunătățirea situației moților, o activitate deosebită a desfășurat Ion Rusu Abrudeanu. El a cerut ca, în proiectul Legii conversiunii datoriilor agricole, (pusă pe tapet în 1931 și legiferată în aprilie 1932) să fie prevăzute ștergerea datoriilor financiare și altor categorii sociale, deoarece „toți suntem fiii acestei țări și ca urmare nu trebuie să se facă nici o deosebire, căci cu toții am dat și dăm tributul nostru și cu toții am făcut jertfa de sânge și o vom face atunci când țara o va cere"[28].

La 11 februarie 1932, același I. Rusu Abrudeanu solicita îmbunătățirea situației materiale a învățătorilor din Munții Apuseni, deoarece, afirma el, mulți dintre ei n-au nici cu ce să-și ducă traiul de toate zilele. În perioada 1932-1933, în numeroase telegrame expediate din Țara Moților pe adresa suveranului s-a exprimat convingerea că de la înălțimea tronului regal se va face dreptate moților[29].

O patetică descriere a vieții grele a muntenilor din regiunea Apusenilor o face și Corneliu Zelea Codreanu când, în primăvara lui 1929, la doi ani de la înființarea Legiunii, face o vizită în Țara Moților la invitația unui învățător din Bistra. „M-am dus la învățătorul din sat, va spune Căpitanul, care-mi scrisese. Am stat o zi. Am intrat prin casele sărace ale moților. O spuză de copii așteptau zgribuliți câte o lună și mai bine pe părinții lor plecați cu calul și căruța să le aducă câte un sac de mălai în schimbul cercurilor de lemn și a ciubarelor pe care le lucrează și pe care apoi le vând la sute de kilometri, în regiunile unde Dumnezeu a fost mai darnic. Bogățiile Munților Apuseni – aurul și lemnul – au ajuns pe mâna exploatatorilor, iar ei (moții-n.n) au rămas mereu fără haine și fără pâine. Ce grozavă este înstrăinarea clasei conducătoare a unui popor, a clasei lui politice și culturale! Și cum va trebui să fie privită această clasă politică conducătoare, de oratori în Parlament și pe la toate răspântiile drumurilor, dezertoare de la obligațiile ei elementare de a veghea asupra

[27] Traian Rusu, *Aspecte privind situația economico-socială a Țării Moților (1918-1940)*, în *Revista de istorie*, nr. 6, tom 39, an 1986, p. 584.
[28] *Ibidem*, p. 585.
[29] *Ibidem*, p. 586.

vieții și onoarei Neamului?"[30]. La 11 ani de la formarea României Mari, Codreanu îi găsește pe moți îmbrăcați în zdrențe, măcinați de boli, lipsiți de hrană, locuind în case primitive.

Abia în anul 1933 se fac primii pași pentru cercetarea cu atenție de către guvern a doleanțelor moților și se trece la măsuri concrete în vederea îmbunătățirii situației lor precare. În baza Jurnalului Consiliului de Miniștri nr. 837 din iulie 1933, s-a numit un delegat guvernamental care să studieze situația din Munții Apuseni sub aspect economic, administrativ, cultural și sanitar, iar în funcție de constatări, să propună măsuri Președinției Consiliului de Miniștri. În expunerea de motive prezentată Consiliului de Miniștri, șeful guvernului este nevoit să recunoască situația grea a moților și neputința cabinetului său de a o rezolva, rezumându-se la a propune doar înființarea Comisariatului Munților Apuseni. Totuși, prin Jurnalul Consiliului de Miniștri mai sus menționat, s-au acordat unele înlesniri moților, privind transportul pe C.F.R., industria minieră, reforma agrară etc. Creditul de 20 milioane lei acordat de guvern a fost destinat refacerii șoselelor, regenerării rasei de vite, intensificării activității culturale în rândul moților. Cu conducerea acțiunii pentru refacerea Munților Apuseni a fost însărcinat subsecretarul de stat Ioan Pop. S-au constituit comitete comunale locale de acțiune, formate din 20-30 de persoane, care și-au propus sprijinirea acțiunii inițiate de guvern și popularizarea ei în rândul localnicilor.

Din inițiativa lui Al. Lapedatu, la 13 aprilie 1933, guvernul a organizat la Cluj o consfătuire cu prefecții celor șase județe cu populație moțească, cu care ocazie aceștia au fost puși în temă cu planul de dezvoltare a Munților Apuseni și li s-au cerut propuneri concrete în acest sens. Propunerile făcute de prefecți au constituit obiectul consfătuirilor organizate de guvern la Cîmpeni și Huedin, în zilele de 2-4 mai 1934, la care au participat reprezentanții moților, primul ministru Gheorghe Tătărescu și opt membri ai guvernului. Guvernul a hotărât, cu această ocazie, instituirea unei comisii care să studieze problema constituirii de păduri și pășuni comunale; stabilirea județelor unde vor fi împroprietăriți moții și suprafețele ce le vor primi; organizarea unui nou spital în Cîmpeni, precum și dispensare în alte localități; reînființarea Oficiului de preschimbare a aurului; crearea Creditului aurifer care să finanțeze micile exploatări miniere; înființarea unui depozit de exploziv la Zlatna și vinderea acestuia la mineri cu preț redus[31], precum și alte măsuri menite să ușureze viața și să ridice nivelul de trai.

Executarea măsurilor stabilite cu ocazia acestor consfătuiri a rămas în sarcina Comisariatului Munților Apuseni, care însă s-a izbit de o seamă de impedimente. Aceasta deoarece hotărârile de la Cîmpeni și Huedin n-au fost validate printr-un jurnal al Consiliului de Miniștri ori decizii ministeriale și, ca urmare, n-au căpătat putere de lege. Rapoartele Comisariatului înaintate Senatului, ministerelor Agriculturii și Domeniilor, Comunicațiilor și Lucrărilor publice, Industriei și Comerțului etc. au rămas fără rezultat. Comisariatul n-a primit nici cel puțin sumele necesare lucrărilor de birou, corespondenței și convorbirilor telefonice.

Documentele vremii demonstrează că promisiunile făcute de guvern cu ocazia descinderii ministeriale din Munții Apuseni, conform cărora moții care au ajuns într-o stare de cruntă sărăcie vor fi ocrotiți din partea statului, în mică măsură au prins viață. A trecut vizita ministerială – se sublinia cu amărăciune într-un material apărut în ziarul „Graiul moților" – Țara Moților a rămas iarăși singură, uitată și tăcută. Arieșul în drumul lui plânge durerea moților, iar tulnicele, amarul vieții. Munții nu mai au cântece, nici văile cântece liniște și pace. În articolul Scrisoare deschisă domnu*l*ui prim-ministru se arată, printre altele, următoarele: „În loc de realizări guvernul condus de dumneavoastră le-a făcut moților angajamente nerealizabile. În loc de dreptate le-ați dat moților promisiuni. Ați crezut că menținerea Comisariatului Moților la Cluj poate soluționa problema unei regiuni care în afară de cinste, eroism și sărăcie nu mai are altceva nimic. Ați uitat, domnule prim-ministru, că hărțuitul Comisariat al Moților nu poate soluționa problema care a preocupat atât de mult… Nu o poate soluționa pentru că în afară de muncă și suflet, conducătorilor acestui comisariat le mai trebuie și bani"[32].

---

[30] *Idem, Noi date privind situația moților în perioada interbelică,* în *Apulum* , vol. XVIII, 1980, p. 548-549.
[31] *Ibidem,* p. 549.
[32] *Ibidem,* p. 550.

Darea de seamă întocmită de Comisariatului Munților Apuseni privind modul cum s-au transpus în practică hotărârile adoptate la Cîmpeni și Huedin a fost înaintată, în primăvara lui 1938, primului ministru Miron Cristea. Înaltul prelat, cu toate că a fost de părere a se da moților o specială atenție spre a li se ușura traiul și asigura o dezvoltare mai normală, nu a fost de acord însă cu existența unui comisariat special care să fie un organ de mijlocire între guvern și moți. Astfel, activitatea Comisariatului creat în scopul de a se ocupa cu refacerea economică, sanitară și culturală a Țării Moților, a încetat fără ca situația materială și spirituală a moților să se fi îmbunătățit pe măsura promisiunilor, a nevoilor și speranțelor locuitorilor.

În schimb, ziariștii participanți la serbările organizate la 17 iulie 1938 în comuna Avram Iancu, cu prilejul Târgului de fete de pe Muntele Găina, au primit mandatul să aducă moților cuvânt de alinare și de îmbărbătare, pentru un trai mai bun. La rândul lui, șeful guvernului, Armand Călinescu, l-a numit pe Ion Clopoțel inspector general pentru efectuarea unui nou studiu în Munții Apuseni[33]. În cercetarea efectuată, acesta pleacă de la realitatea că moții lăsați la propriile și slabele lor puteri, niciodată nu se vor putea reface. Și de data aceasta, s-a întocmit un amplu studiu intitulat „Problema salvării moților din mizeria trecutului vitreg", în care se propuneau măsuri concrete de rezolvare a numeroaselor probleme. Soluțiile preconizate nu au fost traduse în practică, moții continuând să trăiască în mizerie și lipsă de mijloace de trai, ceea ce l-a determinat, în martie 1940, pe distinsul prof. Emil Racoviță de la Universitatea clujeană să afirme cu indignare că în Munții Apuseni deseori se găsea câte o expediție politică care făcea promisiuni, numea diferite comisii, ținea conferințe, creea cooperative și împărțea pe gratis cantități minime de porumb, prin care nu s-a schimbat nimic, absolut nimic în starea mizeră a moțului[34].

***

Proiectele și demersurile în privința redresării economice, sociale și culturale a moților din perioada 1928-1940, discuțiile purtate în jurul lor, promisiunile făcute de mai marii zilei au rămas simple intenții.

Actualitatea problemei moților și nevoia brâului unei acțiuni concentrice35 s-a impus pe durata perioadei interbelice, ca o problemă spinoasă a cărei rezolvare se impunea imperios. Din nefericire măsurile luate de guvernele ce s-au perindat la conducerea țării nu au ameliorat viața moțului, acesta continuându-și existența la periferia societății românești, marginalizat și ignorat de autorități.

Dacă,totuși,viața moților a cunoscut un mic salt economic și cultural în perioada interbelică,față de anii stăpânirii austro-ungare,faptul se explică prin eforturile personale și de grup(familie,comunitate sătească sub îndrumarea preoților și învățătorilor de vocație)ale moților înșiși. Ridicându-se prin propriile puteri,moții își vor da obolul pentru interesele naționale în anii celui de-al doilea Război Mondial,pe front sau în spatele lui.

---

[33] *Idem*, *Aspecte privind situația economico-socială a Țării Moților (1918-1940)*, în *Revista de istorie*, nr. 6, tom 39, an 1986, p. 588.
[34] *Ibidem*, p. 589.
[35] Ion Clopoțel, *Actualitatea problemei moților*, în *Societatea de mâine*, an III, nr. 49-50, 5-12 decembrie, 1926, p. 773.

STRUCTURA ORGANIZATORICĂ A COMITETULUI JUDEȚEAN PCR BIHOR. STATISTICI 1968-1988

Cristian CULICIU*

THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF BIHOR COUNTY COMMITTEE PCR. STATISTICS 1968-1988

Abstract

The Romanian Communist Party's (RCP) structure was copied in all political, administrative and economical structures around the country. There were two subunits: the Committee and the so called 'core'. Political Committee's were designed to rule many structures, like counties, cities, communes, factories and public institutions. In this paper, we will see how the Bihor county RCP Committee was organized and hot it evolved between 1968 and 1988. Some of these evolutions are seen as statistics on the total number of Party members, along with the total number of women, men, workers, Romanians and so on. Documents seen show also how people were selected to join the RCP, how they were politically educated and what were the main reasons for the withdrawal of the membership.

Keywords: Bihor county, the Romanian Communist Party, political education, socialist ideology, statistics.

Organizația județeană Bihor a Partidului Comunist Român a moștenit structura și o parte a membrilor fostei organizații regionale de partid Crișana, după reorganizarea administrativă din anul 1968. Acesta era organismul de bază din punct de vedere politic la nivelul județului, fiind, în același timp factor decident în problemele politice și administrative la nivelul principalelor instituții județene.

Conform Statutului său, Partidul Comunist Român era „cea mai înaltă formă de organizare a clasei muncitoare, detașamentul de avangardă", respectiv „forța politică conducătoare în Republica Socialistă România"[1]. Scopul său final era, conform aceluiași Statut, „construirea societății fără clase – societatea comunistă"[2].

Comitetul era una dintre subdiviziunile PCR, pe lângă *nucleu* (celulă). Un comitet, fie el comunal, orășenesc, municipal sau județean, coordona activitatea acestor nuclee (de fabrică, de stradă, sătesc). Comitetul județean își desfășura activitatea în localitatea reședință de județ și era compus din „delegați aleși dintre membrii comitetelor subordonate și ai nucleelor"[3]. După modelul Comitetului Central, Comitetul Județean era alcătuit dintr-un *Secretariat*, respectiv un *Birou politic*. Primul se ocupa de aplicarea planurilor Comitetului Central, de verificarea comitetelor și a nucleelor subordonate în ideea aplicării instrucțiunilor primite. Totodată, în

* drd. Universitatea Oradea, cristian.culiciu@yahoo.com.

[1] *Statutul Partidului Comunist Român*, Editura Politică, București, 1965, p. 7.

[2] *Ibidem*, p. 9.

[3] Constantin Maimuca, *Tehnica și tactica comunistă*, Editura Primus, Oradea, 2011, p. 48-50, 53.

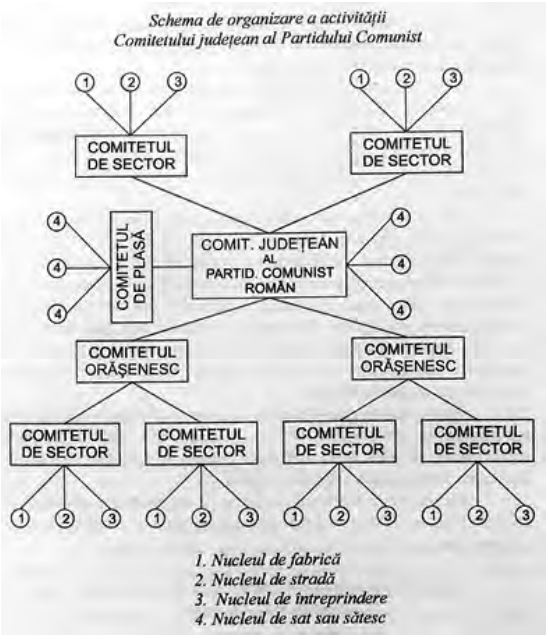

Schema de organizare a Comitetului Județean de Partid

atenția Secretariatului intrau problemele de cadre. Biroul politic se ocupa de analizarea situației economice și sociale și politice a județului, de discutarea acesteia împreună cu comitetele de partid din cadrul întreprinderilor și instituțiilor în ședințe periodice[4].

Modul de organizare a unui Comitet Județean de Partid se prezenta conform schemei de mai jos[5], iar activitatea sa era reglementată conform Legilor 57/1968 de organizare și funcționare a Consiliilor Populare[6], respectiv 21/1979 de modificare a sa. În subordinea directă a Comitetului erau comitetele de sector și comitetele orășenești, care, la rândul lor aveau în subordine comitete de sector. În fruntea organizației se afla un prim-secretar, de obicei o persoană socotită fidelă CC și a secretarului general. Mai cu seamă după anul 1971, această funcție a fost supusă sistemului de rotație a cadrelor[7]. Odată pe an, Comitetul Județean de Partid susținea o plenară, iar ședințele Biroului și Secretariatului se desfășurau regulat, ori de câte ori era necesar.

În vederea cunoașterii direcțiilor în care Comitetul Județean PCR Bihor a evoluat pe parcursul anilor 1968-1988, socotim necesară prezentarea câtorva cifre absolute. În decursul acestor două decenii, județul Bihor a fost condus de către șase prim-secretari: Victor Bolojan (1968-1974), Petre Blajovici (1974-1978), Gheorghe Blaj (1978-1982), Eva Feder (1982-1984), Laurean Tulai (1984-1987) și Andrei Sorciu (1987-1989)[8].

La sfârșitul anului 1968, organizația județeană PCR Bihor avea 52.507 de membri[9], în urma reorganizării administrative pierzând membrii aflați în comunele trecute la județele vecine (15.993 de persoane)[10]. Grafic, evoluția numărului total al membrilor comitetului județean de partid Bihor, între 1968 și 1988, este prezentată în figurile din pagina alăturată.

Numărul total al membrilor Județenei de Partid Bihor a crescut constant, într-un ritm de circa două mii – trei mii de membri per an. Dacă la începutul intervalului studiat (31 decembrie 1968), numărul acestora era de 68.500, la sfârșitul anului 1988 se ajunsese la 101.726[11]. Acest ritm era rezultatul primirilor și excluderilor, accentul căzând pe creșterea proporției femeilor[12]. Astfel, dacă în anul 1968 procentul bărbaților era de 78,2% (41.060 de persoane)[13], acesta a scăzut la 74,06% (55.431 de persoane) în anul 1978[14], respectiv

[4] *Ibidem*, p. 56. Despre rolul și sarcinile organizațiilor de bază există numeroase date în culegerile de lecții și instrucțiunile ce erau tipărite în acel timp. Vezi: *Culegere de lecții pentru cursurile și cercurile în care se studiază Statutul Partiului Comunist Român*, Editura Politică, București, 1967, p. 119-125.
[5] Constantin Maimuca, *op. cit.*, p. 57.
[6] http://lege5.ro/Gratuit/g43tmnzv/legea-nr-57-1968-de-organizare-si-functionare-a-consiliilor-populare, accesat la data de 20 octombrie 2016.
[7] Andrei Florin Sora, „Viața politică locală în comunism și actorii ei: Prim-secretarii Comitetelor Județene ale PCR, 1968-1989", în *Arhivele totalitarismului* (București), 2013, nr. 3-4, p. 115-119.
[8] Nistor Ciordaș, *Bihorean în vâltoarea timpului*, vol. III – Consiliile Populare Județean, Municipal, orășenești și comunale, factori determinanți în dezvoltarea economică și socială a județului Bihor, p. 161-211.
[9] Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 6/1970, f. 94.
[10] *Ibidem.*
[11] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[12] „Organele și organizațiile de partid trebuie să acorde atenție primirii în partid a celor mai înaintate și mai active femei". Vezi: *Instrucțiuni pentru aplicarea prevederilor Statutului Partidului Comunist Român privind primirea în partid*, 1977, p. 4.
[13] A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 6/1970, f. 95.
[14] Idem, dos. 6/1979 nenumerotat.

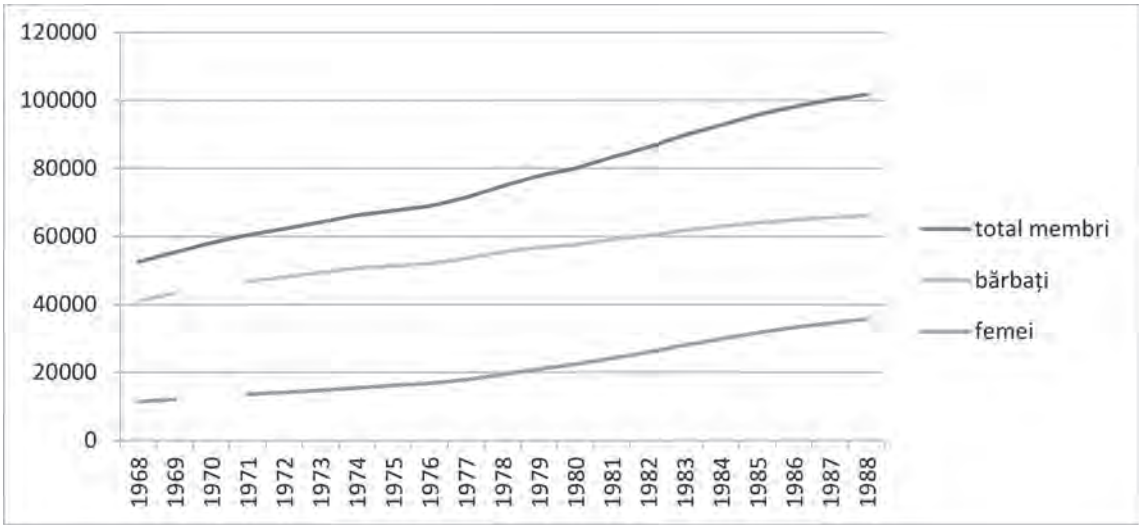

Graficul numărului total de membri ai Comitetului Județean de Partid Bihor, cu numărul total al femeilor, respectiv cel al bărbaților

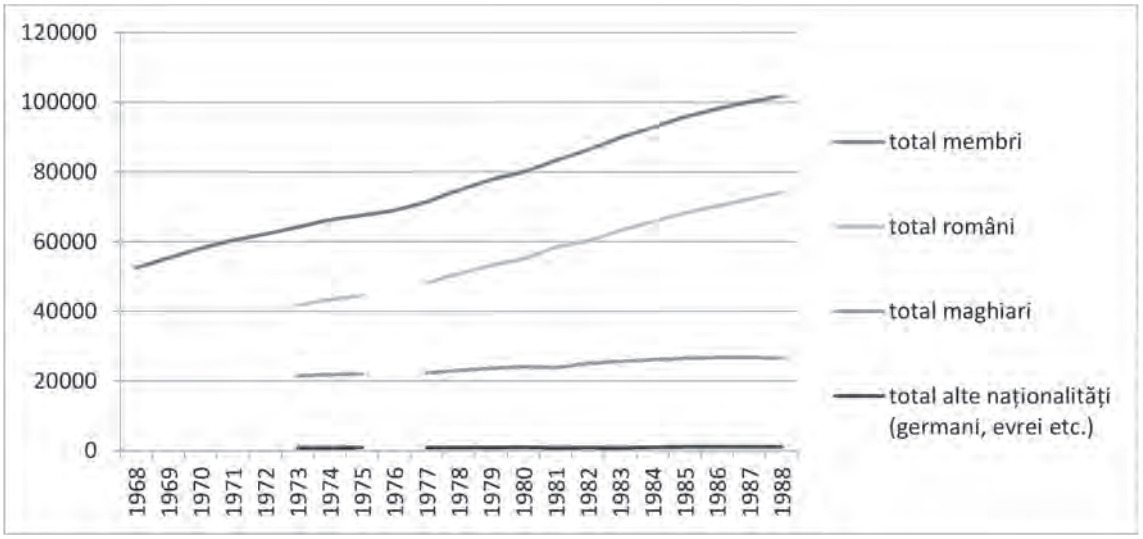

Graficul numărului total al membrilor Comitetului Județean de Partid Bihor, împreună cu cel al românilor, maghiarilor și al altor naționalități

64,9% (66.014 de persoane) în anul 1988[15]. Concomitent, proporția femeilor a crescut, de la 21,8% (11.447 de persoane) în anul 1968, la 25,94% (19.415 persoane) în anul 1978[16], respectiv 35,10% (35.712 persoane) în anul 1988[17].

Primirea unui număr cât mai mare de femei în rândul partidului era reglementată printr-o hotărâre a Plenarei CC al PCR din iunie 1973 și prin Hotărârea Comitetului Politic Executiv din luna decembrie 1976[18].

În general, referindu-ne la întregul interval de timp studiat, un procent semnificativ al membrilor organizației județene de partid Bihor aveau vârste cuprinse între 30 și 40 de ani, proporția variind între un sfert și o treime. Proporția devenise chiar mai mare în anii ´80.

Creșterea numărului și a proporției persoanelor de etnie română în organizația de partid a fost consecventă creșterii numărului de români în județul Bihor. „Românizarea" Județenei de Partid este observabilă comparând cifrele. Astfel, dacă la finalul anului 1969 organizația era compusă în proporție de 64,1% (35.499 de persoane) din membri de etnie română[19], procentul acestora a crescut în două decenii la 72,9%, adică 74.158 de persoane[20]. Membrii

[15] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[16] Idem, dos. 6/1979 nenumerotat.
[17] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[18] Idem, dos. 6/1979 nenumerotat.
[19] Idem, dos. 6/1970, f. 96.
[20] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.

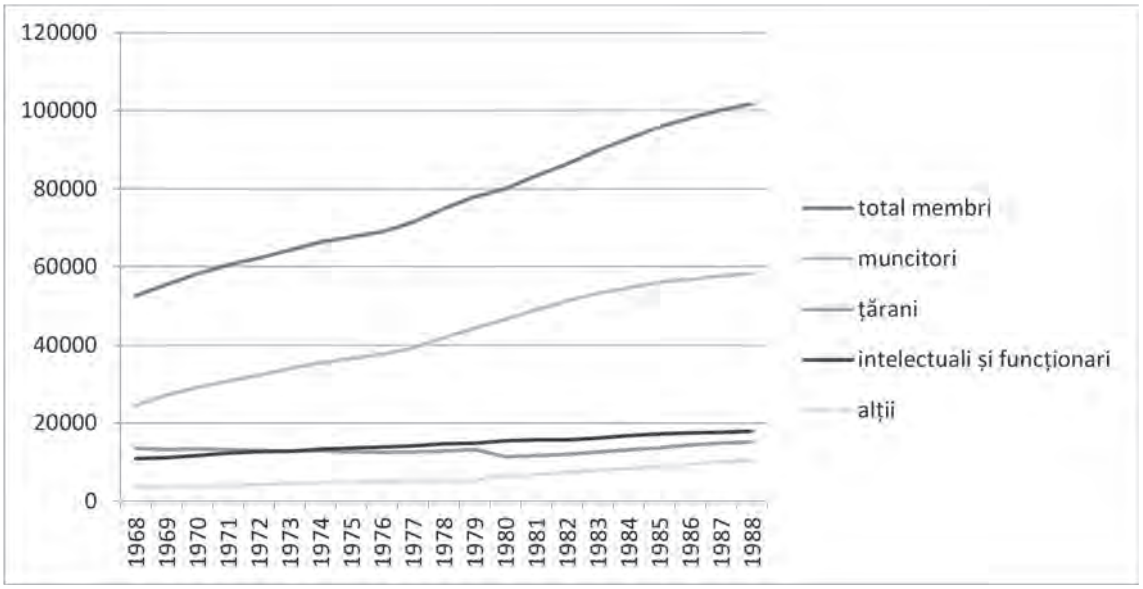

Graficul numărului total al membrilor Comitetului Județean de Partid Bihor, împreună cu cel al românilor, maghiarilor și al altor naționalități

de etnie maghiară erau în proporție de 34% în anul 1969, adică 18.898 de persoane[21], iar în anul 1988 erau în procent de 26,07%, adică 26.520 de persoane[22].

Din nou, o realitate a României comuniste a fost creșterea numărului muncitorilor. Industrializarea a transformat o bună parte țăranilor ce trăiau în mediul rural în muncitori în întreprinderile din orașe. Acest parcurs este observabil și în proporționalitatea țăranilor și a muncitorilor, respectiv a intelectualilor (profesori, funcționari, medici etc.) în organizația județeană de partid.

În Comitetul Județean de Partid Bihor, doar două din cele trei categorii mai sus amintite au crescut în proporție, față de totalul membrilor. Este vorba despre muncitori și despre categoria intelectualilor și a funcționarilor. În cele două decenii supuse studiului, numărul muncitorilor a crescut permanent, în ritmuri variate, aproape triplându-se. Astfel, dacă la începutul intervalului, respectiv la 31 decembrie 1968, aceștia reprezentau 46,68% (24.508 persoane) din total[23], în anul 1988 ei însumau 57,21% (58.201 persoane)[24]. Procentul țăranilor a fost într-o descreștere abruptă, dacă ne raportăm la întregul interval, însă ca număr constatăm o creștere ușoară, după mai multe fluctuații minore. Un motiv este că mulți dintre țărani au devenit, între timp, muncitori, angajându-se în întreprinderile din mediul urban. Creșterea masivă a numărului muncitorilor a produs scăderea proporției țărănimii de la 25,84% (13.567 de persoane)[25] în anul 1969, la 14,94% (15.192 de persoane) la sfârșitul anului 1988[26]. Din același motiv, procentul intelectualilor și al funcționarilor a scăzut, deși vorbim, și aici despre creșterea numerică a acestora. S-a ajuns, astfel, de la 20,74% (10.893 de persoane) la 17,61% (17.917 persoane) din 1968 până în 1988[27]. Categoria „alții" (pensionari, casnice, liber profesioniști) a avut o creștere continuă, de la 6,74% (3539 de persoane), în anul 1968[28], la 10,24% (10.416 persoane), în anul 1988[29].

Raportat la populația totală activă a județului, membrii de partid reprezentau 13,1% în anul 1969[30], 23,19% în anul 1978[31], 32,5% în anul 1984[32].

[21] Idem, dos. 6/1970, f. 96.
[22] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[23] Idem, dos. 6/1970, f. 95.
[24] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[25] Idem, dos. 6/1970, f. 95.
[26] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[27] Idem, dos. 6/1970, f. 95; Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[28] Idem, dos. 6/1970, f. 95.
[29] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[30] Idem, dos. 6/1970, f. 94.
[31] Idem, dos. 6/1979 nenumerotat.
[32] Idem, dos. 4/1985, f. 13.

Numărul comitetelor de partid și al organizațiilor de bază din județ a avut o evoluție proprie. Astfel, în anul 1969, în Bihor funcționau 256 de comitete de partid, din care una municipală, și 1564 de organizații de bază, din care patru erau subordonate direct Comitetului Județean[33]. La un deceniu distanță, în anul 1978, funcționau 267 de comitete de partid și 1682 de organizații de bază[34].

În cadrul Comitetului existau câteva, să le spunem, mecanisme de organizare și desfășurare a activităților. Vorbim despre procese privind *primirea cetățenilor în PCR*, despre *educarea politico-ideologică a membrilor*, respectiv despre *acordarea de sancțiuni* membrilor care comiteau fapte penale sau încălcau Statutul PCR sau alte regulamente interne.

Primirea în partid se făcea respectând unele criterii, respectiv conform unor instrucțiuni. În general, conform acestora, în organizațiile de partid erau primiți „cei mai înaintați și mai activi oameni ai muncii, care se disting prin calitățile lor morale, politice și profesionale, luptă cu energie și pasiune revoluționară pentru înfăptuirea programului Partidului". Tinerii puteau adera în partid doar în dacă anterior fuseseră membri ai Uniunii Tineretului Comunist. Totodată, se punea accent pe primirea femeilor, iar toate persoanele erau primite în baza recomandării a doi membri de partid[35].

Modul în care se făcea recrutarea în PCR și „politica de cadre" erau reglementate și reiterate și în alte documente de partid (Rapoarte sau Planul unitar de perspectivă), și reamintite periodic în discursurile lui Nicolae Ceaușescu. „Criteriul hotărâtor" în primirea în partid se referea la „calitățile moral politice" ale solicitantului[36].

Când vorbim despre structura socio-profesională a organizațiilor de partid, creșterea numărului muncitorilor era naturală. Ea, însă, era reiterată în cadrul ședințelor Comitetului Județean de Partid, pe considerentul că doar o mică parte a numărului total al muncitorilor din județ se înscrisese în Partid[37]. Totuși, în unele cazuri, primirea în partid se făcea după „nevoi". Aceasta însemna primirea cu prioritate a persoanelor din anumite categorii de muncă (de pildă țărani cooperatori și economiști în 1968[38]), pentru echilibrarea, oarecum, a compoziției organizațiilor din județ[39]. La sfârșitul deceniului al optulea, când scăderea ponderii minorităților era mai mult decât evidentă, s-a încercat impulsionarea primirii în partid a cetățenilor de etnie maghiară[40], însă fără vreun rezultat concret.

Conducerea organizației județene de partid evoca pretenția „creșterii forței organizației de partid la sate", prin cooptarea cât mai multor țăranii cooperatiști în PCR. Totodată, toate comitetele și nucleele din județ aveau obligația înscrierii femeilor și tinerilor cu rezultate bune în muncă[41]. În zonele urbane, prioritatea constantă era aducerea muncitorilor calificați[42]. Acest proces era supus dezbaterilor în cadrul ședințelor de birou ale organizațiilor de partid[43].

Nemulțumirile au fost mereu prezente. Conform rapoartelor anuale privind compoziția Județenei de Partid, conducerea acesteia se arăta nesatisfăcută atât de numărul celor primiți în partid, cât și de calitatea noilor membri. „Slaba preocupare" privind recrutarea de noi membri era menționată în anumite ramuri industriale. De pildă, în anul 1971, doar 17,34% dintre cei ce activau în industria de exploatare și prelucrare a lemnului din județ erau membri de partid. Aceeași părere era extinsă asupra nucleelor de fabrică. Așa se face că, tot în anul 1971, la Întreprinderea de Prefabricate din beton din Oradea,

---

[33] Idem, dos. 6/1970, f. 101.
[34] Idem, dos. 6/1979, nenumerotat.
[35] *Instrucțiuni pentru aplicarea prevederilor Statutului Partidului Comunist Român privind primirea în partid*, 1977, passim.
[36] A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 6/1979 nenumerotat.
[37] În anul 1968, 27% dintre muncitorii din județul Bihor erau membri de partid. Idem, dos. 6/1968, f. 88.
[38] Idem, dos. 4/1968, f. 90.
[39] La începutul anilor ´70, la nivel național, circa jumătate din totalul membrilor de partid (2.230.000 de persoane) era format din muncitori, un sfert din țărani, un sfert din intelectuali și alte categorii. Din total, 88% din mebrii PCR erau de etnie română. Vezi: Nicolae Ceaușescu, *Raport la Conferința Națională a Partidului Comunist Român – 19-21 iulie 1972*, Editura Politică, București, 1972, p. 72.
[40] A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 6/1979 nenumerotat.
[41] Idem, dos. 6/1972, f. 80.
[42] Idem, dos. 6/1975, f. 186.
[43] *Ibidem*, f. 187-187v.

fuseseră primiți doi noi membri, mult sub pretențiile șefilor județeni. Altor comitete, sătești, li se reproșau puținii membri noi din organizațiile de bază din Cooperativele Agricole de Producție[44]. Deși numărul țăranilor membri de partid era în scădere pe fondul trecerii lor la statutul de muncitori, lipsa lor nu putea fi completată în același ritm, ceea ce dădea naștere la numeroase discuții în ședințele de Secretariat[45]. Unele organizații erau criticate în sensul primirii „prea ușor" a funcționarilor, socotiți nepregătiți, în detrimentul țăranilor[46]. În general, în documente se precizează numărul redus al primirilor în partid în domeniul construcțiilor, a exploatării lemnului și a exploatării resurselor subsolului.

În consecință, Biroul Comitetului Județean de Partid Bihor adopta, anual, un Plan de măsuri privind activitatea membrilor de partid. Însă aceste Planuri erau similare de la un an la altul, semn că fie problemele identificate nu erau rezolvate, fie pretențiile conducerii organizației sau a PCR erau tot mai ridicate. Cert este că „îmbunătățirea" „politicii de cadre" și a „stilului și metodelor de muncă", revizuirea funcțiilor din nomenclatură, alegerea în UTC, apoi în PCR a „celor mai buni tineri", respectiv îmbunătățirea pregătirii politico-ideologică a membrilor, erau constante de-a lungul celor două decenii supuse cercetării[47].

În cea de-a doua jumătate a anilor ´70, recrutările se concentrau, în majoritate, tot asupra muncitorilor, 85% din cei primiți urmând să facă parte din această categorie[48]. Procentul a fost atins sau chiar depășit, în 1977, 87,44% dintre cei nou-primiți fiind muncitori[49]. De punctat că, la acel moment, puțin peste jumătate dintre medicii, profesorii și inginerii din Bihor erau membri de partid. Conform unui Plan de măsuri adoptat în anul 1981, 45% dintre cei nou-primiți în partid trebuiau să fie femei, iar minim 70% să provină din rândurile UTC, adică să fie tineri[50]. În anul 1983, procentul femeilor ce trebuiau să adere la structurile PCR creștea la 50% din total[51]. S-a ajuns astfel ca până în jumătate din totalul membrilor să aibă vârste cuprinse între 30 și 40 de ani.

Educarea membrilor de partid era un proces distinct, reglementat prin anumite Instrucțiuni, și supus dezbaterilor în cadrul ședințelor organizației. Asimilarea principiilor marxist-leniniste, ideologia comunistă, „normele de muncă și viață" aparținând „eticii și echității socialiste" era obligatorie pentru toți membrii. Respingerea „ideologiei burgheze", respectiv cultivarea sentimentului de „unitate și frăție" între „naționalitățile conlocuitoare", erau, de asemenea, obligatoriu de asimilat[52]. Totodată, membrii de partid aveau obligația „învățării permanente", a perfecționării profesionale, iar în cadrul organizațiilor de bază erau prezentate, de trei-patru ori anual, expuneri cu privire la viața de partid, dar și discuții cu fiecare membru, la care participarea era obligatorie[53]. Membrul de partid era obligat la plata unei cotizații, în funcție de retribuția tarifară[54]. Membrul de partid avea „misiunea istorică" identică acelei a PCR, de a „apăra cuceririle poporului" și de a „construi societatea fără clase", conform propagandei prezente în toate documentele de partid.

Scopul general al educării membrului de partid era familiarizarea sa cu ideologia marxist-leninistă, educația patriotică și de „apărare a cuceririlor oamenilor muncii" fiind incluse în acest cumul, alături de ideea de „frăție" între popoare și etnică. La nivel național, această activitate era subordonată Secției de Propagandă a Comitetului Central al PCR. Adunările de partid și așa-numita „muncă politică de masă" erau orientate în special către

---

[44] Idem, dos. 6/1972, f. 76.
[45] Idem, dos. 11/1973, f. 191.
[46] Idem, dos. 6/1975, f. 173v.
[47] Idem, dos. 4/1980, f. 37-40.
[48] Idem, dos. 5/1978, f. 4v.
[49] *Ibidem*, f. 12.
[50] Idem, dos. 3/1981, f. 34. În anul 1986, acest procent a crescut la 75-80%, semn că, odată cu înaintarea în vârstă a membrilor vechi, era nevoie de înlocuirea și completarea lor cu membri tineri. Idem, dos. 10/1987 nenumerotat.
[51] Idem, dos. 4/1983, f. 25.
[52] *Instrucțiuni pentru aplicarea prevederilor Statutului Partidului Comunist Român privind primirea în partid*, 1977, p. 18-19.
[53] *Ibidem*, p. 20-22.
[54] *Instrucțiuni cu privire la cotizațiile membrilor de partid*, 1981, passim.; În general, membrii PCR Bihor își plăteau cotizația la timp, de pildă în anul 1987 procentul de încasare fiind de 99,8%. Vezi: A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 19/1988 nenumerotat.

tinerii primiți în PCR, atât prin activitățile desfășurate de către organizațiile de partid, cât și în toate celelalte instituții, în special cele de învățământ - școli, licee, facultăți, sprijinite de Academia de științe sociale și politice, mass-media și alte instituții de cultură (teatre, opere, cinematografe)[55].

La sfârșitul anilor ´60, atenția conducerii județenei de partid era focusată pe „munca de educație" a membrilor din două motive principale: vârsta tot mai scăzută a membrilor, respectiv numărul tot mai mare de abateri, sancțiuni și excluderi din partid[56]. Această educare se făcea, parțial, în sensul mobilizării, adică înregimentării a cât mai multor oameni noi în organizațiile din județ. La acel moment existau organizații cu mulți membri, tineri în majoritate, dar și organizații cu puțini membri și trecuți, în majoritatea lor de vârsta de 40 de ani. Pe măsură ce gradul de acces la școlile profesionale și învățământ superior creștea, se mărea și numărul membrilor de partid cu pregătire de specialitate[57]. De regulă, membrii simpli sau care ocupau funcții, ca de pildă cea de secretar în cadrul Comitetului Județean, și care nu aveau decât studii medii, erau trimiși la completarea studiilor. Procesul era unul greoi, dovadă că, în anul 1976, circa o treime din aceștia nu aveau școala generală absolvită[58].

În acest sens, relevant este discursul lui Nicolae Ceaușescu, publicat în Raportul asupra celui de-al XI-lea Congres al PCR. Este amintită reglementarea procesului de educare a membrilor de partid și a oamenilor muncii în general prin decizia Plenarei Comitetului Central al PCR din luna noiembrie 1971. Referirea, în cadrul discursului, la învățarea „trecutului de luptă revoluționară" nu era deloc întâmplătoare, istoria rescrisă făcând parte din pachetul propagandistic minimal predat în cadrul cursurilor școlilor de partid[59]. Limbajul de lemn introducea această activitate în sfera pregătirii de tip militar a omului de rând, acest „om nou" devenind un „combatant" care intra în atenția „muncii de înarmare politico-ideologică", fiind „înarmat" cu documentele Congreselor PCR și cu „indicațiile și sarcinile" preluate din discursul ceaușist[60].

Învățământul de partid era o formă de educație organizată, prin care membrii erau familiarizați cu cerințele morale și ideologice ale statutului lor. Nu toți membrii de partid erau incluși în acest sistem. De pildă, în anul 1971, 83,06% dintre membrii de partid din Bihor frecventau cursurile școlii de partid[61]. În anul 1974, în învățământul de partid din județul Bihor erau cuprinși 74.636 de cursanți, adică 96,5% din totalul membrilor de partid de la acel moment[62]. Procentul s-a îmbunătățit ușor în anii următori, ajungând la 97,26% în 1984[63]. Participarea cursanților la semninarii era urmărită lunar prin Biroul și Secretariatul organizației județene de Partid[64].

Astfel, pentru evitarea problemelor de ordin ideologic, la nivelul Comitetului Județean erau organizate, în cadrul adunărilor generale și a școlilor de partid, cursuri și susțineri de referate pe teme. Aceste teme erau gândite pentru diferite categorii de membri, pe agricultură, industrie, învățământ, economie, munca politică de partid. Amintim câteva dintre titluri: „Disciplina și morala de partid", „Conduita comunistului în familie și societate", „Întărirea vigilenței și combativitatea membrilor de partid"[65]. Alte expuneri

---

[55] Nicolae Ceaușescu, *Propuneri de măsuri pentru îmbogățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii – 6 iulie 1971. Expunere la Consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative – 9 iulie 1971*, Editura Politică, București, 1971, p. 8-17.

[56] A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 4/1968, f. 86.

[57] Idem, dos. 6/1970, f. 93, 95-96.

[58] Idem, dos. 11/1977, f. 98v.

[59] Nicolae Ceaușescu, *Raportul Comitetului Central cu privire la activitatea Partidului Comunist Român în perioada dintre Congresul al X-lea și Congresul al XI-lea și sarcinile de viitor ale partidului, 25 noiembrie 1974*, Editura Politică, București, 1974, p. 92-97. Introducerea disciplinelor umaniste, precum istoria, sociologia, filosofia și economia politică era introdusă în pregătirea propagandistică cu ajutorul lectorilor specializați, de la universități, licee și muzee.

[60] A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 6/1975, f. 183; Idem, dos. 4/1985, f. 14.

[61] Idem, dos. 6/1972, f. 78.

[62] Idem, dos. 6/1975, f. 183. În munca politico-educativă erau înscrise și alte persoane, nemembre de partid.

[63] Idem, dos. 4/1985, f. 14.

[64] Idem, dos. 10/1987 nenumerotat.

[65] Idem, dos. 4/1968, f. 175.

și dezbateri erau organizate pe următoarele subiecte: „Programul PCR despre principalele direcții ale dezvoltării civilizației și culturii noastre socialiste", „Educarea materialist-științifică a oamenilor muncii – obiectiv principal al activității politico-ideologice", „Agricultura, ramură de bază a economiei naționale"[66]. În plus, se organizau expuneri privind „disciplina comunistă" și „Angajamentul solemn"[67].

La nivelul Comitetului Județean PCR Bihor exista o echipă de propagandiști, instruită prin secția sa de propagandă, care se ocupa de susținerea cursurilor, pe discipline diferite, pentru muncitorii din întreprinderi sau pentru cei înscriși la seminarii. Totodată, periodic se realiza instruirea „organelor și aparatului" Uniunii Tineretului Comunist, a Asociației Studenților Comuniști de la Institutul de Învățământ Superior din Oradea, a președinților, vicepreședinților, secretarilor și membrilor de comitete, a cadrelor de conducere și aparatului consiliilor populare, a cadrelor didactice și specialiștilor din diferite domenii, organelor de conducere din instituții și întreprinderi, a cadrelor de conducere ale consiliilor Frontului Democrației și Unității Socialiste[68].

Cu toate acestea, în ședințele Biroului județenei de Partid se spunea că „cel mai mare neajuns al nostru este că marea majoritate a secretarilor organizațiilor de bază nu știu să dea sarcini concrete membrilor de partid, nu știu cum să se asigure repartizarea de sarcini concrete, nu știu ce înseamnă sarcini concrete"[69].

Tot în această direcție, inclusiv în vederea pregătirii profesionale, se organizau schimburi de experiență cu secretarii comitetelor de partid orășenești, comunale, din Stațiunile de Mașini Agricole și Întreprinderile Agricole de Stat. Alți membri urmau cursurile Universității serale de marxism-leninism. De asemenea, conducerile organizațiilor de partid erau instruite și verificate de colectivele de membri de partid și ale comisiilor obștești[70]. În cadrul adunărilor generale ale organizațiilor din județ erau susținute expuneri cu privire la viața de partid și munca politico-ideologică[71]. Cei mai „merituoși" dintre activiști erau trimiși la specializare Școala Interjudețeană de Partid și la Academia „Ștefan Gheorghiu". Doar un număr redus dintre activiști urmau studii postuniversitare și obțineau diplome de doctor. Conform documentelor, atenția se concentra foarte mult în direcția pregătirii cadrelor didactice.

O parte dintre membrii județenei de partid intrau în nomenclatură. Vorbim de persoane cu funcții de conducere atât în Comitet, cât și în diferite instituții publice și întreprinderi aflate pe raza județului. În anul 1975, nomenclatura județului Bihor era formată din 1114 persoane, din care circa trei sferturi era compus din muncitori[72]. Patru ani mai târziu, nomenclatura Comitetului Județean cuprindea 3564 de persoane[73], iar în 1980 era compusă din 3792 de persoane[74]. În anul 1988, nomenclatura județenei de partid cuprindea 5802 cadre[75]. Pentru diferitele funcții erau aleși atât titulari, cât și rezerve. În general, circa o treime din numărul total al activiștilor erau femei.

Acordarea de sancțiuni era reglemntată printr-o serie de Instrucțiuni și aplicată în cazul constatării de abateri de la Statutul PCR sau în cazul apariției unor probleme de ordin profesional. O organizație de partid, implicit cea a județului Bihor, avea posibilitatea sancționării membrilor prin mustrare, vot de blam sau chiar retragerea statutului de membru. Excluderea din partid era hotărâtă de către adunarea generală a organizației. Orice hotărâre de excludere era aprobată de comitetul județean de partid, analiza motivelor făcându-se de către un colectiv designat în acest scop. În cazuri deosebite, analiza era făcută de către biroul comitetului de partid[76].

---

[66] Idem, dos. 6/1979 nenumerotat.
[67] Idem, dos. 4/1984, f. 27.
[68] Idem, dos. 4/1983, f. 87-88.
[69] Idem, dos. 4/1984, f. 6v.
[70] Idem, dos. 6/1972, f. 75.
[71] Idem, dos. 11/1973, f. 254-255.
[72] Idem, dos. 7/1976, f. 87.
[73] Idem, dos. 4/1980, f. 42.
[74] Idem, dos. 4/1981, f. 142-153.
[75] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.
[76] *Instrucțiuni cu privire la aplicarea măsurilor disciplinare prevăzute în statutul PCR*, 1968.

Sancțiunea de excludere din partid a fost aplicată în numeroase cazuri din motive disciplinare, de conduită sau din cauza unor probleme penale. Numărul excluderilor era considerat mare, doar în anul 1972 înregistrându-se peste 200 de astfel de decizii[77]. În anul 1975 au fost înregistrate 438 de excluderi din partid[78], în 1980 – 654 de excluderi[79], în 1983 – 288 de excluderi[80], în 1984 – 96 de excluderi[81], în 1987 – 430 de excluderi[82]. În anul 1988 au fost înregistrate 712 excluderi, majoritatea pe fondul plecării definitive din țară[83]. Pe parcursul deceniului al nouălea, acesta era un motiv tot mai des întâlnit pentru retragerea statutului de membru de partid.

Motivele pentru care erau aplicate aceste sancțiuni erau variate. Mustrările erau aplicate pentru fapte mai puțin grave, aflate la prima abatere, cum ar fi absența de la ședințe/cursuri/diferite încălcări ale Statutului PCR, pierderea carnetului de membru. Cazurile membrilor Biroului/Secretariatului sau a nomenclaturii în general erau discutate în cadrul ședințelor de Birou/Secretariat sau în cadrul Plenarelor organizației județene de partid. Excluderea din partid survenea în cazul repetării abaterilor sau în cazul unor situații mai grave. Vorbim despre furt, „abateri de la disciplina de partid și de stat" (nerespectarea Statutului PCR), frecventarea sectelor religioase, „atitudine dușmănoasă față de partid și guvern"… Alții își pierdeau statutul de membru PCR în urma plecării din țară.

Cadrele care dețineau funcții de conducere își pierdeau postul, nu însă și calitatea de membru de partid, în cazul nerespectării unor „indicatori de eficiență". Vorbim despre performanța instituției sau întreprinderii, dar și de activitatea personală a persoanei în discuție. „Formalismul" „automulțumirea", „superficialitatea" și „delăsarea în muncă", pe lângă necunoașterea realităților întreprinderii sau încălcări ale legii/Statutului PCR/ Instrucțiunilor, erau motive de înlocuire a cadrelor; altele plecau din motive personale sau medicale. Însă uneori nu existau înlocuitori pentru aceste persoane.

În concluzie putem spune că activitatea Comitetului Județean Bihor al PCR a fost consecventă, în sensul menținerii unor criterii precise de selectare, modelare și chiar eliminare a oamenilor din partid. Vorbim, totuși, de un control pe care PCR îl exercita la nivelul tuturor organizațiilor locale, ierarhic, dar și din punctul de vedere al oamenilor care le compuneau. Modul în care numărul de membri de partid din Bihor, de toate categoriile, a fluctuat, este relevant pentru exemplificarea și înțelegerea mecanismelor din interiorul PCR. Remarcăm că Instrucțiunile, atât privitoare la primirea în partid, cât și la pregătirea celor deja membri, erau respectate, cu unele excepții bineînțeles. Remarcăm, de asemenea, tendința constantă de „românizare" și întinerire a organizației, paralel cu primirea unui număr crescând de femei. Echilibrarea proporției dintre bărbați și femei era importantă în acel timp, însă discrepanța dintre proporția muncitorilor și cea a țăranilor/intelectualilor a crescut mult de-a lungul perioadei studiate.

Bibliografie:

Lucrări generale și speciale:

Nicolae Ceaușescu, *Propuneri de măsuri pentru îmbogățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii – 6 iulie 1971. Expunere la Consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative – 9 iulie 1971*, Editura Politică, București, 1971

Idem, *Raport la Conferința Națională a Partidului Comunist Român – 19-21 iulie 1972*, Editura Politică, București, 1972

[77] A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 11/1973, f. 192.
[78] Idem, dos. 7/1976, f. 67.
[79] Idem, dos. 3/1981, f. 29.
[80] Idem, dos. 4/1984, f. 24v.
[81] Idem, dos. 4/1985, f. 15.
[82] Idem, dos. 5/1989 nenumerotat.
[83] Idem, dos. 3/1989 nenumerotat.

Idem, *Raportul Comitetului Central cu privire la activitatea Partidului Comunist Român în perioada dintre Congresul al X-lea și Congresul al XI-lea și sarcinile de viitor ale partidului, 25 noiembrie 1974*, Editura Politică, București, 1974

Ciordaș, Nistor, *Bihorean în vâltoarea timpului*, vol. III – Consiliile Populare Județean, Municipal, orășenești și comunale, factori determinanți în dezvoltarea economică și socială a județului Bihor

Culegere de lecții pentru cursurile și cercurile în care se studiază Statutul Partiului Comunist Român, Editura Politică, București, 1967

Maimuca, Constantin, *Tehnica și tactica comunistă*, Editura Primus, Oradea, 2011

Sora, Andrei Florin, „Viața politică locală în comunism și actorii ei: Prim-secretarii Comitetelor Județene ale PCR, 1968-1989", în *Arhivele totalitarismului* (București), 2013, nr. 3-4

Legislație și reglementări interne ale PCR:

Instrucțiuni cu privire la cotizațiile membrilor de partid, 1981

Instrucțiuni cu privire la aplicarea măsurilor disciplinare prevăzute în statutul PCR, 1968

Instrucțiuni pentru aplicarea prevederilor Statutului Partidului Comunist Român privind primirea în partid, 1977

Legea 57/1968 de organizare și funcționare a Consiliilor Populare, accesibilă la http://lege5.ro/Gratuit/g43tmnzv/legea-nr-57-1968-de-organizare-si-functionare-a-consiliilor-populare, accesat la data de 20 octombrie 2016

Statutul Partidului Comunist Român, Editura Politică, București, 1965

Surse arhivistice:

Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 4/1968, dos. 6/1968, dos. 6/1970, dos. 6/1972, dos. 11/1973, dos. 6/1975, dos. 7/1976, dos. 11/1977, dos. 5/1978, dos. 6/1979, dos. 4/1980, dos. 3/1981, dos. 4/1981, dos. 4/1982, dos. 4/1983, dos. 4/1984, dos. 4/1985, dos. 10/1987, dos. 3/1989, dos. 5/1989

SCRISORI IONEL POP CĂTRE ALEXANDRU ȘERBAN

Mircea POPA*

LETTERS FROM IONEL POP TO ALEXANDRU ȘERBAN

Abstract

Outstanding personality of our political and cultural life of the interwar period, Ionel Pop (1889-1985) emerged as an avid hunter, editor of fishing-hunting-dog world "Carpathians" (1932-1947) and known writer on topics of life animal habitat and wildlife in the Carpathians. Courtesy of Mrs. Corina Serban, Alexandru Serban's wife, I came into possession of this epistolary exchange of 23 letters, which will be important for those interested in the history of hunters and hunting in Romania

Keywords: Letters, Ional Pop, Alexandru Șerban, hunt, carpathians.

Personalitate marcantă a vieții noastre politice și culturale din perioada interbelică, Ionel Pop (1889-1985) s-a afirmat ca un pasionat vânător, redactor al revistei de vânătoare-pescuit-chinologie „Carpații"(1932-1947) și cunoscut scriitor cu subiecte din viața animalelor și a faunei din habitatul Carpaților. Urmând Dreptul la universitățile din Budapesta, Berlin și Munchen, a fost secretar al Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia și membru de frunte al Partidului Național Țărănesc, având funcții și atribuții importante pe linie politică.

În anii interbelici l-a cunoscut pe profesorul de la Academnia de Agricultură din Cluj, Mihail Șerban, tatăl profesorului Alexandru, care, în 1919, a fost secretarul lui Al.Vaida Voievod la Conferința de Pace de la Paris. Acolo el a cunoscut-o pe Marioara, fiica lui Iosif Blaga,profesor la Brașov și unchi al lui Lucian Blaga, cu care s-a căsătorit. Fiul său, Alexandru Șerban a fost și el profesor la Agronomia clujeană și pasionat vânător, astfel că în peregrinările sale prin munți l-a cunoscut de aproape pe Ionel Pop, cu care a rămas în relații epistolare și de amiciție, purtând cu acesta o corespondență susținută.

Prin bunăvoința doamnei Corina Șerban, soția lui Alexandru, decedat între timp, am intrat în posesia acestui schimb epistolar de 23 de scrisori, importante pentru cei care se vor interesa de istoria vânatorii și vânatului din România, dar și pentru cunoașterea mai de aproape a vieții și activității scriitoricești a lui Ionel Pop din lista de scrieri ale sale pe care le oferă Asociației de vânători clujene únele nici un sunt amintite în *Dicționarul scriitorilor români* și *Dicționarul general al literaturii române*). Scrise cu talent și cu dezvăluiri senzaționale dintre cele mai palpitante, vehiculând totodată o mulțime de date inedite și greu de obținut pentru cei care n-au contact direct cu domeniul, cărțile lui Ionel Pop s-au bucurat de mare succes la publicul din România, dar și din străinătate, unele considerații

* Universitatea „1 Decembrie 1918" Alba-Iulia, redactiaorasul@yahoo.com.

ale sale despre vânătoare fiind publicate și de o prestigioasă revistă din Franța, după cum ne informează chiar el într-una din scrisorile de față. Epistolarul de față este apoi edificator și pentru poziția sa față de regulamentele de vânătoare din socialism, ironizând legile care favorizează vânatul pentru carne și nu cel care promovează turismul și pentru plăcerea de a cunoaște viața păsărilor și animalelor din munții și pădurile noastre. Nu e lipsit de interés nici preocupare asa statornică de a înzestra Filiala de vânătoare și pescuit de la Cluj cu trofeele sale cele mai însemnate, iar biblioteca acesteia cu cărțile sale scrise de-a lungul timpului.

În special stăruie cu deosebire asupra coarenelor de cerb de la Praid, pentru care a obținut cea mai înaltă distincție la această categorie, trofeu pe care dorește să-l încredințeze deasemenea unui viitor muzeu al vânatului și vânătorii din România.

Publicăm epistolarul de față după originalul scrisorilor către Alexandru Șerban, păstrând ortografierea lui â cu î , și alte particularități ortografice. Scrisorile ce ne-au fost încredințate de doamna Corina Șerban sunt scrise cu cerneală neagră și cu o peniță de stilou destul de îngroșată, fapt care îngreunează pagină de pagină restabilirea corectă ale unor cuvinte, mai ales că autorul lor posedă un scris neîngrijit, cu multe încălecări și lipsă de atenție în reproducerea unor litere, mâncate sau suspendate pe jumătate. Acest fapt ne-a îngreunat simțitor reproducerea exactă a unor numiri de onomastică sau toponimie, care au ajuns, paoate, ușor deformate în reproducerea noastră, numai confruntarea lor cu totalitatea scrierilor cinegetice ale lui Ionel Pop ne-ar putea ajuta să refacem exact traseul unor drumeții sau întâlniri de vânătoare din acei ani. Dincolo de aceste dificultăți, epistolarul de față întregește în chip fericit volumul intitulat *Pagini de corespondență,* apărut în 2011 la editura Ardealul din Tg.Mureș, volum care conține corespondența sa cu Viorica Lascu (îngrijitor Ion Buzași) și Monica Lazăr (îngrijitor Mircea Popa) din anii 1976-1982.

4.X.1966

I

Iubite domnule Șerban,

Aseară am primit scrisoarea dtale și mă grănbesc să-ți mulțumesc călduros pentru oboseala pe care ți-ai luat-o să te ocupi atît de amănunțit de părăsitele mele trofee de vînătoare. Nu mai puțin pentru bunăvoința pe care o ai de a le adăposti, pînă ce vor ajunge într-un liman de sfîrșit. Am citit cu atenție măsurătorile, am citit aprecierile dtale, am rămas uneori îndelung cu ochii asupra cîte unui desen – la fiecare mi-a înfățișat – la unele mai clar, la altele mai șters – imagini cu locuri, amintire de aventură vînătorească.

Pentru lămurire: Trofeul nr. 5 a fost dobândit în Joseni. Cel nr. 8 în Sovata, în 1938. Cel, într-adevăr, „slab", de sub nr. 3 e o rușine a mea. Veneam pe creasta dintre Săcuuieu (?) și Creanga Mare, spre casa din vîrful Măcinului (de pe șoseaua Praid-Gheorgheni). Aduceam trofeul nr. 2. Deodată a izbucnit din pădurea bătrînă a Săcuieului un cerb și poate speriat de ceva a luat-o în goană mare pe tăietura Crengii Mari în jos. Surprins, nici nu știu cum am făcut, a pornit glonțul, s-a răsturnat bietul cerb coldan. Și azi mi-e rușine de această întâmplare.

Nu știu dacă între trofeele de acolo se mai află unul, pe a cărui tăblie e desenat un soare 0 cu vopsea albă. Un trofeu slab și acela, incai cu o poveste delicioasă. (Nu-l recunosc între desenele trimise).

Dacă nu vă stingheresc și nu ocupă loc trebutor pentru alte lucruri mai folositoare,.te rog să rabzi în pod aceste trofee până voi lua vreo hotărîre unde să eșueze definitiv.

Fiind dta vânător de cerbi, acum cu un triecut cu experiență,- și cu rezultate bune -, cred că nu ești prea amărât că te-ai întors în toamna aceasta fărpă să aduci acasă trofeu. La urma urmei, focul de armă e sfârșitul brutal al unei intregi serii de plăceri și încântări pe care le ai în munte, toamna, când bucină cerbii!

Poate că Diana te va răsplăti cu ceva deosebit de bun la vînătoarea de capre negre (pe care aș vrea să ți-o asiguri în Făgăraș!). Deci îți spun un „Waidmanns heil"!

Încă o dată îți mulțumesc și te salut cu toată prietenia, așteptînd să te văd la București cînd vei veni proxima dată.

Ald-tale, Ionel Pop

II

29. XII.1971

Iubite Domnule Șerban,

Îți mulțumesc pentru scrisoarea dtale, care mi-a făcut mare plăcere. Și fiindcă ți-ai adus aminte de bătrînul fost vînător și prieten al tatălui dtale, și pentru bunele urări, dar și pentru prea interesantele relatări vînătorești.

Te felicit că ai posibilitatea (și pasiunea) de a te împărtăși din seninele plăceri ale vînătoarei și doresc să o poți face pînă la adîncile dtale bătrînețe. Da, calitatea trofeelor azi are însemnătatea sa. Dar mi se pare că aceasta se referă mai mult la teren decît la vînător. „Trofeul" care e de preț pentru vînător e coborîrea lui în natura, aventura vînătorească, cea ce cu nesfârșite și adeseori uimitoare fețe. Mă bucur să văd că dta vezi vînătoarea și plăcerile ei prin aceleași prisme fermecate care au făcut va vînătoarea să-mi fie una dintre marile plăceri de viață – precumpănind față de sfîrșitul brutal partea ei spirituală. Tocmai de aceea pe mine mă revoltă chiar concepția de azi a vînătoarei de la noi, unde vânătorul e degradat la rolul de casap, scopul e dobîndirea de coarne, unde nu „vînează", ci se „recoltează" (chiar cerbul, ursul, vulpea neagră, cocoșul!).

Cele ce îmi comunici referitor la „anul dtale vînătoresc" sînt aventuri pline de atmosferă, care cred că te-au mulțumimt, chiar dacă cerbul n-a fost pretendent la medalia de aur, chiar dacă un glonț la Sîmbăta a mers alături, iar altul a dobîndit coarne de capră sau de țap. (Să nu disprețuiești aceste coarne de capră. În colecția vînătorului e interesant să fie și o pereche cu crengile necoborîte spre spate – dacă nu de alta, doar pentru comparație). Să nu uiți că la expoziția de vînătoare din Viena, 1911, trofeul cel mai bun a fost de la o capră din Retezat.

Mă mir că la 28 septembrie era deja sfârșit mugetul cerbilor. Eu îmi plasam vînătoarea totdeauna între 23 sept. și 5 oct. Iar, de obiecei, alergatul caprelor negre mai durează pînă pe la sfîrșitul lui noiembrie.

De acum, izvoarele vînătorii la bieții iepuri, la vulpi, la porcani. Te-aș sfătui (dacă e nevoie de un sfat) să faci vînătoare de vulpi în epoca împerecherilor, hoinărind cu sania, apropiind și trăgînd un glonț, de obicei la distanțe frumoasei. E o vînătoare foarte plăcută, pe care o făceam la Cojocna, unde conformația vale-deal a terenului favoriza posibilitatea apropierii de cîte un alai de nuntă.

Ceva referitor la cerbii din Florești-Lona.

După părerea mea, sînt din aceiaș spiță cu cei colonizați în Dobrin. Distanța între Dobrin și pădurile din Florești-Lona e relativ mică, cu mult mai mică decît să fie posibilă o creare de rase diferite (Cerbii de la Dobrin coborau pînă pe la pădurile Băișoarei, Săcelului, pînă înspre orășelul Iara). În Dobrin cerbii au fost colonizați prin 1895-1900 de proprietarul de atunci a acelor munți, contele Iuliu Andrássy (fost ministru de interne și mare dușman al românilor, șovinist). Prin 1914 era un efectiv frumos. Pe acel conte începutul războiului l-a prins tocmai în cartelul lui de vînătoare din Dobrin (lîngă apa Ierii, castel care, în ruină l-am apucat și eu). Cerbii din Dobrin erau de calitate mijlocie, deși se întîmpla să se găsească și cîte unul într-adevăr bun. În timpul revoluției din 1918/19, braconierii (veniți chiar de pe la Albac!) au decimat efectivul, iar lupii au terminat. După 1918, terenul a fost arendat de Diamandi, pe atunci ministrul nostru de Paris. N-a pus nici o pază –, astfel că datorită braconierilor și lupilor, prin 1924/25 nu mai erau cerbi acolo. Mi se pare că ultimul a fost cel al cărui trofeu l-a găsit fostul meu paznic Petre Corcheș (cerb mîncat de lupi). L-am evaluat la vre-o 200 puncte Wadler și l-am pus pe frontispiciul casei mele de vînătoare din Oașa. Acolo e și azi.

Știu că de la Gilău-Lona mai erau urme de cerbi prin 1926/27. Poate și ceva mai târziu. În această privință îți poate da informații precise dl Hodiș, fost doctor al penitenciarului

Cluj, vechi vînător, nu mai trăiește și care a avut mulți ani arenda celor terene, și – cît știu – a chiar împușcat acolo cerb (ciută?). Apoi poți încerca informații de la dl Vikol Kálmàn (poate fiul vînătorului de odinioară). Acest Vikol a fost director la Koropvari Parimek, și el vînător. Poate mai trăiește.

Astă vară, cînd am fost la Cluj, am stat aproape tot timpul acasă. Picioarele mele mă opresc să fac vizite, chiar și cele dorite de mine.

Trofeele mele oare mai sînt la dta? Fă cu ele ce voiești. Poate o dată vor fi interesante în vre-un muzeu, ca dovezi a calității de la Sovată-Joseni, de pe vremuri.

După obișnuitele lăudăroșii pe care le aud și în ce privește pavilionul românesc de la expoziția din Budapesta, relatările comunicate de dta mi se par cele potrivite realității. Se trimit la asemenea expoziții organizatori care nici idee n-au ce și cum să facă.

Închei această scrisoare, a cărui citire va insemna un chin pentru dta din cauza mizarabilei mele caligrafii, necăjindu-te să primești dta și să împărtășești întregei dtale familii cele mai bune urări de Anul nou.

Și rămîn al dtale, cu caldă prietenie, Ionel Pop

P.S.: Nu te mira de plicul neobișnuit. În tot Bucureștii nu se află plicuri de scrisori, normale, decît numai de aceste. Organizare!

III

3.III.1973

Mult stimate și iubite Domnule Șerban,

Mă grăbesc să-ți răspund, pe scurt, la scrisoarea dtale, care m-a interesat mult. În primul rînd, te felicit, pe dta și mica dtale familie, că aveți căminul vostru propriu, și vă rog să-l stăpîniți netulburați, fericiți !.

În ce privește trecerea acelor biete trofee filialei, aș vrea să-mi dai două lămuriri:

1) Cui, exact, am să-i adresez scrisoarea de donație?

2) Ce și cîte trofee sînt acolo?

Regret că am adus aici două trofee, bune. Unul l-am donat aici, mai am unul. Cu o ocazie aș vrea să ajungă și acesta înapoi la Cluj. Dacă știi vreo ocazie, ajută-mă.

Rămîn al dtale, cu multă prietenie, Ionel Pop

IV

17.III.1973

Iubite Domnule Inginer,

Primind scrisoarea dv., pentru care vă mulțumesc, am făcut alăturata ofertă către „Asociație". Vă rog să o prezentați și apoi, dacă vor accepta darul, să le predați trofeele.

Vă sînt prea dator cu recunoștință, că ați păstrat aceste biete rămășițe ale vînătoarei mele.

Aș vrea să știu dacă „Asociația" are și o bibliotecă. În caz că are, i-aș trimite cîte un exemplar din cărțile mele (care le mai am).

Îmi scrie Colta din Torino, de la expoziția de vînătoare de acolo, două recente trofee românești au întrecut punctajul celui a ing. Stănescu. Nu cumva unul e al dv?

Rămân al dtale, cu multă prietenie și afecțiune, Ionel Pop

V

6.II.1973

Iubite Domnule Șerban,

Am citit cu multă plăcere scrisoarea dtale și mă grăbesc să te felicit și pentru minunatul trofeu de cerb dobîndit toamna trecută și mai ales pentru casa nouă proprie. Alte trofee mi-aduci din escursiile dtale vînătorești împreună cu ceea ce e mai de preț - amintiri frumoase. Iar noua casă să o stăpîniți lung șir de ani, în sănătate și mulțumire, uitînd de scîrba pe care ați avut-o, stârnită de oameni răi, desigur. Pentru o familie e un sentiment de liniște, de

siguranță, dacă are deasupra capului acoperișul casei proprii. E un fel de ancoră în mijlocul vicisitudinelor vieții. Încă o dată felicitări și urări de bine!

Și iarăși, și a treia felicitare: la cei 50 de ani să se adaugă încă foarte mulți, toți buni, un belșug și fericire!

Nu înțeleg ce-mi scrii despre casa părintească. A fost naționalizată? Acum? Doar parcă acreste deposedări au încetat de mult și știam că la vremea sa n-a fost naționalizată.

În ce privește soarta acelor trofee modeste pe care ai bunătatea să le îngrijești, eu sînt de acord să le dăruiesc Asociației Vînătorilor din Cluj. Cred că e prea pretențios să le socotesc ca baza unui muzeu de vînătoare, local chiar, dar ele pot împodobi localul Asociației și apoi, dacă se va face vre-o dată un muzeu pot fi trecute acolo. Cred că Asociația au un local potrivit, unde ar putea fi așezate trofeele, fără să fie prăpădite. Aș vrea să cunosc în această privință situația, apoi părerea dtale și a președintelui. După care aș putea face scrisoarea de donațiune. Deci te rog să îmi dai lămuriri.

În timpul din urmă, s-au rărit drumurile dtale la București, sau doar n-ai avut un sfert de oră liberă ca să-mi faci plăcerea unei vizite. Totdeauna m-am bucurat văzîndu-te și schimbând cîteva vorbe prietenești.

Eu îmi duc tot mai greu povara bătrînețelor. Sufăr mult de dureri în picioare, ceea ce mă face să stau aproape tot timpul – mai ales acum, iarna – în bîrlog. Noroc că încă am cu ce să mă ocup: Pun la punct ilustrațiile unei cărți, care va apare la Ed. Științifică, *Mamifere ale țării noastre (în colaborare cu* prof. univ. ?), apoi am făcut unele note pentru ediția în limba franceză a lucrării *Întîlniri cu animale,* care e sub tipar în Elveția, la o editură mare. Poate voi mai ajunge să le văd tipărite aceste două, ca și cîntecul de lebădă, *Poienița ielelor* – o carte care va apare în editura Albatros.

Te rog să prezinți doamnei mame a Dtale, soției dtale, respectuoasele mele omagii – tuturor alor dtalei gîndurile mele bune.

Rămân al dtale, cu multă prietenie și afecțiune, Ionel Pop.

VI

6.X.1974

Iubite Domnule Șerban,

În cele două săptămîni trecute, am fost și eu în muntele înfiorat de concertul cerbilor... Am fost cu gîndul, cu amintirile. Mi-au revenit peisagii, scene, întîmplări, aducînd parcă ceva din mireasma de atunci. Și – te-am petrecut cu închipuirea pe dta – singurul vînător de cerbi de factura celor de pe vremea mea, pe care-l cunosc. Și mă întreb, oare ai fost? Sau doar s-a repetat ignominia din anul trecut? Aș vrea să aflu.

Am două rugăminți: te rog să mă înformezi dacă filiala A.J.V.P.S. din Cluj are bibliotecă. Dacă are, i-aș trimite cîteva din cărțile mele, cîte le mai am în dublu exemplar.

Apoi: Am, după cum cred că știi, un trofeu de cerb, frumos. L-aș trece filialei. Te rog vorbește cu domnii de acolo, că dacă găsesc ocazia vre-unui camion care vine la București, să aranjeze să ducă aceste coarne.

Îți mulțumesc, amintindu-ți să prezinți omagiile mele Doamnei Mame și doamnei dtale, te salută cu caldă prietenie, Ionel Pop

VII

6.XI.1974

Iubite Domnule Șerban,

Înainte cu vre-o lună – cred - ți-am scris, rugîndu-te de unele lucruri. Lipsa răspunsului îl atribui multelor ocupații ale dtale, ca să nu o pun în sarcina proniei. Sau poate voiai să-mi scrii și despre vînătoarea de capre negre?

Acum vreau să-ți comunic o știre vânătorească, care cred că te va bucura.

În urma unei porunci dată chiar de președintele Ceaușescu, conducerea vânătoarei a luat următoarele măsuri:

1. Nu se mai admit vânători străini să vâneze la noi, sub nici un motiv. (Afară de cei invitați la vânătorile mari, prezidențiale). Deci s-a terminat cu ceata de vînători cu dolari, preferen›iali.

2. Autorizațiile de cerbi, urși, capre negre nu se vor mai da de organele jude›ene, ci de aici, din centru.

3. E oprit exportul de iepuri și potîrnichi.

4. După vânătoarele oficiale, ceilalți vânători vor putea vîna și în rezervații, cu anumite restricții.

5. Se admite vînătoarea potârnichilor, dar numai cu câine și 2 piese pe zi.

Sînt măsuri bune, pe care le vor aplauda toți vânătorii adevărați. (Și în primul rând cei ce râvnesc la cerbi buni).

Te rugam să mă îndrumezi dacă Filiala din Cluj are bibliotecă (cît de modestă). Le-aș trimite cărțile mele și apoi altele cu vânătoare din colecția mea.

Aștept în târziu, informații asupra vânătorilor dtale din toamna aceasta, cerbi și eventual capre negre.

Cu multă prietenie, al dtale, Ionel Pop

VIII

29.XI.1974

Iubite Domnule Șerban,

Îți mulțumesc călduros pentru scrisoarea dtale. Cu pasiune te-am urmat în aventura dtale vânătorească și parcă îți eram chibiț în toate peripețiile. Mi-a făcut mare plăcere citind, așa frumos cum ai descris dtale totul.

Nu scapi de mine! O nouă rugăminte: dta îmi scrii referitor la donația mea de cărți:

„Asociația județeană de Vânătoare și Pescuit sportiv din Cluj, respectiv Filiala municipală Cluj are bibliotecă proprie...”

Acum nu știu: care din două are biblioteca sau dacă sunt contopite. Trofeele eu le-am trimis „Asociației” și cred că tot acolo vor urma să fie și cărțile. Dar vreau să fiu sigur și de aceea te rog, ca în două-trei zile scrie-mi căreia anume să dedic și să trimit (prin dta) cărțile.

Multe mulțumiri și prietenești salutări, Ionel Pop

IX

3.III.1975

Iubite Domnule Șerban,

Revin la vechea problemă, în care ai mai avut bunăvoința să mă ajuți: intenția mea de a trimite pentru Asociația vânătorilor din Cluj o colecție a cărților scrise de mine. Cu oarecare greutate am putut aduna aproape toate (nu se mai află la bibliotecile de aici) și acum le-aș trimite.

Te rog să-mi scrii, cît mai urgent, cum e mai bine, să le trimit de-a dreptul Asociației sau să le expediez pe adresa dtale, cu rugămintea de a le preda.

Regret că am neglijat să văd la TV un film, care – mi se spune – era făcut la Cluj, cu probleme vânătorești. Cine a făcut legenda?

Salutându-te cu multă prietenie, rămîn al dtale, Ionel Pop

X

23.III.1975

Iubite Domnule Șerban,

Potrivit înțelegerii, alăturat trimit scrisoarea către Filială.

Am mai aflat o broșură: *După focul de armă*, pe care nu v-am fost predat-o. O trimit la adresa dtale, recomandat. Te rog să o alături celorlalte cărți ce vei binevoi a preda.

Îți mulțumesc mult pentru interesul și truda dtale prin care mi-ai ajutat să-mi împlinesc un vechi plan și o dorință.

Rămîn al dtale, cu multă prietenie și afecțiune, Ionel Pop

XI

Proces verbal

încheiat astăzi 17 aprilie 1975, între ing. Șerban Alexandru, ca reprezentant al d-lui Dr. Av. Ionel Pop, și Ing. Nic. Toader, Gotea Iuliu, reprezentanții legali AJVPS Cluj, încheiat cu ocazia predării și primirii pentru biblioteca AJVPS Cluj a următoarelor cărți:

1. Întâlniri cu animale, 1972
2. Instantanee din viața animalelor, 1968
3. Întîlniri neașteptate, 1970
4. Unerwartete, 1973
5. Hoinăreli prin natură, 1972
6. De la urs la pănțăruș, 1972
7. Poienița ielelor, 1974
8. Mamifere din România, 2 volume, 1974
9. Vânătorul și natura, 1974
10. Îmi aduc aminte, 1972
11. După focul de armă, 1956
12. Vânători, oameni și câini, 1972
13. Pași prin lumea păsărilor, 1965

Drept pentru care am încheiat prezentul.

Cărțile de mai sus au fost primite la bibliotecă cu actul de recepție Nr. 30/25.04.75

PREDAT — PRIMIT

Ing. Șerban Alexandru — Ing. Nic. Toader I. Gotea

XII

18.V.1975

Iubite Domnule Șerban,

Îți mulțumesc pentru înștiințarea primită ieri și mai ales pentru completarea colecției de cărți – ceea ce eu nu puteam să fac de aici. Continuarea („procesul verbal") nu e urgentă. Sperez că între vânătorii din Cluj se vor găsi câțiva care să citească din acele cărți.

Am și râs, am și pâîns, am și rămas indignat citind aventura dtale din vânătoarea de urși în munte. Nu spun bine: n-am rîs a lor, fiindcă e o rușine pentru organizarea vânătoarei de azi ca un invitat (poate, chiar plătitor) să nu poată fi călăuzit la o bătaie de urși, paznicii necunoscând nici una.

Iartă-mă dacă mă fură amintirea și îmi face plăcere să-mi aduc aminte de bătăile de urși din terenele de vânătoare pe care le onoram.. Bătăi la care și eu, fără călăuză, nimeream cu siguranță, iar paznicii să nu fi putut ajunge la ele... cu ochii închiși. Desigur, erau mult mai multe; un iugăr (?!) aici (e dulce amintirea!), cele care erau mai la îndemînă și le puteam căuta (1-3 ore de mers) de la cabanele noastre de vânătoare. Iată:

I. În terenul de vânătoare de la Valea Frumoasei, pornind de la casa mea de la „Izvorul de argint" (acum îi zice, pozaic, „Casa nr. I"). Bătăi la: Valea Mare (unde l-am dus întâi pe Sadoveanu); Fata (2), Fetița (2), Dindin, Pârîul lacului, Hurdului, Smida mare, Smida mică, Pârâul Gândului, sub Oașa mare (2); pe Pârâul Șerpilor, la locul numit „Tablă" (Eu într-o aventură am aflat ursi după Oașa Mare, la un urs n-am fost cu pușca nici eu, nici alții .De la cabana din Căzile și pentru a ajunge ușor la 5 bătăi, de la cea din Gotu la 3 (Coman, Vîlceag și Spinarea Cățelei). De la cabana de pe Curpăt la alte 3 bătăi bune, de asemnea de la Tăstătoiu(?) la 2 sau 3.Aveam o hartă vânătorească a terenului, pe care erau arătate bătăile urmate.

II: Terenul Sovata. O bătaie vestită lîngă cabana Trăznita (ungurește îi și spune Dürgöhàz); una la Lespezi, două în apropierea cabanei de la Creanga Mare, una la izvoarele Inholului, două dincolo de rîul Sovata pe coasta întinsă, una la „Fagul rotund" (Iderek bük).

III. Terenul Praid, Joseni. Ciudat : tocmai în cabana muntelui Parâng, lângă Oașa, o bătae bună. Convoi, pe jos, trecem șoseaua. Era una pe dealul Coprinsului (Kogazohus), două pe Borzant, una pe Bogdan, una întinsă și cu mulți pe Creanga Albă, una pe Bacta, în partea de jos a terenului.

Voi muri sub divin cer! Dar toate sigure precum cea a noastră și a paznicilorcare nu lipseau și se întorceau acasă mulțumiți). Aveam de unde alege, dupăputerile vânătorilor, după numărul urmașilor, după puteri (Eu eram îndrăgostit de bătăile de pe muntele Fatei și cea de laPîrîul dracului.Pe Hurdulăm am fost numai odată; era foarte greu de urcat, ca pe pereteStând cîte 7-10 zile în teren, puteam căuta mai multe bătăi(fără să împușc un singur cocoș-excepție o pasăre la focuri, la Creanga Albă!) Acum nu mai știu ce e pe la acele terene de vânătoare. Din vechii noștri paznici mai trăiesc 3, care îmi scriu uneori.

Iartă, dragă domnule Alexandru, că te-am plictisit cu acesdte pomelnice (mai ales fiind scrise atât de greu de descifrat).

Cu omagii doamnei Mame, doamnei soții a dtale, îți rămân bun prieten (cu mult mai bătrân), Ionel Pop

XIII

26.VIII.1975

Iubite Domnule Alexandru,

Îți mulțumesc călduros pentru aducerea aminte, pentru buchetul de bujori – chiar dacă ei erau numai ilustrați. Mi-am amintit zilele bune pe care le-am avut și eu, încântându-mă în peisagele făgărășeni, de postăzile de bujori în floare de câte un ciopor de capre negre.

Dar m-a întristat știrea că ți s-a refuzat autorizația pentru cerb. M-a întristat și pentru dta, cu pierderea de nădejde și iluzii – dar și pentru stupiditatea măsurii. Ce minunat era când aveam terenele de vânătoare, stăpânite și îngrijte lung șir de ani, în care mergeam, eu și oaspeți ai mei, fără a avea nevoie de altceva decît de permisul numeric –obținut automat, cât indicam eu" Ai dreptate: cerbi se vor împușca de cei favorizați. Și apoi, de-a valmă, fără alegere, cu ciute și viței, pentru peun, dar în grija pădurarilor.

Nu pot înțelege o asemenea măsură. Că, temporar, nu se vor admite străini, poate e o măsură bună, - dar să oprești și vânătorii noștri – e o aberație. Va fi o perdea pentru braconieri – cei cu portarme și cei fără.

Sperez să te poți recompensa cu vânătoare de capre negre. De ai putea obține un permis pentru Valea Sînbetei ?

Sărut mâinile doamnei Mame și doamnei, soției a dtale, și te îmbrățilez cu multă prietenie, Ionel Pop

P.S.: Știi că a murit bătrânul Soineanu- pe activitatea lui se leagă o epocă frumoasă a vânătoarei de la noi. A fost un om vrednic, foarte educat și binevoitor – pe lângă că era pasionat pentru înaintarea și înobilarea vânătoarei de la noi.

XIV

13.IX.1975

Iubite Domnule Șerban,

După primirea scrisorii dtale, am voit să mă documentez mai bine referitor la situația vânătoarei de cerbi. Astfel, l-am căutat pe Inginerul Cotta, care e între cei mai informați, fiind și vice-președinte al A.J.V.P.S. Spre surprinderea mea, el mi-a spus că nu e o opreliște generală și m-a îndrumat să citesc în nr. 8(August) a.c. al „Vînătorului" pe pg. 2, articolul președintelui A.J.V.P.S., care lămurește precis situația. Deci, de acolo poți și dta să vezi ce și cum. În tot cazul, refuzul primit de dta ni se pare un abuz. Dar ce se mai poate face acum,

cînd e în plin sezon? Memoriul dtale, atât de logic, nu mai poate avea efect practic. Totuși, după articolului Fluieșel, ar trebui să le adresezi o scrisoare aspră! Eu nu știu de ce e atâta minciună în lumea noastră.

Rămâne deci, pentru dta, nădejdea caprelor negre. Măcar acolo să ai o frumoasă recompensă pentru pierderea sezonului de cerbi.

Te salut cu multă prietenie, Ionel Pop

XV

9.I.1976

Iubite Domnule Șerban,

Cu multă plăcere am citit scrisoarea dtale și îți mulțumesc pentru ea și pentru bunele urări de noul an. Vă urez și eu – întregei familii – un an - și mulți înainte – buni, îmbelșugați în bucurii și satisfacții.

M-a interesat mult relatarea referitoare la odiseea dtale vânătorească. Într-adevăr, e de necrezut și și mai puțin de admis, ca unui vânător de talia și caracterul dtale (nu-ți fac complimente!) să i se refuze posibilitatea de a vâna cerb, capră neagră. Dacă dta ai fi un pușcaș gata să omori pentru a îndeplini vre-un plan de carne, desigur că ai avea permisiunea. (Așa cum o are un cunoscut al meu de aici, care, „pentru selecție" împușcă pui de căprioară în fiecare an, aici, în jurul Bucureștilor!) Poate, deocamdată, vei trece la vânătoarea cu aparatul de fotografiat – având și în felul acesta prilejul de excursii și încântări în munții cu vânatul mare..

M-am minunat și de ingeniozitatea cu care a fost reglementată vânătoarea la iepuri. Un vânător de aici mi-a spus că el merge la vânătoare în buzunar cu un cântar (cu spirală), ca să cântărească iepurele pe care îl cumpără, dacă nu împușcă trei. În loc de veselul tablou de la sfîrșitul vânătoarei, se face contabilitate, cântăriri, vânzare, plată - și fericitul vânător vine acasă cu un iepure! E tare frumos și se încadrează în imaginea încântărilor vânătorești. Dar oare de ce să nu avem și un asemenea motiv de ilaritate în legătură cu vânătoarea? Cred că se va reveni asupra acestei reglementări ciudate.

Interesante, foarte interesante observațiile dtale cu cerbul, urșii, râsul. M-am bucurat mult că paznicul n-a făcut hoit din mama-râsoaică! Socotesc că e o crimă prigoana care se duce împotriva râșilor. Rezultatul va fi stîrpirea și la noi a a acestui minunat animal, care aici, în Carpații noștri, își bate lupta pentru existență în hotarul lui dinspre apus. Mare pacoste este e pentru vânătoarea noastră că toate se văd numai prin prisma kilogramelor de carne!

Am aflat cu întristare trecerea din viață a lui Zeno Miculescu. L-am urmărit și l-am apreciat, ca om, ca specialist. Voi arăta condoleanțele mele. Zilele trecute a murit Doctorul Tudor Agârbiceanu – o mare pierdere pentru familie, pentru corpull medical. Aș scrie câteva cuvinte doamnei Agârbiceanu – mama, dar nu-i știu adresa (și nici numele mic). M-ai putea lămuri?

Te rog spune tuturor ai dtale gândurile și urările mele bune și primește o îmbrățișare, ca de la un unchi bătrân, care te are la inimă.

Ionel Pop

XVI

16.V.1976

Iubite Domnule Șerban,

Zilele trecute a venit la mine Dl. Popescu de la A.J.V.P.S spunându-mi că a sosit de la Cluj un camion cu trofeele dtale, destinate expoziției din Cehoslovacia și că va duce pentru filiala de acolo trofeul de cerb care mai există la mine. A și prezentat o autorizație de la filiala Cluj. M-am bucurat mult, dar bucuria mea a fost de scurtă viață: șoferul a refuzat să ducă coarnele pretextînd că au de dus la Cluj marfă multă.

Tare aș dori ca acest trofeu, poate cel mai bun al meu, să ajungă la Cluj. Te rog vorbește la filială să aranjeze cumva transportul, în vre-un camion care vine aici.

După ce coarnele au stat multă pe balconul de aici la soare, s-au cam înălbit. Dta ai avut bunătatea să-mi promiți că le vei trata cu hipermanganat ca să primească culoare frumoasă.

Aș vrea să am știri (bune!) de la dta.

Îți rămân cu multă prietenie și afecțiune, sărut mîinile doamnei Șerban-mama și doamnei Șerban-soția.

Al dtale, Ionel Pop

XVII

27.VIII.1976

Iubite Domnule Șerban,

De ziua dtale onomastică (mi se pare că luni e Sf. Alexandru), îți doresc din toată inima viață lungă, fericită, împreună cu întreaga dtale familie.

Și te salută, cu multă afecțiune, Ionel Pop

P.S.: Oare cum am face ca să ajungă la Cluj trofeul de cerb care mai e la mine?

XVIII

20.IX.1976

Iubite Domnule Șerban,

Ca și toate scrisorile de la dta, și cea primită ieri, mi-a făcut mare plăcere și îți mulțumesc pentru ea.

Prietenește, și fără nici o răutate, te invidiez pentru frumoasele ture făcute în vara trecută și mai ales pentru cea din munții Făgărașului, pe care odinioară umblam și eu și de care mă leagă atâtea amintiri bune. Mă bucur că în dta văd un hoinar cu pușcă și fără pușcă, călăuzit de aceleași sentimente și priveliști, de aceeași aplecare față de natură, care m-a dus și pe mine de mână. Mulți ani buni înainte, și școală bună pentru scumpii dtale copii.

Pe când va sosi la Cluj scrisoarea mea, dta probabil vei fi deja la munte, ascultând cerbii. Vei fi până la urmă, desigur.

Poate ai văzut din gazete că s-a redactat la Minister proiectului unei noi legi a vînătoarei. A.J.V.P.S nu a avut nici o contribuție la elaborarea legii și a fost surprinsă conducerea de știrea din copertă. Deocamdată puțin se știe despre textul legii proiectate. Am aflat două-trei lucruri care ne interesează mai de aproape. Întîi: de acum autorizațiile pentru cerb, urs, capră neagră (și probabil căprior) se vor da exclusiv de Minister. Probabil va da delegația, doar nu va putea personal să examineze toate cererile, și chiar și numai să semneze toate autorizațiile (și refuzurile). Pentru toamna aceasta nu se dă nici o autorizație la cerbi. (Poate la ciută, de dragul „planului"). Așa că și dta poți să-ți apleci dictonul vechi. : „Solanum mizerum socios habuem malorum", mângîindu-te (dacă e posibil) cu faptul că ai tovarăși în opulențe..

Rostul măsurii acesteia nu-l înțeleg.

O dispoziție de care m-am bucurat că o fixează legea e că râșii sînt protejați, împușcarea suprimarea lor numai cu permisiune specială. Iată că am și eu o satisfacție. De vre-o 20 de ani mă străduiesc să arăt ce crimă se face prigonindu-se râșii de la noi. În mai multe articole, recenzii etc. din „Ocrotirea vînătorii" am atacat tema. „Revista vînătorilor", acum vreo 15 ani, m-a făcut și prost, și nepriceput în urma unui articol pentru râși. Bine că în fine s-a făcut opreliștea.

Altă dispoziție bună e punerea sub strictă ocrotire a *tuturor* speciilor de păsări răpitoare, fără nici o excepție. De altă parte se admite unblătoriul ciorilor, a țărcilor și... a gaițelor. Bietele gaițe!) Dar cine va citi va vedea și va studia textul legii după ce va fi adoptat,„cu unanimitate", fără modificări, desigur.

Tare aș dori ca acest trofeu de cerb care mai e la mine, să ajungă la Cluj, lângă celelalte. În dta am nădejde că vei aranja cumva transportul și apoi vei face toaleta trofeului. A stat

ani de zile în balcon , în soare – e albit, murdar. Dta știi cum să-l... aranjezi etc. și faci acest serviciu bătrînului vînător-pictor, care nu mai are răbdare de așa ceva. În urbe îmi trece o zi după alta, în aceeași monotonie a sfârșitului (și cu multe mizerii, pe care mi le face scumpul proprietar al apartamentului în care m-a eșuat soarta, după ce am fost scos din casa mea, dobândită cu multă trudă și muncă cinstită. Dar „Domnul a dat – Domnul a luat..."

Te rog tălmăcește tuturor ai dtale gâîndurile mele bune, urări de sănătate.

Și îți rămân cu multă afecțiune și prietenie, Ionel Pop

XIX

3.XII.1976

Iubite Domnule Șerban,

În sfârșit azi am putut trimite trofeul de cerb pentru filiala din Cluj. A venit o delegație de la dl secretar A.J.V.P.S Iuliu Gotea, șoferul Pușcaș Ion, și l-a ridicat.

Te vei îngrozi în ce stare e trofeul. Nu e de mirare: vre-o 20 de ani a stat în soare și în ploaie pe balcon, la discreția vrăbiilor. Te rog din nou să ai bunătatea să-i face toaleta, așa ca să fie prezentabil. Culoarea brună a coarnelor se poate obține tratându-le cu Kolimpermangen, iar osul tăiat cu oligurat. (Dta știi mai bine decît mine.) Îți mulțumesc multă pentru prietenescul serviciu.

Nu cred să fi primit autorizație nici pentru capre negre. Păcat! Așa, doar mărunțiș te mai poate face vânător.

Îți rămân cu multă, afectuoasă prietenie, Ionel Pop

XX

8.I.1977

Iubite Domnule Șerban,

Îți mulțumesc pentru bunele urări. Din toată inima vă urez, tuturor ai familiei dtale, toate cele bune pentru anul nou și pentru mulți înainte.

E minunată fotografia cerbului vânat... cu aparatul fotografic. Va fi și aceasta o amintire dragă pentru dta; alăturea de amintirea epocei în care bunii vânători de cerbi au fost cu armele încătușate. Bine că ai apucat să dobândești acele minunate trofee. Dar, sânt sigur că în vreme li se vor alătura altele tot atît de splendide, mai splendide chiar. Măsurile excesive nu au viață lungă. Același lucru și referitor la caprele negre. Se sare peste cal. Ai dreptate în ce privește războiul lupul împotriva lupilor. E o cruntă aberație, fără a se ține seama de înmulțirea biologică a lupilor și că ei, chiar și la noi, au nevoie de o oarecare protecție pentru a rezista. Pildele din alte țări, odinioară bogate în lupi, apoi acțiunile din străinătate pentru salvarea lupilor, vor avea cu vremea efecte și la noi. Să ne aducem aminte de progresul ce s-a făcut: rând pe rând s-au trezit „vânătorii turbați" și au inițiat războaiele împotriva pelicanilor, apoi a stârculor, apoi a vulpilor, apoi a râsului, apoi a păsărilor răpitoare. Ve veni vremea și lupului, care a mai rămas în bătaia puștilor fără primă. (Ursul e în bun loc!). De altfel, în numărul viitor al revistei „Ocrotirea Naturii" va apare un articol al lui Filipașcu, pledând energic pentru ocrotirea lupilor de la noi. E un început bun, mai ales că va apare în revista patronată de Academie. Va mai trece vreme până când strașnica revistă „Vînătorul" va îndrăzni să continue. Dar mai sânt și alte publicații de mare tiraj care desigur vor da loc unor noi intervenții similare.

Legea va avea, cred, un prim rezultat:: mulți vânători vor atârna pușca în cui și vor renunța la vânătoarea polițienească, prinsă în cătușe. Și, apoi, se va înteți braconajul. Dar sânt sigur că după câțiva ani de experiență și trezirea la realitate, va apare o altă lege a vânătoarei. Voi o veți ajunge!

Îți mulțumesc mult că îți vei lua din timpul dtale puțin ca să doftorești bietul meu trofeu de la Praid. Aș vrea să-l știu cât de curînd alături de celelalte.

Vă rămân tuturor din familia dtale, cu multă stimă și afecțiune și te îmbrățișez cu drag,

Ionel Pop

XXI

8.IV.1975

Iubite Domnule Șerban,

A fost o pură plăcută surpriză primirea celorlalte cărți. Vă mulțumesc asemenea pentru prea delicatul și prietenescul gest. Cu poșta de azi le-am înmânat, scriind pe deplin obișnuita formulă-dedicație.

Acum, cred că vei putea prezenta colecția de cărți Asociației, explicând și planul celor două volume.

Încă o dată mulțime de mulțumiri și caldă prietenie, Ionel Pop

XXII

7.I.1978

Iubite Domnule Alexandru,

Mă grăbesc să-ți răspund la scrisoarea primită ieri.

Sânt foarte afectat de suferința venerabilei doamnei Șerban și de suferința voastră, a celor iubiți și iubitori. Îmi aduc aminte de calda prietenie pe care o avea scumpa, neuitata mea Margareta, pentru colega ei, Mama voastră. Dee Dumnezeu să refacă deplin, și să vă aibă mulți ani în jurul ei. M-au interesat mult veștile vânătorești, pe care mi le comunici.

Regret că n-am citit articolul dtale din „Vînătorul" Nr. 9/1977. Numai rar îmi cade în mînă câte un număr. Abonarea nu se poate face pentru cei ce nu sânt membrii în filiale (!), iar la librării se găsește rar. Aș vea mult să citesc articolul, și voi ruga pe Cotta să-mi împrumute numărul respectiv, ce desigur are colecția. Dar mai mult m-ar interesa ceea ce a radiat „cenzura" revistei. Voi ști că în acele pasagii e sâmburele gândirii și esența articolului. Astfel, dacă poți, trimite-mi un text necastrat. De altfel, bănuiesc care era tendința dtale, întrezărind-o chiar și din cuvintele scrisorii.

Mă declar de pe acum cu totul de acord și în privința lupilor. Revista pariziană „Le plaisir de la chasse" mi-a cerut un articol despre cerbul carpatin românesc. A apărut în nr. 9/977 un studiu destul de amplu. Aud că a fost mult apreciat. Prezentând particularitățile cerbilor noștri, între altele, am insistat asupra importanței prădătorilor mari, în special al lupilor pentru menținerea calității cerbilor noștri. Apoi, am avut critică față de goana după „record mondial". Ceea ce e de însemnătate nu e un trofeu excepțional, rezultat dintr-un noroc vânătoaresc sau din hrănire artificială, ci clasa generală a cerbilor din deplină libertate, din nefalsificată sălbăticiune ce se află într-un anumit teren, regiune. Goana după acel „record mondial" duce la rezultate depravatoare, duce la măsuri arbitrare (și ridicole), scoțând din frumusețea și adevărata natură a vînătoarei. Dovada care va deveni celebră e ceea ce se întâmplă la noi cu vânătoarea de cerbi, cînd s-a organizat o adevărată companie în țară, pentru... cel ce va găsi cel mai râvnit „pentru prestigiul țării". Oare nu se înecă în ridicol o asemenea acțiune? Să nu mai vorbim! E ridicol – dar e și foarte trist!

Te felicit pentru „Vânătoarea fără pușcă" de pe la Tușnad și Măcăiești(?) Observațiile dtale sânt toate atât de prețioase, ca și un trofeu excepțional. Costatarea identității ale unor cerbi văzuți anul trecut și acum, e foarte însemnată. Și în urma faptului că ei ș-au ținut locul de trai neschimbat; și apoi pentru comparația coarnelor, pentru influența unei primeniri puternice.Ești obligat să scrii despre aceste asemănări. Eu aștept cu interes fotografiile promise.

Compararea scrisului dtale ( ) să nu-ți facă sînge prea rău. Așa e cântecul, așa trebuie să jucăm. Am prezentat la editura Eminescu (la cererea lor!) o carte-manuscris (O poemă cu râu) primită cu entuziasm. Apoi a venit redactorul de carte și a tăiat vre-o 50 de pagini-fiind „crticice" sau cu teorii neacceptate de oficiali.. După lupte...homerice am putut salva vre-o 30 de pagini. Totuși, au fost eliminate lucruri la care țineam. Depășirea mai multă, cartea nuar fi apărut. Cred că în 3-4 luni va fi pe piață.

Te felicit pentru excursia din Retezat, mai ales că ai ajuns să fii însoțit de fiul dtale, învățăcel. (Făgărașul a ajuns sub lacăt, în loc să fie bucurie și satisfacție pentru mulți vânători români).

Iubite domnule Alexandru, dorindu-vă tot binele, te asigur de aprecierea și prietenească dragoste a mea și te rog prezintă doamnei Mame – dacă se poate – urările mele de însănătoșire.

Al dtale, Ionel Pop

P.S.: Trofeul de la Praid a ajuns oare în colecția de la Filială?
P.S. 2: Iartă caligrafia mea imposibilă de descifrat!

XXIII

21.II.1978
Iubite Domnule Alexandru,
Dintr-o scrisoare primită azi am aflat că iubita voastră mamă, atât de distinsa și venerată doamnă Marioara Șerban, s-a stins din viață.
Sânt alăturea de voi în marea voastră durere. Dumnezeu să-i dea fericirea veșnică.
Rămân al vostru cu multă afecțiune, Ionel Pop

A SCRIE ȘI A CONTRA-FACE ISTORIE ÎN ROMÂNIA ANILOR '80 AI SECOLULUI TRECUT. CÂTEVA CONSIDERAȚII

Gabriel MOISA*

WRITING AND INVENTING HISTORY IN ROMANIA OF THE 1980'S. A FEW REMARKS

Abstract

History, as a field of study, represents a fundamental direction of what means charting human features. The lack of historical perspective, not knowing the context or worse, deliberate manipulation may frequently lead to statements that are disturbing for the historian. However, this would not be a disaster since the specialist disposes of the necessary antidote to set things straight. What is even worse is the major impact on the society and how society is informed with direct negative consequences on the perception of the reality and of the world around. Manipulation has always been present in the field of history, but the phenomenon has taken a terribly interesting and particularly acute turn during the last century.

Keywords: History, historiography, falsification of history, manipulation, 80s of Last Century.

Istoria, ca domeniu de studiu, reprezintă o direcție fundamentală din ceea ce înseamnă trasarea caracteristicilor umane. În general, chiar dacă nu se recunoaște, toate disciplinele socio-umane gravitează în jurul istoriei. Ele, afirmă Bogdan Murgescu, *„ar fi practic lipsite de materia primă necesară elaborării și verificării teoriilor lor. În măsura în care aspiră ca constructele lor teoretice să aibă vreo legătură cu realitatea și să nu fie simple modele ideale suspendate în cer, și economiștii și sociologii și politologii și toți ceilalți reprezentanți si disciplinelor socio-umane trebuie să pornească de la experiența trecută a omenirii"*[1]. Este cauza pentru care disciplina noastră simte un anumit disconfort uneori în raport domeniile apropiate amintite, atâta timp cât acestea nu țin cont de părerea specialistului în istorie. Lipsa perspectivei istorice, necunoașterea contextului sau cel mai grav, manipularea intenționată, conduc nu de puține ori la afirmații deranjante pentru istoric. Aceasta nu ar fi însă un dezastru deoarece specialistul are antidotul necesar îndreptării lucrurilor. Ceea ce este și mai grav este impactul major avut asupra societății și a modului în care aceasta este informată cu consecințe nefaste directe asupra modului de percepție al realității și lumii în care evoluează.

Manipularea în domeniul istoriei a existat întotdeauna însă fenomenul a căpătat o întorsătură acută, teribil de interesată și deosebită în cursul ultimului secol[2]. Una dintre formele cele mai agresive ale manipulării este reprezentată de falsificarea istoriei.

* Universitatea din Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, gabimoisa@hotmail.com.

[1] Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000,* Editura All Educațional, București, 2000, p. 15.

[2] Jean Sevilla, *Incorectitudinea istorică*, Editura Humanitas, București, 2012, p. 11.

Ultimul secol a atins însă apogeul din această perspectivă. În funcție de natura lor, toate regimurile politice, fie ele totalitare sau democratice, au atentat, unele grosier (cele totalitare), altele mai delicat și mai insinuant (cele democratice), la pudoarea istoriei, în funcție de interesele de moment. De menționat încă dintr-un început că, cu puține excepții, nu istoricii sunt cei care manipulează. De fiecare dată, cei care fac asta se află în domenii apropiate precum politica, științele politice, științele comunicării, jurnalism, etc Istoricul onest nu renunță la instrumentele sale de lucru ceea ce îl împiedică sa distorsioneze deliberat consecințele cercetării. Dacă renunță la aceste instrumente, renunță și la meserie și, deci, nu mai este istoric, ci eseist, specialist în comunicare, ziarist sau orice altceva.

Este lesne de înțeles de ce regimurile totalitare au acordat o atenție deosebită cercetării și scrierii istoriei și, mai apoi, aducerii variantei oficiale la cunoștința marelui public. Venit de nicăieri, regimul totalitar, fie el comunist sau de sorginte nazistă, avea nevoie de legitimare, de suportabilitate din partea unor cetățeni obligați în permanență să trăiască în viitor, iar pentru aceasta erau nevoiți să suporte vicisitudinile prezentului cauzate de un trecut nefast, desigur, în cea mai mare măsură. Aspectele pozitive ale trecutului erau extrem de selectiv analizate astfel încât să slujească prezentului și să nu poată aduce nici un prejudiciu unui viitor bine conturat ideologic dar totuși destul de incert. În cadrul unui asemenea tip de regim exista un singur punct stabil: viitorul. Acesta era creionat ca fiind unul perfect. De acolo trebuia să se pornească în prezentarea prezentului și mai mult în rescrierea trecutului astfel încât acesta, trecutul, să fie demn de viitorul luminos spre care societatea se îndrepta.

În ultimii ani ai regimului totalitar românesc se realizează o reașezare (a câta în comunism?) a priorităților istoriografice, consecință nu a libertății de exprimare ci a noilor comandamente ale puterii. Nuanțe noi prind contur din ce în ce mai evident, iar lucrările științifice primesc în obrajii lor pigmenți care au lipsit până spre mijlocul anilor 1960. Sunt reevaluate momente importante ale istoriei naționale, în timp ce altele sunt lăsate deoparte. Este re-redescoperit Mihai Viteazul și actul său, momentul pașoptist și cel al Unirii Principatelor Române la 1859 dar și Unirea cea Mare din 1918, aceasta din urmă fiind abandonat vreme de 20 de ani de istoriografia română până în 1968. Slavii sunt uitați și ei, în schimb sunt revizuiți dacii și romanii. Foarte important este faptul că în această perioadă sunt redescoperite valențele critice ale istoriografiei românești în dialogul din ce în ce mai strident cu istoriografiile maghiară și sovietică. Toate aceste accente corespundeau nuanțelor din politica externă românească vis a vis de Ungaria și URSS. Afirmații imposibile în anii 1950 devin posibile în anii 1980, astfel că pe nimeni nu mai miră în mod deosebit când, în 1988, Valeriu Florin Dobrinescu afirmă într-un volum foarte actual și astăzi că Republica Sovietică Socialistă Moldovenească este de fapt Basarabia românească furată României în urma pactului Ribbentrop-Molotov[3]. Nimic însă din toate acestea nu se datorește libertății de exprimare ci este rezultat al unei utilizări în fază acută a istoriei ca instrument politic și de propagandă.

Pe același palier putem discuta și despre existența unui ev mediu în „continuă mișcare" în anii 80 ai secolului trecut când nuanțele acestuia se modifică aproape de la un an la altul în funcție de nevoile curente ale regimului în raport cu publicul larg. Printre variantele cele mai facile de contaminare a lumii obișnuite cu discursul oficial erau fie cinematograful – și aici avem numeroase exemple de valorizare a istoriei prin intermediul acestuia – fie muzeul, instituția unde se intra în contact direct cu istoria în varianta sa oficială. Mai multe documente elaborate la nivelul Comitetului Central al Partidului Comunist Român iterează faptul că cel mai înalt for de partid era interesat și atent la ceeea ce se transmitea marelui public până la cel mai mic detaliu. Tocmai de aceea se poate spune că toate epocile istorice sunt pătrunse de o mare *neliniște* generată de nuanțele ideologice ale anilor 80. Trecutul devine brusc *neliniștit* precum un organism viu în fața unui pericol iminent. După o perioadă de relativă acalmie consemnată între anilor 60 și sfârșitul anilor 70, absolut toate epocile istorice erau din nou vulnerabile în

[3] Valeriu Florin Dobrinescu, *România și organizarea postbelică a lumii 1945-1947*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1988, 268 p.

fața amprentelor ideologice. Pe măsură ce criza social-politică și economică a României anilor 80 se adâncea recursul la propagandă și ideologie devine tot mai prezent. Chiar dacă ne aflăm cu câteva luni înainte de căderea regimului comunist sau poate cu atât mai mult, atenția acordată manipulării prin intermediul istoriei în folosul regimului, este extrem de prezentă. Cum altfel putem interpreta *„Nota privind actualizarea muzeelor de istorie"* elaborată de Secția de Propagandă și Presă a C.C. al P.C.R la nici mai mult nici mai puțin decât 20 februarie 1989. Astfel, se spunea acolo, *„în lumina tezelor, ideilor și orientărilor cuprinse în expunerea secretarului general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, la Ședința comună a Plenarei C.C. al P.C.R., a organismelor democratice și organizațiilor de masă și obștești din 28-30 noiembrie 1988, urmează să fie actualizate expozițiile de bază ale muzeelor de istorie..."*[4]. Nimic nu era lăsat la voia întâmplării, iar pentru ca totul să fie clar se dădeau indicații precise tuturor muzeelor României legate de cum anume trebuiau să arate noile expoziții. Astfel, se spune, *„La deschiderea expoziției se va expune textul: Pe teritoriul de astăzi al patriei s-au succedat mai multe forme, toate orînduirile sociale - comuna primitivă, sclavagismul feudalismul – și, apoi, societatea capitalistă, iar acum ne aflăm în etapa superioară a societății socialiste"*[5].

Este surprinzător modul în care politicul era atent la nuanțele epocilor astfel încât acestea să nu iasă din cadrele acceptate. Acest fapt este reliefat de numeroasele tematici, adrese de completare a tematicilor, note privind actualizarea muzeelor de istorie etc. care să fie „corespunzătoare". Tocmai de aceea putem vorbi în acest caz și de un ev mediu în continuă mișcare ca urmare a ritmului în care perioada suferea din punct de vedere interpretativ.

Într-un alt document, intitulat *Tematica cadru pentru muzeele județene de istorie*[6], de aceași Secție de Propagandă și Presă a C.C. al P.C.R, datat la 19 aprilie 1985, erau trasate textual accentele referitoare la evul mediu care trebuiau neapărat vizibilizate pentru public.

Încă dintru început, în spațiul consacrat indicațiilor referitoare la evul mediu, descoperim o idee forță agreată de regim în anii respectivi anume *„dezvoltarea unitară a poporului român în epoca feudală"*[7]. Din start erau precizate liniile de demarcație pentru modul în care urma să fie transmis publicului ideea de unitate medievală a românilor. Pentru început expoziția urma să stabilească fără nici un dubiu faptul că în secolul al IV – lea poporul român era un corp bine definit din toate punctele de vedere. Pentru aceasta urmau a fi expuse artefacte care să dovedească o cultură materială unitară la nivelul întregii țări, o cultură spirituală în același sens – acest aspect fiind argumentat între altele cu prezența creștinismului în secolul IV în arealul întregii Românii actuale -, iar pentru a demonstra existența unei continuități clare argumentul suprem era cel al expunerii unor dovezi care vorbesc despre existența *„romaniilor populare"*[8] în peisajul național românesc din secolul XX. În paralel era subliniată necesitatea prezenței unei hărți a arealului românesc din secolele IV-XI în care să fie prezentată *„migrația unor populații pe teritoriul României până în secolul al XI-lea"*[9]. Lăsând deoparte faptul că sintagma *„teritoriul României până în secolul al XI-lea"* este impropriu a fi utilizată pentru primul mileniu, faptul că se insista subdiacent cu prezența unei hărți a drumului parcurs de migratori venea să argumenteze prin pasaje preluate din directive ale Comitetului Central al Partidului Comunist din România faptul că populația românească era deja în acest areal în momentul venirii migratorilor. Vizitatorul rămânea astfel cu ideea clară că românii erau aici în momentul în care migratorii au sosit în acest areal geografic. Trebuie să recunoaștem însă că modaliatea de rezolvare a chestiunii continuității în primul mileniu este destul de imprimabilă în conștiința celui care urmărea noua exprimare muzeografică. Problema majoră care iese din acest context se leagă de

[4] *Nota privind actualizarea muzeelor de istorie, C*olecția de istorie a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, inv. 8692, f. 1.
[5] *Ibidem.*
[6] *Tematica cadru pentru muzeele județene de istorie,* Colecția de istorie a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, inv. 8692.
[7] *Ibidem*, f. 3.
[8] *Ibidem.*
[9] *Ibidem.*

argumentele aduse, provenite aproape exclusiv din documente de partid, care aruncau în derizoriu o explicație istorică. Astfel, un fenomen istoric real, prezența românilor în acest spațiu după retragerea aureliană este atacabil atâta vreme cât argumentele științifice sunt lăsate la o parte. Ori, asta înseamnă a face nu servicii ci deservicii istoriografiei române, întrucât acest tip de argumentație este oricând atacabil și decredibilizant pentru cititorul profesionist neutru.

Conform acestei tematici concepute la Secția de de Propagandă și Presă a C.C. al P.C.R un alt moment care trebuia lămurit era cel al existenței *„primelor formațiuni statale românești*[10]*„* și, mai ales, având în vedere perioada în care este realizată aceasta, *„lupta pentru apărarea neatîrnării"*[11]. Argumentarea urma să se facă cu ajutorul unei hărți în care să fie consemnate *„primele formațiuni statale feudale românești - sec. X-XIII"*[12] alături de care trebuia subliniată *„cucerirea Transilvaniei și colonizarea secuilor și sașilor de către regalitatea maghiară"*[13]. Aici este semnalată necesitatea accentuării în cadrul expoziției a unui moment dedicat *„statului feudal românesc independent"*[14]. Accentul era pus în tematică pe constituirea *„statelor feudale românești Țara Românească, Transilvania, Moldova și Dobrogea"*[15]. Pe lângă terminologia interesantă utilizată nu putem să nu sesizăm inclusiv o încercare de ierarhizare în preferințele ideologiei oficiale a provinciilor românești. Observăm că Transilvania este bine plasată în acest clasament, imediat în urma Țării Românești dar înaintea Moldovei și Dobrogei. Acesta poate fi și un indicator al faptului că istoriografia românească avea la mijlocul anilor 80 un dialog foarte tensionat cu cea maghiară legat de Transilvania. Această realitate urma să fie vizualizată printr-o hartă care să stabilească clar, prin culori edificatoare dimensiunea țărilor române *„neatîrnate și independente"* în secolele XIV-XVI, inclusiv Transilvania.

Observăm, de asemenea, un limbaj specific inclusiv liderului politic român din anii 80, o terminologie transpusă, iată, la începuturile evului mediu românesc. Termeni precum neatîrnare a țării, independență națională deplină etc. erau folosiți uzual în discursurile oficiale ale anilor 80.

Un spațiu aparte urma să fie gestionat de muzeografi în zona secolelor XIV-XVI. Aici trebuia realizată o anume amprentare cu aspecte locale a expoziției, deși „tematica cadru" urmărea să realizeze instituții muzeale de istorie cu un caracter „unitar" la nivelul întregii Românii. Era singurul segment în care se lăsa muzeografului local un minim spațiu de manevră unde să realizeze o infuzie de date cu specific medieval local.

Nici aici nu era lăsat însă nimic la voia întâmplării. Sala sau sălile dedicate acestui moment trebuia neapărat să urmeze un anume tipic general impregnat desigur cu amprente locale. Astfel pentru început trebuia scris neapărat *„Județul.....în sec. XIV-XVI"*[16], locul lăsat liber în care trebuia trecut numele județului era *contribuția* fiecărui muzeu județean în parte. Totul era apoi circumscris reliefării rolului țărănimii în aceste secole și abia în subsidiar a celorlalte entități sociale. Peste tot era semnalată dimensiunea dezvoltării economico-sociale a țărilor române în aceste secole insistându-se, desigur, în primul rând pe *„rolul țărănimii în istoria medievală a poporului român"*[17] și pe ocupațiile acestora agricultura, creșterea vitelor și abia în al treilea rând pe meșteșuguri. Trebuiau neapărat semnalate, apoi, ca un specific local, *„prima atestare documentare a județului....."*[18] și *„primele atestări documentare ale principalelor localități din județ"*[19], vizitatorii locali trebuind astfel să afle despre vechimea lor în zonele de baștină.

Cu aceste aspecte se termina spațiul de manevră pentru muzeograful local, totul

[10] *Ibidem*, f. 4.
[11] *Ibidem.*
[12] *Ibidem.*
[13] *Ibidem.*
[14] *Ibidem.*
[15] *Ibidem.*
[16] *Ibidem.*
[17] *Ibidem.*
[18] *Ibidem.*
[19] *Ibidem.*

reintrând pe făgașul ideatic centralizator. Expozițiilor din toată țara le erau trasate coordonate precise de realizare unitară, astfel că trebuiau să reflecteze textual *„legăturile economice dintre țările române"*[20] și situația țărănimii dar și marile mișcări sociale. La acest din urmă capitol, toate expozițiile aveau obligația de a reflecta două asemenea evenimente, este vorba despre *„răscoala de la Bobîlna din 1437 și războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja din 1514"*[21]. De remarcat aici din nou terminologia utilizată în cazul lui Gheorghe Doja, mișcarea sa trecuse deja în anii 80 de la răscoală țărănească la război țărănesc în consonanță cu ideologizarea istoriei acelei perioade.

Ajungem într-un moment foarte drag perioadei, adică alegerea domnilor „utili" regimului. Tematica, emanată de Secția de Propagandă și presă a C.C. al P.C.R., stabilea clar că toate expozițiile din România să fixeze doar cinci nume de domnitori: Mircea cel Bătrân, Alexandru cel Bun, Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare. Din perspectiva ideologiei existau câteva chestiuni care îi uneau pe toți aceștia: domni care au realizat state medievale românești de dimensiuni mari, unificatorii Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun, și cei care au întărit autoritatea domnului în raport cu boierii – trădători de regulă – Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș și chiar Iancu de Hunedoara. Toți însă au fost domni autoritari în raport cu boierii și care și-au impus punctele de vedere în detrimentul acestora din urmă. Sunt chiar două dintre traseele ideologice pe care dorea să se dezvolte și domnia lui Nicolae Ceaușescu. Exemplele invocate din spațiul domniilor din evul mediu puteau chiar sugera posibile consecințe pentru cei care s-ar ridica împotriva „domniei" din rândurile „boierilor" vremii. De remarcat însă că aceeași tematică avea grijă ca să stabilească clar alt obiectiv: pretinsa relație foarte bună între domnitori și țărănime în contul unei alianțe comune împotriva boierilor nesiguri, trădători, vânzători etc.

Că lucrurile pot fi interpretate în această grilă o dovedește faptul că în cadrul tematicii, după enumerarea domnilor urma o notă care sublinia că *„în funcție de județ se va accentua pe personalitatea domnului din zona respectivă și, mai ales, faptul că țărănimea a reprezentat elementul de bază în armata marilor domnitori din secolul al XV-lea"*[22]. În aceeași grilă poate fi văzută și o altă notă care urma să clarifice un alt aspect legat de relația privilegiată domn-popor (una care se dorea a fi transpusă în și dinspre anii 80 spre secolul al XVI-lea) conform căreia să fie iterată *„importanța internă și internațională a luptei poporului român în jurul domnitorului pentru apărarea neatîrnării..."*[23]. Ideea unei unități conștiente românești în evul mediu urma să fie de asemenea privilegiată de spațiul expozițional de vreme ce se cerea textual ca să fie urmărite *„legăturile politice dintre țările române în lupta pentru apărarea independenței"*[24].

Pentru secolul al XVI-lea leit-motivul precizat pentru expoziție era *„lupta unită a țărilor române pentru apărarea independenței..."*[25]. Desemnați pentru a reliefa această dimensiune erau următorii domnitori: Neagoe Basarab, Radu de la Afumați, Petru Rareș și Ioan Vodă cel Viteaz (înainte fusese cel Cumplit însă din anumite rațiuni devine cel Viteaz), domni aflați în aproape același registru mental al anilor 80 din perspectiva ideologiei precum domnii agreați pentru secolul XV. Constatăm apoi o oarecare satisfacție a tematicii atunci când vedem rândurile care urmau să consacre un moment util din punct de vedere ideologic pentru regim, anume *„Constituirea Principatului autonom Transilvania după dispariția statului feudal maghiar. 1541"*[26]. În toiul unei dure dispute istoriografice româno-maghiare la mijlocul anilor 80 subiectul nu putea să scape neexploatat și muzeografic pe înțelesul marelui public care trebuia să afle că Ungaria medievală a dispărut ca stat la 1541, fiind astfel amendată inclusiv ideea milenarismului maghiar care, iată, a avut o sincopă la mijlocul secolului XVI. Avem iarăși de a face cu un adevăr istoric explicat însă aproape în întregime cu argumente ideologice.

[20] *Ibidem.*
[21] *Ibidem.*
[22] *Ibidem*, f. 5.
[23] *Ibidem.*
[24] *Ibidem.*
[25] *Ibidem.*
[26] *Ibidem.*

Merită semnalat, referitor la semantica cuvintelor, faptul că ceea ce domină din perspectivă terminologică sunt următoarele cuvinte: luptă socială, luptă unită, clasă țărănească, răscoală-război, domn, neatârnare, independență.

Un alt moment privilegiat din punct de vedere muzeografic a fost cel consacrat lui Mihai Viteazul. Avem astfel ca temă invocată *„Moment. 1600. Unirea politică a Țărilor Române sub Mihai Viteazul"*[27]. Ce putea fi mai bine subliniat aici decât *„lupta unită a țărilor române sub conducerea lui Mihai Viteazul pentru redobândirea independenței"*[28] și *„unirea Țării Românești, a Ardealului și a toată țara Moldovei"*[29] alături de aceste sugestii urmând a fi etalată, *„cât mai mare posibil"*[30], o hartă reprezentând *„Țările române unite de Mihai Viteazul"*[31]. Surprinde aici oarecum o decizie a Secției de Propagandă și presă a C.C. al P.C.R. potrivit căreia la segmentul expozițional dedicat lui Mihai Viteazul să fie realizată o hartă care să cuprindă *„localități din Europa în care s-au publicat lucrări despre Mihai Vitezul în anii 1595-1603"*[32]. Se dorea, probabil, demonstrarea faptului că acesta intrase solid în conștiința europeană încă din contemporaneitate. Dealtfel, nu putem să nu semnalăm aici faptul că Mihai Viteazul este una dintre personalitățile noastre naționale care sunt exploatate la maxim din perspectivă ideologică, indiferent de nuanțele regimului comunist, fiecare găsind ceva util pentru el în personalitatea lui Mihai.

Pentru secolele următoare, XVII-XVIII și prima parte a secolului al XIX-lea, predomină nuanțe circumscrise socialului și economicului. Astfel, expozițiile urma a prezenta dimensiuni culturale legate de *„dezvoltarea economico-socială"* adică *„agricultura și creșterea animalelor, meșteșuguri, comerțul"*[33], dar și sugestii care mergeau spre unitatea medievală a spațiului românesc de vreme ce urmau a fi reliefate *„legăturile economice dintre țările române"*[34] , *„legăturile culturale dintre țările române, circulația cărții românești în spațiul locuit de români"*[35], *„încercări de reunire a țărilor române în hotarele vchii Dacii"*[36] dar și *„țările române – factor de cultură în Europa sud-vestică"*[37]. Responsabilizați de către tematică cu aceste tentative erau următorii principi sau domni: Gabriel Bethlen, Matei Basarab, Gheorghe Rakoczy I și II, Vasile Lupu, Mihnea al III-lea, Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir.

Pe lângă chestiunile social-economice trebuiau accentuate momentele de revoltă, socială precum *„marea răscoală populară din 1653-1655"*[38] sau *„răscoala antihabsburgică condusă de Francisc Rakoczz al II-lea (1703-1711)"*[39].

Nu putem să nu recunoaștem însă în acest document epoca în care a fost realizat, o dovadă în plus asupra faptului că trecutul este introdus în dialogul politic al prezentului optzecist. Sesizăm aici din plin existența tensiunilor româno-sovietice. Un sigur exemplu. Tematica precizează textual necesitatea constituirii unui segment expozițional consacrat pierderilor teritoriale suferite de țările române în această perioadă. Deși poate fi surprinzător pentru cineva puțin familiarizat cu epoca, aici apare foarte clar trimiterea la pierderea Basarabiei în anul 1812 în favoarea Rusiei, ori asta o sugestie evidentă la un spațiu românesc aflat la mijlocul anilor 80 în componența Uniunii Sovietice. Aspectul vizual al problemei aflată în litigiu era rezolvat printr-o hartăi care să reflecte această realitate afișată la loc cât mai vizibil. Tot aici se mai semnala într-o notă următoarul aspect că pe hartă *„va fi inclusă și Dobrogea cu mențiunea că a intrat în componența Imperiului Otoman în 1417"*[40].

---

[27] *Ibidem*, f. 6.
[28] *Ibidem*.
[29] *Ibidem*.
[30] *Ibidem*.
[31] *Ibidem*.
[32] *Ibidem*.
[33] *Ibidem*.
[34] *Ibidem*.
[35] *Ibidem*.
[36] *Ibidem*.
[37] *Ibidem*.
[38] *Ibidem*.
[39] *Ibidem*.
[40] *Ibidem*, f. 7.

O atenție importantă a fost acordată trecerii de le medievalitate la modernitate. Ideologia lăsa amprente serioase aici din perspectiva concepției materialist-dialectice pretins profesate în epocă astfel încât tematica stabilea reliefarea unor aspecte specifice precum fenomenul, care trebuia să fie neapărat *„contradictoriu"*[41], al *„acumulării primitive a capitalului în țările române"*[42] sau stabilirea precisă a *„structurii sociale a societății românești"*[43]. Expoziția urma să fixeze apoi în mintea vizitatorului o marotă a istoriografiei oficiale a epocii comuniste, mai ales din ultima perioadă, anume faptul că decalajul existent între spațiul românesc și cel occidental se datorează dominației străine. Două erau ideile de dezvoltat în plan expozițional, anume *„caracterul nefast al dominației străine"*[44] prezentat drept o *„frână a dezvoltării Țârilor române"*[45] și *„jefuirea băgățiilor țării"*[46].

Nu este lipsit de interes din perspectiva amprentei ideologice existente al mijlocul anilor 80 faptul că tematica invita la o discuție în jurul ideii de națiune română și de afirmare a sa în raport cu alte națiuni din zonă. Fără a se spune direct sugestiile oferite erau clar în raport de individualizare cu națiunea maghiară, de vreme ce urma să fie dezbătută prin panouri bine individualizate un soi de studiu de caz în ceea ce privește afirmarea națiunii române exclusiv prin intermediul reliefării rolului *„Școlii Ardelene - fondatoare teoretică a a ideologiei daco-românismului"*[47], a Mișcării Supplexului și Răscoalei lui Sofronie și mai ales ca „moment" special din această perspectivă, *„marea răscoală țrănească din 1784 condusă de Horea, Cloșca și Crișan"*[48]. De remarcat aici totuși păstrarea sintagmei răscoală și nu revoluție pentru momentul 1784 dovadă că, la nivelul Secției de Propagandă și Presă a C.C. al P.C.R avusese câștig de cauză, în urma disputei din jurul denumirii, varianta susținută cu mult profesionalism de istoricul clujean David Prodan.

Câțiva ani mai târziu, în 1989, evul mediu se „mișcă" din nou la comandă politică. La baza acesteia s-a aflat discursul lui Nicolae Ceaușescu susținut la *„Plenara C.C. al P.C.R., a organismelor democratice și organizațiilor de masă și obștești din 28-30 noiembrie 1988"*[49]. Cu acest prilej, secretarul general al P.C.R. a susținut un discurs consacrat special în vederea *„actualizării muzeelor de istorie"*[50] cu cele mai noi comandamente politice, în acord cu ultimele nuanțe ale regimului. Evul mediu, dar și alte epoci istorice, erau așezate mult mai strict într-un pat al lui Procust, astfel încât erau clarificate foarte strict modificările care trebuiau aduse secțiilor de istorie conform celor mai noi imperative ideologice.

Spre deosebire de precedenta *„Tamatică cadru..."* din 1985, în 28 februarie 1989 erau transmise muzeelor județene cu mare precizie toate modificările care urmau a fi operate, numic nemai fiind lăsat la voia întâmplării. Astfel, se preciza în document, *„la momentele principale în expoziția de bază a muzeelor istorie să se includă următoarele"*[51] și se specifica ce anume, începând cu antichitatea până în anii 80 ai secolului trecut.

Evul mediu a fost printre cele mai vizitate spre revizuire, mergându-se până la revizuiri terminologice și semantice foarte fine, care nu pot fi înțelese decât în grila de interpretare a epocii întrucât ele dau măsura nuanțelor ideologice ale regimului și a modificărilor petrecute în numai patru ani trecuți de la precedentele sugestii.

Erau vulnerabile tocmai acele momente care erau „utile" regimului din perspectiva dialogului cu societatea românească în primul rând, care trebuia articulată în jurul liderului, în contextul unui cult al personalității evident în anii respectivi, individualizat și crescut inclusiv pe modelarea trecutului astfel încât să devină folositor prezentului.

Prima problemă vizată este cea a teritoriului pe care s-a format poporul român, într-un context în care atât la București cât și la Budapesta subiectul era amplu dezbătut și

[41] *Ibidem.*
[42] *Ibidem.*
[43] *Ibidem*, f. 8.
[44] *Ibidem*, f. 7.
[45] *Ibidem.*
[46] *Ibidem.*
[47] *Ibidem*, f. 8.
[48] *Ibidem.*
[49] *Nota privind actualizarea muzeelor de istorie, C*olecția de istorie a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, inv. 8692.
[50] *Ibidem*, f. 1.
[51] *Ibidem*, f. 2.

supus ingerințelor ideologice în contextul combaterii sau susținerii teoriilor imigraționiste rosleriene referitoare la poporul român. Astfel, în vederea unor clarificări mai precise din această perspectivă pentru marele public se specifica faptul că, din expozițiile refăcute conform *Tematicii* din 1985, expresia *„spațiul carpato-danubiano-pontic trebuie înlocuită cu spațiul de locuire și etnogeneză al poporului român"*[52] dorindu-se, probabil, în acest caz o întărire a ideii conform căreia spațiul de locuire actual al românilor este identic cu cel al etnogenezei poporului român în acest areal în primul mileniu.

După lămurirea etnogenezei din punct de vedere geografic, spațiul expozițional urma să mai sufere ajustări în ceea ceea ce privește elementele componente ale poporului român. În acest sens în spațiul destinat formării poporului român trebuia scris în mod obligatoriu textul *„După lupte îndelungate cu Imperiul Roman și după victoria acestuia, în timpul lui Traian, a urmat o îndelungată conviețuire a dacilor și romanilor, a început formarea unui popor nou – a poporului român..."*[53]. Iată deci că, din punct de vedere ideologic, în procesul de etnogeneză erau acceptate doar cele două componente: dacii și romanii. Nimic despre slavi sau alți posibili contributori la constituirea poporului român. Asemeni anilor 50, când din aceleași motive ideologice se stabilise o altă ierarhie în procesul etnogenezei, slavi, daci și abia apoi romani, în 1989 lucrurile se schimbaseră fundamental, slavii dispăruseră complet, iar dacii și romanii își împărțiseră frățește segmentele constitutive ale poporului român în ton cu mersul lucrurilor în politica externă românească, una care arăta relații foarte tensionate între București și Moscova. Drept pedeapsă, slavii sunt eliminați din etnogeneza românească.

Lucrurile nu se opresc însă aici, poporul român, în deplin acord cu ideologia epocii, urma să afle încă din prima sală a expoziției faptul că trăiește *„în etapa superioară a societății socialiste"*[54] și nu avea decât să se conformeze și să se ridice la așteptările ideologice ale anului 1989. Șansele de a avnsa din punct de vedere ideologic erau foarte mari, după cum reiese din nota secției de Propagandă și Presă a C.C. al P.C.R privind actualizarea muzeelor de istorie, atâta timp cât noul popor format din cele două componente structurale *„a moștenit și dezvoltat exclusiv cele mai alese calitățiale celor două popoare, dacii și romanii"*[55]. Pentru ca totul să fie foarte clar erau enumerate care anume erau acestea, adică *„dragostea de muncă, de adevăr, de libertate, dreptate și independență"*[56]. Iată cum, recurgând la argumente ideologico-propagandistice, erau trasate pentru români exclusiv caracteristici pozitive, demne evident doar de cei care trăiau în *„etapa superioară a societății socialiste"*. Sugestia era clară spre faptul că poporul român a fost șlefuit și pregătit în acest sens de regimul comunist, care a scos în evidență doar aceste elemente pozitive, eventualele aspecte negative fiind lăsate în urmă de contextul comunist în care a evoluat societatea românească în ultimii 45 de ani.

În etapa expozițională următoare era arătată o grijă deosebită pentru lămurirea *„originii și caracterului limbii române și unele aspecte ce țineau de populațiile migratoare"*[57]. Pentru asta se recurgea evident la argumente ideologice izvorâte direct din cuvântările lui Nicolae Ceaușescu. Dealtfel, toate aceste texte care trebuiau introduse erau fragmente luate exclusiv din cuvântările acestuia.

Astfel, se sublinia cu titlu de obligativitate faptul că în spațiul consacrat panourilor ce referitoare la originea și caracterul limbii române să se introducă următorul text: *„Păstrarea și dezvoltarea culturii daco-latine au avut un rol important în cultura și limba română, bazate pe simbioza civilizației multilaterale latine, care a dat și însuși felul de a fi, obiceiurile, felul de a gândi și a trăi al poporului român"*[58]. Textul întărea o dată în plus cele subliniate mai sus referitoare la originile poporului român din care erau eliminate din nou orice alte componente. Aici, fiind vorba despre limba română era clar subliniat faptul că

[52] *Ibidem.*
[53] *Ibidem*, f. 3.
[54] *Ibidem*, f. 2.
[55] *Ibidem*, f. 3.
[56] *Ibidem.*
[57] *Ibidem.*
[58] *Ibidem.*

limba română are un substrat exclusiv daco-latin, eliminând pe slavi sau pe alții asemeni lor, precum maghiarii.

Dealtfel, lucrurile erau puse la punct și din această perspectivă, de vreme ce un alt text care urma a fi așezat în același areal expozițional stabilea, parafrazându-l pe Nicolae Ceaușescu, superioritatea românilor în raport cu celelalte populații sau popoare din jur, cu toții migratori. Astfel, se sublinia aici *„civilizația superioară, daco-romană, apoi a poporului român, și-a pus amprenta pe existența populațiilor migratoare care s-au stabilit pe aceste plaiuri"*[59]. Asta nu era însă tot întrucât tot aceștia, pe lângă că erau inferiori din punct de vedere al civilizației, au grevat și asupra evoluției poporului român. Pentru a reliefa această „realitate" urma a fi așezat un text care să sublinieze faptul că *„migrația diferitelor triburi și populații, năvălirile străine au ținut în loc sute de ani dezvoltarea poporului român"*[60]. Vizitatorii trebuiau să fie edificați și din această perspectivă și să beneficieze astfel, poate, inclusiv de o explicație legată de nivelul de trai al românilor în ultimii ani ai regimului comunist. De precaritatea vieții românilor erau făcuți vinovați așadar exclusiv străinii, prin apelarea la un subterfugiu ideologic specific regimului totalitar, de vreme ce au ținut în loc „sute de ani" dezvoltarea românilor.

În nota privind actualizarea muzeelor de istorie din 28 februarie 1989 evul mediu se mișcă și pe palierul constituirii statelor medievale. În sarcina întemeietorilor erau așezate sarcini pe care nu știm dacă și le-au sau și le-ar fi asumat în secolul al XIV-lea românesc. Preluând un text din Nicolae Ceaușescu, documentul preciza faptul că *„la formarea statelor feudale independente"*[61] ar urma să se afișeze un text edificator din punct de vedere ideologic potrivit căruia domnitori precum Basarab I al Țării Românești și Bogdan I al Moldovei ar fi realizat demersurile unificatoare și întemeietoare mânați de ideea constituirii unui *„popor unitar"*[62] pentru ca, pe acest fundament, urmașii lor să realizeze *„națiunea română"*[63]. Sesizăm aceeași semantică de lemn care poate distruge orice urmă de credibilitate la o analiză superficială așa cum era dealtfel făcută din punct de vedere ideologic. Ideea de independență a lui Nicolae Ceaușescu era susținută, iată, încă de la întemeierea statelor românești care erau state feudale neapărat „independente" încă de la facere sau cea de „popor unitar" strâns unit în jurul partidului și liderului său. Antecedentele fuseseră iată găsite și sugerate cu acest prilej și pentru marcarea muzeografică a acestui lucru. Ori, ce îndemn mai solid pentru propiul popor de a face front comun în jurul său pentru o presupusă menținere a independenței țării, într-un context internațional complicat așa cum era pentru el în anul 1989, decât a itera faptul că, iată, încă de la existența statelor medievale românești ideea de independență și de unitate în jurul liderului politic erau noțiuni bine înfipte în mentalul românesc.

Merită apoi semnalate alte două aspecte ale notei în discuție care demonstrează mobilitatea evului mediu românesc în raport cu nuanțele ideologice ale anilor 80. Hermeneutica documentului reliefează mutația terminologică survenită în cazul a două evenimente majore ale spațiului românesc afectate direct și puțin silențios de disputele conceptuale dintre istoricii perioadei. Este vorba despre momentele Bobîlna - 1437 și Horea, Cloșca și Crișan – 1784. Întrucât denumirea de răscoală pentru acestea nu mai era conformă cu normele ideologice ale „etapei de dezvoltare a socialismului în România", în urma unui efort teleologic susținut din partea unor istorici denumirea de răscoală a fost aruncată în plan secund, locul său fiind luat de cel de revoluție, astfel încât aproape peste noapte, țăranilor de la Bobîlna li se transferă noi însărcinări după mai bine de 400 de ani, din moment ce demersul lor nu mai era răscoală ci revoluție. Același fenomen se întâmplă și în mai cunoscutul caz al răscoalei din 1784, care a fost amplu dezbătut la mijlocul anilor 80 din această perspectivă și, iată, în 1989, s-a luat decizia transmiterii spre marele public, prin intermediul muzeului a ideii de revoluție pentru ceea ce fusese răscoala lui Horea Cloșca și Crișan.

---

[59] *Ibidem.*
[60] *Ibidem.*
[61] *Ibidem*, f. 4.
[62] *Ibidem.*
[63] *Ibidem.*

Pentru a fi cât mai clar și fără echivoc, muzeelor de istorie din România li se transmitea faptul că *„la panourile privind răscoala de la 1437 și panoul privind răscoala de la 1784 se vor pune titlurile: Revoluția țăranilor de la Bobîlna – 1437 și Revoluția condusă de Horea, Cloșca și Crișan – 1784"*[64].

Cel de-al doilea caz „incriminat" era legat de explicarea decalajului Țărilor române în raport cu occidentul european din perspectiva agregării statale. Astfel, se spunea aici, *„întîrzîierea formării Principatelor române și a statului național român, a națiunii însăși, s-a datorat dominației și stăpânirii străine, iar mai târziu exploatării și asupririi de către cele mai mari imperii – Imperiul otoman, Imperiul țarist și Imperiul austro-ungar"*[65]. Dealtfel era o cerință a notei în cauză ca acest text să fie așezat la loc cât mai vizibil *„la panourile dezvoltării economice, politice și culturale în sec. XVIII-XIX"*[66].

Merită semnalat aici gestul incriminator adresat de text inclusiv Imperiului țarist care ar fi contribuit, prin „exploatarea și asuprirea" Țărilor Române la rămânerea în urmă a acestora din toate punctele de vedere. Semnalarea acestui fapt în expoziție este o expresie, până la urmă, inclusiv a relațiilor tensionate în anii respectivi pe ruta București-Moscova. Legătura este evidentă cu atât mai mult cu cât textul cu pricina este extras dintr-o cuvântare a lui Nicolae Ceaușescu, iar publicul larg putea afla astfel citind cu tâlc aceste propoziții despre nuanțele din relațiile dinter cele doă state comuniste.

Iată, așadar, cum amestecul politicului în câmpul istoricului nu face altceva decât să devieze misiunea istoricului în unele cazuri. Căzută în siajul unor istorici oficiali, este de semnalat modul brutal în care se manipula istoria astfel încât, chiar dacă ar exista argumente pentru a discuta profesionist pe aceste teme, demersurile era zădărnicie și trimise în derizoriu prin intervenții ideologice descalificante. Exemplele prezentate aici sunt edificatoare. Trebuie semnalat însă faptul că cea mai mare parte a istoricilor români din anii regimului comunist au refuzat să facă compromisuri. Iar dacă le-au făcut multe au fost urmarea unor contexte care, în cele din urmă, au adus câștiguri domeniului.

[64] *Ibidem*, f. 4.
[65] *Ibidem*.
[66] *Ibidem*.

NOTE DESPRE ISTORIA RECENTĂ A UNIUNII ARTIȘTILOR PLASTICI DIN ORADEA: ULTIMUL DECENIU COMUNIST ȘI PRIMUL DECENIU DE „TRANZIȚIE" DIN MĂRTURIA UNUI PARTICIPANT DIRECT

Miklós (Nicolae) ONUCSAN*

NOTES ABOUT RECENT HISTORY ARTISTS UNION OF ORADEA: THE LAST DECADE OF THE COMMUNIST AND DIRST DECADE „TRANSITION" TESTIMONY FROM A PARTICIPANT DIRECT

Abstract

The social and political particularities of the decades of state socialism determined a specific state in the functioning and organization of the cultural institutions, among which the national organization of visual artists (Uniunea Artiștilor Plastici, shorted as U.A.P.). As one of the artists who had a constant artistic and exhibiting practice within the local U.A.P.'s branch in Oradea, before and after 1989, I witnessed and took part at the several social, political, and internal changes that affected the institution and modified its status and functioning within the local and Romanian art scene. In this article, I am following some of the key-aspects that marked that specific process of changing, in the particular case of the branch of U.A.P. in Oradea, offering my contribution, as a direct witness, to the complex and difficult task of researching the recent cultural history of the former-socialist state. I discuss here aspects concerning the dynamics of the institution, its mechanisms of art production and promotion, the functioning of censorship and the category of "official art", the particularities of the artists' collectivity in Atelier 35 and of their exhibitions, the weakening of the institutional apparatus in the 90s, and the limits of the category of "state artists".

Keywords: The national organization of visual artists (Uniunea Artiștilor Plastici, shorted as U.A.P.), Atelier 35 in Oradea, official art, censorship, the state artist, recent history, oral history.

Preambul

Particularitățile sociale și politice ale deceniilor socialismului de stat au determinat nu doar o stare anume în funcționarea și organizarea instituțiilor culturale și a scenei artistice, ci și o serie de dificultăți aparte pentru recuperarea istorică a mecanismelor de producție și promovare a artei. Fiind unul dintre artiștii care au desfășurat o activitate constantă în contextul Atelierului 35 / Uniunii Artiștilor Plastici din Oradea, înainte și după 1989, am fost deseori consultat în legătură cu specificul modului de funcționare a Uniunii în timpul regimului comunist, cu schimbările care au survenit după căderea regimului, cu motivele pentru care activitatea noastră expozițională, foarte susținută în anii '80, a înregistrat un declin semnificativ în decursul anilor '90. Mărturia mea, ca participant direct la acele evenimente, a fost folosită în procesul de recuperare istorică, alături de alte mărturii ale colegilor mei, cu statutul de istorie orală, care este menită să completeze sau

* Artist, membru titular al filialei U.A.P. Oradea, predau la Facultatea de Arte, Universitatea Creștină Partium din Oradea, unde ocup postul de conferențiar universitar, o_n_u_c_s_a_n@yahoo.com.

să conteste informațiile și golurile documentare uriașe pe care le-a lăsat fosta orânduire politică.[1] Cu toate acestea, sunt încă multe aspecte referitoare la istoria recentă a filialei locale a Uniunii care nu au fost încă analizate sau recuperate, iar asupra unora dintre ele intenționez să revin în cuprinsul acestui articol, completând prin intermediul lui o mărturie orală care, alături de alte potențiale mărturii ale colegilor mei, ar putea să constituie surse și instrumente utile pentru viitoare cercetări despre scena artistică locală și națională.

Aparatul instituțional: producție și promovare a artei, situare socio-politică și dinamică locală în anii '80

Ca instituție unică la nivel național care reunea și organiza breasla artișlor profesioniști, Uniunea Artiștilor Plastici dispunea, în primul rând, de mijloace de producție artistică, iar apoi de un întreg aparat de difuzare și promovare a artei.[2] Cel mai mare și mai prolific dintre mijloacele de producție era Combinatul Fondului Plastic, care era "Marele Atelier" și "Marea Fabrică", aflat la dispoziția artiștilor, mai precis a acelora dintre artiști, mai ales din București, care lucrau cu producții ce puteau implica Combinatul și care ajungeau să aibă acces la acea resursă: în special sculptori, artiști cu lucrări monumentale, ceramiști sau sticlari care puteau să beneficieze de serviciile de turnătorie, de cuptoarele și de atelierele tehnice specializate pentru producerea lucrărilor.[3] Ca artist apartenent la o filială locală a Uniunii, era deosebit de dificil, dacă nu chiar imposibil să poți avea acces la serviciile de producție pe care le putea oferi Combinatul, sau, eventual, puteau beneficia de acestea doar cei care concepeau lucrări ce se dovedeau de o utilitate imediată pentru Partid și stat și cărora le era facilitată producția prin atelierele Combinatului. Din Oradea, nici eu și nici colegii mei artiști nu am produs prin intermediul Combinatului Fondului Plastic, cu toate că, teoretic și potențial, acest colos se afla și funcționa și în sprijinul nostru. Altfel spus, deși întregul sistem instituțional era conceput ca o structură centralizată și unitară, existau diferențe semnificative de resurse între filiala centrală și filialele din celelalte județe, funcționând la propriu ca un mecanism descentralizat.

Alături de Combinat, producția artistică era susținută în cadrul Uniunii prin mijloace complementare: împrumuturile în bani disponibile pentru artiști, rețeaua comercială a Fondului Plastic[4] și sistemul de achiziții publice. Bugetul instituției se constituia în special

---

[1] Am în vedere în special studii care au fost publicate până acum sau sunt în curs de publicare: Sven Spieker, Miklos Onucsan between Appropriation and *In*appropriation, manuscris în curs de publicare; Adrian Guță, Generația 80 în artele vizuale, Editura Paralela 45, București, 2008; Galeria Apollo din București și "Fenomenul Sibiu '86". Ipostaze ale dimensiunii alternative în arta și viața artistică românească din perioada 1968-1989, în Cadre (in)vizibile. Retorici și practici expoziționale în România în perioada 1965 – 1989, editor Cristian Nae, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2016; László Ujvárossy, Arta experimentală în anii optzeci la Oradea, Idea Design & Print, Cluj, 2012; Mădălina Brașoveanu, Spații de socializare și intervenții artistice în Cenaclul Tineretului din Oradea: câteva cazuri, mărturii și documente din primii ani, în Arta în România între anii 1945 – 2000. O analiză din perspectiva prezentului, coord. Anca Oroveanu, Călin Dan, Josif Király, NEC, Editura UARTE și MNAC, București, 2016 și Dimensiunea alternativă a expozițiilor: Dialog, 1981, Oradea, Program expozițional 1981 al grupării MAMŰ din Târgu-Mureș și Medium, 1981, Sfântu Gheorghe, în Cadre (in) vizibile. Retorici și practici expoziționale în România în perioada 1965 – 1989, coord. Cristian Nae, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2016.

[2] Înființată prin decretul 226/1950, din 25 decembrie 1950, Uniunea preia întreg patrimoniul fostei structuri de organizare profesională a artiștilor plastici, Sindicatul Artelor Frumoase, care este dizolvat prin același act normativ. Vezi: http://uap.ro/istoric/, activ în septembrie 2016.

[3] Înființat în 1952, Combinatul Fondului Plastic era unitatea economică ce urma să aducă venituri membrilor Uniunii Artiștilor Plastici, prin atelierele sale de producție apte să realizeze lucrări după prototipurile artiștilor, într-o mare varietate de tehnici (de la turnătorie metal, până la sticlă, ceramică sau textile, etc.). Începând cu 1972, CFP se mută într-o clădire proprie, special construită în București din fondurile U.A.P., și își diversifică activitatea prin producerea de culori pentru pictură. Vezi: http://uap.ro/combinatul-fondului-plastic/, activ în septembrie 2016.

[4] Fondul Plastic a fost înființat în 1949, având încă de la început un statut de instituție prestatoare de servicii în beneficiul public, îndeosebi producția de materiale vizuale, publicitare, de propagandă, ori busturi, decorații și cadouri oficiale necesare Partidului. Prin Fondul Plastic se desfășura activitatea comercială a Uniunii – vânzarea de lucrări de artă și obiecte artizanale. Membri ai Fondului Plastic puteau deveni toți producătorii de astfel de obiecte care le valorificau frecvent prin intermediul acestuia, artiști profesioniști sau amatori, colaborarea nefiind condiționată de apartenența la Uniune. Prin punerea în vânzare a acestor produse în propriile galerii și spații comerciale, Fondul Plastic percepea un anume comision din comercializarea lor, profit care era transferat în folosul Uniunii, *ibidem*.

din cotizațiile tuturor membrilor ei, la care se adăugau cotele procentuale care erau reținute de Uniune din lucrările care erau vândute prin intermediul galeriilor proprii sau din proiectele și producțiile artistice care erau contractate prin intermediul Uniunii – de către stat sau de către alte instituții –, precum și din profitul pe care îl realiza Combinatul Fondului Plastic. Din acest buget, Uniunea crease și un fond de împrumut destinat artiștilor, pe care îl putea accesa oricare membru titular al organizației. Încă din anii '80, dar mai ales în decursul deceniului următor, existau datorii foarte mari ale unor artiști către Uniune, datorii cumulate din împrumuturi de creație repetate și care nu fuseseră returnate, ceea ce a contribuit la destabilizarea regimului financiar al instituției.[5] Acest fond de împrumut funcționa în special în cadrul celei mai mari dintre filialele Uniunii, aceea din București, nu și în filialele mai mici din județe.[6] Rețeaua comercială a Fondului Plastic era constituită din magazine de desfacere a produselor Combinatului Fondului Plastic – vopsele, pensule, pânze, și alte materiale și instrumente necesare muncii de atelier – și din galerii comerciale prin care se comercializau atât lucrări de artă, cât și obiecte decorative sau vestimentare produse de artiștii profesioniști (membri ai Uniunii) sau de amatori. În general, lucrările de artă care se comercializau cu un succes menționabil erau fie unele care păstrau o abordare tradițională a genurilor artistice, fie unele de o calitate artistică îndoielnică, ceea ce făcea ca artiștii care lucrau cu genuri noi ale artelor vizuale și se înscriau ca preocupări și realizări pe linia unei avangarde (așa cum s-a configurat ea pe scena locală), să nu intre în această dimensiune comercială reprezentată de galeriile Fondului Plastic.

Sistemul de achiziții publice a funcționat pe plan local și pe plan național până spre mijlocul anilor '80. De obicei, se achiziționau lucrări o dată sau de două ori pe an, cu ocazia expozițiilor județene sau a unor expoziții personale. În Oradea, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă a cumpărat lucrări în mai multe etape, inclusiv de la artiștii tineri, printre care mă număram, câteva dintre dosarele acestor achiziții publice păstrându-se în Arhivele Naționale Bihor.[7] Meritul deosebit pentru includerea tinerilor între prioritățile achizițiilor de artă pe plan local l-a avut conducerea de atunci a filialei Uniunii, în special președintele ei, pictorul Coriolan Hora, care a avut un rol protector pentru tânăra generație de artiști care se stabileau la Oradea în acea perioadă, prin repartiții guvernamentale. După a doua jumătate a anilor '80, nu au mai existat fonduri de achiziții publice. Lucrările pe care le cumpăra statul pe plan local ajungeau de cele mai multe ori în posesia Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, dar și la întreprinderi ori alte instituții din oraș sau județ. Nu existau criterii clare pe baza cărora erau alese lucrările cumpărate, ci funcționa un mecanism de împăciuire potrivit căruia exista o anume atenție ca fiecare artist să fie cumpărat cel puțin o dată pe an. Prețurile cu care se achiziționau lucrările erau calibrate în jurul salariului mediu de la vremea respectivă și după o ierarhie a genurilor artistice care domina întreaga organizare și producție a breslei: cele mai bine cotate genuri erau pictura, artele monumentale și sculptura, fiind urmate descrescător de ceramică, arte textile, sticlă și grafică.

În acest context al organizării instituționale a breslei, situarea unui artist tânăr, proaspăt absolvent, repartizat la Oradea și dornic de a-și construi o carieră artistică, de a intra în Uniune și de a profesa, era o situare subînțeleasă, dar marginală. Anii '80 ne-au adus, pe toți artiștii generației mele, într-o postură nu tocmai prielnică în relație cu noile impuneri politice asupra Uniunii. Eram proaspăt absolvent al Institutului de Arte Plastice și Decorative „Ion Andreescu" din Cluj, iar intrarea în Uniune era nu doar o

[5] În a doua jumătate a anilor '90, când am deținut funcția de președinte a filialei locale a U.A.P., participam în mod regulat la ședințele naționale ale Uniunii de la București, context în care, printre alte probleme care se discutau, era recurentă cea referitoare la aceste datorii ale artiștilor către fondul de împrumut pentru creație al Uniunii.

[6] În decursul anilor '80, filiala din București a U.A.P. număra jumătate din numărul total al membrilor la nivel de țară, instituindu-se, astfel, ca cea mai mare și mai puternică filială și principala care beneficia de resursele materiale și de producție pe care le asigura instituția.

[7] Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor, Fond Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, „Achiziții lucrări de artă plastică", dosar nr. 146/1979-1980, „Achiziții lucrări de artă plastică", dosar nr. 152/1980, „Achiziții lucrări de artă plastică", dosar nr. 178/1981-1982. Vezi: Mădălina Brașoveanu, Spații de socializare și intervenții artistice în Cenaclul Tineretului din Oradea: câteva cazuri, mărturii și documente din primii ani, *op. cit.*

ambiție ci, de fapt, singurul bastion de cucerit de către un tînăr aspirant la un așa-zis destin artistic. Ca proaspăt absolvent, ajungeai la locul repartiției guvernamentale (care în cazul meu a fost Oradea), unde constatai ceea ce, de fapt, chiar știai, și anume că miza era continuarea postuniversitară a unui traseu care ducea la intrarea în Uniune, cât mai multe expoziții pentru a ajunge să intri în Uniune. Era clar că Uniunea, intrarea în Uniune din Cenaclul Tineretului – în care intrai *sine qua non* ca absolvent – a fost o miză, a fost confirmarea faptului că exiști și corespunzi unor criterii care erau, în multe sensuri, criterii valorice, că ești artist și că îți este recunoscut acest statut. La admiterea în Uniune am ajuns relativ repede, după câteva participări la expoziții județene locale și la una sau două expoziții republicane, de la București. Mai întîi eram admiși ca membri stagiari, statut în care rămâneam câțiva ani, după care urma definitivatul – o nouă prezentare în fața comisiei naționale, care îți evalua mapa de lucrări și numărul de expoziții din ultimii ani și care îți acorda, dacă îl meritai, statutul de membru titular. La începutul anilor 80, rezultatul acestei admiteri de titularizare a întârziat, nu doar pentru mine, ci pentru mulți artiști din generația mea, din motive politice. A trebuit să vină 1989, cînd, împreună cu mulți alții, am fost validați retroactiv ca membri. Altfel spus, înainte de 1989, practic, nici eu și nici colegii de Atelier 35 din Oradea nu am fost membri ai U.A.P.. Nu am corespuns politic, asta se zvonea, pentru că nu se comunica nimic clar și transparent. Nu am fost membru de partid, dar nici nu mă osteneam să devin corespunzător, nu vedeam nicio legătură între îndeletnicirile așa-zis artistice și reușita artistică ce ar trebui conjugată cu o apartenență politică care s-o valideze. Nu doar eu am fost marginal, am fost așa cu toții, toată generația, din toată țara, inclusiv artiștii din București – excluzându-i, din acest plural pe aceia care omagiau în arta lor Partidul și conducătorii. Eram chiar mândru, probabil ca mulți alți colegi, că trecusem de comisia de evaluare a U.A.P. și doar aspectul politic nu corespundea, pentru că acceptarea în Uniune fusese condiționată de partid. Eșecul de a nu intra în Uniune a devenit, astfel, un motiv de mândrie provocată de faptul că nu făceam parte din sistemul P.C.R., motiv pentru care nici nu a fost trăit ca un eșec, pentru că nu doream să fiu un portdrapel și nu mă interesau sarcinile la vârf ale Uniunii, ci doream să fiu artist și să-mi fac treaba, iar Uniunea era girantul acestui statut, legitimatorul lui, oferind în plus o oarecare infrastructură: atelier, spații de expunere, „context". După acei primi ani plini de avânt și naivitate, am realizat cu toții că situația era mai complicată – nu am fost primiți în Uniune din cauza Partidului, dar necorespunderea politică încă nu te condiționa ca artist, pentru că, prin Atelier 35[8], aveam acces la a expune și, de la un moment dat, chiar la un atelier. Puteam să ne vedem de treabă fără nicio constrângere, înafara aceleia de a te ține departe de subiecte și teme ce puteau fi detectate ca având un conținut care să lezeze sfera politicului. Desigur că, dintr-o astfel de situare, nu puteai primi premii, nu deveneai "artist al poporului" și nu te puteai aștepta să fii felicitat de „organele de cultură", dar printre colegii artiști din Uniune se stabiliseră o serie de ierarhii nescrise, o serie de cotări reciproce, care reglementau într-un anume mod natural dinamica expozițiilor de Atelier 35, pe plan local. Pe lângă expozițiile "noastre", ale Atelierului 35, exista calendarul marilor expoziții anuale: județenele de primăvară și de toamnă la nivel local – sub titulatura de "saloane"– și marile „republicane" de la București, unde însemna mare lucru dacă ajungeai fără să te dedai la compromisuri în practica artistică. Cei mai mulți dintre artiști erau angajați în diferite roluri mai mult sau mai puțin "creative", în fel de fel de întreprinderi, în învățământ ori instituții de cultură, dar exista și opțiunea artistului

[8] Atelierele 35 au fost înființate în 1978, potrivit "Regulamentului privind organizarea și funcționarea "Atelier 35" din cadrul uniunii artiștilor Plastici", în Dan Drăghia, Dumitru Lăcătușu, Alina Popescu, Caterina Preda, Cristina Stoenescu, Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă, Editura Universității din București, 2016, pp. 284-285.

Atelier 35 se înființa în toate capitalele de județe ale țării, fiind forma de organizare instituțională pentru tinerii artiști cu vârsta de până la 35 de ani. Înainte de Atelier 35, aceștia făceau parte din Cenaclul de tineret al Uniunii, o formă prin care nu li se putea asigura artiștilor tineri ateliere de creație sau alte drepturi în cadrul Uniunii. Responsabila la nivel național cu organizarea Atelierelor 35 a fost Ana Lupaș, pe atunci președintă a filialei U.A.P. Cluj-Bistrița. Totuși, atât în Oradea, cât și în alte centre ale țării, Cenaclul de tineret a devenit Atelier 35 abia începând cu 1983-1984.

liber-profesionist, ca membru de Uniune, una la care apelau mulți dintre cei care vindeau prin Fondul Plastic într-un flux suficient de consistent cât să poată trăi din asta. Și nu doar că artistul avea un statut profesional și social garantat de Uniune, dar avea și garanția unei pensii ca membru al Uniunii. Producția de artă era, în acest fel, bine ancorată și pe baza acestei ancorări s-a constituit o categorie densă de "artiști cu statut", care erau extrem de dependenți de această scenografie a producției de artă. După 1989, când toată această structură s-a clătinat din temelii, mulți au încetat să mai activeze ca artiști tocmai din cauza acestei dependențe de sistemul producției instituționalizate. Pentru artiștii "din provincie", categorie din care făcea parte filiala locală a Uniunii, modificările care au intervenit în structura economică centrală a organizației nu au avut un impact direct, nefiind printre artiștii locali unii care să fi depins de acel sistem de producție.

Cenzura și "arta oficială"

În perioada sa de dinainte de 1989, U.A.P. este considerată ca fiind instituția care reprezenta instrumentul de control al regimului politic asupra artei și producției vizuale locale. Este cert că sistemul de organizare al Uniunii era unul prin care putea fi manifestat fără dificultăți acest control, dar nu cred că U.A.P. a fost un instrument de control într-o măsură mai mare decît erau Institutul Andreescu din Cluj sau celelalte institute de artă din țară. Cum a funcționat punctual, la nivel local, controlul partidului care se afla la cârma statului? Partidul era peste tot și, pesemne, controlul era peste tot, în Institut era la fel, după Institut era la fel, dar, în același timp, nu era nicăieri. Nu te izbeai de el și el nu te sufoca într-o manieră detectabilă, chiar dacă, pentru unii dintre colegii mei, controlul Partidului pare să fi fost mult prezent decât l-am simțit pe atunci.[9] Cenzura funcționa, desigur, chiar dacă instituția cenzurii fusese desființată în a doua jumătate a anilor 70. După desființarea ei instituțională, cenzura nu a dispărut, ci s-a multiplicat și, în anumite sensuri, s-a diversificat, implicând auto-controlul și auto-cenzura, dar la propriu, pe scena culturală locală din Oradea, cenzura era reprezentată în principal de conducerea Comitetului de Cultură și Educație Socialistă. Unul dintre cele mai grăitoare exemple pe care le cunosc ale modului în care cenzura funcționa în relație cu oferta noastră expozițională se leagă de o expoziție a filialei, în al cărui juriu de validare eram și eu membru, împreună cu alți colegi, ca reprezentanți din partea uniunii. Procesul de cenzură era oficiat de președintele Comitetului de Cultură și Educație Socialistă, tovarășul Suciu, care a venit la Uniune împreună cu adjunctul său, tovarășul Borcea, și am început jurizarea. Lucrările propuse pentru acea expoziție erau în mare parte picturi, dar nu numai. Reprezentanții Comitetului au avut mici obiecții în legătură cu o pictură nonfiguративă, deoarece lucrarea părea „să fie pusă invers", „cerul" fiind verde și „pământul" albastru, dar, cu mici pledoarii teoretice din partea juriului Uniunii, care evidențiau creativitatea lucrării, aceasta a fost acceptată pentru expoziție. Problema cea mai mare a devenit o altă lucrare, o fotografie a unui nud feminin – fără să îmi amintesc cu exactitate în ce fel apărea nuditatea, era, oricum, o imagine decentă. Prima reacție a tovarășului Suciu față de acea fotografie a fost: „nu, asta nu, asta-i prea de tot!" După un timp de gândire, în care se vedea străduința de a delibera, a revenit și chiar și-a prezentat cu glas tare judecata admiterii: "nud, da... deci, vine consumatorul de artă, muncitorul, vine, se uită, se excită, merge acasă, începe procreerea, crește natalitatea, iar asta este tocmai printre sarcinile trasate de Partidul Comunist Român, încurajarea creșterii natalității. Da, da, admitem, tovarăși, intră și fotografia nud în expoziție!" Era vorba, în general, despre un control, despre o cenzură, din partea unor oameni care, de fapt, nu înțelegeau ce e cu arta, ce înseamnă ea, care îi sunt mecanismele și dezideratele. Ei nu ne cenzurau pe noi, ci, mai degrabă, își creau motive justificative pentru atunci cînd erau luați, la rândul lor, la răspundere, ca responsabili cu activitatea culturală locală. Iar acele criterii de cenzură, dacă erau, veneau din postura unor păreri pur subiective de tipul „îmi place" sau „nu-mi place", dar de cele

[9] Am avut această discuție și cu László Ujvárossy, parțial publicată în volumul *Arta experimentală în anii optzeci la Oradea*, *op. cit.*, pp. 103-111. Artistul acordă o mare greutate, în interpretarea lui, relației cu registrul politicului în activitatea noastră expozițională din anii '80, o opinie pe care eu nu o împărtășesc la aceeași amploare.

mai multe ori erau depășite și acestea. Acest tip de „control”, așa cum este rostit, de cele mai multe ori, din prisma prezentului, a devenit o temă hiperbolizată. Iar asta chiar dacă o dată, o expoziție de-a noastră, organizată de Cenaclul Tineretului, expoziția *Dialog* din 1981, a fost, într-un fel, „marginalizată” în sens propriu, fără să fi fost altfel cenzurată. Era o expoziție plină de lucrări surprinzătoare, ca îndrăzneală și noutate a limbajelor folosite, chiar și pentru noi înșine, nu numai pentru organele de control exterioare, într-atât încât ni s-a părut foarte corectă directiva conducerii Comitetului de Cultură de a n-o prezenta în galeria mare de artă, de pe strada pietonală, ci de a o deschide altundeva, într-un loc neconvențional. Expoziția a fost mutată în sala de ședințe a U.A.P., la etajul întâi al clădirii Bazarului, iar noi nu am considerat că, fiind mutată în acest spațiu, expoziția ar fi avut de suferit ori ar fi fost un eșec. Un loc neconvențional, cu lucrări neconvenționale – un raționament extrem de folosit și în prezent. Așadar, totul se orânduia după un scenariu nu neapărat alarmant al cenzurii în termeni tari, al controlului exercitat de stat. Toate acestea, implicit și involuntar, serveau propagandei partidului.

Una dintre cele mai largi și mai neclare categorii despre care se discută atunci când vine vorba despre scena artistică românească de dinainte de 1989 este cea a ”artei oficiale”, o artă care cuprindea arta omagială, dar nu se putea reduce la ea. O artă mimetică, manieristă, de la un moment dat cu mult peisaj, teme și titluri redundante, ilustrative, reluarea și tatonarea, până la epuizarea privitorului, a curentelor modernității – se expuneau ”cubisme”, ”impresionisme”, chiar ”expresionisme”, pastișate fără vreo urmă de interes asupra problematicilor prin care acele curente se legitimaseră, practicate pur și simplu ca un mimetism formal. Un alt păcat al multor practicieni (și care a împovărat acea artă) era ”stilul” personal: cei mai mulți își găseau un ”stil” și, odată ajunși acolo, continuau să-l reproducă în tot ce făceau după, un auto-manierism. Împreună, toate acestea defineau un peisaj artistic anost și din această cauză cam toate expozițiile arătau la fel. Probabil că aici poate fi identificat acel stil ”U.A.P.-ist” la care ne referim astăzi, în termeni stilistici, însă nu doar această categorie era ”artă oficială”, ci mult mai mult decât atât. Arta oficială cuprindea tot ceea ce nu prindea o formă coerentă, ca demes artistic și ca materializare vizuală, pentru că, cu cît mai puțin prindea o formă coerentă, cu atît era mai aptă de a fi ”umplută” cu ideologie. Pe de altă parte însă, este la fel de adevărat că aproape tot ceea ce se expunea, indiferent de natura exponatului, de coerența sau de conținutul lui, era oarecum ”tradus” și în termenii ideologiei – treabă pe care o făceau, probabil, corifeii locali pe probleme culturale. Probabil că ”arta oficială” este tocmai acea categorie care s-a format pe și între cele două sensuri de circulație a informației: dinspre Centru (și Partid) veneau către supervizorii culturali locali sarcinile trasate, iar de la supervizorii culturali mergeau spre Centru (și Partid) rapoartele care arătau cît de bine s-au materializat în activitatea culturală locală Înaltele Deziderate, indiferent, chiar, de care fusese acea activitate locală. Pe acest traseu de du-te-vino și între cele două sensuri ale traseului s-a configurat ”arta oficială” și probabil că, în acea economie culturală locală, inclusiv o expoziție cum fusese ”marginalizata” *Dialog* din 1981, sau celelalte expoziții importante din activitatea Atelierului 35 Oradea, fuseseră asimilate realizărilor Înaltelor Deziderate ale Partidului. Totul ținea de oameni, ei mediau lucrurile și, dacă aveai ”cenzori buni” sau mai degajați, mai înțelegători – așa cum cred că am avut noi, în Oradea – puteai să expui fără compromisuri artistice și fiind, probabil, raportat la centru ca o realizare a directivelor Partidului. Tot la fel cum puteai să nu faci nimic provocator sub nicio formă și să fii hărțuit, cum s-a întâmplat în multe locuri.

Expozițiile și conturarea colectivității artistice a Atelierului 35 Oradea

În contextul ”esteticilor” foarte variate și în mare parte confuze care dominau peisajul expozițiilor locale, activitatea Atelierului 35 a configurat o tipologie nouă de expoziții, într-o oarecare măsură mult mai închegate. O expoziție județeană prezenta, în general, un anume fel de ”amalgam” de lucrări, foarte diferite ca factură și stil, și care, după o anume exigență profesională, nu ar fi putut sta în aceeași expoziție. Existau jurii ale județenelor, desigur, dar monitorizarea coerenței estetice sau eventuale intervenții proto-curatoriale

nu erau în atribuțiile juriului. În multe sensuri, dacă noi am reușit să configurăm ceva diferit cu expozițiile Atelierului 35 în Oradea tocmai asta a fost, într-o anumită măsură: am configurat contexte expoziționale de grup care se axau pe genuri noi ale artei, pe teme și abordări inedite, și care se prezentau publicului în moduri mult mai închegate, mult mai coerente. Care, cel puțin, își găseau o justificare pentru a ocupa împreună și în același timp un spațiu expozițional. Din aceste contexte mulți dintre membrii locali ai Atelierului sau Uniunii se auto-excludeau, considerau că nu se potrivesc acolo și nu participau la acele expoziții. Acest mecanism natural de selecție nu a fost rezultatul unei strategii premeditate, ci este o constatare retrospectivă. Cu toate astea, și expozițiile importante ale Atelier 35 prezentau o mare diveristate, nu erau cu totul unitare, pentru că și sub forma unui grup restrâns de artiști, eram foarte diferiți ca orientări și ca preocupări, doar că "amalgamul" pe care noi îl prezentam era unul mult mai interesant.

Interacțiunea și dezbaterile din cadrul Cenaclului / Atelierului 35 nu erau foarte frecvente și nici deosebit de consistente: în ședințe ne întâlneam săptămânal, pentru discutarea problemelor administrative, însă multe discuții "despre artă" nu erau între noi, ci exista o oarecare economie a comunicării. Marile ocazii de întâlnire erau, de fapt, expozițiile – nici nu atît expozițiile, cît aranjarea lor. Ne adunam la galerie, fiecare cu lucrările sale, și atunci erau momentele cînd ajungeai să-i cunoști pe ceilalți. Multe opinii nu se împărtășeau nici atunci, poate că din precauție, din discreție sau din lipsa exercițiului dialogului. Expozițiile erau destul de dese, cu o frecvență de două-trei săptămâni, iar cu acele ocazii interacționam și ne evaluam reciproc lucrările. În afara acestor expoziții nu prea știam unii de alții, nu prea știam cine cu ce se ocupă, vizite de atelier existau mai ales între prieteni. În ziua de după expoziție fiecare se ducea la locul lui de muncă și ne revedeam, în număr mai mare, la următoarea expoziție.

Cu toate acestea, o anume delimitarea față de practicile prea tocite, față de cărările bătucite, se făcea conștient, exista o premeditare în toate acele demersuri. Însă era o conștiență, o premeditare mai degrabă dezinformată în ce privește arta țărilor vecine sau a Occidentului, care cu greu ar fi putut duce la o "sincronizare" culturală. Retrospectiv am realizat că această temă a sincronizării era chiar o problemă ce trebuia ocolită, pentru că înainte să fii preocupat de a te sincroniza cu Vestul era de dorit să ajungi întâi să îți identifici o identitate proprie, interioară, înainte de tentativa de a asuma o identitate exterioară. Pe de altă parte, chiar dacă ar fi existat, în cultivarea noilor limbaje vizuale care a fost atât de frecventă în activitatea Atelierului 35 orădean, o "tendință" premeditată de sincronizare cu alte spații culturale, uitîndu-ne acum înapoi putem concluziona că ceea ce s-a născut nu a fost atât o cultură-sincron, ci o cultură vizuală care păstreză specificul socio-politic și cultural al locului. În același timp, oricît de vie ar fi fost la unii dintre artiști dorința de informație de import, aviditatea de a afla ce se face în artă dincolo de granițe, cred că a existat la fel de viu un orgoliu al originalității care punea din capul locului o serie de bariere de receptivitate. La fel cum cred că existau și alte bariere de receptivitate mult mai obiective, pe de o parte datorită unui acces sporadic și neconsecvent la informare – care bloca posibilitatea înțelegerii unui ansamblu cultural – și, pe de altă parte, pentru că separarea era atît de mare și izolarea atît de acută, încît nu puteai avea acces la detaliile și nuanțele acelui ansamblu, care însemna o cultură străină. Și, poate mai mult ca orice, nu era nici o miză să fii sincronizat cu un spațiu cultural inaccesibil. Despre Duchamp, despre instalație, chiar despre conceptualism scria și revista *Arta*, și în anii '80, toate acestea reprezentau o categorie de informație care, chiar dacă apărea trunchiată, era deschisă tuturor. Ca artist, dacă știai despre toate acestea, știai în ce direcții s-a deschis arta și îți rămânea doar să cauți cum să faci ca să te duci tu singur în acea direcție. În linii mari, cred că aici se pot situa ambițiile de "sincronizare" la care puteam avea noi acces în acea perioadă.

Pe tot parcursul anilor '80, artiștii din Atelier 35 eram doar "tineretul", "echipa de juniori" a filialei locale a Uniunii, care funcționam pe lîngă seniori. Aceștia au fost prietenoși și înțelegători, ne-au creat un context foarte pașnic. Ei erau cei care administrau Uniunea, iar lucrurile s-au stricat cînd am ajuns s-o facem noi din numeroase motive.

Șubrezirea aparatului instituțional în anii ’90

Răsturnarea de regim din 1989 și tot ce a urmat imediat după au fost momentele unei re-iluzionări, o re-iluzionare în ce privește viitorul și șansele lui prin prisma practicii artistice. Cu toții deveniserăm retroactiv membri titulari ai Uniunii și era momentul unui nou început, prin prisma acelei iluzii. A fost o nouă iluzie care s-a destrămat foarte repede însă, mult mai repede decât greutatea marii euforii din care s-a alimentat. Ne-am ales cu o stare aerisită, cu o formă de libertate, dar fără instrucțiuni de utilizare. În ce privește activitatea artistică și expozițională, totul continua să se întîmple prin intermediul Uniunii și pe baza acelorași reguli ca până atunci, pentru că nu se născuse în ianuarie 1990 o scenă artistică independentă. Prin Uniune se organizau expoziții peste hotare, prin Uniune veneau în vizite de lucru curatori și critici, tot prin Uniune ajungeau *call*-urile Soros, care anunțau concursurile deschise pentru finanțare de proiecte artistice. Aparent lucrurile continuau să funcționeze: după 1989 am preluat noi, ”tinerii”, conducerea Uniunii – primul președinte din anii ’90 a fost Dorel Găină, apoi am fost ales eu, iar după mine și încheind deceniul, a fost ales Ioan Augustin Pop. A existat elan și dorință de a continua, dar începuse, deja, naufragierea, impulsionată atât de contextul social și administrativ exterior Uniunii, dar și de neajunsuri interne: făceam eforturi foarte mari pentru a ne păstra spațiile, sub presiuni de diferite facturi, politice și ale mediului de afaceri, pe de o parte; pe de altă parte scădea tot mai mult apetența breslei de a expune, în timp ce ne loveam tot mai mult de lipsa fondurilor. Era o situație complicată, cu multe de ce?-uri. Cred că, înainte de toate, nu știam ce să facem cu libertatea, cum să o administrăm, eram foarte leneviți în obișnuința de a fi organizați – ce expoziții se fac, cînd, unde și cum se organizează –, așa încît nu eram capabili să ne organizăm singuri. Uniunea locală, în componența ei cea mai menționabilă, s-a împrăștiat în toate direcțiile, geografice și profesionale, pe motive care țineau fie de afirmarea individuală, fie de găsirea mijloacelor de trai, fie de o combinație a celor două în proporții variabile. Mulți dintre colegi au devenit universitari, unii fără să mai practice artă, alții s-au reorientat profesional în alte moduri, unii au făcut ambele. Au rămas, treptat, baricadele goale, ”veteranii” locali fiind tot mai dezinteresați și mai nemotivați, ori prea interesați și prea motivați de alte preocupări, într-un context socio-politic schimbat, în care statutul de artist garantat de Uniune rămăsese același, dar valoarea simbolică a lui nu era încă una bine determinată între criteriile valabile pentru noul context. Treptat, statutul de artist a început să se diminueze, să se devalorizeze, până când aproape că era echivalat cu un tolerat social. Cu siguranță că el nu a valorat, în mod obiectiv, cu nimic mai mult în perioada fostului regim, însă atunci sistemul se străduia să salveze aparențele, să se prefacă că suntem utili pentru societatea multilateral dezvoltată.[10] În anii ’90, pe măsură ce ne străduiam să învățăm elementele de bază ale supraviețuirii, ca artiști, într-un nou sistem, șubred și iluzoriu, învățam totodată reperele unei noi marginalități.

Printre măsurile de restructurare pe care le-am luat, prin decizia noastră, a foștilor Atelier 35 o dată ce am ajuns să conducem filiala locală a Uniunii, a fost separarea galeriilor pe ”profiluri”, desemnând una dintre galerii pentru ”artă contemporană” – un spațiu mic, dar lipsit de taraba de comerț a Fondului Plastic și rezervată exclusiv artiștilor profesioniști. Cu toții am susținut cu entuziasm ideea, dar după înființare nu s-au mai făcut expoziții în ea...

Simultan cu această desfășurare a lucrurilor, se declanșase o și mai mare lărgire a admisiilor de noi membri în Uniune, una în care criteriile calitative nu erau în prim-plan. De la nivel local se trimiteau propunerile pentru admitere la București, fără să se facă o selecție a lor (și, din cauza absenței unor reglementări precise, fără să se poată face una), dar cu mare încredere în exigența comisiei naționale de la București. La rîndul ei, comisia din București admitea totul, nediferențiat, pentru că propunerile veneau din partea filialelor. Astfel, rîndurile membrilor Uniunii au fost tot mai îngroșate de toți absolvenții școlilor superioare de artă; și erau tot mai mulți absolvenți, pentru că erau tot mai multe școli

[10] Foarte grăitoare este în acest sens o statistică realizată de Comitetul de Cultură și Educație Socialistă Bihor despre aspirațiile culturale ale populației, unde artele vizuale se plasau pe ultimul loc. Vezi: Arhivele Naționale. Direcția Județeană Bihor, fond Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, „Material privind cercetarea socio-culturală”, dosar nr. 139/1978, *apud*. Mădălina Brașoveanu, *op. cit*.

superioare de artă care își suplimentau de la an la an cifra de școlarizare – un mecanism care, în termeni economici, se numește inflație, într-o organizare a Uniunii în care structura organizației de tineret, Atelierul 35, nu mai exista și nici un mecanism funcțional de filtrare calitativă a ceea ce ajungea să dobândească un statut profesional recunoscut. Desigur, în noile condiții ale anilor '90, nu se mai vorbea despre "artă oficială" și nu mai exista regimul politic care să poarte întreaga vină a promovării unei culturi vizuale îndoielnice; sistemul unional și-a dizolvat singur credibilitatea, în plin elan în care se străduia să își consolideze statutul – acceptând tot mai mulți membri pentru a dobândi o greutate în noile condiții socio-politice cel puțin prin criteriul numeric, a lăsat la o parte criteriul valoric. Dacă toate diferențele, de toate naturile, încep să fie negociate în cadrul artei și cu referire la ea, nu mai vorbim după scurt timp despre artă, ci despre numeroase îndeletniciri meșteșugărești. În acest sens, în cadrul vieții și producției artistice a Uniunii, arta devenise în sine negociată pînă la atrofiere, pînă la dispariție – și nu negociată în sensul lărgirii granițelor ei, cum a făcut neo-avangarda occidentală, ci în sensul calității. Astfel, arta nu a ajuns să contribuie la o cultură a democrației, o dată cu anii '90, ci a fost lăsată la margine și este în cea mai mare măsură și acum, în cuprinsul societății.

O altă problemă care se cronicizase a fost pierderea treptată a sediului Uniunii – fosta sală de ședințe în care fuseserăm exilați cu expoziția *Dialog* – și a spațiilor de expunere, a tuturor fostelor galerii. Probabil că acest declin administrativ local a fost posibil și pe fondul nesoluționării unor aspecte ce țineau de statutul artistului și statutul Uniunii, în legătură cu care, la Uniunea din București, s-au ținut nenumărate ședințe interminabile încă din anii 1990, fără să se ajungă la nicio concluzie aplicabilă.

Ca urmare a tuturor acestor factori, s-a produs o treptată degradare a contextului instituțional local, sub toate aspectele, pînă cînd s-a dizolvat cu totul acea activitate artistică a Uniunii din Oradea care devenise relevantă la nivel național și chiar internațional, în anii anteriori, prin câteva nume de artiști. Iar faptul că noi, foștii membri ai Atelier 35 din Oradea, suntem aproape absenți din activitatea artistică de pe plan local, este o situație pentru care suntem în mare măsură responsabili și purtăm o vină.

Statutul de membru al U.A.P. ca artist dependent de stat

Între numeroasele studii și cercetări despre arta din ultimele decenii ale comunismului care au fost întreprinse în anii recenți, problema relației dintre artiști și statul totalitar este una recurentă și greu de gestionat, datorită dificultăților de a stabili categorii clare și judicioase față de realitățile acelor timpuri. Una dintre aceste cercetări pune problema unei transformări a "artistului de stat" în "artistul dependent de stat" în perioada 1950 – 2000, cu un studiu despre Uniunea Artiștilor Plastici din România, filiala București.[11] În înțelesul pe care îl dă Miklós Haraszti sintagmei "artistului de stat"[12], această categorie era unică și ubicuă în condițiile sociale și profesionale în timpul regimurilor socialiste est-europene, incluzându-i nediferențiat pe toți producătorii de cultură, indiferent de caracterul producțiilor lor sau de convingerile lor politice, prin însăși puterea acaparatoare a mecanismelor și instituțiilor care organizau sfera culturală. Dependența de stat și de logica de producție a Uniunii era, însă, un factor valabil pentru o categorie restrânsă de artiști care lucrau deschis și explicit în favoarea regimului, beneficiind de toate privilegiile pe care acesta și instituția le ofereau. Situația și dinamica filialelor locale ale Uniunii era însă alta, departe de centrul puterii ca și de resursele centrale ale organizației de breală, fiind gestionate nu doar la o scară mai mică, ci, în cele mai multe sensuri, după o cu totul altă logică de producție. Disoluția treptată a instituției pe plan local – prin pierderea spațiilor pe care le administra și prin diminuarea treptată a activității expoziționale din partea unui nucleu de artiști relevanți pentru scena anilor '80 – nu s-a datorat "dependenței de stat" a artiștilor, chiar dacă ei erau membri titulari ai Uniunii. Ea s-a datorat modificării unor factori

[11] Mă refer la proiectul de cercetare condus de Caterina Preda, Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București: De la "artistul de stat" la artistul dependent de stat: Uniunea Artiștilor Plastici (din România) (1950-2010) – filiala București, pentru detalii vezi: https://sites.google.com/a/fspub.unibuc.ro/cpes/home/proiecte/uap
[12] Miklós Haraszti, A Cenzura Esztétikája, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991, pp. 119-126.

economici și sociali care au afectat societatea în general, și nu doar segmentul artistic. Din această perspectivă, pentru o înțelegere a transformărilor pe care organizația Uniunii Artiștilor Plastici le-a înregistrat de-a lungul istoriei sale recente, este fundamentală atât o disociere între raportul dintre filiala centrală și cele locale (marginale), a diferențelor care interveneau, astfel, în funcționarea lor, cât și a diferențelor dintre adevărul documentelor oficiale care reglementau organizarea instituției și adevărul modului real în care era ea administrată.

Bogdan Georgescu, *Biserica Ortodoxă Română și puterea comunistă (1945-1964)*, București, Editura Eikon, 2015, 284 p.

Studierea fenomenului totalitar în anii post-decembriști, a constituit pentru mulți cercetători, mai mult sau mai puțin avizați, o punte de încercare. Un important capitol în acest fenomen complex a fost rezervat Bisericii Ortodoxe Române și relației pe care a avut-o cu Statul român.

Despre dl. Bogdan Georgescu aflăm dintr-o scurtă biografie, așezată la începutul cărții, că este de formație teolog, absolvind Facultatea de Teologie „Justinian Patriarhul" din București în anul 2007, precum și studiile doctorale în cadrul aceleiași facultăți materializate în anul 2014 printr-o teză cu titlul *Studiu comparativ al relațiilor între Biserica Ortodoxă și Stat în România și Uniunea Sovietică (1945-1964). O analiză a raporturilor între Biserică și Stat.*

Lucrarea de față este structurată pe trei părți mari precedate de o introducere. Din Introducere ne dăm seama că se dorește a fi o lucrare prin care să fie evidențiate raporturile biserică-stat în perioada amintită, dar privite din alt punct de vedere decât cel exprimat de unii cercetători precum Olivier Gillet, adică acela că Biserica Ortodoxă Română a fost una obedientă și ascultătoare regimului comunist (p. 16-17). Din ceea ce afirmă Bogdan Georgescu, acest punct de vedere al lui Gillet a fost influențat de „memorialistica greco-catolică afectată de momentul 1948, fie presa din exil, care în toți acești ani a prezentat imaginea unei Biserici Ortodoxe, după părerea lor, vândută «diavolului roșu», a unei Biserici care ar fi conlucrat cu statul comunist împotriva propriului popor și a propriilor credincioși" (p. 17). De asemenea, mai aflăm că lucrarea își propune, în esență, să răspundă la câteva întrebări: „Cum a fost perceput acest discurs (al B.O.R. n.n.) de către cele două autorități aflate în dialog: Biserica și statul comunist? Care a fost distanța între vorbe și fapte din perspectiva ambelor autorități? Au existat mai multe discursuri ale Bisericii în perioada comunistă? Dacă da, care este cel adevărat?" (p. 17).

Partea I intitulată *Situația generală a Bisericii Ortodoxe Române* este structurată pe mai multe subcapitole în care autorul încearcă să facă o sinteză a situației în care se afla B.O.R. în perioada imediat următoare războiului, ascensiunea Partidului Comunist și strategiile sale de atragere a clerului, conștienți fiind de „forța și importanța preoțimii în orientarea opiniilor și deciziilor populației mai ales la sate", de aceea „exista sau se preconiza un adevărat program cu privire la politica ce urmează a fi adoptată față de preoți" (p. 26).

Un alt moment delicat abordat este și cel legat de epurările făcute în ierarhia bisericească. Era clar că noua conducere care încerca să-și infiltreze tentacuele în toate domeniile, dorea prin orice mijloare să scape și de clericii incomozi. În primul rând erau vizați ierarhii ardeleni Nicolae Bălan al Ardealului și Andrei Magier al Aradului. Epurarea efectivă s-a putut face abia în 1947 când, prin Legea 166/1947 erau pensionați toți ierarhii incomozi (p.37).

Un caz special a fost cel al episcopului Nicolae Popovici al Oradiei care era cunoscut prin poziția sa tranșantă anticomunistă, manifestându-se deschis pe față, împotriva democrației populare. Între 1945-1948 a fost văzut de autoritățile comuniste ca o persoană dezirabilă, care ar putea fi de folos regimului. Așa se explică includerea sa în delegația Patriarhiei în 1946 ce a făcut o vizită Bisericii surori a Rusiei, dar și din delegația care l-a întâmpinat pe Patriarhul Alexei la București în 1947. De asemenea, episcopul orădean făcea parte din așa-zisul *bloc ardelean* care trebuia distrus (p. 45) pentru ca infiltrarea unor ierarhi și preoți supuși sistemului comunist să se facă mai ușor. Modul prioritar al manifestărilor episcopului Popovici a fost predica și pastorala prin care protesta vehement împotriva regimului comunist și a metodelor sale de a trata Biserica Ortodoxă. Considerat ca un veritabil afront adus Statului, pe care nici unul din ierarhi nu și l-a permis, s-a ajuns la un apogeu critic în relația Biserică – Stat: ruperea relațiilor dintre cele două instituții sau disocierea Sfântului Sinod de episcopul Popovici și scoaterea sa din scaunul episcopal. Ierarhii sinodali au fost nevoiți să-și calce pe inimă și să sacrifice individul în favoarea comunității, de aceea în ședința Sinodului din 4 octombrie 1950 episcopul orădean

este demis prin pensionare și exilat cu domiciliu forțat la Mânăstirea Cheia. Multele documente de arhivă din fondurile CNSAS pe care autorul le-a verificat, vin să întărească ceea ce Patriarhul Justinian și mitropolitul N. Bălan au afirmat ulterior că, ministrul cultelor „Stanciu Stoian ar fi dorit să-i facă mai mult rău episcopului, fiind necesară intervenția lui Petru Groza pentru ca Nicolae Popovici să fie «doar» pensionat și exilat la mânăstire" (p. 51). Conflictul Patriarhului Justinian cu autoritățile statului se vede și din opunerea în numirea unui ierarh dorit de comuniști – Valerian Zaharia, episcopia Oradiei rămânând vacantă timp de 1 an până în 11 noiembrie 1951. Patriarhul va fi nevoit să accepte această numire doar pentru ca Biserica să nu mai piardă încă o episcopie prin desființare și comasare cu cea a Clujului și a Aradului (p.53).

Alte două subcapitole deosebit de interesante prin prisma abordării sunt cele intitulate *Ierarhi verticali și preoți obedienți puterii politice comuniste* și *Învățământul teologic*. Citite cu mare atenție se poate observa situația grea în care era B.O.R.. Aflată între ciocan și nicovală, având exemplul Bisericii Greco-Catolice desființată, s-a luptat prin ierarhii săi prin toate pârghiile pentru a salva clerul și credincioșii.

Partea a doua intitulată *Monahismul ortodox românesc (1945-1964)* este dedicată situației deosebit de grele prin care au fost nevoiți să treacă monahii și monahiile în urma decretului 410/1959 prin care călugării apți de muncă, cu o pregătire de cel puțin șapte clase elementare precum și minorii trebuiau să părăsească mânăstirile lor să renunțe la viața monahală și să fie încadrați în câmpul muncii. Astfel se dorea ca în mânăstiri să rămână doar vârstnicii. De asemenea mânăstirile și schiturile cu capacitate mică de cazare erau desființate, iar personalul era mutat în mânăstiri mai mari. Această mișcare împotriva monahismului a venit și ca urmare a faptului că mânăstirile, schiturile și teritoriile aferente erau considerate ca focare de rezistență anticomunistă. Stareții erau considerați „în marea majoritate elemente legionare care aduc în mânăstiri alți legionari" (p. 133).

A treia parte intitulată *Grupul „Rugul Aprins"* se întinde pe un număr de 35 de pagini și poate fi considerat ca un studiu de caz, ca un exemplu în analizarea ideii de persecuție religioasă adoptată camuflat de regimul comunist, care, în general, accepta libertatea de conștiință și cea religioasă.

Abordarea lui Bogdan Georgescu referitoare la „Rugul Aprins" se restrânge la două personaje Ieroschimonahul Daniil Sandu Tudor și părintele Dumitru Stăniloae care nici nu făcuse parte din acest grup. Este știut faptul că fenomenul „Rugul Aprins" era o mișcare religioasă de practicare a ortodoxiei, ce se înscria în cadrul legal al timpului.

Subcapitolul *Ieroschimonahul Daniile Teodorescu în dosarul „P 202"* este o prezentare sintetică a vastului material informativ adunat de Securitate în dosarul intentat lui Sandu Tudor și încercările de a-i găsi o slăbiciune prin care el împreună cu membrii Rugului Aprins să fie acuzați de uneltiri împotriva orânduirii statale (p. 161, nota 391).

Partea finală a lucrării, întinsă pe un număr de 72 de pagini, prezintă un mare număr de fonduri arhivistice consultate, dar și o bogată bibliografie. Finalul cărții este rezervat unui indice de persoane, necesar în astfel de lucrări, și câteva anexe. Rolul anexelor într-o lucrare științifică nu este numai acela de a ilustra numărul mare de documente folosite pe parcursul lucrării, ci și acela de a reda documente *in integrum* pentru ca alți cercetători care nu au acces la fondurile arhivistice cercetate de autor, să le poată folosi, lucru pe care nu îl regăsim aici.

De asemenea, se poate observa parcurgând lucrarea că autorul ei a rămas dator, pe alocuri, unor lucrări folosite în exces.

Văzută în ansamblu, cartea propusă de Bogdan Georgescu încearcă să facă lumină, prin aplecarea asupra documentului de arhivă, în ceea ce privește legăturile dintre două puternice instituții – Biserica Ortodoxă și Statul Român – din perioada imediat următoare celei de-a doua conflagrații mondiale.

Petru ARDELEAN

Liviu Bucur, *Studiu geografic al Zonei Metropolitane Oradea prin GIS*, Oradea, Editura Muzeul Țării Crișurilor, 2012, 110 p.

Lucrarea *Studiu geografic al Zonei Metropolitane Oradea prin GIS* a lui Liviu Bucur, membru a corpului didactic dedicat geografiei în cadrul Universității din Oradea, este una al cărei demers, bine „desenat" în cele cinci capitole ce o structurează, are ca scop evaluarea arealului studiat din punctul de vedere la posibilităților de dezvoltare. Mijloacele folosite în acest sens îmbină tehnologia GIS, extrem de prezentă în aceste timpuri în cadrul administrațiilor locale, dacă nu a tuturor, cel puțin a centrelor urbane mari, cu metodele de analiză ce dau măsura favorabilității sau a restrictivității posibilelor direcții de dezvoltare.

Obiectivul cărții, așa cum a fost el prezentat în rândurile de mai sus, confirmat chiar de pe prima pagină a *Introducerii*, este unul protrivit arealului de studiu ales, Zona Metropolitană Oradea, fiind printre primele constituite în această formă, cu unele modificări de componență de-a lungul scurtei sale istorii (11 ani până în prezent), la concurență cu Zona Metropolitană Iași. Aceasta este practic „prima asociație de dezvoltare intercomunitară cu personalitate juridică din România, în format de arie metropolitană", după cum precizează chiar site-ul asociației[1]. Spunem acest lucru pentru că scopul Zonelor Metropolitane în particular și al Asociațiilor de Dezvoltare Intercomunitară în general, este de a oferi cadrul necesar *dezvoltării* comune și integrate a mai multor unități administrativ-teritoriale.

Parcursul lucrării pornește de la viziunea pe care o oferă scara Europeană, prin politicile sale de dezvoltare, cea Națională, prin legislație și planul de amenajare a teritoriului și cea Regională, prin planul de dezvoltare a Asociței de Dezvoltare Regională Nord-Vest. Acestea, alături de un scurt istoric și o prezentare a organizării administrative a arealului, constituie o scurtă introducere în scopul și rolul asociației, justificându-i existența, toate parte a primului capitol al lucrării.

Următoarele două capitole prezintă, sub forma unui studiu geografic clasic, potențialul natural, respectiv cel antropic al teritoriului analizat. Acestea sunt încărcate cu materiale cartografice și grafice, ca mai toată lucrarea, ce aduc suportul vizual necesar demersului științific. În continuare lucrarea este dedicată prezentării tehnicilor specifice domeniului Sistemelor Informatice Geografice, care se regăsesc în pachetul de programe ArcGIS și care, alături de precendentele două capitole, pregătesc terenul pentru scopul pe care lucrarea și l-a propus.

Astfel, ultimul capitol prezintă modelele de calcul, prezentate matematic, grafic și textual, utilizate pentru a determina favorabilitatea, fie pentru dezvoltarea spațiului urban sau a activităților agricole, fie pentru delimitarea unor spații protejate, destinate cel mult activităților recreative. Suportul decizional nu este complet fără soluții pentru situațiile conflictuale generate de prezența unor scoruri ridicate ale favorabilității pentru mai multe direcții de dezvoltare, soluția pentru aceste situații fiind prezentată în finalul acestui capitol.

Lucrarea este una care își găsește cu precădere utilitate practică oferind, așa cum menționează și autorul, „suport decizional" și nu „soluții" (p. 2). Evidențierea direcțiilor de dezvoltare benefice teritoriului studiat, conforme cu politicile și strategiile de dezvoltare definite la diverse scări administrative, respectiv cu dorințele și viziunile diverșilor actori implicați în aceste demersuri (inclusiv a populației), nu se încadrează între obiectivele lucrării de față. În aceste limite autoimpuse, lucrarea este utilă nu doar persoanelor cu puteri decizionale, care prin aceasta își pot lărgi paleta de unelte utilizate în activitățile lor, ci și specialiștilor ce fie le implementează, fie le dezvoltă mai departe.

Cosmin CHIRIAC

[1] Zona Metropolitană Iași a fost constituită, conform legislației ce a definit zonele metropolitane, înaintea Zonei Metropolitane Oradea, cu toate că aceasta din urmă exista deja sub formă de asociație cu personalitate juridică.

IN MEMORIAM

DOINA FLORICA IGNAT (1937 – 2016)

Doina Florica Ignat s-a născut la 19 octombrie 1937 în localitatea Girișu de Criș, într-o familie de țărani de condiție medie. După absolvirea în 1951 a cursului primar de 7 clase, s-a înscris la școala medie de 10 ani din Oradea, pe care a terminat-o în 1954. Între 1954-1955 a activat ca învățătoare în Cheresig. În 1955 a intrat la Facultatea de Istorie din București, pe care o va absolvi în 1960, cu specializarea Arheologie. După terminarea studiilor universitare a fost repartizată la Muzeul Orășenesc din Mediaș, unde va activa până în 1960. De aici se va transfera la Muzeul din Sighișoara unde, printre altele, va fi și membru în colectivul de cercetare al castrului roman de la Sighișoara. Pentru a fi mai aproape de familie, în 1966 se transferă la Muzeul din Oradea, unde va activa într-o primă etapă până în 1992. În această perioadă se remarcă prin organizarea de expoziții, participarea în colective de cercetare și coordonarea unor săpături arheologice precum cele de la stațiunea paleolitică de la Iosășel, așezarea hallstattiană de la Girișu de Criș, cercetări în stațiunile neolitice din defileul Crișului Repede, așezarea neolitică de la Suplacu de Barcău. Totodată a activat și ca inspectoare teritorială pentru muzeele din județul Bihor. După 1990 intră în viața politică, fapt ce va culmina cu câștigarea unui loc în Senatul României, la alegerile din 1992. Odată cu încheierea mandatului în 1996, Doina Ignat revine la prima sa iubire, arheologia, coordonând și participând pe șantierele arheologice desfășurate în județul Bihor până în 2004, între care amintim lacul de acumulare Suplacu de Barcău și proiectul Autostrada Transilvania. Pe parcursul activității sale științifice a publicat peste 50 de rapoarte arheologice, studii, articole și cărți de specialitate. Ca semn al prețuirii valorii și contribuțiilor sale științifice, în 2004 îi este conferită medalia „Meritul Cultural" în rang de cavaler de către Președinția României, iar colegii arheologi din Muzeul Țării Crișurilor și din țară au omagiat-o prin editarea unui volum științific, apărut în 2014. Din păcate, trecerea la cele veșnice, în data de 12 mai 2016, a luat pe toată lumea prin surprindere. Dumnezeu să o odihnească! Fie-i țărâna ușoară!

Gruia Fazecaș

BUJOREL PETRU DULGĂU (1937 – 2016)

În plină sărbătoare arhivistică, anunțăm cu atât mai profund regret trecerea la cele veșnice, din nefericire prea timpurie, a colegului nostru Bujorel Petru Dulgău, fost Director și Șef de Serviciu la Arhivele Județului Bihor, răpus de o boală necruțătoare. S-a născut la Arad la 27 iunie 1951, unde a urmat studiile generale și liceale. În 1974 este absolvent al Facultății de Istorie din cadrul Universității Al. I Cuza, Iași. Din 1975 până la pensionare, în 2016, a lucrat în sistemul Arhivelor Naționale. Între anii 1975-1998 și-a desfășurat activitatea pe funcția de arhivist în cadrul Direcției Județene Satu Mare a Arhivelor Naționale. În 1997 a obținut, între primii din Arhivele Naționale după 1990, titlul științific de doctor în istorie la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, cu o teză de sigilografie mult apreciată. De la 1 februarie 1998 până în 24 iunie 2016 a îndeplinit funcția de Director apoi Șef al Serviciului Județean Bihor al Arhivelor Naționale. Apreciat și iubit de colegi și de cei care l-au cunoscut, s-a remarcat ca un bun profesionist și desăvârșit cunoscător al paleografiei maghiare. Autor și coautor de cărți, volume de documente și studii publicate în țară și străinătate, a luat parte la numeroase sesiuni de comunicări științifice naționale și internaționale. Ca om de știință și conducător de instituție, Bujor Dulgău s-a impus ca un profesionist desăvârșit, devotat profesiunii, situându-se între personalitățile de referință ale Arhivelor Naționale din România. Împărtășim durerea familiei îndoliate și rugăm pe Ziditorul să-l primească de-a Dreapta Sa. Dumnezeu să-l odihnească în pace !

Mihai Georgiță, Radu Milian